

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ

ШЫМКЕНТ УНИВЕРСИТЕТІ

*«Қазіргі замандағы ғылым мен білім» атты халықаралық қатысумен
республикалық ғылыми-практикалық конференцияның*

ЖИНАҒЫ

СБОРНИК

*Республиканской научно-практической конференции с международным
участием
«Наука и образование в современных реалиях»*

Том III

Шымкент-2021

ӘОЖ 378 (075.8)
ББК 78.58
Қ 22

**Ұйымдастыру комитеті
Организационный комитет**

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы: Ғ.С. Пралиев – э.ғ.д., Шымкент университетінің басқарма төрағасы

Председатель оргкомитета: Г.С. Пралиев-д.э.н., Председатель правления Шымкентского университета

Қ 22 «Қазіргі замандағы ғылым мен білім» атты халықаралық қатысумен республикалық ғылыми-практикалық конференцияның жинағы. III том.-Шымкент: «Нұрлы Бейне» баспасы, 2021.-423 бет.

Сборник республиканской научно-практической конференции с международным участием «Наука и образование в современных реалиях». III том. –Шымкент: Издательство «Нурлы Бейне», 2021. - 423 стр.

ISBN 978-9965-554-38-2

Жинаққа «Қазіргі замандағы ғылым мен білім» атты халықаралық қатысумен республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары енді. Жинақ мазмұнын республиканың ЖОО студенттері, магистранттары мен жас ғалымдардың баямдамалары құрайды. Баямдамалардың мазмұны ғылымның педагогика және психология, жаратылыстану, филология, математика және информатика, әлеуметтік ғылымдар, дене шынықтыру және спорт салалары бойынша жан-жақты мәселелерді қамтиді.

ӘОЖ 378 (075.8)
ББК 78.58

ISBN 978-9965-554-38-2

Алғы сөз

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2021 жылы 5 қаңтарда жарық көрген «Тәуелсіздік бәріненде қымбат» атты мақаласы негізінде болашаққа нық қадам басуға бағытталған, патриоттық рухы биік қазақстандық қоғам құру және 2021 жылы республика Тәуелсіздігінің 30 жылдығын мерекелеумен қатарлас, Президент мақаласындағы «Таным мен тағылым» бөлімінде атап өтілген «...Ел тарихын, ұлт шежіресі мен құндылықтарын сақтау мен дәріптеу» бағытын іске асыру үшін мерейлі іс-шаралардың ішінде халқымыздың батырларын ұлықтауда бар. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін Шымкент университеті **«Қарізгі заманғы білім және ғылым»** атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясын ұйымдастырды.

Бүгін Шымкент университеті үшін дәстүрлі жыл сайынғы ғылыми-практикалық конференция екінші рет онлайн өтіп жатыр. Пандемия барлығымызды мәжбүрлеп оқшаулануымызға қарамастан, жас ғалымдар мен тәжірибелі мамандар арасында пікір және тәжірибе алмасуды тоқтатпады.

Конференцияның мақсаты: студенттер мен оқушылардың оқу-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талқылау; жастарды ғылыми-зерттеу қызметіне белсенді тарту; тәжірибе алмасу және білім беру мекемелерінің ынтымақтастығын орнату.

Біздің конференция ғылымның қазіргі даму кезеңіндегі көптеген өзекті мәселелерін қозғайды, атап айтқанда:

- Жаратылыстану ғылымдары (биология, экология, география, физика, химия);
- Педагогика және психология;
- Филология (шет тілдері, қазақ және орыс тілдері және әдебиеті);
- Математика. Информатика. Бағдарламалау;
- Әлеуметтік ғылымдар (тарих, құқықтану, экономика, саясаттану);
- Дене тәрбиесі.

Конференция маңызды оқиға болып табылады және сөзсіз ғылыми зерттеу үдерісін жақсартуға ықпал етеді және одан әрі жемісті жұмыс істеуге ынталандырады.

Сіздерге зор денсаулық, ғылыми және практикалық қызметіңізде сәттілік тілеймін!

**Шымкент университетінің ректоры, п.ғ.д., профессор
Сейтқұлов Н.А.**

3 СЕКЦИЯ. «ФИЛОЛОГИЯ (ШЕТ ТІЛДЕРІ, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ, ӘДЕБИЕТІ)»

POSTMODERNISM IN ALI SMITH'S LITERATURE

Карсакбаева Г.

Ғылыми жетекшісі – магистр оқытушы Жусубалина Ж.М.

Шымкент университеті

Аннотация

В данной статье исследуются романы Али Смит которые отражают современную постмодернистскую культуру. Автор обращает внимание на негативные последствия постмодернизма, проявляющиеся в бессмысленном потреблении, культурной переработке или опасной манипулирующей силе средств массовой информации.

This article focuses on the postmodernist features of fragmentation and temporality as they appear in Smith's seasonal novels *Autumn*, *Winter* and *Spring*. The first part of this article focuses mainly on fragmentation and the overall structure of the novels. The second part deals with time and its role in the novels. It also considers temporal distortion as a vital feature of postmodernist literature. Nevertheless, the intention was to discuss two postmodernist features in a single chapter since they are interrelated. In Smith's seasonal novels, the use of both the fragmentation and the time distortion are the tools for achieving a chaotic and disarranged atmosphere, which in effect reflects the disintegration of the contemporary postmodern society. In an article for *the Guardian*, Smith argues that "Brexit's particular divides aren't just local, familial, national, international; right now they're also a fracturing of our time, life before the vote, life after the vote" (Smith "Brexit's Divisions Are Fracturing Our Time" – Ali Smith on Writing Autumn"). In the seasonal novels, Smith thematises the issues that divide people in contemporary society. For portraying those issues, however, she does not rely on the classical methods of structuring narrative. Instead, she works with distortion of temporality, fragmentation and creation of vicious circles, which according to *The Rutledge Companion to Postmodernism* "are together with looseness of association, paranoia and pastiche symptoms of the language disorders of postmodernist fiction" (Lewis 179).

Lewis also mentions that the postmodernist writers often search for new and unconventional ways in which they could structure and build their writings. Generally, postmodernist writers are sceptical of traditional narrative characterised by "wholeness and completion" (174). Instead, they prefer dissecting the text into "short fragment or sections, separated by space, titles or symbols" and thus create the space for "the open and inconclusive" in their writings (ibid.). The novels of the seasonal quartet are perfect examples of such fragmented texts, shattered like a broken mirror and then put back together into a unique and meaningful collage.

Smith's novels *Autumn*, *Winter* and *Spring* are not composed of a uniform body of the text. Instead, their structure looks as follows: each novel consists of several numbered segments which are separated by a blank page apart from a number in bold situated in a top-right corner of the page. These segments are then further broken up into smaller parts of the text which always begin in the centre of an odd page. One might relate these parts to chapters; however, unlike chapters, which are typically introduced by a number or a title, these parts lack such an introduction as well as they lack internal cohesion. In this thesis, however, these parts will be referred to as "chapters", mainly for the sake of convenient simplification. The chapters are further divided into shorter bits of texts separated by a line space. These separations usually suggest a coming change in the point of view, the time or in the setting.

Regarding the fragments, the readers might observe an exciting feature throughout the series. Each of the seasonal books introduces several main characters, who are usually somehow related. They are either friends, lovers, or family, but they generally know each other. Their stories are always somehow intertwined, and they switch back and forth between each other at irregular intervals. However, all the main characters are introduced to the readers at the beginning of the novel, so that the readers have an idea, whose stories they will be following throughout the specific novel. That was at least true for *Autumn* and *Winter*. *Spring* breaks this rule and presents a different structure. The first of the three parts of the book focuses mainly on the story of Richard Lease. As ever, it is interrupted by the narrator and Richard's flashbacks, but until the end of the first part, it seems that Richard is the only protagonist of the novel. This changes in the second part. On page 129, well through into the novel, the readers meet a new protagonist DCO Brittany Hall, who comes into the centre of events at the moment she meets the mysterious girl Florence. Richard does not appear until the very end of part two. In the final part of the novel, the three characters meet, and since then Richard's, Brittany's and Florence's story mix into a mosaic of flashbacks and scenes from the different points of view of the characters. In the final part of the book, there is even one scene, taking place in a car, which is described several times from different points of view of the protagonists. *Spring* is surprising in its structure. The fact that *Spring* differs from the preceding novels of the series reminds the readers that they live in a swiftly changing world. Finally, *Spring* having a different structure than *Autumn* and *Winter* corresponds to the fact that the seasons of the year vary from one another and each of them is unique. By changing the structure, Smith also shows that as an author, she has the unlimited power over her works and that she can change her mind about the structure of her quartet novels whenever she likes, may it be in the third book of the quartet.

Look Who's Talking: The Narrative Voices in the Seasonal Quartet. Before the discussion of fragmentation may proceed any further, it is necessary to consider the style of writing in the novels at least briefly. Although the novels introduce multiple narrative voices, *Autumn*, *Winter* and *Spring* are mostly narrated by a

heterodiegetic omniscient narrator, who knows not only their deepest thoughts and feelings but also has access to their memories.

It is worthwhile to mention that the narrator does not directly appear in the novels as one of the characters, but s/he often comments on what is happening. Although the narrator never reveals his or her identity, one might argue that Ali Smith is using the voice of the narrator and other characters so that she can express her own views opinions concerning current issues. In a review for *The New Yorker*, James Wood points out that Smith's seasonal novels share "sense of bitter urgency" and that in the latest three novels Smith is at times "earnestly didactic". "[Smith] is an insistently political writer, and her most recent work can be seen as an urgent, sometimes didactic intervention into post-Brexit British animosities, into a world that could be called, to borrow from one of her many punning characters, 'nasty, British and short'" (Wood "The Power of The Literary Pun"). Although Smith is not one of the characters, one might strongly feel her presence in the books.

Although it can rarely appear in other types of fiction as well, the notion of an author appearing in his or her work is a typical element in postmodernist fiction. Lewis states that in postmodernist fiction, the world created by the text and the real world are permeable to such an extent that it is impossible to separate one from the other (178). This concept is known as "vicious circles". The real world and the text might merge in several ways: either the author steps into his or her fiction (creating thus so-called "short circuits") or real-life personas appear in the text (this concept is known as the "double bind")(178). The seasonal novels feature several real-life historical figures, for instance, Christine Keeler and Pauline Boty in *Autumn*, Barbara Hepworth in *Winter* and Katharine Mansfield in *Spring*. Although these historical women might appear only briefly in the books or they are only mentioned or discussed, they are still essential to the quartet. These "artistic spirits" (The "artistic spirit" is a fitting term for the historical artists and writers appearing in novels, whose presence as well as their art adds another layer of meaning to the text. Justine Jordan used the term in her review of *Spring* "*Spring* by Ali Smith review – a beautiful piece of synchronicity") have been conscientiously chosen by Smith for their art and literature, which allow people to "navigate through the froth of the present moment" (Jordan "*Spring* by Ali Smith Review – a Beautiful Piece of Synchronicity").

The narrator in *Autumn*, *Winter* and *Spring* is overt; s/he often comments on what is happening in the novels. As Makkai argues in her review of *Spring* for the *New York Times*, it is a "narrator with agency and personality, if not corporeality" (Makkai "SPRING by Ali Smith"). Some of the narrator's commentaries are causal, witty and provocative, often written in colloquial English, which creates a friendly and informal atmosphere. Firstly, the narrator speaks directly to the readers, encourages them to follow the story by using verbs' imperatives such as: "imagine them arm-in-arm in the warmth" (*Winter* 45), "come with me now back to an early Saturday morning September 1981" (*Winter* 143) or "[I]et's see another Christmas" (*Winter* 174). Furthermore, s/he is using phrases

such as “to cut a long story short” (*Spring* 207) or similar metatextualities, (According to the linguist Germaine Genette, *metatextuality* is a variety of *transtextuality* (in other words textual transcendence which “includes issues of imitation, transformation, the classification of the types of discourse, along with the thematic, modal, generic and formal and generic categorisation of formal poetics” (Allen 100)). Metatextuality then is “when a text takes up a relation of ‘commentary’ to another text” (Allen102). The metatextual commentary does not necessarily cite or even name the text it refers to, but the two texts are nevertheless united (ibid.), which remind the readers that they are reading a story and that they are the mercy of the narrator, who has the control over what shall be said and what will remain obscure. Presumably, there is always more of the story, but the narrator decides what is essential and what can be suspended. However, there are many passages of the text where the narrator’s voice blends into the thoughts and the internal voice of the characters, and it cannot be distinguished with certainty, who is speaking. Smith uses primarily two methods to achieve this effect.

Firstly, the books are characterised by an unconventional graphic layout, which further fragments the fabric of the text. The eccentric typography of the text will be discussed separately in greater detail in the following paragraphs, yet for now, it is enough to mention that Smith ignores the conventional rules of punctuation. She does not use quotation marks or any kind of punctuation to set off direct speech. Neither does she use quotation marks or italics to indicate internal monologues in the text. For instance, in *Winter*, Arthur brings Lux to his mother’s house, and as they arrive, they notice a cardboard cut-out of Godfrey, an old-time celebrity, which Arthur thinks is his father (yet later it is revealed that it is not so). Lux, however, does not recognise the man on the cardboard. The passage follows in these words: “The girl obviously does not recognise Godfrey. “Well, she wouldn’t. She’s way too young. If Godfrey hadn’t been his father, he probably wouldn’t recognise him either” (*Winter* 81). The readers are reading Art’s thoughts since it is him, who is pondering about whether he would know the celebrity if he, Godfrey, had not been his father. The text does not graphically highlight Arthur’s thoughts; instead, they just blend with the narrator’s description of the situation.

Secondly, in her novels, Smith combines passages narrated by the heterodiegetic narrator with those internally focalised (When a story is internally focalised, it means that the readers view the story through the eyes of a single character. In other words, the readers can see exclusively what the chosen character sees. Contrastingly, external focalisation means that the reader cannot access the inner thoughts and feelings of any of the characters and can only observe the story as if standing on the ‘outside’. The focalisation is another narratological concept invented by Germaine Genette mentioned above (Fludernik 36).) by the novels’ characters. For instance, in the opening of a chapter from *Spring*, the readers follow the story through Brit’s eyes only. They see as much as she can, but they cannot access the thoughts and feelings of other characters. Moreover, even though she does not become the chapter’s narrator, her voice or her idiolect is discernible. This sentence is taken from the opening of the chapter:

“Yeah but enough about the filmmaker and what Russel would call the zzzzzzzzz of his story – back to Brit six months ago in October, in the van with Florence and two total strangers on a backroad fuck knows where going further north, at least Brit thinks it’s north” (*Spring* 291). Apart from internal focalisation, Smith uses other narrative techniques relevant to the perspective as well. In this example, the phrase in parentheses fulfils the function of the stage directions in a drama. It creates a dramatic effect as well as it highlights the absurdity of the situation. To Art, who is watching this scene, it seems like watching a farce on a theatre stage.

I cannot be near her fucking chaos a minute longer (His mother talking to the wall.)

Lucky I’m an optimist regardless (His aunt speaking to the ceiling.)

It is no wonder my father hated her (His mother) (213).

As it was already mentioned, long segments of text are devoted to the opinions, frustrations, and observations of the narrator. They provide the books with critical perspectives which reflect on the contemporary state of the world. They are concerned with politics, the environment, feminism, and a range of other topics, which need to be addressed by society. In these segments, the narrator addresses issues that need to be thought and talked about, at least that is the author’s conviction.

In the chapter “Omniscient Narrative Revisited by Ali Smith and Kate Atkinson” Milada Franková mentions that *Winter* features “an unidentified narrator, possibly an authorial narrator, showing Ali Smith as very knowledgeable, passionately socially committed and fiercely critically, involved with the disturbing issues of today’s global and British cultural and political scene” (92). The same is true of the narrator in *Autumn* and *Spring*. Nevertheless, some passages are not narrated by the narrator. Instead, they are created by more closely undetermined flows of consciousnesses. For instance, in *Spring*, Smith provides a passage, which is arguably narrated by a voice of the social media or of the people who profit from their users. However, it cannot be ascertained who precisely is speaking, because they hide behind the exclusive pronoun “we”. In one paragraph, Smith imagines, what the social media would say to people, if they had their own voice or perhaps what they are telling its users, without them even realising that they subject to their invisible will. What begins as a positive and friendly voice quickly turns into a voice that is blatant and obtrusive. “We want the best for you. We want to make the world more connected. We want you to feel the world is yours. We want you to see the world through us.[...] We want to know about all the places you go. We want to know where are you right now” (120). As the text progresses, other voices add to the mix, such as the voice of the internet: “We want to tailor our advertising bespoke to you. [...] We want to be able to see you through that screen while you’re looking at something entirely else” (120-121). The message culminates into a final threatening sentence: “We want all of you” (123). *Winter*, *Autumn* and *Spring* consist of fragments, and these fragments may present the plot from various perspectives while using various stylistic devices. “Style is never not content” stated Smith at a debate at the 2012

Edinburgh World Writer's Conference (Germanà and Horton ix). The style itself is a crucial device for expressing meaning in Smith's novels.

Lastly, it is worthwhile to mention again that in her seasonal novels, Smith also plays with the graphic style of the text. In the novels, Smith works with multiple typefaces. Each chapter begins with a phrase in bold. Some words are written in italics to put additional stress to them: "She remembers that Daniel had given her a choice, *to throw or not to throw*" (*Autumn* 76). Italics are also used when a passage is being quoted. For example, Smith's quotes from an interview with Pauline Boty. The excerpt from the interview is transcribed in italics. Additionally, in the previous quote, Smith combines text in italics with underlining, which on the one hand may seem gaudy and kitsch but on the other, it is a very confident and cheeky way of expression. Smith could not care less about conventional typographical rules, and she breaks them, whenever she fancies. Visually, the text gives a wild impression. The graphic form of *Spring* is the even more extravagant than *Autumn* and *Winter*. In the novel, Smith also uses different fonts. When Richard is reading parts of the screenplay of the movie he is about to film, pieces of it appear in the book written in the Courier font, which is the standard font for writing screenplays. Seeing the font facilitates in the readers the impression that they can look through Richard's eyes at the actual script he received, and thus, the experience becomes very authentic. Finally, Smith plays with the font sizes. Bigger sizes of the letters are used to stress some words or to suggest the loudness. The enlarged words are as if shouting from the page. "What we want is people in power saying the truth is not the truth" (3).

The use of fragmentation allows Smith to tell a story from various points of view in order to create an unbiased account of contemporary society. Each of the characters has its little narrative; a story about who they are and why they are the way they are.

References:

1. Akins, Ellen. "Ali Smith Begins a New Quartet of Novels with 'Autumn'". Review of *Autumn*. *The Washington Post*, 2017, <www.washingtonpost.com/entertainment/books/ali-smith-begins-a-new-quartet-of-novels-with-autumn/2017/02/09/27b54a72-eef8-11e6-b4ff-ac2cf509efe5_story.html>, Accessed 12 January 2020.
2. Allen, Graham. *Intertextuality*. Routledge, 2005.
3. Armistead, Claire. "Ali Smith: 'This Young Generation Is Showing Us That We Need to Change and We Can Change'". *The Guardian*, 2019, <www.theguardian.com/books/2019/mar/23/ali-smith-spring-young-generation-brexit-future>. Accessed 1 May 2020.
4. Lyotard, Jean-François. *The Postmodern Condition*. Manchester University Press, 1992.
5. Smith, Ali. *Autumn*. Penguin Books, 2017.
6. Smith, Ali. *Spring*. Hamish Hamilton, 2019.
7. Smith, Ali. *Winter*. Penguin Books, 2018.

POSTMODERNISM IN ALI SMITH'S SEASONAL NOVELS AUTUMN, WINTER AND SPRING

Карсакбаева Г.

Ғылыми жетекшісі – магистр оқытушы Жусубалина Ж.М.

Шымкент университеті

Аннотация

В данной статье дается анализ некоторым особенностям постмодернистского письма в трех избранных работах Эли Смит, а именно Осень, Зима и Весна. Эти романы - три из четырех частей сезонного квартета, который в настоящее время является ее последним проектом.

Postmodernity is a controversial term, which has been used in different ways by numerous academics and writers. Its meaning continually changes as the literary and cultural movement of postmodernism evolves. It can be argued, however, that this feature is not necessarily negative. On the contrary, one might claim that this inconsistency in defining postmodernity is positive as well as constructive. Due to the contradictions in its meanings, postmodernity escapes a simplistic explanation. It eludes universalisation. Thus, there are various constructions of postmodernisms such as “John Barth’s postmodernism, the literature of replenishment; Charles Newman’s postmodernism, the literature of inflationary economy; Jean-François Lyotard’s postmodernism, a general condition of knowledge in the contemporary informational regime; [...], and so on” (McHale *Postmodernist Fiction* 4).

Firstly, however, it might be worthwhile to examine the word “postmodern”. In *Postmodernist Fiction*, Brian McHale argues that the prefix “post” does not mean “after”, since “modern” can be defined as “pertaining to the present” which would mean that “postmodern” would only have to be explained as “pertaining to the future” which in its nature is a nonsensical notion, making postmodernist fiction a “fiction that has not yet been written” (4). Instead, McHale quotes John Gardner, who claims that the prefix “post” in the adjective “postmodern” functions as an intensifier in the sense of “*New! Improved!*” (qtd. in McHale 4). When the suffix “-ism” is added to the word “postmodern”, the term “postmodernism” arises, which then stands for an organised system of poetics. Some authors (Connor; Hutcheon; Sim), however, do not use this term solely to signify the poetics’ system. Instead, they use it in the sense of a wide-ranging cultural movement, which affects not only literature but other socio-cultural areas as well. When the word postmodernism appears in this thesis, it is generally used in the vaguer sense of the word. It usually refers to the literary-cultural movement unless the text indicates otherwise.

Nevertheless, as McHale breaks down the word “postmodernism”, he claims that the prefix “post” does not apply to the lexeme “modern” meaning “after the present” but rather to “modernism” which implies that it is “a poetics which is the

successor of, or possibly a reaction against, the poetics of early twentieth-century modernism, and not some hypothetical writing of the future” (5).

While the term “postmodernism” might refer to a system of poetics, the word “postmodernity” designates the contemporary cultural situation, which is thoroughly studied by the humanities and social sciences. It is relevant to speak of postmodernity in a whole range of contexts. It concerns film, music, literature, theatre and other arts as well. Literary postmodernism uses the basic principles connected to postmodernity with specific characteristics connected to literary creation.

As it was already mentioned, postmodernism resists single definition. It makes use of combinations of definitions, but a simple fixed definition does not exist. It is not possible to define postmodernism precisely because of its heterogeneous nature. It is not a single theory; it ranges to all sort of spheres. Postmodernism is hard to define as a parallel to other literary and cultural movements such as feminism, poststructuralism or postcolonialism since it seems to subsume them all. It seems that it is the present postmodern age that informs the content of postmodernity. Despite postmodernism being a much-debated term, most definitions agree on several aspects. As the word itself suggests, postmodernism originated as a break from modernism and the ideas of this movement. Several recurrent themes concerning postmodernism often appear in scholarly debates. The first theme which scholars generally agree on is “the idea that national limits for social and cultural identity have been superseded by a global environment in which multinational companies are more important than national governments in directing social and cultural tendencies” (Allen 217). This situation created by societal implications of postmodernism has negative consequences, one of them being that “such a transitional system is characterised by ‘empty signifiers’ which have no base in a recognizable lived reality” (ibid.). These ‘signifiers’ are in effect nothing more than empty symbols which copy the copies of what once might have been the authentic reality, but during this copying process, these ‘signifiers’ lost most of their relevance. Later paragraphs of this chapter elaborate on this idea when they introduce the figure of one of the most prominent postmodern thinkers Jean Baudrillard and his concept of the simulacra.

As a philosophy, postmodernism rejects specific cultural values and cultural certainties of western society. *The Routledge Companion to Postmodernism* defines the philosophical movement as “a form of scepticism – scepticism about authority, received wisdom, cultural and political norms” (Sim 3). Most of all, it rejects the legacy of the Enlightenment. According to the historians, the Enlightenment marks a historical period dating from the year in 1688, in which England's 'Glorious Revolution' took place, to the outbreak of French Revolution in 1798. Nevertheless, Enlightenment has one other meaning. It is also an intellectual project brought about by French philosophers and intellectuals (Spencer 251). Its aim lied in “dispelling darkness, fear and superstition; of removing all the shackles from free enquiry and debate. It opposed the traditional

powers and beliefs of the church ‘branded as superstitions’ and raised questions of political legitimacy” (ibid.).

In the 18th century, the Enlightenment changed the way people think about the world. The project of Enlightenment highlighted the importance of reason and learning. There was a general faith that progress is always possible by education and other institutions. In the Enlightenment, people believed that there is a higher Truth and a single reality, and that the scientific rationality will allow them to discover them. However, postmodernist thinkers are sceptical to these ideas. They believe that progress is impossible. The rejection of the Enlightenment project goes hand in hand with the rejection of any universalising or totalising theories, since they are, in their nature, authoritarian. The theories determine what has a truth value and what does not. They dictate what is right and what is wrong. Likewise, what the people in the Enlightenment saw as the Truth, the postmodernists see as a current and temporary narrative that people have created to understand the world around them. “Postmodern knowledge is not simply a tool of the authorities; it refines our sensitivity to differences and our ability to tolerate the incommensurable” (Lyotard xxv). Due to the dramatic events of the 20th century, society began to feel generally sceptical towards the achievability of the Enlightenment project.

The unrestrained twentieth century brought prominent changes in society, technology and science: “Ideology, world war, genocide, and nuclear war entered common usage [...] mass media, telecommunications, and information technology (especially the Internet) put the world’s knowledge at the disposal of nearly anyone in most industrialized societies” (“20th century”). These revolutionary changes caused the different understanding of the role of culture and art. Realism, a leading philosophical and literary movement in the nineteenth century, was suddenly not able to shield the clashes of the new era and new opposing philosophies and cultural movements arose. Among the most significant were Modernism and later Postmodernism.

Postmodernism is a literary and art movement, or rather set of ideas, beginning after the WWII (Klages). In the introduction to *The Routledge Companion to Postmodernism* its editor Stuart Sim claims that “Postmodernism is to be regarded as a rejection of many, if not most, of the cultural certainties on which life in the West has been structured over the last couple of centuries” (Sim).

Elizabeth Ermarth offers another explanation of Postmodernism. She claims that “this term [Postmodernism] can mean almost anything” and she describes two key assumptions that characterize this literary movement. The first is the assumption that “all human systems operate like language” (Ermarth). It leads to the understanding of language as “a variety of symbolic systems, whether they involve politics, fashion, gender relations, wrestling, or money” (Ermarth). Ermarth currently presents the second assumption of Postmodernism, which presupposes that “no common denominators exist to guarantee either the One-ness of the world or the possibility of neutral or objective thought” (Ermarth). She finishes her essay with a rather ambiguous statement that “Postmodernism gets rid

of ‘character’ and ‘point of view,’ but it by no means extinguishes individuality; it simply denaturalizes it and insists on its discursive function” (Ermarth).

Klages explains the term Postmodernism in comparison with the ones of Modernism. She defines the main characteristics of both movements as an emphasis on impressionism and subjectivity in writing, a movement away from the apparent objectivity provided by omniscient third-person narrators, a blurring of distinction between genres, an emphasis on fragmented forms and discontinuous narratives, a tendency toward self-consciousness, a rejection of formal aesthetic theories, and a rejection of the distinction between “high” and “low” culture. According to Klages Postmodernism and Modernism share most of these ideas; the basic difference lays in the attitude toward these trends. While Modernism tends to lament and mourn over the fragmentation and distortion of reality, Postmodernism celebrates and enjoys this (Klages). Christopher Witcombe offers further explanation of the basic differences between Modernism and Postmodernism:

The Postmodern is deliberately elusive as a concept, avoiding as much as possible the modernist desire to classify and thereby delimit, bound, and confine. Postmodernism partakes of uncertainty, insecurity, doubt, and accepts ambiguity. Whereas Modernism seeks closure in form and is concerned with conclusions, Postmodernism is open, unbounded, and concerned with process and "becoming" ("Modernism & Postmodernism").

Kershner *speculates on the beginnings, reasons and sources of Postmodernism. He mentions the late fifties as a period when the Modernism according to literary critics “had more or less exhausted itself and that another movement [Postmodernism] had begun to succeed it [Modernism]”*. He distinguishes two different conceptions in Postmodernist writing. One conception features the novel as a mixture of forms and genres. The author is often present in the novel and takes part in the story. The other dominating stream is represented through “a kind of fictional illusion, usually through something approximating magic realism, and foregrounds the experience of socially marginalized characters” (Kershner). Kershner also notes that an exact location of the frontier between Modernism and Postmodernism is a challenging task as numerous “historical approaches that posit postmodernism as following World War II or the cultural upheavals of the 1960s suffer because so many works that predate these watersheds (such as Laurence Sterne's *Tristram Shandy* [1759-67]) are arguably Postmodern in form” (Kershner). Literary pieces written in the middle of the twentieth century undoubtedly contain both Modernist and Postmodernist features and their authors are claimed to belong to both of the movements (Kershner).

Ihab Hassan in his essay called “Toward a Concept of Postmodernism” doubts the term itself; he recognizes the existence of differences from the Modernist literature but simultaneously claims that the whole concept of Postmodernism “must wait upon more patient analysis, longer history” (Hassan). He also declares that “Postmodernism suffers from a certain semantic instability: that is, no clear consensus about its meaning exists among scholars” (Hassan). There are no exact limiting factors that class the literary work with a literary

movement. Similarly to other literary critics he compares Modernism to Postmodernism: “But if much of Modernism appears hieratic, hypotactical, and formalist, Postmodernism strikes us by contrast as playful, paratactical, and deconstructionist”. Hassan enumerates authors that “may evoke a number of related cultural tendencies a constellation of values and a repertoire of procedures and attitudes. These we call Postmodernism” (Hassan). Apart from Postmodernist authors he mentions items that belongs to Modernism and Postmodernism and correspond with each other in binary oppositions: signified vs. signifier, presence vs. absence, creation vs. deconstruction, etc. (Hassan). Binary oppositions are also mentioned in Mary Klages’ article; she claims that the system of modern societies tends to “rely on continually establishing a binary opposition between order and disorder”, then “disorder becomes the other [...] anything non-white, non-male, non-heterosexual, non-hygienic, non-rational [...] becomes part of disorder, and has to be eliminated from the ordered, rational modern society” (Klages). Postmodernism does not rely on the existence of binary oppositions and is often sceptical about distinguishing “knowledge from ignorance, social progress from reversion, dominance from submission, and presence from absence” (Sim).

Lewis rates a few historical and literary events to be the “inaugural and closing” (121). They are the assassination of J. F. Kennedy and the *fatwa* decree against Salman Rushdie, and the erection and demolition of the Berlin wall. He considerably reduces the list of the Postmodernist features. His enumeration contains the following features of Postmodernism that he regards to be the most characteristic of the Postmodernist literary work, although it is possible to find many of them in other types of contemporary writing: temporal disorder, pastiche, fragmentation, looseness of association, paranoia and vicious circles (Lewis). This point of view relatively simplifies the insight into the temporary literature and its distinction.

Time in Postmodernist fiction does not represent a solid element. Postmodernist authors work with time according to their own needs as time has lost its traditionally linear function in the fiction. Temporal disorder or distortion “is a common technique in modernist fiction: fragmentation and non-linear narratives are central features in both Modern and Postmodern literature. Temporal distortion in Postmodern fiction is used in a variety of ways, often for the sake of irony” (“Postmodern literature”). Postmodernist literature “does not just disrupt the past, but corrupts the present” (Lewis, 124). Similarly Smith in her novels *Hotel World* and *The Accidental* uses time as a flexible substance.

In the chapter “Postmodernism and Philosophy” Sim paraphrases Lyotard, a leading philosopher of Postmodernism, that the universal theories (grand narratives) of Western culture should be rejected “because they have now lost all their credibility” (3). Similarly Klages adds that Lyotard also rejected the existence of “grand narratives” as a direct refusal of previous literary movements. *The Encyclopedia of Marxism* uses Lyotard’s explanation of the term “grand narrative” that “sees some kind of interconnection between events related to one another, a succession of social systems, the gradual development of social conditions, and so

on – in other words, is able in some way to *make sense of* history” (“Grand Narrative”). According to Lyotard people in the Postmodern period *no longer believe* in grand narratives that are old fashioned and oppressive (“Grand Narrative”). Klages further refers to Lyotard’s explanation of “mini-narratives” that are temporary and provisional. The “mini-narratives” do not claim to stability or universal truth as it is in the case of grand narratives.

The Postmodernist approach to creating a text by the method of direct or indirect reference to other texts and literary genres is one of the most significant Postmodernist features called pastiche. This technique is mentioned in the article concerning the basic features of this movement: “The term ‘Postmodernist’ can be attached to almost any work that questions the boundaries and possibilities of the fictional enterprise; that attempts to collapse arbitrary borders between genres and to question what constitutes the nature of genre; that refers, directly or by allusion, to other texts” (“Postmodernism (literature)”).

Ihab Hassan compares Postmodernism to Modernism and claims that Postmodernist writings unlike Modernist literature lack hierarchy and emphasize the polymorphic access to both sexes (Hassan). While Modernism tends to celebrate the “idea of ‘the family’ as central unit of social order” and the nuclear family as a model of the middle-class society, Postmodernism deals with alternative forms of family and with different views on the children’s upbringing. Heterosexual norms that are preferred in Modernism are definitely not emphasized in Postmodernism, where the access is on polysexuality and the existence of “homosocial realities in cultures” (Irving). Generally the Postmodern movement positively accepts feminist theories since Postmodernism rejects conservatism and narrow-mindedness.

Ali Smith intensively employs the feminine issue in her prose. There are two male characters in *The Accidental*, Michael and Magnus, but the main accent is on the women in the novel. In *Hotel World* there is no significant male character. The term feminine refers to the behavioural stereotypes that are assumed as the role of women, i.e. the flexibility and subjectivity of judgement, the ability of empathy and also the unpredictability in decisions and supposed modesty and shyness. Other expected features of femininity are considered to be the abilities to control and manoeuvre in the relationships and the great amount of irrationality (“Special Features of Feminine Character”).

The stereotyped masculine behavioural character carries totally different features, such as the reliability and steadiness of habits and activities. Men are believed to lack emotions in formal relationships and their utterances are more straightforward. The masculine behaviour is also generally characterized by the confidence in words and actions and the realism and practicality. The typical masculine and feminine characters are absolute opposites, but every human personality usually contains both masculine and feminine components (“Special Features of Masculine Character”).

Contrary to the traditional novel the Postmodernist novel does not employ the so far established schemata of fiction that are plot, character, point of view,

setting and theme. The role of a plot in a traditional novel is to challenge “intelligence and memory” as the plot consists of “a series of events” that depends one on another (Taormina). The setting of a traditional novel does not involve a mere geographical location of the story, but it indicates the time of the year and of the day, the historical and political situation, the weather and the climate. The clothing of the characters, the description of their homes and places they visit and the depiction of the important things in the characters’ lives belongs among other items of the setting (Taormina). She also claims that the “setting helps to anchor a story in a particular time and place” (Taormina). In Smith’s novels the setting indeed ‘helps to anchor’ the story but it also enables the story to reach unsuspected proportions. In *Hotel World* she uses the antagonist images of inhospitable street that contrasts to the hotel’s proclaimed warmth and homely atmosphere. The half-rotten leaves help to depict the atmosphere of dying while there is the half-rotten body of a young girl lying under the ground. Unpleasant and seedy places, where the story of the novel takes place, arouse the reader’s curiosity and keep them in uncertain expectation of what is coming next. In *The Accidental* the antagonist features are not as strong as in *Hotel World* but they exist and “establish the plot conflict” (Taormina). One example of contrastive images is the omnipresent Coca Cola machines all over the world that serve both as a boring equipment of every little pub or as a symbol of luxury in a poor African village. Smith uses the images of a ‘substandard’ summerhouse to understand better the damaged relationships in the Smart family. The unwashed clothes Magnus wears reveal the fact that he suffers from the burden of his guilt; his mind is similarly unclean as his clothes.

The theme in traditional fiction carries “the central idea or statement about life that unifies and controls the total work [...] theme is the author’s way of communicating and sharing ideas” (Taormina). Smith focuses in particular on women and their destiny in the male world. The theme of *The Accidental* could be stated as ‘there is always opportunity to change the path of life’. *Hotel World* brings a different message of the time passing and our inability to change this process.

John Gardner in *The Art of Fiction* says:

A novel is like a symphony in that its closing movement echoes and resounds with all that has gone before [...] Toward the close of a novel [...] unexpected connections begin to surface; hidden causes become plain; life becomes, however briefly and unstably, organized; the universe reveals itself, if only for the moment, as inexorably moral; the outcome of the various characters’ actions is at last manifest; and we see the responsibility of free will (184).

This definition is particularly related to the traditional mode of a novel than the mode of Modernist or Postmodernist writings. The Postmodernist literature roots in Modernism and in the avant-garde literature that culminated in the middle of the twentieth century: “It ignores such elements as plot, dialogue, linear narrative, and human interest” (“New Novel”). Both Modernist and Postmodernist writers tend to challenge the imagination and expectations of their readers and they wilfully marginalize the current literary conventions. Authors reject “the elements of

entertainment, dramatic progress, and dialogue that serve to delineate character or develop plot” (“New Novel”).

In Smith’s novels and stories we can hear miscellaneous motifs entwined together but the central tone is missing. In *Hotel World* it seems to be apparent that the head event is the fall and death of the main character but later we find out that this fall has become just an obscure reason for the characters to come into each other’s path. Each woman is given a considerable space to reveal freely bits of her life and the reflections of childhood and the experiences from everyday situations. Smith does not reveal all the missing facts and circumstances that would fulfil the reader’s expectations and curiosity. On the contrary the author reduces the amount of important information to a necessary minimum. Smith balances on the verge of readability: between the understandable traditional novel and a fragmented piece of word mosaic.

The Accidental offers an interesting glance at a British family. Each member of the family undergoes her or his personal crisis. The suffering and self-pity is abruptly interrupted by the arrival of Amber: somebody without past or future. Amber becomes the shocking and provoking element that brings a change into the stereotypes. The reader does not finish the book with a clear vision of the characters’ future. Perhaps the most remarkable point is Eve’s leaving the family for an uncertain reason, probably to discover herself. She takes a year off and travels around the world.

A character of a traditional novel is any individual who possesses one or more physical and psychological features. The development of the European novel from the seventeenth to twentieth century showed the importance of psychological portrait of a character. However, Postmodernist writing rejects such tendency and the characters remain flat and rather schematic (Margolin).

Uri Margolin presents five elementary features typical for traditional novel characters. The first deals with the character’s existence in the story world, it “is not open to doubt; the narrator is not just playing with names and descriptive phrases, but is actually referring to such an individual”. The second important feature is the determination of the properties of the character. The third and fourth features point out that it is possible to recognize some of the qualities as the individualities of different characters are distinguishable one from another in the reality of the story and “the character’s properties at each phase of the action form an intelligible pattern of some kind”. The last but not least deals with psychological changes that the character undergoes during the story, the development or (dis)integration; these changes form the coherent pattern of the novel (Margolin). According to Margolin the realistic characters “generally fulfil all five conditions, while in Modernist novels often only the first three are met. Postmodernism undermines all five, bringing about the ‘death of the character’ as a basic representational unit”. Smith’s work with the characters of the novels evokes also other schemes than purely Postmodernist; she confronts the realistic characters with the Postmodernist reality. The clash of the approaches is most visible in *The*

Accidental where Amber, a Postmodernist flat character, enters the scene from no particular reason or a goal.

References:

1. Akins, Ellen. "Ali Smith Begins a New Quartet of Novels with 'Autumn'". Review of Autumn. *The Washington Post*, 2017, <www.washingtonpost.com/entertainment/books/ali-smith-begins-a-new-quartet-of-novels-with-autumn/2017/02/09/27b54a72-eef8-11e6-b4ff-ac2cf509efe5_story.html>, Accessed 12 January 2020.
2. Allen, Graham. *Intertextuality*. Routledge, 2005.
3. Armistead, Claire. "Ali Smith: 'This Young Generation Is Showing Us That We Need to Change and We Can Change'". *The Guardian*, 2019, <www.theguardian.com/books/2019/mar/23/ali-smith-spring-young-generation-brexit-future>. Accessed 1 May 2020.
4. Lyotard, Jean-François. *The Postmodern Condition*. Manchester University Press, 1992.
5. Smith, Ali. *Autumn*. Penguin Books, 2017.
6. Smith, Ali. *Spring*. Hamish Hamilton, 2019.
7. Smith, Ali. *Winter*. Penguin Books, 2018.

РОМАНДАРДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ СИПАТТАЛУЫ

Исаева Б.
Шымкент университеті

Аннотация

Мақалада қазіргі таңдағы қазақ романдарындағы фольклорлық элементтердің көрініс табуы қарастырылады. Прозадағы фольклоризм мәселелері көтерілген.

Көркем сөз шығармаларының даму, жетілу, жаңа сапаға көшу тарихы фольклор мен жазба әдебиеттің өзара байланысы мен бір-біріне ықпалының замандар бойында үзілмей желі тартып келгенін дәлелдейді. Түрлі халықтарда тарихи-әлеуметтік жағдайларына қарай кейде осы арна қатарласа дамыған, қайсы бір кезде осылардың біреуі алдыңғы шепке шығып отырған. Сонымен қатар, осы екі көркемдік ағынның жалпы даму бағытында ортақ үлкен заңдылықтар бар. Ол ауызша әдебиет дәстүрлерінің бірте-бірте ауысу, ұласу тенденциясы" [1, 21].

Адамзаттың көркемдік дамуында фольклор мен әдебиеттің алатын орны ерекше. Өзара күрделі ұқсастықтары да, елеулі айырмашылықтары да бар бұл күрделі құбылыстардың мәні мен өзгешелігін нақты біліп отыру рухани даму жолдарын, мәдени ілгерілеуіміздің мәселесін бағдарлау үшін аса қажет [1, 84].

Яғни, фольклор мен әдебиет арасындағы байланыс түрлі жолдармен шығармашылық түрде жүріп отырады. Көркем шығармаларда фольклор элементтерінің өзіне тән қасиеті кейде өзгеріп, оның мәтін аясына біржола бағынуына орын берілсе, кейде мәтін аясында фольклорлық-эстетикалық үйлесімін сақтап қалады.

Қазақ поэзиясы тілінде бұл тәсілдің фольклор үлгілерінен бастап ақын-жыраулар тіліне еркін көшіп, күні бүгінге дейін жеткенін байқауға болады. Мысалы, Бұхар жырау сұлу қыздың портретін бергенде: Үлдемен басын ораған, Қиғаштап қасын қараған. Күлгенде күрек тісі қасқайған. Қынай да белін буынған... Даусы қудай санқыған... Назыменен күлдірген, Құлқыменен сүйдірген... деп сипаттайды. Шалкиіз Темір әміршісін мадақтап сипаттағанда: Көк қоянның қос құлағын тұндырған, Көгілдірдің жез жанатын сындырған Тегеуірінді болат темірдің тегеуіріні өзіңсің дейді. Шобан «бұл жігіттің ішінде» бар бірнеше батырды сипаттағанда, барлығының портретіне -ған тұлғалы есімшемен келген конструкцияларды пайдаланады. Мысалы, үйсіннен (бар) Бозторғай ұлы Баубек былай суреттеледі: Алдаспан ауыр қылыш байлаған... Жауырынына қанды көбе сыймаған. Жағасына адам қолы тимеген... Грамматикалық тұлғалардың белгілі бір стильдік мақсатта жұмсалыуына келгенде, -ып жұрнақты өткен шақ көсемшенің орны айрықша. Фольклорлық поэзия бұл тұлғамен келген сөздерді әрі ұйқасқа қатыстырып, әрі қимыл-әрекеттің қалай орындалғанын баяндайтын амал констатациясы ретінде келтіріп образ жасайды.

Мысалы: Құйысқанын қысқартып, Екі айылын берік тартып, Енді атына мінеді («Ер Тарғын»). Іс-әрекеттің констатациясын (баяндалуын) оның қалай орындалғаны жайындағы сурет (амал) арқылы беру, яғни -ып жұрнақты көсемшенің ұйқасқа қатысып, өлеңнің құрылымдық бөлігін жасайтыны қазақ жырларында тіпті жиі кездеседі. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқаны суреттеуде: Сонда сұлу қыз Құртқа қылаң етіп, қылт етіп, Сылаң етіп, сылт етіп, Шекеде шоғы бұлт етіп, Алтынды тоны жылт етіп. Саулы інгендей ыңқылдап, Күшігендей сыңқылдап... деген жолдарды оқимыз. «Ер Тарғын» жырында батыр «құйысқанын қысқартып екі айылын берік тартып, енді атына мінеді».

Белгілі бір жай-күйдің, іс-әрекеттің формулалары ретінде қалыптасқан штамптар жыр сайын орын алады. Мысалы, жауынгерлік айбаттың формуласы: буырқанып, бұрсанды, мұздай темір құрсанды... қабағынан қар жауып, кірпігіне мұз тоңып... қорамсаққа қол салды, бір салғанда мол салды; жауға аттанудың формуласы: қоңыраулы найза қолға алып, қоңыр салқын төске алып... ауыр әскер қол алып, ал қара бас ту алып... т.т. болып келеді. Міне, осы көрсетілген грамматикалық тұлғаны пайдаланудағы екі амалдың екеуі де – қазақтың авторлы поэзиясының тілінде де, фольклор тіліндегідей өте қолданылған өтімді тәсілдер.

Көрнекті жазушы М.Мағауиннің «Шақан-Шері» романы сырттай қарағанда, фольклордан ұзақ тұрған сияқты. Романда Іле өзені бойындағы жолбарыспен жекпе-жекке шығып, тұқымын құртқанға дейін барған ержүрек

аңшы Шақанның өмірі суреттеледі. Әйелі мен баласын жолбарыс жегендіктен одан өмірбақи кек алуға бел буған, аңшы ақырында, жолбарыс атаулыға тажалдай төнеді. Жазушы қазақтың ежелгі аңшылық өнерін этнографиялық дәлдікпен суреттеп отырғаны айқын сезіледі. Алайда, бұл сыртқы қаңқа, шын мәнісінде, шығарманың өзегі фольклорлық санамен тұтастықта өрілгенін білуге болады. Өйткені, жолбарыс аулау, жолбарыспен жекпе-жекке шығу – ол батырлық дәуірді елестетіп, оқырманды бабалардың уақытымен бірден тоғыстырады. Шақан-Шері образы ертегі мен көне эпостағы қамысты көл мен шөл даланы жеке дара кезіп жүретін аңшы-мерген типін еске түсіреді. Романның эпилогын оқығаннан кейін-ақ оқырманның зердесіне «Қамбар батыр» жырындағы мынадай көріністер еріксіз оралады:

«Ажал жетпей жан шықпас,
Тәуекелге бел байлап,
Пешенемді сынадым», –
Бұл сөзді айтып ер Қамбар,
Шерінің барды қасына...
Сол уақытта жолбарыс,
Түгінің бәрін жатқызды...
Бүркіттей жазып тырнағын,
Тұлпарға барып асылды...
Қамбар да қайтпай ұмтылып,
Құйрығынан көтеріп,
Айналдырып басынан,
Лақтырып жіберіп,
Қырық қадам жерден асырды[2].

Рас, Шақан эпостағы көзсіз батыр емес, қорқыныш сезімі бар кәдімгі ет жүректі адам, өйткені, қазіргі прозаның міндеті адам жанындағы психологиялық толқынды шынайы суреттеу ғой. Қырық жігітті аңшылыққа баулып жүрген кәнігі қарт аңшы Құба-мерген жолбарысты атқан кезде алғаш рет жыртқышты көріп, абдыраған Шақан мылтығының білтесін тұтатып та үлгере алмай қалады.

«Шақан буын-буыны әлсіз дірілдеп, жерге түсті. Сол кезде ғана көрді. Жүндікер аттың асты көл-көсір, сап-сары: жолбарыс шапқан кезде шүмегі ағытылып кеткен екен. «Менің өзім де бұтыма жіберіп қоя жаздадым», – деп ойлады Шақан»[3].

Демек, Шақан мінсіз эпикалық кейіпкер емес, ол жолбарыс аулау өнеріне бірте-бірте машығып, ақыры, кек жолында жүрек жұтқан көзсіз батырға айналады.

Көнетоз жолбарыс жақы жамылып жүретін аңшы Құба-мергеннің есімінің өзі көне түрік заманының белгі-бедері секілді. Ол Шақан бастаған қырық жігітті жолбарысқа бастап барғанда жастардың намысын ояту үшін мынадай әңгіме айтады:

«Жолбарыс аулау – қазақтың ата дәстүрі, машықты өнері, – деген ашық аспан астында, алаулы от басында ет жеп, сорпа ішілгеннен соңғы әңгіме-

кеңесте Құба-мерген. – Төріне тарғыл жолбарыс ілінбеген үйде найза ұстар ұл тумайды деген бабаларымыз. Ол заманда ұзын аққан Сыр-Дария, қамысты қалың Шу бойы қаптаған қалың жыртықшы екен. Ал Іленің етегінде жыпырлап жүрсе керек. Шұбар шері, тіпті, аң қағып, Алатаудың сай-саласына шығып кететін. Күні кеше ғана анау заңғардан – Жасыл көлден балалы жолбарысты өз көзіммен көрдім. Е-е, ол да бір дәурен екен. Жолбарыстың жүрегін жеп, толғағы тарқаған ана мың сан жаудан қайтпайтын қара болат батыр туады екен. Қазіргі қатын немене... тұз, құрт, ашыған көже... Соны көре тұра кейінгі балаға жасықсың, жамансың деп кінә қоямыз»[3].

Міне, бұл келте әңгіме арқылы жазушы оқырманды бірден эпикалық салқар дәуірмен ұштастырады да, оның демі романдағы сюжеттік оқиғаның өрбу барысында (оған қатыссыз болса да) ұдайы сана түкпірінде ұшқын береді де отырады. Иә, Шақан – қолына ысты Рысбек ұста соққан білтелі қара мылтық пен ақ найза ұстап жүрген қарапайым аңшы. Бірақ оны жолбарыспен шайқасқанда жеңіске үндейтін күш – бабалар ерлігі мен ұрпағының қан қарызы – кек. Шақан-Шері образы Қамбар батыр, кейінгі Саурық батырдың заңды жалғасы секілді суреттеледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дала фольклорының антологиясы [Текст] : жинақ : 10 томдық. - Алматы : Brand Book, 2019 - . - (Рухани жаңғыру)2 т. : Батырлар жыры / құраст.: С. И. Сәкен, Н. Ә. Сәрсек. - 2019. - 570 б. - Әдеб.: 564 б.
2. Дала фольклорының антологиясы [Текст] : жинақ : 10 томдық. - Алматы : Brand Book, 2019 - . - (Рухани жаңғыру) 3 т. : Тарихи жырлар / құраст.: П. Т. Әуесбаева, Н. Елесбай. - 2019. -581 б. - Әдеб.: 576 б.
3. Дала фольклорының антологиясы [Текст] : жинақ : 10 томдық. - Алматы : Brand Book, 2019 - . - (Рухани жаңғыру). - 4 т. : Ғашықтық жырлар / құраст.: Т. Т. Әкімова, Ж. Т. Салтақова. -2019. - 494 б. - Әдеб.: 492 б.

ПРОЗА ЖАНРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАР МЕН СЮЖЕТТЕРДІҢ БЕРІЛУІ

Исаева Б.
Шымкент университеті

Аннотация

Мақалада қазіргі таңдағы қазақ романдарындағы фольклорлық элементтердің көрініс табуы қарастырылады. Прозадағы фолклоризм мәселелері көтерілген.

Қазақ халқының бағзы заманнан бергі негізгі рухани азығы, мәдениеті, әдебиеті, философиясы, даналығы – ауыз әдебиеті болғандығы мәлім. Фольклор – жазба әдебиеттің іргетасы. Онсыз ешбір елдің әдебиеті кемел болмақ емес. Бүгінгі күні фольклор мәселесінің өзектілігі күннен күнге артып, барған сайын оған деген жан-жақты қызығушылық артуда. Этнография, тарих, тіл білімі, тіпті әдебиет тарихы сияқты гуманитарлық ғылымдардың ешқайсысы фольклорсыз өмір сүре алмайды. Яғни, ол – халықтың сан ғасырлық көркемдік ақыл-ойының жемісі, жазу білмеген тұстағы халықтың көркем тарихы.

Фольклор қай замандардың көшінен өтсе де, әрбір кезеңнің жанды эстетикалық құралы ретінде талай уақыт сынынан да, талай ғасырлар асуынан да мүдірмей, шашырамай осы күнге жетіп отыр. Жалпы, фольклор халықты біріктіретін мәдени-интегралды жүйе ғана емес, этностық, тұтас халықтың дүниетаным ерекшеліктерін айқындайтын философиялық-адами феномен. Әрбір есейген, кемеліне келген жазба әдебиеттің өткен тарихы оның ауыз әдебиеті дәстүрінен тыс емес. «Адамзаттың көркемдік дамуында фольклор мен әдебиеттің алатын орны үлкен. Өзара күрделі ұқсастықтары да бар бұл құбылыстардың мәні мен өзгешелігін нақтылы біліп отыру – рухани жолдарын түсіну үшін де аса қажет. Фольклор мен әдебиеттің жалпы заңдылықтары мен шарттылықтарын саралап ажырату – ауыз әдебиеті қоры мен дәстүрі күшті халықтар үшін өте-мөте керек» [1, 14], – дейді Р. Бердібаев.

Жалпы, фольклор мен жазба әдебиет байланысы мәселесі орыс әдебиетінде терең де жан-жақты, әрі ертерек зерттелді. Ал, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл проблема кешеуілдетіп қолға алынды десе де болады. Бұған ең бірінші себеп – тоталитарлық жүйенің көп жылдар бойы фольклорға ескінің қалдығы деп қарап, зерттеуді екінші орынға қойып келуі. Осы көзқарастың салдарынан қазақ әдебиетінің көрнекті классиктерінің шығармаларында тұнып тұрған фольклорлық дәстүрлер күні бүгінге дейін зерттеуден тыс қалып келді. Фольклорлық сюжеттерге шығарма жазу дәстүрін немесе көркем туындыларында фольклорлық дәстүрлерді молынан пайдаланған қазақ әдебиетінің іргетасын қалаған жазушылар творчествосының осы қыры, яғни фольклорлық айшығын айқындау – бүгінгі әдебиеттану мен фольклортану ғылымының ең өзекті мәселесінің бірі боп отыр.

М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы»[321] хикаятында ХІ ғасырдан бүгінге дейінгі өнер адамының (Қыпшақ ханы Көбектің бәдізші ұлы Саржан, оның бүгінгі жалғасы мүсінші Көбеков Саржан) қилы тағдыры арқылы ұлтымыздың тарихы, саяси өмірі, мәдениетінің көкейкесті мәселесі қозғалады. Хикаятта ХІ-ХХІ ғасыр аралығындағы оқиғалар, яғни мың жылдық шегіндегі ел өміріндегі елеулі бел-белестер қамтылады. Автор хронологиялық аса ауқымды дәуірді қамту үшін мифопоэтикалық символдарды сәтті қолданып, нәтижеге жеткені көрінеді. Хикаятта кеңестік

кезеңде өмір сүрген дарынды мүсінші Саржан тылсым жағдайда бүгінгі өмірден жоғалып, өзінің түпкі бейнесі қыпшақ ханы Көбектің ұлы бәдізші Саржанның дәуіріне өте алады. Осылайша замандар мен дәуірлер, өткен мен бүгін, тірі мен өлі, аруақ пен адамдар өзара тоғысып, тілдесіп, алмасып жатады. Уақыт пен кеңістікке бағынбау, ғаламдарды еркін шарлау, кедергілерді елемей – мифопоэтикалық танымның төл белгісі. Олай болса, М.Мағауин бұл шығармасында реалистік стильден саналы түрде алшақтап, керісінше, фольклорлық танымға табан тіреген деп түйін жасауға әбден негіз бар.

Зерттеушілердің айтуынша, мистикалық әуенмен әрленген бұл шығарма бүгінгі постмодернистік әдебиеттің бағыт-бағдарынан хабар бергендей[322].

Дәстүрлі танымда тірі адамның мүсінін қашауға, суретін салуға тыйым салынады, өйткені, бабаларымыз адамның жаны сол бейнелерге көшіп кетеді деп сенген. Түрік халықтары адам өлген соң оның бейнесін елестетіп қуыршақ жасаған, мүсін қашаған, кейіннен тұл орнатқан, ондай нысандарға аруақ (онгон) деп табынатын болған.

Хикаяның басында жазушы революция ерлерін сомдап тоқырай бастаған мүсінші досына С.А.Половцеваның «Қыпшақ тас мүсіндері» деген альбомын тарту етеді. Мүсінші ризалық білдіріп, жазушы досының мүсінін қашағысы келеді. Оған кейіпкер былай деп жауап береді:

« – Болмайды, – дедім, Саржанның шынымен айтып тұрғанына көзім жетіп. – Мен тәңіріге, аруаққа және тылсымға сенетін кісімін. Жадағай, жалғыз-ақ өлшемдегі фотосурет емес, басыңның, бар бітіміңнің нақпа-нақ көшірмесі – қолдан жасалған сыңарың... Мүмкін, шайтан қонар. Ең қорқыныштысы – менің жаным өзімді тастап, сол мүсінге көшіп кететін шығар. Түгел болмаса да, тең жарым, бөлшек бітісімен... Рақмет, әуре болмай-ақ қой, – дедім»[323].

Бұл эпизодты хикаяттағы мифологиялық сананың құлақкүйі деуге болады. Саржан альбомды ақтарып отырып, қыпшақ аруының тас мүсініне тап болады, оған ғашық болып қалады. Ол мүсін орналасқан Украинаның Херсон өңіріне сапар шегеді, музейлерді аралайды, балбалдармен сырласады, қыпшақ тарихына қатысты еңбектермен жіті танысады. Ақыры, тас мүсіндегі қыз – Айсұлу бегім (ХІ ғасырдағы жары) өзінің бір кездегі қыпшақ ордасындағы мүсінші Көбек ұғлы Саржан екенін сезінеді. Саржан бұл сырды жазушы досына айтқанда, ол бастабында өнер иесінің фантазиялық қиялы екен деп ойлайды, бірақ совет мүсіншісі үкімет басшысынан екі метрден екі көкшіл мәрмәр тас алып, ежелгі мүсіндерді (Айсұлу мен өзін) қашап, оларға, тіпті, жан бітіргісі келеді. Бұл іске Айсұлу бегім аян беру арқылы қолдау көрсеткен соң Саржан іске шұғыл кіріседі. Мүсін жасалып болғанша Саржан екі дүниенің ортасында жүреді, бұрынғы бабалардың әлеміне барып, саяхаттап келіп отырады. Межелі мерзімге жеткенде досын шақырып, мүсіндерге жан кіргізу рәсімін жасайды.

Мынадай арбау сөз айтады: «Уа, тәңірім! Қуат бер, құтын қайтар, жан бер!».

Ежелгі түріктер жанды құт деп те атайды, демек, жазушы магиялық ескі үлгіге де иек артады. Сонымен, Саржанның жаны өзі қалыптаған тасқа айналып, ол 1173 жылға қайтадан өтіп кетеді де, өнер иесінің қала көшелеріне тұрғызған мүсіндері, тіпті, энциклопедиядағы өмірбаяны да қырық күннің ішінде тылсым жағдайда жоғалады. Жазушы бұнда қырық күнді бекер алып отырған жоқ, өйткені, дәстүрлі түсінікте адамның рухы қырық күнде арғы дүниеге өтіп үлгереді ғой. Саржанның музейге аманаттап тапсырған мүсіндері түнде қимылдап, қозғалады. Әрине, бұл эпизодта хикаялық сарын бар, ақыры, екі мүсін де қол ұстасып, ежелгі қыпшақ ғаламына қарай беттеп, зым-зия жоғалып кетеді. Қысқасы, «басқа бір кеңістік, басқа бір өлшемге» өтіп, көзден таса болған мүсінші 2004 жылы 19 қазан күні жазушының ұялы байланысына хабарласады. Сөйтсе, Саржан еліміздің алыс бір түкпірінде ауылда сурет пәнінен сабақ береді екен, Айсұлу ханым екеуі арғы қыпшақ әлемінен 1986 жылы көктемде оралған көрінеді, қыздары да бар, аты – Айбике. Саржан досына «Халқымның қасиетін әйгіледім. Таспен бедерленген тарихын жасадым... Бақытты болдық, Айсұлу екеуіміз. Екі жалғанның да қызығын көрдік... Қозы мен Баян тәңіріден құшақтары жазылмас үш күндік ғұмыр сұраған екен. Ал, біз, міне, отыз... жоқ, тура қырық төрт жыл! Бұдан асқан қандай бақыт, қандай мерей, мәртебе болуы мүмкін!?», – дейді[324].

Баянға, Қозыкемен обал қылды,
Өлтірген Қозыкені Қодар құлды.
Қозыкеге үш күндік өмір тілеп,
Құдайға сұлу Баян бек зар қылды.
Үш күндік Қозыкеге өмір берді,
Армансыз үш күн, үш түн дәурен сүрді.
Үш күні уағыдалы өткеннен соң,
Құдайдың аманатын қайтып берді[325].

Жазушы эпикалық санадағы осы сарынды әдейі еске салады. Бір сөзбен айтқанда, автор фольклорлық үлгілерді молынан пайдалана отырып, мүсіншіні (әрине, оқырманды да) сонау өткен ғасырларға бабалар дәуіріне шарлата алады, әрі нақтылы деректерді, тіпті, библиографиялық мәліметтерді ұсына отырып, бүгінгі өнер адамының (мүсінші мен жазушының) нәзік болмысын, талайлы тағдырын, ұлттық рухты оралту жолындағы күресін, бұл жолда жасалған әртүрлі көлделен кедергілерді шынайы суреттейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дала фольклорының антологиясы [Текст] : жинақ : 10 томдық. - Алматы : Brand Book, 2019 - . - (Рухани жаңғыру)2 т. :

- Батырлар жыры / құраст.: С. И. Сәкен, Н. Ә. Сәрсек. - 2019. - 570 б. -
Әдеб.: 564 б.
2. Дала фольклорының антологиясы [Текст] : жинақ : 10
томдық. - Алматы : Brand Book, 2019 - . - (Рухани жаңғыру) 3 т. :
Тарихи жырлар / құраст.: П. Т. Әуесбаева, Н. Елесбай. - 2019. -581 б.
- Әдеб.: 576 б.
3. Дала фольклорының антологиясы [Текст] : жинақ : 10
томдық. - Алматы : Brand Book, 2019 - . - (Рухани жаңғыру). - 4 т. :
Ғашықтық жырлар / құраст.: Т. Т. Әкімова, Ж. Т. Салтақова. -2019. -
494 б. - Әдеб.: 492 б.

THE VALUE OF COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING

Kynatova R.
Karibekova M.
Master's student of Shymkent University

Аннотация

Мақалада тілді оқытудың коммуникативтік құндылықтары мен лингвистикалық сипаттар қарастырылады

Linguistic competence knows how to use the grammar, syntax, and vocabulary of a language. Linguistic competence asks: What words do I use? How do I put them into phrases and sentences? competence knows how to use and respond to language appropriately, given the setting, the topic, and the relationships among the people communicating. Sociolinguistic competence asks: Which words and phrases fit this setting and this topic?

NCLRC's web site content is based on the material in Modules for the Professional Preparation of Teaching Assistants in Foreign Languages (Grace Stovall Burkart, ed.; Center for Applied Linguistics, 1998). Its founders Catharine Keatley and Deborah Kennedy instruct that Communicative Language Teaching (CLT) sets as its goals the teaching of communicative competence. NCLRC identifies four dimensions of communicative competence: linguistic, sociolinguistic, discourse, and strategic.

How can I express a specific attitude (courtesy, authority, friendliness, respect) when I need to? How do I know what attitude another person is expressing?competence knows how to interpret the larger context and how to construct longer stretches of language so that the parts make up a coherent whole.

Discourse competence asks: How are words, phrases and sentences put together to create conversations, speeches, email messages, newspaper articles?competence knows how to recognize and repair communication breakdowns, how to work around gaps in one's knowledge of the language, and how to learn more about the language and in the context. Strategic competence asks: How do I know when I've misunderstood or when someone has

misunderstood me? What do I say then? How can I express my ideas if I don't know the name of something or the right verb form to use? [9]

Adriana Vizental from the university "Aurel Vlaicu" suggests another dimension - cultural competence - which is the knowledge of elements of culture and civilization of the foreign language environment: country, people, history, literature and the culture of the target language, etc. (Vizental, 2007)

These dimensions are important in order to make teachers understand what communicative competence teaching is and in which direction the abilities of language use must be developed.

To understand the value of communicative competence let's begin with its origin explored by Carl Rogers, the founder of Humanistic psychotherapy who says that the Communicative Language Teaching (CLT) are to be found in the changes in the British language teaching tradition dating from the late 1960s. Until then, Situational Language represented the major British approach to teaching English as a foreign language. The language was taught by practicing basic structures in meaningful situation-based activities. British applied linguists saw the need to focus in language teaching on communicative proficiency rather than on mere mastery of structures. [10]

That's why we can agree with Ann Galloway from the Center for Applied Linguistics who proposes another version of CLT history according to which the communicative approach could be said to be also the product of educators and linguists who had grown dissatisfied with the audio-lingual and grammar-translation methods of foreign language instruction. They felt that students were not learning enough realistic, whole language. They did not know how to communicate using appropriate social language, gestures, or expressions; in brief, they were at a loss to communicate in the culture of the language studied.

Talking about CLT itself we can refer to Mrs. Galloway. She specifies that communicative language teaching makes use of real-life situations that necessitate communication. The teacher sets up a situation that students are likely to encounter in real life. Unlike the audio-lingual method of language teaching, which relies on repetition and drills, the communicative approach can leave students in suspense as to the outcome of a class exercise, which will vary according to their reactions and responses. The real-life simulations change from day to day.

Students' motivation to learn comes from their desire to communicate in meaningful ways about meaningful topics. S. Berns, an expert in the field of communicative language teaching, writes in explaining Firth's view that "language is interaction; it is interpersonal activity and has a clear relationship with society. In this light, language study has to look at the use (function) of language in context, both its linguistic context (what is uttered before and after a given piece of discourse) and its social, or situational, context (who is speaking, what their social roles are, why they have come together to speak)" (Berns, 1984, p. 5). [11].

Rogers points out the following elements of an underlying learning theory. One such element might be described as the communication principle: Activities that involve real communication promote learning. A second element is the task

principle: Activities in which language is used for carrying out meaningful tasks promote learning (Johnson 1982). A third element is the meaningfulness principle: Language that is meaningful to the learner supports the learning process. Learning activities are consequently selected according to how well they engage the learner in meaningful and authentic language use (rather than merely mechanical practice of language patterns).principles, he suggests, can be inferred from CLT practices. They address the conditions needed to promote second language learning, rather than the processes of language acquisition.,

Mr. Rogers concludes that Communicative Language Teaching is best considered an approach rather than a method. Thus although a reasonable degree of theoretical consistency can be discerned at the levels of language and learning theory, at the levels of design and procedure there is much greater room for individual interpretation and variation than most methods permit. It could be that one version among the various proposals for syllabus models, exercise types, and classroom activities may gain wider approval in the future, giving Communicative Language Teaching a status similar to other teaching methods.

On the other hand, divergent interpretations might lead to homogeneous subgroups.appealed to those who sought a more humanistic approach to teaching, one in which the interactive processes of communication received priority.that the initial wave of enthusiasm has passed, however, some of the claims of CLT are being looked at more critically (Swan 1985). The adoption of a communicative approach raises important issues for teacher training, materials development, and testing 'and evaluation.

Bibliography

1. Barnes, D. (1992). The significance of teachers' frames for teaching. In T. Russell & H. Munby (Eds.). Teachers and teaching: from classroom 10 reflection (pp. 9-32). London: Falmer Press.
2. Beattie, M. & Conle, C. (1996). Teacher narrative, fragile stories and change. Asia-Pacific Journal of Teacher Education,24(3), 309-326.
3. Benson, M. J. 2000. Writing an academic article: An editor writes. English Teaching Forum 38(2): 33-35.
4. Berliner. D.C. (1988). The development of expertise in pedagogy. Charles W. Hunt Memorial Lecture, American Association of Colleges for Teacher Education, New Orleans, Louisiana, ED 298122.

USING HUMOR IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Kynatova R.

Karibekova M.

Master's student of Shymkent University

Аннотация

Мақалада ағылшын тілін оқытуда әзілдерді пайдалануы туралы және әзілдердің түрлері туралы айтылған.

Students can't be learning if they are laughing. Yet humour is as authentic and as communicative a human reaction and social skill as is greeting and conversing with friends. The International TEYL Journal says that humor is the characteristic that makes something laughable or amusing but humor in the English classroom has more than just the 'effect to induce laughter'; it brings together a chain-reaction by increasing the learner's motivation and self-confidence which creates a positive classroom atmosphere for the smooth acquisition of the language. Joseph Gatt (2000) explains it best:

Paul-Emile Chiasson from University of New Brunswick (Saint John, NB, Canada) states that for many the simple mention of humour condors up notions and protests of, "I'm not funny, I don't use humour." " I can't tell a joke; let alone use one in class." For others it is something to be feared, synonymous with classroom disorder and chaos. "I'm not about to start telling jokes, it will mean complete loss of control."

He continues saying that for some this resistance to using humour may simply be a lack of knowledge as to how one may use it effectively in class. "I enjoy humour, but I don't know how to go about using it, so I don't. I don't want to look foolish." Others associate humour and its use with non-productivity.

"It is the 'breathing-out of the soul'. When during the lesson the pupils only listen to the teacher, who may be teaching in the same tone, then it is as if they only breathe in and have no opportunity to breathe out. They need humor, which the teacher can find in very different places. Therefore the teacher must bring in humor during his lessons and this humor should result from the vitality and momentum of the lesson."how do we go about using the humor in our lessons? How are we going to make the students laugh? Adam Chee W.S. classifies humor in the language classroom into four major categories:

Textual Examples: Stories, Jokes

"Humor in the form of a joke should be the spice of a lesson but it should not overstretch the attention of the class." (Gatt 2000)

"As for stories, young children tend to enjoy humor books that were easier to read and they are more interested in humor based in characters' actions than humor of language and wordplay." (Shannon 1993)

Pictorial Examples: Cartoons, Comics

"Pictures used either on their own or with text help creates valuable stimulus in the classroom as it can help liven the story. When both text and picture are used together, it can help the young learner in the memorization of language structures."

Action/Games Examples: Theatre, Video, Role play, Simulation, Contests

"Young children learn without being aware of it when they are learning through games because it is spontaneous and natural. They have to think and react quickly in a game without tension or fear and for ESL games, they would have to concentrate on the vocabulary and grammar."

Verbal Examples: Puns, Word games, Acronyms "Young children often have difficulty interpreting kidding, they are dead-serious when they take the

meaning of words literally because that is the only meaning they are capable of understanding; tend to enjoy the humor of broad discrepancies such as slapstick humor as they cannot process subtle categorical discrepancies such as in acoustic puns and idiomatic expression (two different strands of thought tied together by a sound, which belongs to both words. E.g. alcohol holiday). are some risks however, for foreign learners in word play as the double meanings may not be apparent.

(Gatt 2000) Adam Chee W.S.'s point of view there is little or no doubt that humor is an invaluable teaching aid in the English classroom and that almost all English teachers use humor at one point of time or another in their lesson. As a matter of fact, students have listed humor as an essential quality of a good teacher (Sylwester 2001) and the best teachers are known for their ability to release tension in class with humor (Kenner). what exactly is so special about the use of humor in the ESL classroom that helps get the language to flow so freely? It has been observed by Marklin (Walker 2002) that "students enjoys humor in forms of funny anecdotes" and it is this very 'enjoyment' that makes humor a popular content for teaching English because positive humor helps,

Increases Motivation and Self-confidence "Humor can help the shy and/or timid students to feel that they are a part of the class and to allow them to contribute or participate without feeling humiliated or vulnerable" (Chiasson 2002). This can act as a means of enhancing student motivation to learn English as well as stimulating recall to the materials taught. Creates a Positive Classroom Atmosphere. The nature of positive humor helps create a "positive atmosphere" which encourages the learners' desire to take part in class conversations by decreasing anxiety and stress.

Richard L. Weaver I. and Howard W. Cotrell from Bowling Green State University designed a Systematic Sensitization Sequence used to help instructors become more comfortable using humor in the classroom.

1. Smile/Be lighthearted.

2. Be spontaneous/natural.

a. Relax control a little /break the routine occasionally.

b. Be willing to laugh at yourself/don't take yourself so seriously.

3. Foster an informal climate/be conversational and loose.

4. Begin class with a thought for the day, a poem, a short anecdote, or a humorous example.

Use stories and experiences that emerge from the subject matter. Use personal experiences.

Relate things to the everyday life of students. Read the student newspaper. Listen to "their" music; see "their" movies.

Plan lectures/presentations in short segments with humor injected. Plan a commercial break. Use a slide or overhead.

Encourage a give-and-take climate between yourself and students. Play off their comments. Learn their names.

Ask students to supply you with some of their jokes, stories, or anecdotes. Share these. Tell a joke or two. Do outrageous things. Admit you're no good at it. Appear human.

Humor should not be encouraged and this can easily be done through proper preparation. Differing from above mentioned instructions some general guidelines suggested by Adam Chee W.S. for using humor in teaching English are :

- Don't try too hard. Let humor arise naturally, encourage it.
- Do what fits your personality.
- Don't use private humor or humor that leaves people out of the topic.
- Make humor an integral part of your class, rather than something special.

Humor works best as a natural on-going part of classroom learning.

- Be careful not to over use it, it could lose its value and effect.
- Using humor, like teaching, has to be well prepared. (Chiasson 2002) most important in using humor is to avoid jokes and puns related to cultural, religion, customs, or racial issues, also considered taboo are the learner's personality and their family relationships (parents, siblings, etc).

Anecdotes are stories, usually from personal experience, that people tell to make a point or to entertain others during a conversation. It may be as brief as the setting and provocation of a bon mot. An anecdote is always based on real life, an incident involving actual persons, whether famous or not, in real places. However, over time, modification in reuse may convert a particular anecdote to a fictional piece, one that is retold but is "too good to be true".

These personal stories have a considerable role in everyday human interaction (Jones 2001), and according to Wright (1995, 16), "the whole world is full of storytellers." Anecdotes often have an emotional component, such as happiness or sadness, excitement or embarrassment, or amusement or disappointment. Sometimes humorous, anecdotes are not jokes, because their primary purpose is not simply to evoke laughter, but to reveal a truth more general than the brief tale itself, or to delineate a character trait or the workings of an institution in such a light that it strikes in a flash of insight to their very essence.

A brief monologue beginning "A man pops in a bar..." will be a joke. A brief monologue beginning "Once J. Edgar Hoover popped in a bar..." will be an anecdote. While it is not possible to remember all of the anecdotes we know, we do remember the content of noteworthy ones, and often we pass them on to others.

It is well known that inserting anecdotes in essays and oral presentations is a good strategy to attract and hold audience attention (Benson 2000; Lukey-Coutsocostas and Tanner- Bogia 1998). This also applies to the second language classroom; using anecdotes is a good technique to arouse student interest and establish a meaningful and memorable context for learning.

Bibliography

1. Barnes, D. (1992). The significance of teachers' frames for teaching. In T. Russell & H. Munby (Eds.). Teachers and teaching: from classroom to reflection (pp. 9-32). London: Falmer Press.
2. Beattie, M. & Conle, C. (1996). Teacher narrative, fragile stories and change. Asia-Pacific Journal of Teacher Education, 24(3), 309-326.
3. Benson, M. J. 2000. Writing an academic article: An editor writes. English Teaching Forum 38(2): 33-35.
4. Berliner, D.C. (1988). The development of expertise in pedagogy. Charles W. Hunt Memorial Lecture, American Association of Colleges for Teacher Education, New Orleans, Louisiana, ED 298122.

TEACHING COMPUTER TECHNOLOGIES AT THE ENGLISH LANGUAGE LESSONS AS A MEAN OF DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY OF PUPILS ACCORDING TO THE CONDITIONS OF NEW CONTEXT OF EDUCATION

Karibekova M.
Shymkent University

Аннотация

Мақалада Ағылшын тіл сабақтарында ақпараттық компьютерлік технология танымдық белсенділікті дамыту құралы жағдайында оқушылардың жаңа контексттерді оқыту қарастырылады

The beginning of the third millennium is characterized as a transition to the «information society», having the new structure, in which the decisive role is played by industries related to the receipt, distribution and processing of information

This transition is connected with the new «technological revolution», which is characterized by generalized computerization and informatization of society. the dynamic development of information society the development of human resources is necessary that can meet the requirements of the information age through education and lifelong learning to meet the growing demand for professionals in the field of information technology

That's why it's necessary to pay greater attention to basic education, acquired in secondary institutions. can't deny that information changes, which we face nowadays, are global. Moreover, it's obvious that there is a necessity of reconsideration of approaches to education as a whole system. development of pedagogics, its freedom from stereotypes and innovative orientation require creative integration of up-to-date methods. Informatization of system of education is a process which provides this field with theory and practice of usage of new computer technologies.

The matter is that they are oriented on realization of psychological and pedagogical goals of teaching use of new technologies in the educational process not only improves the performance level of digestibility of material by students, but also develops their knowledge of the potential of emerging information technologies. of the most effective areas of usage of information technologies are lessons of foreign languages. it, we can't keep from mentioning that citizens of Kazakhstan should know 3 languages.

This is dictated by the necessity and it was repeatedly told by the president of the republic N. Nazarbaev. According to his words, it's very difficult to speak about genuine competitiveness of the nation if its representatives don't know English.

He says that multilingualism is a norm for Europe and we should also come to such norm. For example, one of the most important factors which led to economic success of Japan, India, Singapore, Malaysia was widespread public knowledge of English. main purpose of learning English is the formation and development of the communicative culture of students, teaching practical English language.

In this sense, the main task of the teacher is selecting the most effective teaching methods that permit the realization of individual and differentiated approach to learning, taking into account the capacities of children, their level of training, inclinations, etc. trends of globalization, global integration in various fields of economic, technical, cultural, social and personal life make great high demands of the practice of English language of changes in the content of education, the priority role in teaching and educational process belongs to information and communication technologies. Usage of them gives us tremendous opportunities of a computer as a tool for teaching.

Computer training programs have many advantages over traditional methods of teaching. allow you to train different types of speech activity, and mix them in various combinations. They help to understand the phenomenon of language, form the linguistic ability to create communicative situations, to automate speech, and as well, they provide the opportunity of leading of representative system, the realization of individual approach and the intensification of independent work of pupils [5; 54]. technologies have begun to play an increasingly important role in the teaching of foreign languages.

Its use in this context is supported by a growing body of research that highlights the importance of the negotiation of meaning and computer-based interaction in the process of teaching foreign languages. Majority of methodologist point out the importance of computer technology during the process of cognition. It allows pupils to acquire language in meaningful contexts for specific purposes.

The usage of computer during the process of teaching foreign languages influences greatly on effectiveness of educational activities. Computer is a multifunctional technical devise of teaching. It allows to save considerable volume of linguistic material in its memory, to find information which we are interested in and to show it on the screen in the most easy-to-use forms. are 2 fields of

application of computers during the process of teaching: computer support of traditional education and education which is realized with the help of a computer.

Personal computer can be used by a teacher for solving some didactic tasks which he can face during the lesson:)

a) Presentation of information in different forms;

b) Formation of common and special knowledge and skills on the subject;)

c) Control, rating and correction of results of teaching;)

d) Organization of individual teaching and group teaching;)

e) Running of the process of teaching.

Computer can be used during all stages of teaching: explanation of new material, its revision and control. of the process of teaching influences greatly on all components of modern educational system and surely, on the subject «Foreign languages» too: its aims, tasks, content, methods, technology. foreign language with the help of computer differs and has its own advantages:

- Pupils are interested in the process of teaching and in result, it leads to high motivation of learning;

- Pupils eagerly «communicate» with computers and it increases not only computer but also linguistic culture;

- Individualization of teaching;

- Computer doesn't show negative emotions if a pupil repeats his mistakes;

- Objectivity of marks. means that, when we use computer technologies during the lesson of English, a teacher isn't only carrier and owner of information. It's much more important to show his creative approach to interpretation of computer programs. main task of pupils isn't just getting new knowledge but formation of skills which will allow to work with information. We shouldn't forget that traditional method of teaching is good because of communicative aspect which is realized more effectively.

That's why it's necessary to combine computer technologies with traditional teaching. computer is regarded as a tool to improve motivation, builds strong language skills and improve the knowledge of English language. The computer stirs up all three channels of perception: auditory, visual and kinesthetic that allows to increase the volume and durability of learning new material, it greatly improves the status of pupils in the teaching process, increases the cognitive activity of them and supports the interest to the subject [6; 25]. training programs for English language use different techniques to conduct familiarization, training and supervision of knowledge and skills of pupils.

Usage of multimedia programs doesn't exclude the traditional teaching methods, it's combined harmoniously with them at every stage of education [7; 47]. of computer allows a teacher not only to improve the effectiveness of learning, but also encourage pupils to learn English in the future. These lessons include interactive multimedia content, which allows a teacher to involve pupils in the learning process promoting interest to the studied subject, and better assimilation of the material. Computer programs allow to conduct classes at a qualitatively new level.

Visual richness of the educational material makes it vivid, and convincing. Computer presentations allow pupils to focus attention on important points of

information and create a visual effect in the form of illustrations, charts, diagrams, graphic compositions [8; 213].creating of lessons, teacher needs to know at least basic knowledge of software applications.

According to the fact that lessons with multimedia applications are not so developed in ready materials, a teacher should create missing elements [9; 18]. The computer in this case will perform the following functions:

. Computer as a simulator in the process of formation of skills. In order to reach this aim the following programs are used:

. The Microsoft Word - for exercises of spelling of the studied words, building of sentences, the transformation of the sentences and execution of exercises.

. The Microsoft Power Point - using means of this program you can create good exercises for the introduction of new vocabulary and grammar. For example: presentation (lexicon and / or grammar) + a series of exercises (with the control right - wrong) + sound + control test or exercise.

. The Microsoft Excel - with the help of this program you can also create similar exercises with an assessment of the testing, the number of errors made, the return to the incorrect executed sentences.

. The Windows Movie Maker - a program for creating / editing videos. It's included in the software of Microsoft Windows, beginning with Windows ME. With the help of this program, it's possible to make slide-shows, edit video, overlay soundtrack, add titles and subtitles etc.

. Computer - as a visual aid for the teaching and learning:

. The Microsoft Power Point - the most convenient and simple program for people who do not know programming. With the help of this program you can produce materials of country-specific features, introduce new vocabulary, grammar rules etc.

.The Microsoft Excel - used to show charts, graphs, summary tables.

. Computer - as a source of educational information:

.Program Microsoft Word - is used for presentation of the texts in English, information for discussion and debate.

The Microsoft Excel - for the various charts, graphs, for the analysis and conclusions.

The Microsoft Power Point - is used to demonstrate new material. Effecting on all types of memory (auditory, visual and kinesthetic), such presentation of information is very effective. It can breathe new life into plans of old lessons and improve pupils' motivation because in contrast to simple text they may be added with pictures, animations, sounds etc.

The secret of this program consist in fact that it's based on rather effective and interesting classical method - method of projects.to high level of interactivity, computer technologies create unique informative environment, which can be used for solution of didactic tasks during the process of teaching English (for example: cognitive, informational, cultural). This is one of the most important advantage of computer technologies.

They enclose electronic informative environment, allowing to work with a computer as with universal device for information processing. of its novelty computers transform just ordinary task into an adventure, motivating learners to learn a language because the teacher who uses that «genius tool» in his class can use different and even more exciting modes than the course book to present new materials with text, sound video and hypertext facilities offering high-quality interactive feed back on vocabulary, grammar, language answers, culture issues, etc., whenever the pupil feels he needs it.

Fact that the acquisition process is related to the effort to convey or interpret meanings and cannot flourish in activities which concentrate on forms has led several commentators on computer-assisted learning to state that the computer should be used for formal grammar drilling which favour learning, thus releasing the teacher to run such forms of activity which will enhance acquisition. This combination of teacher and computer sounds sensible. Teachers are good at conveying and interpreting meanings. Computers are good at processes which require patient repetition and attention to detail., we can't keep from underlining that cooperation of teachers and informational computer technologies is quite effective during the process of teaching English.

Bibliography

1. Pope C., & Golub J. (2000). Preparing tomorrow's English language arts teachers today: Principles and practices for infusing technology. Contemporary
2. <http://www.citejournal.org/vol2/iss4/english/article2.cfm>
3. Калугина В.Н. Использование информационных технологий на ранних этапах изучения иностранных языков. Материалы XIII Международной конференции, Троицк, 2002, с. 34-35
4. <http://www.mediainfo.com/emedial/>

DESIGNED KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN CONTEXT OF MODERN COMPUTER LEARNING AID

Karibekova M.
Shymkent University

Аннотация

Мақалада Қазақ тілін оқытудың әдістемесі тұрғысынан қазіргі заманғы компьютерлік оқу құралдары және оларды тиімді пайдалану туралы қарастырылады

Analysis of material which is discussed shows us that the purpose of education isn't just knowledge and skills, but also definite qualities of personality. Designed Kazakh and English language teaching methodology in context of modern computer learning aid. Researches on teaching foreign languages,

including the method of projects, «solution of these tasks was rather difficult because of absence of real conditions for carrying out, in consideration of traditional approach to education which focuses on class-lessons system» [10; 13].

She supposes that the main task of school doesn't consist in the content of education, but in usage of new technologies of teaching.us take the concept of «projecting» (latin «*projectus*» - thrown ahead). Speaking about it, we should pay heed to the fact, that this isn't a new word in pedagogical theory.

This definition appeared at the end of 70-s in the context of new program which was offered by Royal college of Art in the Great Britain.on notions of projecting and technologies of teaching, Polat considers methodology of projects as a complex of reconnaissance, problem, creative methods which develop imagination and at the same time they form personality of pupils [10; 67].we have a computer era here.

And the function of projects is carried out by many programs and one of them is Microsoft Power Point. This innovation devise includes the best experience of the past and something completely new and effective of our present. Sure, the advent of new technologies in learning process is always exciting. They add new dimensions to the class and spark students to higher level of motivation and achievement.of experimental investigations in this sphere is evidence of conclusion that we need such teaching material, that could take into account all peculiarities and problems which we face during the process of teaching.

Many authors (Carol A. Pope, Jeffry N. Golub) find Power Point as a tool which is able to stimulate study of the foreign languages and consider it as a key to the growth of achievements of pupils [11; 2].. Bush criticizes this point of view. He says: «Regardless of the cool transitions, laser-letter effects, and snappy backgrounds, a PowerPoint presentation that passes on information is not much different than a chalkboard and overhead lecture» [12; 1]. However we can't agree with him.

The matter is that comprehension of grammatical and lexical units of foreign language often causes some difficulties for pupils who study it.methodologists supposed, that at first children don't learn relation between a sign and a meaning, but they learn connection between a word and a subject. It happens automatically because of our conditional reflex and also because of just simple contact between two irritants [13; 34].presentation is a workbook of teaching material on definite themes.

The biggest advantage of this program consists in, that a teacher can use prepared presentation as a whole in part. It depends on a teacher and purposes of a lesson.technology allows combine successfully different forms of organization of educational process. It promotes better interaction among pupils and also the role of a teacher takes another position. Instead of supervisor he becomes an equal partner and adviser who is always ready to help in the mastering foreign language.wide usage of illustrations and Flash-animations in the presentations of this program allows present all vocabulary of the lesson quite easy and understandably.

The great advantage of this mean is that we don't need to translate all words in Russian. Foreign words are associated with pictures and they stay in the memory for a long time. of imposition of new words begins on the separate slide. Each unit of vocabulary is processed phonetically with the help of wave files. It allows to repeat difficult lexical units as many times as you need. to this program the graphic of the word forms immediately with its sound image. Such mean of entering new vocabulary takes into consideration personality of every pupil - those who have aural memory and also whose memory is visual. that the meaning of each lexical unit is opened and examples of its usage are given in the form of word combinations and sentences.

It will be the stage of explanation and use of learned material on practice. In presentations of such kind we use the most popular way of semantization of vocabulary - demonstration of a picture in the case when we deal with the words that mean concrete subjects. of complicated grammatical rules turns into exiting adventure which guaranties high level of understanding.

Also, perfect results can be reached because of cognitive interest of pupils and their desire for all new. For example, real facts about different animals from the Guinness World Records not only open one's mind but also stimulate usage of knowledge on this theme. playback of educational situation and interactive use of visual methods allow to realize the principal of better digestion of knowledge.

Usage of multimedia technologies favours rise of motivation, reduction of bad marks and better knowledge of foreign languages. can't keep from mentioning technical advantage of auding with the help of Power Point, which allows teacher to repeat the material as much as he need without loss of time because audio file is always ready for replaying and you don't need rewind the tape again and again. Besides, a teacher isn't obliged to put all notes on the black-board. All preparation for auding and necessary material can fit one slide in the form of controlling buttons, variety of effects of animation and accompanying sound. which is presented as Power

Point presentation increases opportunities of ordinary text-books because of sound, video and animation. During the work with a computer pupils use hearing and sight and they allow to increase not only the volume of perceivable information but also quality of memory. should be mentioned, that in the case if a teacher uses designed language teaching methodology, he acquires another role and function in the teaching process. Designed education, especially thanks to new computer technologies, substitutes traditional paradigm of teaching foreign languages. Thereby, projecting helps pupils to realize the role of knowledge on the life and in the process of studying.

Knowledge stops to be an aim, it becomes mean of true education. pedagogical technologies such as teaching in cooperation, project method, using new informational technologies, Internet resources help to realize personal orientational approach in teaching, support individualization and differentiation of teaching in calculation with students abilities, their pre-higher educational preparation level, inclination and etc.

According to E. Polat, informational technologies contribute to increase academic motivation of teaching foreign languages and advance pupils' knowledge. Usage of computer during English lessons increase significantly academic process intensivity. Computer teaching assimilates a large amount of material, than it was acquired using traditional teaching conditions. Besides material in using computer is acquired more substantially.

Computer supplies multisupporting, that is current, intermediate, total academic process control at the Kazakh and English Languages. Computer supplies multisupporting control of academic process that is current intermediate, total. Using the computer control of quality students' knowledge to achieve the large objectiveness of valuation.

Besides, computer control considerably economizes academic time, as it checks students' knowledge simultaneously. cooperation suggests control six methodically important summons of pupil as personality context activity, personal experience, wish, interest, inclination sphere, emotional perceptual sphere, worldview, pupil's status in the group. All these instigate pupils to learning.

Bibliography

1. Pope C., & Golub J. (2000). Preparing tomorrow's English language arts teachers today: Principles and practices for infusing technology. Contemporary
2. <http://www.citejournal.org/vol2/iss4/english/article2.cfm>
3. Калугина В.Н. Использование информационных технологий на ранних этапах изучения иностранных языков. Материалы XIII Международной конференции, Троицк, 2002, с. 34-35
4. <http://www.mediainfo.com/emedial/>

COMPARATIVE ANALYSES OF THE TALES IN KAZAKH, ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Atazhanova N.
Shymkent University

Аннотация

*Мақалада Ағылшын қазақ орыс тілдеріндегі ертегілердің түрлерің талдау қарастырылады
«Beauty Kunkey» - «Красавица Кункей»*

All the literary works - oral and written are the representatives of Kazakh traditions, Kazakh wisdom, in general the Kazakh worldview. Speaking about traditions and wisdom we do not necessarily mean only positive sides, not at all. There are surely such things as vice, sin, fault and so on, but there are always better people to overcome that entire negative.

Kazakh wealthier layer of population considered being quite rightful to keep the lower layer down and the poor used to obey. In this tale we see that in full size but one more thing is so called «Асап» - «All people together» when the batyrs support the young man. The vizier, well aware of impunity and khan's support, planned to smash the young man and using him get Kunkey. The young man, thinking that he was fulfilling the orders, did his best and he brought Kunkey to Khan. But woman's wisdom serves no good to vizier and it is quite favorable towards the young man.

Though the men have decided everything for her - the last word is left for her. The cheeses that fell out from the pack embody the dreams or desired plans of a man and they, dreams-cheeses, started to roll away from the cheese-maker. His stubbornness exceeds his ignorance and sometimes it is hard to distinguish when he is a reasonable person and when he is ...not! The same is with Jack Turnip as he quite seriously questions the things a grown up person would never do. Ice, the sun, a cloud, the wind, a mountain, a tree and Jack himself were the objects to be compared for having more power than the previous one; moving from one object to another he was becoming more and more confident about his view on this «issue».more common feature is that they two remind of children - naive and immediate that in the end it all causes smiles to say - wise fools!

We find it reasonable first to open up the content of the tales, so as to give a wholesome picture of the texts of the tales to the people evaluating the work. For the convenience the description is given in tables, as we consider that structured presentation of information enables quicker and better comprehension of the materials; also it is easy to find and grasp the necessary pieces of information while carrying out comparison of the tales. Although the development of the fairy tale differs in various countries, reflecting the peculiarities of certain cultures, many tales reveal common structures and motifs.

So, as we have already stated above, the following is the material for carrying out the comparative analyses: English Folktales: «The Pottle of Brains», «The Old Woman and her Pig», «The Farmer and the Cheeses», «Jack Turnip», «Lazy Jack»; М.Е. Салтыков-Щедрин «Недреманное око», «Дикий помещик», «Баран непомнящий», «Повесть о том, как один мужик двух генералов прокормил»; «Красавица Кункей», «Три сына бедняка», «Чудесный сад». For instance, such fairy tales as The Three Little Pigs, Goldilocks and the Three Bear and Sleeping

Beauty demonstrate three protagonists or three Fates, while in the tale Snow White the Queen makes three attempts to kill her stepdaughter. However, in the Brother Grimm's fairy tale The Juniper Tree that greatly resembles the tale Snow White a wicked stepmother manages to kill her stepson from the first time, but the boy is revived by the end of the tale, similar to Snow White.common feature of these tales is the existence of supernatural helpers, such as a magical godmother in Cinderella or dwarfs in Snow White.

Cinderella is one of the most important fairy tales that exists in various cultures; despite the fact that the principal character has different names, such as

Cendrillon (Italy), Yeh-hsien (China), Catskin (England) and Aschenputtle (Germany), the plot and morality of this fairy tale are similar. In general, there are more than three hundred variants of Cinderella, including the versions written by Charles Perrault and the Brothers Grimm. In all these different versions two characters, Cinderella and the stepmother are opposed to each other, revealing the struggle between good and evil. The same opposition is shown in the tale Snow White, where the stepmother is presented as a cruel woman, while Snow White is a beautiful and kind girl, similar to Cinderella.

Thus, the image of a stepmother in fairy tales is negative, demonstrating social reality in regard to families: the poor girl suffered it all patiently, and didn't dare complain to her father, who would have scolded her, because he was completely under the [stepmother's] sway. In Perrault's and the Brothers Grimm's versions Cinderella is portrayed as a real beauty, because in the eighteenth-nineteenth centuries outer beauty was associated with inner beauty. In some other versions of Cinderella the principal female character is presented as an ugly girl who is further changed into an attractive young woman, while her stepsisters who are initially beautiful are transformed into freaks, with the exception of Perrault's tale, where Cinderella forgives her stepsisters and finds appropriate matches for them. In the Brothers Grimm's tale the stepsisters of Cinderella are punished with blindness for the rest of their lives. Perrault's version of the tale much stress is put on fancy dresses and the image of the godmother, while in the Brothers Grimm's version Aschenputtel there is no godmother; instead, there is a tree near the grave of Cinderella's mother that helps the girl. Similarly, in *Rashin-Coatie*, the Scottish variant of Cinderella, there is a red calf that gives aid to the protagonist. Thus, Western culture implements the image of the fairy godmother, while other cultures mainly deal with certain magical things that possess great power. Perrault's variant of the tale Cinderella is given the glass slippers to match her beautiful dress and when the Prince finds a lost slipper, he announces to the sounds of trumpets that he would marry the girl whose foot fit the slipper.

But in the Chinese version of the tale and the Brothers Grimm's variant the principal female character gets the gold shoes. In general, shoes and boots are crucial elements of the fairy tale; for instance, the cat in *Puss in Boots* wears boots that provide him with higher position and the Queen of Snow White is given the red hot shoes that kill her. The development of the fairy tale in children's literature, we can suggest that fairy tales were created from the myths and folk stories and acquired a literary form approximately in the seventeenth century.

Although at the beginning fairy tales were written for adults, gradually they began to occupy one of the most important places in children's literature. It was in France, where fairy tales were first exposed to these changes, followed by such countries as Germany, Great Britain and America. In Russia, where fairy tales were closely connected with country's history, they were used in children's literature several centuries later, implicitly revealing the difference between Western and Russian cultural traditions.

Although Russian fairy tales reveal certain influence of Western culture, they create their own reality, introducing native elements, characters, settings and plots. to children's emotionality, fairy tales allow children to solve their inner conflicts in the ways depicted in the narration. Among the most famous fairy tale writers are Charles Perrault, Hans Christian Andersen and the Brothers Grimm who combine ancient mythical traditions with their own cultural traditions in their tales.

However, while the Brothers Grimm and Perrault worked with earlier folk tales, Anderson wrote novel fairy tales, conforming to a conventional literary form. In this regard, each fairy tale has a variety of versions that, despite their diversities, reflect common plots and motifs. Some of them are Cinderella, Snow White, Sleeping Beauty, The Three Little Pigs, Puss in Boots, Little Red Riding Hood and The Princess on the Pea. Overall, all these fairy tales were developed as the principal educational tool that adhered to serious censorship and implemented the desirable patterns of children's behavior. In addition, fairy tales written by Andersen and the Brothers Grimm reflect some principles of Christian morality that were absent in folk tales and myths.

Bibliography

1. Сулейменова Э.Д., Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Сборник научных трудов Международной научно - практической конференции Центрально - Азиатской Ассоциации по деловому Общению (СА АВС) и Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана. - Алматы, 2006. - С. 64-66
2. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. - Волгоград: Перемена, 2000. - С. 5-20.
. Будагов, Р., Введение в науку о языке, М.: Добросвет-200, 2003. - 198 с.
3. Anatole B., Kafka Was the Rage: A Greenwich Village Memoir Vintage; 2nd edition, 1997. - 160 p.

CONSIDERATIONS ON THE TALES OF THE THREE LANGUAGES. COMPARISON OF TALES IN DIFFERENT CULTURES

Atazhanova N.
Shymkent University

Аннотация

Түрлі мәдениеттердегі ертегілер Үш тілде салыстырмалы түрде анализ жасау. Ой толғау қарастырылған.

Tracing the tales, we can distinguish two stages in our gender research: biological determinism and gender research proper. There are facts which

questioned the dependence of gender category on biological peculiarities of the sexes. specific feature - biological determinism - is the recognition of the fact that psychological, cultural, behavioral and intellectual differences between men and women as well as peculiarities of their speech behavior were determined by their biological sex.

But such factors as sex correlation, age, education and culture were are not sufficient as we could notice in our analyses. our work we also researched peculiarities of communication in various social strata and can conclude that existing gender differences in language are determined by social and historical causes. 's speech is characterized by a great number of deviations from standard language due to their masculine type of behavior.

We think that Individual speech code developed under the influence of a number of factors, for instance social, cultural, and economic and many others. gender peculiarities of dialogue discourse, we paid attention, in the first place, to communicative behavior strategy. We noticed that the male type of speech behavior is «competitive», and it assumes competitiveness, autonomy, striving for possession as we demonstrated by the tales. The female strategy of communicative behavior assumes interpersonal interaction, sociability and expression of feelings («cooperative» type). «Male» communication is less interlocutor-oriented; it is aimed at expressing one's own principles as in «Uncouth landowner»

«Female» communication is directed towards the interlocutor, mutual understanding and dialogue. It is admitted in any culture that woman's social status is less significant in comparison with the man's because man's activity in social sphere is viewed as more socially significant as opposed to woman's activity which is less productive as in «Uncouth landowner», «Beauty Kunkey», «Lazy Jack». studies confirm the existence of differences in men's and women's speech behavior. Gender-sensitive models of speech behavior are not assigned by nature; they are «constructed» by society, determined by institutions of social control and cultural traditions. assumption of men and women being different or alike is incorrect.

Each person regardless of his/her sex assignment is an individual with equal opportunities. Various character peculiarities of men and women are caused not by their biological assignment to this or that sex. And these peculiarities (physiology and spiritual state) are best reflected in the English words «sex» and «gender». see that characters' speech is directly related to communication. Thus, considerable differences of men's and women's worldview influence communication.

Communication cannot be viewed disjointed from language as it is through language and other sign systems that worldview and, accordingly, gender peculiarities are expressed. our research, we view a communicative strategy as a part of communicative behavior or communicative interaction, where a number of verbal and non-verbal means are used for achieving a specific communicative aim, communicants' personalities and communication setting being taken into account; as in «Pottle of brains» and «Lazy Jack» - mother positioning herself in a martial

pose to show how determined she is. So, communicative tactics fulfill the function of the means of communicative strategy realization and correlate with individual communicative intentions. can now single out two types of influence: verbal and communicative. The key factors determining the possibility and effectiveness of verbal influence are:

Linguistic - the interpretive factor of variational reflection of reality appears in the lexical sphere. It is based on the mechanisms of verbal influence on consciousness.

Extra-linguistic - the factor of social demand for information with all its semiotic, psychic, ethno-cultural, social, cognitive and other characteristics of a person's life.

Semiotic - an idea about the meaningful variety of linguistic expressions in accordance with objectives, goals, match or mismatch of ideas about linguistic variants of denoting an object or phenomenon, communicants' understanding and correction of choice.

Social - selection and batching of information, correlation of negative and positive details (for instance, praise of feasible elements of criticism, criticism of positive assessment), knowledge and consideration of stereotypes and tales of mass consciousness, authoritative statements.

Cognitive - a person's processing of information: inert perception, misinterpretation of evidence, perception of false casual connections leading to inadequate reflection of reality.

Psychological - emotional verbal influence on the addressee: a) persuasion (logical arguments) - reliance on consciousness, intellect; b) suggestion (emotional arguments) - appeals to emotions and putting the addressee into the psychological state necessary for the addresser's aims.

Communicative influence assumes influence on the addressee's knowledge (cognitive level), relations (affective level) and intentions (connotative level) in the direction necessary for the addresser. on the addressee's consciousness assumes presence of the subject and object of influence and represents an action aimed at someone or something in order to achieve or infuse something. and analysis of communicative strategies and tactics men's and women's speech behavior has shown that it is rather difficult to speak about working out a single classification because people's communicative behavior is determined by a great number of factors.

We can distinguish «general» and «particular» strategies, classification of particular strategies being rather complicated due to the variety and instability of communicative situations described in the tales. the course of studying gender differences in tales texts, communicative behavior strategies were brought to the forefront. Social conditions being equal social and professional status, age, communicative role etc.), men and women have different strategies of speech behavior.

Gender roles vary according to the communicative situation and the speaker's intention. Gender is a «floating» parameter which influences a person's communicative behavior. strategy of male communicative behavior assumes

competitiveness, autonomy, striving for possession of control (competitive type). The female strategy of communicative behavior assumes interpersonal interaction, sociability and expression of feelings (cooperative type).

«Male» communication is less interlocutor-oriented; it is aimed at expressing one's own principles. «Female» communication is directed towards the interlocutor, mutual understanding and dialogue. These, we would argue, create a web of meaning, a socially constructed worldview that historically has excluded or made secondary the experience of certain groups of people. In addition, mass mediated messages offer the most contemporary, powerful, technologically and rhetorically sophisticated strategies for shaping cultural reality.

The beauty, diet, and advertising industries are the most obvious, best researched examples of contemporary, self-conscious myth-makers who control cultural concepts (and acceptable images) of gender (of what it takes to be male or female, masculine or feminine). We look at the comparative table of female gender discourse in the three languages represented in the tales. Let's see what the united analysis of the male discourse of the tales mentioned above is. Meet a very active male character who is so occupied with his own problems and feelings that he doesn't even notice the woman who lives at his side and is selflessly devoted to him, taking good care.

This scheme is painfully well known, and the sexual roles are traditional; the man is the hero and the woman is his humble servant, be she is a mother or a lady. It is only the experience of an outbreak, which opens the eyes of the hero and allows him to see the virtues of a mother or a girl. We have carried out studies in an experimental paradigm in order to quantify features of women's and men's speech. This research is not intended to provide a cross section of research. Rather, it presents a broad and in-depth sociolinguistic, linguistic, and ethnographically oriented discourse analysis. Reader can also trace tendency to separate the gender and language field into two camps, roughly conceived as the «dominance» approach and the «cultural» approach. The «cultural» approach can be traced in the work also. But we want to warn that such vision-separation - is unfortunate because, like most bipolar representations, it belies the complexity of the issues and the subtlety of the research.

We hope that the analyses and arguments contained in this volume will serve to obliterate this dichotomy. Do not deny the existence of dominance relations in general or the dominance of women by men in particular. Likewise, recognizing that men dominate women in one culture does not preclude the existence of patterns of communication that tend to typify women and men; as we see from the tales patterns can be interchangeable. Practical part is a better understanding of the complex relationship between the cultural patterning of linguistic behavior and that of gender relations.

We tried to demonstrate that «cultural» approach to gender refers to the proposal that males and females can be thought of as belonging to two different cultural groups since they tend to socialize in primarily sex-separate peer interaction. Aspect of cultural patterning that bears on gender and language is the recognition that

gender is only one of many cultural influences affecting linguistic behavior. Analyzing the tales in the three languages we made an attempt to research provides an in-depth introduction to research on gender and language that has been carried out in the tradition that might be called ethnographically oriented discourse analysis or interactional sociolinguistics.

There are some opposite parallels between the female characters; for example Jack's mother and the princess: they both never did something that is the mother never idled and princess never smiled and they both get centered around Jack - just as Jack started to work the change in the life of the both began. could also trace similarities about the farmer and Jack: they worked hard (when worked!), they asked no extra questions and knew how to be grateful.

Men do understand each other without words very often. more thing is classical exception - when two opposites: in gender and in character as well as general worldview get attracted by each other. Some will say it's a fate, but we consider it to be concurrence of circumstances: the way Jack was carrying the donkey over the bridge and that process was witnessed by the princess, also that scene only made her laugh - all is the way how things come out. In this situation it is a non-verbal correlation of the two sexes.

Bibliography

1. Сулейменова Э.Д., Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Сборник научных трудов Международной научно - практической конференции Центрально - Азиатской Ассоциации по деловому Общению (СА АВС) и Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана. - Алматы, 2006. - С. 64-66
2. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. - Волгоград: Перемена, 2000. - С. 5-20.
. Будагов, Р., Введение в науку о языке, М.: Добросвет-200, 2003. - 198 с.
3. Anatole B., Kafka Was the Rage: A Greenwich Village Memoir Vintage; 2nd edition, 1997. - 160 p.

АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ТАБИҒАТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Исмайылова А.
Шымкент университеті

Аннотация

Мақалада поэтикалық мәтіндегі концепт ұғымының бейелену жүйесі және Ақын шығармаларындағы «табиғат» концептісінің тілдік бейнесі қарастырылады.

Жазушы адам туралы бағалаушылық көзқарасын көркемдік-танымдық әрекеттің орталық субъектісі ретінде, ең алдымен, кейіпкерлер жасайтын бейнелер арқылы білдіреді. Сонымен, автор-кейіпкер-оқырман категориялары көркем шығарманың антропометриялық құрылымының мағыналық орталығы болып табылады.

Ф.Ш. Оразбаева [1, 12б.] тілдік қатынасты жүзеге асыратын тұлғаларды зерттей келіп, мәтінді “...ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға” деп сипаттайды, мәтінді тілдік қатынастың мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін жүйе деп таниды.

Мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысуынан ойдың дамуын, өрістеуін байқауға болады. Мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысу ерекшелігі, өзара көрші екі сөйлемнің қалай байланысып тұрғанын анықтауға болады. Ішкі мәтіндік байланыс бір сөздің екінші сөйлемде қайталануы арқылы немесе біртүбірлі сөздер арқылы жасалады. 1-ші сөйлемде келесі сөйлемде айтылатын ойдың элементі жүреді, 2-ші сөйлемде 3-ші бір сөйлемде берілетін ойдың элементі жүреді. Сөйтіп, айтылмақ ой қашан біткенше бұл тізбек өзара байланысып, жалғаса береді.

Мәтін құрастыра алуы үшін, білік пен дағды қалыптастыру көзделді: мәтіннің түрлері және олардың құрылымдық ерекшелігі бойынша (сипаттау, хабарлау, пайымдау) мәлімет бере отырып, мәтін құрастыру; мәтіннің мағыналық құрылым ерекшеліктері (тақырып, негізгі ой, тақырыпша, жоспар) бойынша мәтін құрастыруға дағдылану; мәтін құрастыру үшін оны құрайтын элементтердің, тілдік тұлғалардың (мәтін бөліктері, абзац, сөйлемдер байланысы, есімдіктер, синоним сөздер) ерекшелігін таныту; мәтін құрастыру білігі мен дағдысын өз ойын байланыстырып жазу шеберлігімен ұштастыру (жұмбақ құрастыру, өлең құрастыру, ертегі ойлап жазу, өз ойынан эссе, шығарма жазу).

Көркем мәтін жалпы мәтінге тән құрылым заңдылықтарына ие болумен қатар өзіндік ерекшеліктері де болады. Осы даралықты көптеген факторлар қалыптастырады, атап айтқанда қолданыс аясы тарихи, саяси, мәдени-әлеуметтік ортасы, әдеби бағыты, мәтіннің стилі және жанры, автордың дүниетанымы, көркем-тілдік шеберлігі, даралығы, жалпы коммуникативтік жобасы, мәтін модальдылығы. Барлығы көркем мәтіндегі тілдік бірліктердің құрылымдық жүйесін ұйымдастырып, құрылымдық коммуникативті ұйымдасқан тұтастықты қатаң түрде сақтайды. Сонымен қатар шығарма жанры, модальдылық, тұтас шығарманың көркем мәтін түзуде маңызы зор.

Көркем мәтін имплициттілігі — көркем мәтінді басқа мәтін түрлеріне батыл қарсы қоятын фактор болып табылады. Көркем мәтін авторына тән қасиет — тілдік қолданыста оған жоғары дәрежеде еркіндіктің берілуі, яғни “қайталанбаушылық”, ал көркем мәтіннен басқаларға “шаблондық” тән, автормен бірге ойлайтын тілдік пікірлес оқырманға есеп жасалады, Д.Н.

Шмелев автордың мәтінін қабылдау мәселесі оқырман үшін берілу мәселесіне қарағанда екінші кезектегі процесс деп есептейді. Көркем мәтін тілінің ерекшелігі ондағы поэтикалық лексиканың бар болуымен емес, функционалдыкоммуникативті бағытпен анықталған әр түрлі тілдік тәсілдердің ерекше ұйымдасуында екенін ғалымдар баса айтады [2, 81].

«Табиғат» концептісі жалпы адамзаттық және ұлттық мәдениеттің негізгі түсініктерінің бірі болып табылады. Табиғаттың өзі дүниенің ауқымын, оның байланыстылығын, үздіксіздігін, құрылымдылығын сипаттайды. Табиғат объективті дүние формаларының бірі болып саналады, ол өз бетінше өмір сүретіндей көрінеді, алайда оның басты ерекшеліктерінің бірі – мұнда адамның тіршілік ететіндігі. Табиғат онтологиялық болмысқа ғана емес, ол сондай-ақ ментальдік болмысқа да ие, яғни ментальдік болмыс адам санасында бейнеленіп, адам санасында өмір сүреді. Табиғатты танудың ментальдік болмысы оның концептілігін анықтайды, яғни адамның концептілік және тілдік санасында ең алдымен ментальдік болмыс концептілік түрде қызмет етеді. Кез келген концептілер сияқты «табиғат» концептісі де өзіндік ұлттық ерекшелікке ие, өйткені оның көп өлшемді көлемінде объективті дүниенің маңызды бір категориясы – ақындардың танымында әлем туралы ұлттық ментальдік түсінік орын алған.

Дала - көшпелі қазақ халқының алтын бесігі, қазақты тәрбиелеген кең байтақ жазық өңір, мезгіл, кеңістік, өзгеріс, қозғалыс. Сондықтан да болса керек қазақ халқының бойынан, қанынан даладай дарқандықты, алаңсыз өмірді, кең дүниені байқау қиын емес. Дала төсінде еркін өскен қазақ халқы үшін тәуелсіздіктің, шексіздіктің, молшылықтың орны бір басқа. Оған:

«Қарасаң байтақ далама, қызыға таң қаласың,

Жайқалтты астық теңіздей, Қазақстан даласын», - деген ақын жолдары дәлел. Қ.Мырзалиев болса қазақ ұлтының мінез-құлқын, адамгершілік қасиеттерін қазақ елінің табиғатымен тығыз байланыстыра келіп:

«Табиғаттан бабамыз ала берген секілді,

Дарқандықты қазаққа дала берген секілді" [3,104], - деп толғайды. І.Жансүгіров дала туралы арнауында:

«Жүрегім, жырым сенікі, кеңесті далам, кең далам,

Тудым, өстім, есейдім, ен далам - анам, мен балаң" [4,411], - деп жырлайды.

Ақындар мен ғалым пікірін Р.Мүсіреповтің „Ұлпан" повесіндегі мына жолдар бекіте түссе керек: Далада өскен қазақ қызына жылдың төрт мезгілі ғана емес, әр күннің өзінде әлденеше мезгіл бар. Бір жұмадай атқа мініп далаға шықпаған қыз даласын сағынып қалыпты. ... Дала қызы табиғаттың ең жас перзенті. Көзіне көрігеннің бәрін көңіліне тоқып келеді. Ол не көріп, не біліп өсті? Кең дала..., көк дала..., сары дала..., сағым [4,73].

Профессор Р.Сыздық «Сөз құдыреті» еңбегінде: «Дала сөзі қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да бұрын да, қазір де туған жердің, қасиетті Отанының символы», - деп көрсетеді [4,190].

«Табиғат» концептісінің мағыналарын құрайтын «дала» ұғымы «ата-мекен», «ата-қоныс», «жұрт» ұғымдарымен де тікелей байланысты. Дала – туған жер, ата-мекен, ата-қоныс, жұрт, ел. «Туған елдей ел болмас, туған жердей жер болмас» дейді халық. Ата-мекен – ежелгі қоныс, байырғы тұрақ, ата-бабаларымыздың кіндік қаны тамған, туып-өскен жері, ата жұрты.

Ата-мекен, ата-қоныс, туған ел ұғымдары қазақ дүниетанымында әдетте елдің, жердің табиғат атауларымен байланысты болып келетіндігін жоғарыда мысалдармен дәлелдедік. Туған ел, туған жер дегенде ең алдымен еске түсетін сол жердің атаулары, яғни жер-су аттары. Басқаша айтсақ, ұлттық табиғаттың концептілік мағыналары «ата-мекен», «ата-қоныс», «ел, жұрт» ұғымдарымен іштей ұштасып, байланысып жатады.

Саналы адамзат ұрпағы - өзін қоршаған табиғат ананың бір бөлшегі. Ғылым адамның адам болып қалыптасуына табиғат құрсағында өткенін дәлелдеп отыр. Сондықтан да алғаш өнердің пайда болуы мен мәні туралы ой толғаған ойшылдар өнерді табиғатқа еліктеуден пайда болған деп біздің жыл санауымыздан бұрын-ақ, айтып кеткен. Адамзат баласы саналы ғұмыр кешкелі қай өнердің түрінде болмасын табиғатты бейнелемеген, оның сұлулығына тамсанбаған, онымен сыр бөлісуге ұмтылмаған өнер иесі сирек. Бұл бізді қоршаған табиғат әлемінің өміріміздегі мәні мен маңызына, онсыз тіршілік ету мүмкіндігіміздің жоқтығына байланысты деп ойлаймыз. Себебі, ешбір тіршілік иесі табиғаттан тыс өмір сүре алмайды.

Рас, табиғат барлық тіршілік иелерінің өмір сүретін ортасы, сонымен қатар саналы пенденің рухани жетілуі де тікелей табиғатқа тәуелді. Табиғаттың мәні туралы жазылған ғылыми пікірлер батыс, шығыс елдерінде баршылық, бірақ олардың бәрін саралап жатпай-ақ алаштың арда жазушысы Ж.Аймауытовтың «Өзгермейтін, алдамайтын, таза қасиетті нәрсе не? Ол – табиғат. Табиғат, махаббат, көркемдік-міне, қашаннан бері ақындардың жырлап келе жатқан, бас иген құдайы, жабыққан жанына ем болған даруы» [5, 420] деген ойын көлденең тартсақ та жеткілікті ғой – деп, ойлаймыз. Сол себепті табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынастың өзара үйлесімді дамуы, кез келген адамның табиғи және рухани өсуіне қажетті алғышарт болып табылады.

Ал ақиқатына жүгінсек, табиғаттың тылсым құпиясын ұғуға, айналадағы сұлулық, әсемдік атаулыға құштар болу үшін расында да ерекше нәзік сезім, елден өзгешелеу таным-түсінік керек сияқты. Өзімізді қоршаған бар жан-тәнімен сүйген, барлық қасиетін ардақ тұтатын адам ғана оны өнерге айналдырып, өлмес мұра қалдыратыны шындық.

Сондай сұлу табиғаттың сан алуан сиқырлы суретін сөзбен өрнектеп жүрген көрнекті ақындарымыздың бірі - Қадыр Мырзалиев. «Адам мен табиғаттың өзара бірлігі, адамның өзін қоршаған әлемге қатынасы (жауапты сезінуі) Қ.Мырзалиев поэзиясында үш бірлік негізінде көрініс береді. Олар: философиялық ой, сұлу суретті образ және жан тербетер сазды ырғақ. Сондықтан да ақынның поэзиясын жүйелі қараған адам

оның табиғатқа көзқарасын түсіне келе бүкіл тіршілік болмысқа берер бағасын танып, оның шығармашылығының негізі болып табылатын адамгершілік, философиялық мәселелерді дұрыс пайымдауға қол жеткізеді. Мұнсыз ақынның поэзия әлеміне тереңдей енуі мүмкін емес» [5,16].

Қадырдың табиғатқа деген көзқарасы міндетті түрде оның өскен ортасы, балалық шағымен тығыз байланыста қарастырылғаны абзал. Өйткені, кез келген өнер иесінің шығармашылық жолда қайта оралып соғар алтын қазығы оның бала кезден санасында сақталған құбылыстар екендігін қазір көптеген зерттеушілер жазып та жүр. Сондықтан да өзі кейін қалалық болған ақынның жыр жолдарында «құба жон», «ақ тақыр», «шөлейт дала», «изен», мен «жусанның» сөз болуын заңдылық деп түсінеміз. Бұл, әрине тек Қ.Мырзалиевке тән ерекшелік деп бөліп айтып отырған жоқпыз, бұл түп тамыры ауылдан шыққан барша қазақ ақындарына тән қасиет. Сол себептен болар ақын:

Ауасы бөлек
Ойпаңға салған қаланың.
Дауасы керек
Сондықтан бізге даланың.
Дауылды күнде
Ертегім болып жұбатқан,
Ауылдың енді

Ертеңін ойлап алаңмын! - [6, 97] деп, өзі қалалық бола тұра, қаланың тағдырынан гөрі ауылдың келешегіне көбірек бүйрегі бұратыны сезіледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Батырлар жыры. Алматы.: Рауан, 1958. – 450 б.
2. Елеукенов Ш. От фольклора до романа-эпопеи. Алматы.: Ғылым., 1987. – 305 с.
- 3.
4. Қобыланды батыр. Қазақ халқының батырлық эпосы. Алматы.: Рауан., 1958. – 205 б.
5. Турсунов Е.Д. Истоки тюрского фольклора. Қорқыт. – Алматы.: Дайк-Пресс., 2001. – 168 с.
6. Бес ғасыр жырлайды. Үш томдық. № 1 том, Алматы.: Жазушы., 1984. – 254 б.
7. Мырзалиев Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Т.1. Алматы.: Жазушы., 1989.- 448 б.

«БАҚЫТ», «ӘЙЕЛ-ЕРКЕК» ҰҒЫМЫНЫҢ КОНЦЕПТІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Исмайылова А.
Шымкент университеті

Аннотация

Мақалада поэтикалық мәтіндегі концепт ұғымының бейелену жүйесі және Ақын шығармаларындағы «Бақыт», «әйел-еркек» концептісінің тілдік бейнесі қарастырылады.

Концептінің белгілі бір мағына бере алатын, әлемді танытатын таңба ретінде қарастыруға болады. Концептіні таныту мақсатында кез-келген тілдік бірлік, лексикалық мағынасы бар сөздер қолданылады. Ал концепт ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын және автор үшін маңызы зор деп танылатын күрделі ұғымдар. Ақиқат немесе бейақиқат дүниедегі абстракцияның жоғары дәрежедегі құндылықтарын танытатын ментальды мазмұн - метафизикалық концепт. Метафизикалық концептілер перцептивтік, сенсорлық қабылдау, яғни сезіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану нәтижесінде ғана хабарланады. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын, құбылысты даму барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп қолмен ұстап тану мүмкін емес [1,13]. Метафизикалық концептіге М.Мақатаевтың «Бақыт» сөзін қалай ұғынғанына назар салсақ:

Бақыт жайлы менің мынау білгенім.

Бақыт деген-бірде шаттық, бірде мұң.

Бақытты сол-тәрік етіп түндерін,

Бақыт іздеп азаптанса, кімде-кім.

Бақыт дегенді суреткердің тілімен тікелей ұғымын ашсақ ол деген *шаттану, мұңайу, азаптану, жетістікке жету* деп көрсетеді.

Бақыт іздеп, мал бақ, мейлің тас қала,

Бірақ, балам, мынаны естен тастама:

Бақыттысың, бақыт іздеп сорласаң,

Бақытты боп сорлап жүрсең, масқара!

Мәтінде «бақыт» концептісінің *шаттық, мұң, азаптану* ситуацияларында таныту үшін *мал бақ, тас қала* деген әрекеттер арқылы суреттеген. Бақытқа қол жеткізу оңай емес, оған жетудің жолында талай сын, талай тер төгіледі сонда бақыттың нақ мәнін түсінесің. Ал оңай жеткен бақыттың қадірін түсіну қыйын дейді ақын.

Сырлы сөзбен сурет салған Қ.Мырзалиевтің поэтикасына зер салатын болсақ:

Бақыт деген батырдың пырағында,

Бұқараның ұранында,

Өзіңнің босағаңда

*Жазылған шырағыңда,
Бақыт деген досыңның табағында,
Домбыра шанағында,
Жарыңның жанарында,
Халықтың қабағында!*

-дейді. *Пырақ, босаға, шырақ, табақ, шанақ* сияқты фрагменттер *бақыт* ұғымын танытатын қарапайым түсініктердің көріністері ретінде алынған. Мұнда *бақыт* ұғымы сан алуан бейнемен объективтеніп, әр түрлі концептілік құрылымында танылған. *Бақыт* ұғымы тек санада бейнеленеді, алда айтқанымдай оны ұстап татып көру мүмкін емес, ал Мырзалиев рухани қажеттілік *бақытты*, материалдық қажеттіліктермен астастырып метафизикалық концептінің тағы бір артықшылығын аңғартқанын көретіндейміз.

Тағы Қ. Мырзалиевтің поэзиясында «*Бақыт*» концептісінің ойсурет құрылымында танылуы. *Бұлт болу, от болу, ысып-тоңу, ұшып-қону, удай жас, удай мас* құрылымында төмендегіше танылады:

*Бұлт боп қалып жүремін деп бақыттан,
От боп шалқып жүремін деп бақыттан.
Ысып-тоңып жүремін деп бақыттан,
Ұшып-қонып жүремін деп бақыттан.
Удай жас боп жүремін деп бақыттан,
Сол бақытты, мол бақытты сом алтын,
О жасаған!
Алар ма екем,
Алар ма екем жоғалтып!*

Бақыт сөзі мәтінде мәдени концептілер қатарында жиі кездеседі. Жазушы танымында *бақыт* концептісі рухани мәнге ие. Адамды өмір сүруге жетелейтін, жетістіктерге жетуге ұмтылдыратын өмірлік құндылық. *Бақыт* концептісін танытуда ақын оптимистік көзқарас ұсынады, ұстанады. Өлең жолдарында *бақыт* ұғымы жайлы танымдық сипат басым. Жоғарыдағы концептінің танымдық дәрежесі объективтік қырынан қаралған десек қателеспейміз. Себебі *бақыт* бейнесін объективтендіріп тұрған таңбалар – адамзат баласына ортақ өмір сүру үзінділері. *Бақыт* концептісінің рухани құндылығы мен ментальді мәні – өмір сүру.

*Бәлкім бақыт байлық па екен сараңдықтан бас алған,
Жомарттығы өзгелердің ырысынан жасалған.
Талайларға байлық жинау болса дағы бас арман,
Кейде Бақыт байларға да қолын бермей қасарған.
Әлде бақыт сұлулық па, олай дейін десем мен,
Сұлулар жүрбай аяққа кілем болып төселген.
Әлде бақыт билік па екен қылыш мүдде ұстаған,
Тіпті қайсар қырандары рұқсатсыз ұшпаған,
Жазымпазы сырт көздерді шошындырып сұрқымен,
Бастығының көн етігін шөткелеген мұртымен.*

*Шын парасат иелері бірақ оған бармаға,
Олар өзін жаудан бұрын жағымпаздан қорғаған.
Иә, биліктің қадамы тоқ, қамалы жоқ алмаған,
Кей қасқалар биліктен де бақыт таппай сорлаған.*

Бұл жолдарда танылатын *Бақыт* – күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі көріністерді суреттейді. Жазушы танымындағы *бақыт* – барша адамзат баласының арасында болып жатқан теңсіздікті көрсетеді. Бақытқа жету көздерін *ақынбайлықта, сұлулықта, билікте* дейді алайда олар болған жерде *сараңдықта, аш көздікте* қатар жүретінін де ойға салады, тіпті бақытты қолында ұстап тұрып соның берер қадір-қасиетін білмеу, түсінбеу дейді. М.Шаханов сонда *бақыт* концептісінің мәні неде деп түсінеді?

*Бақыт деген немене бұл, немене екен, немене
Мен шықпаған заңғар шың ба, мен мінбеген кеме ме?
Деп қиялдап, өр биіктен көрсетіптіз бекер бой,
Қымбаттым – ау, сөйтсек бақыт қанағатта екен зой.
Егер бүгін аласарса мекеніңнің шоқтығы,
Оған себеп, қанағатсыз адамдардың көптігі...*

Сонымен, М.Шахановтың өлеңінде *бақыт* ұғымы ерекше сипатқа ие, барлық ой-толғамдарының бәрі *қанағатшылдықпен* тығыз байланысты. Ақын ұғымында *бақыт* тәрбиелік мәндегі құндылық, этикалық, эстетикалық салаларды бір арнаға тоғыстырады. Бақыт ұғымы адам өмірі мен болмысының терең қойнауына бойлауға, оның өмірлік ұстанымдарының дұрыс бағытта құрылуына ықпал етуге көмектеседі.

«Еркек» және «әйел» концептісінің мәтін лингвистикасында алатын орны концепт мазмұнын құрайтын тарихи фактілер, этнография, мәдениет, психология т.б. сияқты факторлардың тілдің ментальді құрылымын айқындаушы деректер ретінде жұмсалыуымен айқындалады. Этнос пен автордың танымдық әлемімен байланыстыратын, көркем мәтін тілін олардың *дүниеге деген көзқарасының ортақ моделі* деп тануға болады. «Жекелеген адам үшін, кеңінен қарастырғанда, этнос үшін өте маңызды ұғымдар мен концептілерді тану – ғылым саласы ретінде мәдениеттанудың басты мақсатын айқындайды. Бұл қаншалықты анықтала түскен сайын, қолданыстардың ұлттық-танымдық концептуалдануының әлемнің тілдік бейнесімен байланысты болуының себебі де соншалықты түсінікті бола түседі. Ұғым мен концептілерді танып білудің негізінде олардың қандай тілдік таңбалармен таңбаланатынына назар аудару жатады», - дейді Ғ.Момынова [2,36]. Көркем мәтін тіліндегі гендерлік факторлар мен оның когнитивтік сипаты *образ – концепт – символ* жүйесі бойынша зерттеледі. Ұлт тілінің кумулятивті қызметі адамзаттың дүниеге қатынасын және дүниені тануға ықпал етіп, адам факторын ең жоғары деңгейде көрсетеді.

Адам баласына тән биологиялық, психологиялық, әлеуметтік, мәдени болмыстың ерлер мен әйелдерге қатысты ерекшеліктерінен көркем мәтін тіліндегі гендерлік факторлардың мәні айқындалып, когнитивтік моделі

сарапталады. Гендерлік факторды айқындайтын когнитивтік модель «еркек», «әйел», концептісінің биологиялық болмысымен байланысты қалыптасып, образды-символдық түрде концептуалдық өріс құрайды. «Еркек» табиғи күші ерекше ұғымды анықтайтын концепт болса, бір адамның ерекше күш пен қуатқа ие болуынан туындайтын «батыр» ұғымы, ерекше көздеуге қабілеттілігінен «мерген», «аңшы» ұғымы, еліне, жеріне ие болуынан «жауынгер», «сақшы», отбасы, халқының иесі болуынан «отағасы», «ел басы» т.б. сияқты концептуалдық өріс тарап, оның когнитивтік моделі көркем мәтін тілінде көрініс табады. «Еркек» тұрмыстық шаруашылықты, «әйел» үй шаруашылығын зерттеуші оппозиция ретінде ауыз әдебиетінің үлгісін танытатын аңыз ертегілерден, батырлық эпос жырларынан, ғашықтық дастандардан басталып, оның жалғасы өлең-жырларда, романдарда, повестерде, әңгімелерде т.б. сабақтастық табуда. Қазақ мәтіндеріндегі «еркек» концептісінің генезисін айқындауда Б.Тілеубердиевтің ғылыми тұжырымдарына назар аударуға болады.

«Батырлық эпос мәтіндеріндегі ер сөзі эпикалық батырдың тұрақты эпитеті ретінде беріліп, «еркек» (*нағыз еркек, батыр*) мағынасына ие болады. Бұл эпитет тек қазақ батырларын ғана емес, сондай-ақ басқа этникалық батырларды да сипаттайды, батырлық ерге тән қасиеттерін атап көрсетеді» [3,113]. Еркектің міндеті елін сыртқы жаудан қорғау, сыртқа шығып аң аулау, (қазіргі таңда табыс тауып, жанұясына, халқына қызмет ету) отбасын, жұртын асырау. Сондықтан мәтін лингвистикасында еркек осы ұғымға сай қолданыс табады. «Еркек», «әйел» концептісінен тарайтын микроконцептілік қолданыстарда «қыз» микроконцептісі сұлулықтың, нәзіктіктің, биязылық, инабаттылықтың символы ретінде танылып, жақсы ұғымымен сабақтасатын психолингвистикалық сипатқа ие.

Қызға қатысты ұлттық мәдени ерекшеліктер, қыздың эстетикалық талғамы, оның жүріс-тұрысы, пластикалық қозғалыс, сәнді киім, зергерлік әшекейлер, сөз өнері арқылы көрініс табады. Мысалы, *сұлу, оймақ ауыз, көген көз, қыпша бел, жіп-жіңішке әдемі, өте сүйкімді, сұңғақ бойлы, аққұба, нәзіктеу, сымбатты, жұп-жұмыр қаз мойын, бота көз сұлу* деген тілдік қолданыстардан «қыз» микроконцептісінің концептуалдық мәні физиологиялық тұрғыда танылып, қызға тән жақсы қасиеттерді анықтайды. Психолингвистикалық жақтан алғанда «жақсы» концептісінің аясында қарастырылып, сұлулықты айқындайды. *Ырғала басу, ұрлана көз тастау, сыңғырлап күлу, жалт етіп көз тастау, асқан сұлу, кербез қимылдары* деген тілдік қолданыстар қыздың психологиялық ерекшелігін айқындап, «жақсы» концептісінің аясында көңілділікті, бақыттылықты айқындайды.

Ал алтыннан жасалған ауыр шолпы, білектей етіп өрген қос бұрым, меруертпен шытырмалап, гауһар таспен безеген қызыл мауытты сәукеле, аш белін қынаған алтын оқалы қызыл барқыт камзол деген тілдік қолданыстар біріншіден, қызға қатысты ұлттық мәдени ерекшеліктерді айқындап, қыздардың эстетикалық талғамын көрсетсе, екіншіден, оның әлеуметтік жай-күйін айқындай отырып, жақсы қасиеттерді танытады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Батырлар жыры. Алматы.: Рауан, 1958. – 450 б.
2. ЕлеуKENOV Ш. От фольклора до романа-эпопеи. Алматы.: Ғылым., 1987. – 305 с.
- 3.
4. Қобыланды батыр. Қазақ халқының батырлық эпосы. Алматы.: Рауан., 1958. – 205 б.
5. Турсунов Е.Д. Истоки тюрского фольклора. Қорқыт. – Алматы.: Дайк-Пресс., 2001. – 168 с.
6. Бес ғасыр жырлайды. Үш томдық. № 1 том, Алматы.: Жазушы., 1984. – 254 б.
7. Мырзалиев Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Т.1. Алматы.: Жазушы., 1989.- 448 б.

ЖАҒАНДАНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ: АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК РОЛІ

Қабыл А.О.

Ғылыми жетекшісі: Магистр оқытушы Жусубалина Ж.М.
Шымкент университеті

Аннотация

В статье говорится о мировой роли английского языка в период глобализации. Автором приводятся примеры проникновения английских слов в нашу жизнь.

Қазіргі әлемде қарқынды дамып келе жатқан жаһандану процестері және зияткерлік, әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірдің барлық салаларында халықаралық өзара әрекеттестіктің дамуы бүкіл әлемде ағылшын тілінің кең таралуына әкеледі. Қазіргі таңда ағылшын тілі-ұлттаралық қатынас тілі. Ағылшын кірме сөздері біздің өміріміздің барлық салаларына еніп кетті: БАҚ, ғылым, мәдениет, саясат, экономика және т.б., бұл англицизмді мұқият зерттеуді және ағылшын тілін жаһандық тұрғыдан қарастыруды талап етеді.

Алғаш рет "жаһандық" тіл терминін лингвист Д. Кристал енгізді [11]. Ол тілге жаһандық мәртебе беру үшін оны әлемнің көптеген елдерінде тану қажет деп санайды. Д. Кристалл тілдің осы мәртебеге ие болуының үш жолын анықтайды:

1) көптеген елдердің халқы үшін тілдің негізгі мемлекеттік тіл функциясы бар;

- 2) тіл ресми мәртебеге ие болады және билік институттарында, заң жүйесінде, жарнамада, БАҚ-та және білім беру жүйесінде таратылады;
- 3) тіл үйрену барысында басым болып табылады.

Белгілі бір шет тілін таңдаудың себептері әртүрлі. Олар тарихи, саяси қажеттілікке немесе коммерциялық, мәдени немесе технологиялық байланыстарға байланысты болуы мүмкін [11; 3-4]. Автор ағылшын тілінде сөйлейтін адамдардың саны 1 миллиард 100 миллион адамнан асады деп санайды, олардың төрттен бір бөлігі оны ана тілі ретінде таниды [12]. "Ағылшын тілінде сөйлейтіндердің 3 түрі бар:

- 1) ағылшын тілі ана тілі,
- 2) ағылшын тілі екінші немесе қосымша тіл
- 3) ағылшын тілі шет тілі болып табылатындар.

Ана тілінде сөйлейтіндер бұл тілдің тек өздеріне тиесілі екенін сезіне алады, бірақ ағылшын тілі екінші немесе шет тілі болып табылатындар да бар, олар әлемдегі болашақ орнын анықтайды". Ағылшын тілі Қытайда, Кариб бассейнінде, орталық және Оңтүстік Америкада, Египетте, Индонезияда, Израильде, Жапонияда, Кореяда, Непалда, Сауд Арабиясында, Тайваньда оқытылатын шет тілдерінің ішінде бірінші орында. Мысалы, Гонконгта он орта мектептің тоғызында оқушылар ағылшын тілін үйренеді. Францияда мемлекеттік орта мектептерде оқушылар төрт жыл бойы ағылшын немесе неміс тілін үйренуі міндетті, ал олардың шамамен 85% ағылшын тілін таңдайды. Алайда, британдық лингвист Д. Грэддола, ағылшын тілі басқа үйреніп жатқан тілдер арасында басым болғанына қарамастан, ол өзінің тіл иелерінің санының үнемі азаюына байланысты өзінің жаһандық тіл мәртебесін жоғалтуда деп санайды. Қазіргі уақытта ол әлемде екінші орын алады, сөзсіз көшбасшы бірінші орында - қытай тілі: 1,2 миллиардтан астам адам бүгінде оның әртүрлі нұсқаларында сөйлейді, ал бұл ағылшын тілін білетіндерге қарағанда үш есе көп [13].

Тіл-қоғамның ажырамас бөлігі және осы қоғамның әлемдік достастықтағы тұрақты әлеуметтік жағдайы тілге олардың жаһандық мәртебеге ие болуына қолайлы жағдай жасайды. Д.Грэддол ағылшын тілінің ғаламдық деп таралуының келесі тарихи алғышарттарын қарастырады: "Ағылшын тілінің таралуына ықпал ететін екі негізгі тарихи тетік бар. Біріншісі - Ұлыбританияның отаршылдық кеңеюі, нәтижесінде әлемнің көптеген бөліктерінде ағылшын тілді сөйлеушілердің көптеген қоныстары болды, бұл тілдің көші-қонын қамтамасыз етті, мүмкін бұл тілді лингва франк ретінде қабылдаудың негізгі факторы болды. Екіншісі - ХХ ғасырдағы АҚШ-тың Ұлыбританияға қарағанда маңызды рөлі, бұл тілді ғылыми-техникалық білімнің орталығында болуды қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге тұтыну идеологиясына әкелді". [14; 14].

Жаһандану процестері мәдениаралық байланысты зерттеуге күшті ынталандыру болды, әлеуметтік қарым - қатынас аспектісін - мәдениаралық ортадағы өзара әрекеттесуді өзектендірді.

Мәдениетаралық коммуникацияның ғылым ретінде пайда болуы 1954 ж., Э. Холл мен В. Трагердің "Culture as Communication" ("Мәдениет коммуникация ретінде") кітабы шыққан кезде, онда алғаш рет "мәдениетаралық коммуникация" термині кеңінен қолдану үшін ұсынылған, ал 1959 жылы Э. Холлдың "Silent Language" ("Мылқау тіл") еңбегі жарық көрген, онда коммуникация мен мәдениеттің өзара байланысы жан-жақты талданған. Мәдениетаралық қарым-қатынасқа арналған қазіргі зерттеулерде бұл құбылыстың жалпы қабылданған анықтамасы жоқ. Мәселен, мәдениетаралық коммуникация "әртүрлі ұлттық мәдениеттерге жататын коммуникативті актінің екі қатысушысын барабар түсіну" деп түсініледі [2]. "Мәдениетаралық қарым-қатынастың терминнің анықтамасы айқын: бұл әртүрлі мәдениет адамдарының қарым-қатынасын білдіреді" [9; 17].

Мәдениетаралық қарым - қатынасты зерттеуді негізгі ұғымдарды - "мәдениет", "коммуникация" және "тіл" анықтамасынан бастау керек. Мәдениетаралық қарым-қатынасты зерттеудің көпшілігі "мәдениет" ұғымына негізделген, өйткені мәдениет мен олардың тіл иелері арасында тіл арқылы байланыс жүреді.

"Мәдениет" - қазіргі лингвистиканың көп мағыналы термині. "Біз мәдениетті кеңдік, масштаб және көлем ерекшелендіретінін мойындаудан бастауымыз керек. Мәдениет өзінің барлық байлығы мен күрделілігінде үлкен" [7; 27].

"Мәдениет" ұғымын анықтаудың әртүрлі тәсілдерін зерттеу мәдениеттің келесі сипаттамаларын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: 1) адам өмірінің әмбебап құбылысы (өзіне тән мәдениеті жоқ бірде-бір адамзат қоғамы немесе әлеуметтік топ жоқ); 2) адамдардың бірлескен өмірінің өнімі; 3) құндылықтардағы, ережелердегі, әдет-ғұрыптардағы, дәстүрлердегі көрініс; 4) оқыту арқылы игерілген; 5) адамдардың әртүрлі популяциялары әртүрлі этникалық, аймақтық, әлеуметтік мәдениеттерді құрды; 6) өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жаңарту, мәдениетті өзінің өмір сүруінің өзгеретін жағдайларына бейімдейтін адамдардың мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандырудың жаңа нысандары мен тәсілдерін үнемі жасау қабілеті; 7) адамдардың ұжымдық өмірінің нәтижесі; 8) қоғам мен оның мүшелерінің өзін-өзі сәйкестендірудің жұмыс істеуі, оның тасымалдаушылары өзінің топтық және жеке тұлғасын тану үшін негіз ретінде [8].

Әрбір мәдениеттің өзіндік тілі бар, оның көмегімен оның тіл иелері бір-бірімен байланысады, құндылықтар жүйесі мен мінез-құлық нормаларын қалыптастыратын жинақталған білімді жеткізеді. Тіл - өз халқының мәдениетін жеткізу мен сақтаудың маңызды көзі. "Тіл - мәдениеттің айнасы, ол адамды қоршаған нақты әлемді ғана емес, оның өмірінің нақты жағдайларын ғана емес, сонымен бірге халықтың әлеуметтік өзін-өзі тануын, оның менталитетін, ұлттық сипатын, өмір салтын, салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, моральды, құндылықтар жүйесін, дүниетанымды, әлемді көруді бейнелейді" [9; 17].

Осылайша, тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы күрделі және көп бағытты. Адам мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы мәселелерімен Мәдени антропология айналысатынын атап өткен жөн. Ол әлемді көру, менталитет, ұлттың, таптың, белгілі бір кезеңдегі адамдар тобының өмір салты сияқты аспектілерді зерттейді. Мәдени антропология сонымен қатар адамның қарым-қатынас пен қарым-қатынас арқылы мәдениетті дамытудың, адам мәдениеттерінің алуан түрлілігін, олардың өзара әрекеттесуі мен қақтығыстарын зерттеудің ерекше қабілетін зерттейді [8].

Мәдени антропологиядан басқа, лингвомәдениеттану мәдениетті зерттеумен тікелей байланысты тіл ғылымының саласы ретінде айналысады. В. В. Воробьевқа сәйкес, лингвомәдениеттану - "синтездеу типіндегі кешенді ғылыми пән, оның жұмысында мәдениет пен тілдің өзара байланысы мен өзара әрекеттесуін зерттейді және бұл процесті жүйелік әдістердің көмегімен және қазіргі заманғы басымдықтар мен мәдени институттарға (нормалар мен жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі) бағытталған тілдік және тілден тыс (мәдени) мазмұндағы бірліктердің біртұтас құрылымы ретінде көрсетеді" [3]. Лингвомәдениеттанудың пәні - "белгілі бір ұлттың мәдени сипаттамаларын, оның әлеуметтік құрылымын, экономикалық және саяси қатынастарын көрсететін" сөйлеу тілінің барлық спектрі [10; 38].

Әрбір мәдениеттің өзіндік тілдік жүйесі бар, оның көмегімен оның тасымалдаушылары бір-бірімен байланысады. Э. Холлдың пікірінше, мәдениеттің өзі байланыс, ал байланыс - мәдениет [15;169]. Коммуникация анықтамасы да бірдей емес. Біздің жұмысымызда біз тұжырымдаманың келесі анықтамасына сүйенеміз. "Коммуникация" – бұл "әртүрлі құралдардың көмегімен берілетін және өзара түсіністікке қол жеткізетін әртүрлі сипаттағы және мазмұндағы ақпаратпен алмасудың әлеуметтік негізделген процесі" [8; 79].

Алайда, мәдениет қарым-қатынасқа тікелей әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар оның әсеріне де ұшырайды. Көбінесе бұл инкультурация процесінде, адам қандай-да бір қарым-қатынас түрінде мәдениеттің нормалары мен құндылықтарын игерген кезде пайда болады [4]. Тағы бір көзқарас бар: "Ағылшын тілі мәдени құрылым мен құндылықтармен байланысты емес қарым-қатынастың функционалды құралы болуға тырысады". [16; 21].

Коммуникацияның ақпараттық сипатын да атап өту қажет. Кез-келген халықтың ортақтығы ақпарат беру және алмасу кезінде мүмкін. "Біздің ортақ тәжірибемізден адам қызметінің барлық түрлері (тек сөйлеу ғана емес) ақпарат беру үшін қызмет етеді" [6; 24]. Мәдениетаралық коммуникацияның көптеген зерттеушілері мәдениетаралық қарым-қатынаста маңызды орындардың бірін алатын код ұғымымен жұмыс істейді. Екі кодтың болуы ерекшеленеді: нақты тілдік және мәдени, бірақ кейбір ғалымдар оларды бірыңғай мәдени-тілдік код ретінде қарастырады. Мәдени-тілдік код оның тасымалдаушысының менталитеті мен ұлттық сипатымен тікелей байланысты және кез-келген ақпаратты таңдау мен ұсыну әдісіне әсер етеді.

Ақпаратты кодтау әдістері коммуниканттың әлеуметтік ерекшелігіне байланысты. Кодтар ретінде, мысалы, бір әлеуметтік топты екіншісінен ажырату үшін жаргон, кәсіби жаргон, мамандандырылған терминология және т. б. Ағылшын тілінің американдық және британдық нұсқаларының арасындағы айырмашылық әр түрлі мағыналарды жеткізу үшін бірдей тілдік код элементтерін қолдануға болатындығын ескеру керек.

Коммуникация әр түрлі нысандарда және әртүрлі арналар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, өйткені ол әр түрлі коммуникативті іс-әрекеттерді қарастырады: сөйлеу, тыңдау, жазу, оқу және т.б. Коммуникация - бұл екі жақты процесс, оның аясында ақпаратты жіберуші мен алушының әрекеттері синхрондалады, "бір-бірінің айна бейнесінің бір түрі" [5;30]. Осылайша, таныс немесе бейтаныс адамдармен оқу, тыңдау, байқау, пікір алмасу және жаңалықтар арқылы біз өз мәдениетімізге әсер етеміз және бұл әсер белгілі бір байланыс нысаны арқылы мүмкін болады [4]. Байланыс нысаны бойынша тікелей / жанама және жанама / жанама болып бөлінеді.

Тікелей байланыс кезінде ақпарат тікелей жіберушіден алушыға жіберіледі. Тікелей байланыс ауызша да, жазбаша да жүзеге асырылуы мүмкін. Жанама байланыс негізінен біржақты, мұнда ақпарат көздері әдебиет шығармалары, теледидар, газет, радио, Интернет және т.б. болып табылады. Делдалдың функцияларын, мысалы, аудармашы, телефон, компьютер және т.б. орындай алады, алайда техникалық құралдармен делдал болған коммуникация тікелей (тұлғааралық) болуы мүмкін, мысалы, телефонмен сөйлескенде немесе электрондық поштамен хат алмасқанда. Мұндай қарым-қатынас арқылы мимика, ым-ишара, жанасу және т.б. пайдалану мүмкіндігі азаяды. жеке қарым-қатынасқа тән барлық нәрсе. Коммуникацияның әр қатысушысының басты мақсаты - кез-келген ақпаратты сұхбаттасушыға жеткізу, түсіну, өзара түсіністікке қол жеткізу. Аталған мақсаттарға жету үшін коммуниканттарға ортақ белгілі бір білім жиынтығы қажет, ол мәдениетаралық құзыреттілік деп аталады, яғни "коммуникативті жағдайды барабар бағалауға, ауызша және ауызша емес құралдарды болжамды таңдаумен байланыстыруға, коммуникативті ниетті жүзеге асыруға және кері байланыс арқылы коммунистік актінің нәтижелерін тексеруге мүмкіндік беретін дағдылар кешенінің болуы" [5; 44].

Мәдениетаралық құзыреттілік үш компоненттен тұрады: тілдік, коммуникативті және мәдени. Тілдік құзыреттілік қарым-қатынас жағдайына сәйкес тілдік құралдарды дұрыс таңдауды білдіреді. Алайда, әртүрлі мәдениеттерде дұрыс немесе бұрыс тілді қолдану туралы идеялар сәйкес келмеуі мүмкін. Құзыреттілік деңгейін бағалау коммуникация мақсаттарына байланысты өзгереді. Коммуникативті құзіреттілікке тиімді қарым-қатынас процесін қамтамасыз ету тетіктері, әдістері мен стратегиялары кіреді. Қарым-қатынас процесінде коммуникант көптеген мәдени айырмашылықтарды, сұхбаттасушының мінез-құлқын ескеріп, коммуникативті жағдайдың өзгеруіне дайын болуы керек. Мәдени құзіреттілікке мәдени қарым-қатынас ортасына тән алдын-ала түсінушілік, құндылықтар, фондық білім кіреді.

Коммуникацияға қатысушының мәдени құзыреті кітаптар, фильмдер, саяси құбылыстар және т.б. сол сияқты көздерден қажетті ақпаратты алу және оны мәдениетаралық қарым-қатынас үшін маңыздылығы тұрғысынан саралау мүмкіндігін білдіреді. "Тиімді мәдениаралық қарым-қатынас үшін қажет мәдени құзыреттілік сұхбаттасушылардың мәдени сауаттылығының көлемін қарым-қатынас тақырыбы мен контекстіне сәйкес сәйкестендіруді қамтитыны анық" [7; 248]. Мысалы, мәдениет жеке адамның мінез-құлқына тікелей әсер етеді, ол "ұқсастықтар мен айырмашылықтар туралы түсінігімізді нығайта отырып, мінез-құлық үлгілерін арттырады. Мәдениет, біз оған қалай жақындасақ та, мінез-құлық ұқсастықтары мен оны тудыратын айырмашылықтарды күшейтуге, таратуға және нығайтуға көмектеседі. Бұл нақты мінез-құлық модельдері мен оларды мәдениет ретінде теориялық түсінуіміздің арасындағы өзара алмасу циклын тудырады" [6;28]. "Мәдениет" ұғымын адамдар әртүрлі топтардың өкілдері арасында ерекшеленетін практикалық мінез-құлықты түсіндіру үшін жасаған. Мәдениет өкілдері автоматты түрде, ойланбастан, белгілі бір мінез-құлық үлгілерін қолданады.

Екі тілдік мәдениеттің тіл иелері арасындағы тікелей коммуникация қарым - қатынас тілін таңдауды қажет етеді, көп жағдайда бұл ағылшын тілі болып табылады, тіпті егер бұл тіл қарым-қатынастың барлық аспектілері үшін шетелдік болса да. Бүгінгі таңда ағылшын тілі жаһандық, "Жаһандық тіл - бұл барлық немесе, кем дегенде, көптеген мемлекеттер халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде танылған тіл. Қазіргі уақытта ағылшын тілі мұндай тілдің рөліне үміткер" [5; 349]. Әрине, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, ағылшын тілі халықаралық және мәдениетаралық қарым-қатынаста басым орынға ие болды. "Планетада алғаш рет барлық халықтар қолданатын тіл пайда болды - ана тілі ретінде де, екінші тіл ретінде де, шет тілі ретінде де. Жақын болашақта ағылшын тілі халықаралық және мәдениетаралық қарым-қатынастың жетекші тілі болып қала береді деп сеніммен айтуға болады. Әлем "ана тілі + ағылшын тілі" жаһандық билингвизм дәуіріне кірді [8; 65].

Мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде стереотиптер басты рөлдердің бірін атқарады. Стереотиптік идеялар - бұл өмір салты, әдет-ғұрып, өнегелері және т.б. олар әртүрлі мәдениеттердің тасымалдаушылары арасындағы қарым-қатынас процесінде маңызды орын алады, өйткені олар адамдардың күнделікті өмірінде жүзеге асырылатын әлеуметтік тәжірибесін көрсетеді. Стереотиптер - бұл адамдардың бірлескен іс-әрекетінің нәтижесі. [8; 219]. Мұндай стереотиптерге ағылшын тілі кіреді, ол бедел, прогрессивтілік, эксклюзивтіліктің ізін қалдырады, материалдық әл-ауқаты мен жетістігімен байланысты, жоғары ақы төленетін жұмыс алудың құралы болып табылады. А. Ю. Большаковаға сүйенетін болсақ, қазақтардың санасында Батыс белгілі бір психологиялық фактор ретінде, үш аспект бойынша пайда болатын психикалық құбылыс ретінде көрінеді: Батыс - сән ретінде, Батыс - бедел ретінде және Батыс - насихат ретінде [1]. Бұл қолдану негізсіз және сөйлеу барысында англицизмді қазақ баламасымен

алмастырылуы мүмкін жағдайларда қолдану да стереотиптің бір түрі болып табылады. Англицизмді сөйлеуде қолдану, әрине, біздің халқымыздың мінез-құлқы мен құндылықтар жүйесінің өзгеруіне және қалыптасуына әсер етеді.

Шетелдік мәдениеттің басып кіруімен қатар, кірме сөздерден бөлек адамдардың мәдени жадын қамтитын лексикалық бірліктерді алу қатар жүреді. Мысалы, hypermarket - гипермаркет, shopping - шопинг, shop tour - шоп-тур, fitness club - фитнес-клуб, fast food - фаст-фуд, fan club - фан-клуб, showroom - шоу-рум, fashion - фэшн және т.б. сияқты кірме сөздер арқылы кірме сөздерді ендіретін тілдің иелері байлық пен табыстың символы ретінде американдық мәдениет пен американдық өмір салты туралы пікір қалыптастырады. Ағылшын кірме сөздері бұқаралық ақпарат құралдарында, халықаралық туризмде және т.б. салаларға енген. Әрине, англицизмдердің мұндай әсері басқа мәдениеттің тіл иелері үшін байқалмай өтпейді. Донор тілі мәдениетінің нормалары мен құндылықтары игеріле бастайды. Сонымен, жас ұрпақ арасында танымал фаст-фуд тағамдары біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігі ғана емес, сонымен қатар жастардың өмір салтына айналды.

Ағылшын тілін ана тілінде сөйлеуде қолдану жаһандану жағдайында мәдениетаралық қарым-қатынас процесін жеңілдетеді және оны қол жетімді етеді деп болжауға болады. Алайда, кірме сөзін қабылдаушы тілдің бейімделу процесінде ол жаңа мағыналарға ие бола алатындығын ескеру қажет, яғни лексикалық бірліктің семантикасы кеңейеді немесе тарылады.

Осылайша, ағылшын тілі мәдениетаралық қарым-қатынаста басымдыққа ие. Басқа мәдениеттің тасымалдаушыларымен мәдениетаралық қарым-қатынаста англицизмді қолдана отырып, қарым-қатынаста түсініксіздікке жол бермеу үшін әңгімелесушінің ұлттық ерекшелігін ескеру қажет. Біздің ойымызша, ағылшын тіліндегі лексиканы сөйлеу кезінде қолдану бір жағынан мәдениетаралық қарым - қатынас процесін жеңілдетеді және екінші жағынан коммуникативті сәтсіздіктердің себебі болып табылады. Сондықтан мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыру кезінде сұхбаттасушының мәдени және тілдік құзіреттілігін ескеру қажет.

Әдебиеттер

1. Большакова А.Ю. Образ Запада в русской литературе // Филологические науки. 1998. № 1.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1990. 246 с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теории и методы. М., 1997. 331 с.
4. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. М., 2002. 352 с.
5. Леонтович О.А. Введение в межкультурную коммуникацию: учеб. пособие. М., 2007. 368 с.

6. Лич Э. Коммуникация и культура. Логика взаимосвязи символов: к использованию структурного анализа в социальной антропологии. М., 2001. 142 с.
7. Мацумото Д. Психология и культура. СПб., 2002. 416 с.
8. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: учеб. пособие. М., 2004. 288 с.
9. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. 2-е изд., доп и перераб. М., 2004. 352 с.
10. Тхорик В.И., Фанян Н.Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация: учеб. пособие. 2-е изд. М., 2006. 260 с.
11. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge, 1997. 150 p.
12. Crystal D. Global Understanding for Global English // Вести. МГУ. Сер. 19, Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2001. № 4.
13. Graddol D. English on Decline for World Youth. URL: <http://www.guardian.co.uk/britain/article>.
14. Graddol D. The Future of English? URL: <http://www.britishcouncil.org/learning-elt-future.pdf>.
15. Hall E.T. The Silent Language. New York, 1959. 240 p.
16. Wierzbicka A. English meaning and culture. Oxford, 2006.

МУҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ

Оспанова Ж.
Ғылыми жетекшісі - ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.
Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматривается язык поэзии Мукагали

**« Білгің келсе алдымен зертте мені.....»
М.Мақатаев**

Ұлттың рухани-мәдени өмірінде, әдебиетінде айрықша орны бар көрнекті ақын-жазушылардың тілін зерттеп, олардың сөз байлығын, әдеби тілдің дамуына қосқан үлесін анықтау өте маңызды. Мәдениеті өркендеген жұрттар ғылымы мен әдебиетінің, ұлт тілінің дамуына үлес қосқан ірі тұлғаларының шығармашылығын, сөз байлығын, синтаксистік құрылысын зерттеуге қашан да үлкен мән береді. Осы орайда қазақ сөзін қиыннан қиыстырып, шеберлікпен қолданып, өміршең өлең өре білген поэзия пырағы биыл 90 жасқа толып отырған Мұқағали поэзиясының тілін зерттеп, оны қорғау арқылы жарыққа шығара білсем, онда бұл жобаны тілге қосқан сүбелі үлесімнің бастамасы деп есептер едім.

«Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіне тән тарихы, басынан кешкен кезеңдері, өсу, өрлеу сапары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар. Сол асыл өнердің таза меруерттері ғасырлар бойы ел өмірімен бірге жасап келеді» - дейді Х.Сүйіншәлиев.

Жасындай отты жырларымен келген М.Мақатаев өз жүрегінен туындаған өлең сөз өнеріне қазақ халқының ұлттық болмысын арқау ете білді. Бұл жайт ақынның азаматтық болмысын танытады. Өлең болып өрілген ақынның азаматтық үні елінің мақсат-мүддесімен ұштасып жатты. Елдік мүдденің жаршысы болған ақын поэзиясының ұлттық болмыс - қасиетін сол кезеңде өзімен бірге қалам тербеген, үзеңгілес басқа да ақындардың жырларымен салыстыра зерттеу жұмыстың өзектілігін танытады.

М.Мақатаев поэзиясы жайлы көптеген ақын-жазушылар, зерттеуші ғалымдар: Ә.Тәжібаев, М.Қаратаев, Ә.Кекілбаев, Ә.Нарымбетов, З.Серікқалиев, Ф.Оңғарсынова, С.Әшімбаев, Ж.Әбдірашев, Б.Сарбалаев, Ә.Жәмішев, Ө.Күмісбаев, С.Дәуітов, Қ.Алпысбаев, Б.Кәрібаева, Т.Шапаев және т.б. әртүрлі зерттеулер мен сын- мақалалар жазды. Алайда М.Мақатаев поэзиясының тілін зерттеу әлі толық қолға алынбады.

Қазіргі қазақ поэзиясының ұлттық ерекшелігінің зерттеу нысанына тек әдеби тұрғыдан ғана емес, тілді де қоса зерттеуді заман талабы деп алуымыз керек. Жас ұрпақтың бойына тек поэзияның жаттанды түрі емес, тіл тарихымен де байланыстырып, Мұқағали поэзиясының синтаксистік құрылысын олардың ұйқас суретіне, өлшем түрлеріне және композициялық құрамына талдауды меңгертудің жолын көрсетуіміз керек. Мұқағали поэзиясының синтаксистік құрылысын талдау ақынның оқырман назарын аудартпақ болған кейбір идеялары мен ойларын, сондай-ақ суреткерлік қалам тартысын тануға жәрдемдеседі. Осы орайда, Мұқағалидың қазақ поэзиясы тіліне қосқан үлесі, істеген еңбегі, енгізген жаңалықтары ретінде поэзия тіліне қаламгер қолтаңбасын салу дәстүрін, өлең тілінде сөздік құрамының өзгеруі, өлеңнің синтаксистік-композициялық құрылысына өзгеріс енгізуін жеке-жеке талдаған жөн.

Мұқағали өлеңнің мазмұнына қатты мән берді. Себебі, іші «поэтикалық ойға»- «идеяға» толы болуына күш салды. Ойға, мазмұнға құрылған өлең сол ойды дәл, әсерлі етіп беретін амал-тәсіл негізінде жазылады. Сондықтан да Мұқағали өлең мазмұнын, ақынның айтпақ идеясын білдіретін элементтердің айқындала, көріне түсуі басым, яғни Мұқағалидан «шығармашылық контексті» көре аламыз. Шығармашылық контекст дегеніміз жазушының көркемдік-бейнелеуші түр-түрпатын тікелей көрсететін тілдік жүйе болса, Мұқағали да осы жүйені жандандыратындай.

Мұқағалидың шығармашылық контекстін сипаттайтын мынадай тілдік фактілерді көрсетуге болады. Мұқағали бір нысананы алуан түрлі тұрғыдан айқындау, ол үшін дәстүрлі эпитеттерді де, жаңаларын да пайдалану тән.

Мысалы,

АМАНАТ бір өзіңе жырым-сырым,

Аманат Асан -жүрек жырым-жырым,.. («Халыққа хат» 7-бет)

Осы секілді жыр жүрек, өгей жүрек, тас жүрек, жомарт жүрек дегендерінде жаңа белгілерді, тосын анықтауыштарды келтіреді. Мұқағали тіліндегі тың эпитеттер – бір жағынан ауыспалы мағынада келтірілген образды сөздер.

Мысалы, жамандықпен табысып, жабылармен жарысып, жарқ етіп сөнейін дегендердегі анықтауыштар өздері қатысты нәрселердің бойларына тән сындары емес, ауыспалы мәнде бейнеленген сөздер.

Ал, екінші жағынан, Абай қолданған эпитеттердің көпшілігі заттың, нәрсенің, құбылыстың тікелей сыр-сипатын көрсететін нақтылы сындар болып келеді.

Мысалы:

Бастап кетті басқаға шуақ -сезім,

Шуақ-сезім – секірген лақ кезім. («Халыққа хат» 7б.)

Ей, өлең, қайтсем саған жан бітірем?

Жансыз өлең жанымды алды кілең. («Ей, өлең» 8б.)

Сананы сары уайым сарылтқанмен,

Үзбеймін күдерімді халықтан мен. (9 б.)

Қара аспан, таңның өзі қап-қараңғы, сары уайым, арамдықтың кемесінде, секірген лақ кезім дегендердегі анықтауыштар өздері қатысты нәрселердің бойларына тән сындары емес, ауыспалы мәнде бейнеленген сөздер.

Мұқағалидың өзіне тән қолтаңбасын (контексін) танытатын белгілердің және бірі -экспрессивтік бояуы күшті, моральдық реңкі бар сөздерді образ үшін шебер пайдалануы. Мысалы, бір ғана «Сен қандайсың?!» өлеңінде: жыландайсың, жүре алмайсың, құрымдайсың, құрымайсың, шаңдайсың, қалмайсың, аңдайсың, сордайсың, сорлайсың, оңбайсың деп образды етістіктерді келтіреді. «Сен қандайсың?» деген 22 жолдан тұратын өлеңде екпінді эмоция беру арқылы бұйрықты мәнде етістік тобынан қолданады. Өлең жолында тек етістік емес, басқа сөз таптарынан да орынды қолданды. Атап айтар болсақ, қамданбай, арланбай, сормаңдай – сын есімді де еркін қолдана білді. Сондай-ақ, бір сөз тіркесін немесе шумақтың бір жолын өлең ішінде бірнеше рет қайталап қолдану тәсілі де осы өлеңде көрініс тапқан. «Сен» деген сөзді бір өлең ішінде 10 рет қайталады.

Қазақ поэзиясы бұрыннан да бұл тәрізді стильдік мәні бар элементтерді образ үшін пайдалануды білген. Мәселен, Дулатты алайық, Абайды алайық – барлығы жүйелі түрде молынан пайдаланып, әрі өз қаламына тән, әрі қазақ поэзиясы үшін ұтымды тәсілдердің біріне айналдырады.

Ақын өлеңдерінің құрылысы өзіне сай қисынын тапқан десек, сөз саптауы, эпитет, метафораларды орнымен қолданған образды сөздері, яғни қалыпты сөз қатарынан өзінің мағынасы жағынан айшықты сөз суреті, ақынның шеберлігі, идеясы, көзқарасы дегендей өз таңбасын айшықтай өлеңмен салғанын көреміз. Мұқағали өлеңдерінде де сонылық сөз образдарын анық әрі дәл тани аламыз.

Құлмат Өмірәлиев өз зерттеулерінде Дулат шығармаларын атаулы төрт жікке бөледі. Сол жікті негізге ала отырып Мұқағали өлеңдеріндегі сөз-образдарын былай бөлдім:

1. Үстем тап өкілдеріне тән атаулар: қатпа бала, құзғындар, дәрменсіз найсаптар, пасық жандар,
2. Көпшілік қауымға ортақ атаулар: арда құс, достар,
3. Бұқара халыққа (оның ішінде езілуші топқа) тән атаулар: халық, иога тәсілі, күбің артық, жарау, қасірет, шөлмек, шер, күйбең, шындық, жігер, сәуле, ғайып, төзімділік, пенделік.
4. Ел ішіндегі бүлік топ: ала қарға. атом-миым

Суретші мен ақын кейіпкерін портреттеуде бір тұрғыдан келгенмен, образ жасауда қолданылатын тәсілмен бөлектенеді. Яғни ақындар өзінің ақыл-танымы, идеясы, көзқарасы тұрғысынан бөлектенеді. Қоғамда болып жатқан жағдайды өлеңге арқау етіп, шындықты көрсете білсе –бұл дегеніміз дәреженің жемісі.

1. Үстем тап өкілдеріне тән атаулар: қатпа бала, құзғындар, пасық жандар, найсаптар

*Бота тірсек, боз белбеу, **қатпа бала**,*

Ойыңа келгеніңді шатпа, бала.

Ойнақтап ортамызда жүргің бар-ау,

Оп-оңай жаға салып аққа қара.

Ойыңа келгеніңді шатпа, бала!

Осы сынау – ақынға өз ортасында осындайлардың жүргендігі қатты алаңдатады. Ақын болып тумаған соң әдебиет үйін жалған жағалаудың не қажеті бар деп ойлайды?! Немесе Мүлде бөлек бір жан бар осы маңда,

Опық жеген қасынан, досынан да.

*Айтыңдаршы, **құзғындар**, нелерің бар*

Қарапайым тек жүрген осы жанда?!

2. Көпшілік қауымға ортақ атаулар: қалың елім, зиялы, даналық, бауырым, адал дос, жұрт, достар, бауырларым, ана, әке, әже, бәйбіше, дәрігер- деп шырылдаған ақынның көксеген жалғыз мақсаты – өмірдің мән-мағынасы оқу-білімде, оны жақсы жолға жұмсайық, бұл өмір жалған, қашан да дос-бауырластығымыз ажырамасын, ата-ана, туған-туыс, бауырларды барында қадірлеу керек екенін егжей-тегжей түсіндіріп өтеді.

Ақ уыз берді, қарыз деп **анам** айтпады,

Мойнымда әлі, **Әкенің** қарызы қайтпады.

3. Бұқара халыққа (оның ішінде езілуші топқа) тән атаулар: жарау, қасірет, шөлмек, шер, күйбең, шындық, жігер, сәуле, ғайып, төзімділік, пенделік. Бұл атаулардың барлығы үстем тап өкілдерінің езгісінде жүрген момақан халықты оятудың жөнін таппай сарсаңға түскені. Бар тапқаным мендегі екі шөлмек дейді: бірі- сия сауыт – ойымды жазсам, екінші шөлмекпен шерімді тарқатам дейді.

4. Ел ішіндегі бүлік топ: ала қарға. Өлең жолымен келтіріп өтейін:

Алақарға... Алақарға...

Қарасы өшсін құрғырдың!.. Міне, сөз-образ жасау, сөз арқылы образ жасау - Мұқағали шығармасы тілінің негізгі ерекшелігі. Мұқағалиді ақын тұрғысынан қарап, өлеңдерін әлі де зерттесек көп деректер табатынымыз айдан анық.

Қорыта айтқанда, асыл мұраның түгендеушісі ғана болмайық, түстеп танушысы да болайық.

Иә... «Мұқағали жырлары тіршілік тамырындай өміршең мәңгі жырлар» деп Фариза Оңғарсынова айтқандай, ақын өлеңдерін қанша оқысаң да құмарың қанбайды. Сұлу сөзді өлең жолында қолданғанда оның мағынасын эстетикалық талғаммен зерделеу, әр сөздің салмағын байыптау ақынның шеберлік талантын танытса керек. Академик З.Ахметов: «Поэзиядағы, өлең- жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлде қандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады. Өлеңге, өлеңмен жазылған шығармадағы әрбір суретке, әрбір сөзге поэзиялық сәулет, поэзиялық нәр, көрік беретін нәрсе -ақындық ой-сезімнің тереңдігі мен көркемдігі. Өлең сөз кестесіндегі, поэзия тіліндегі көп ерекшеліктерді дұрыс түсіну үшін, ақындық ойдың, көркем ойдың өзгешелігін, дүниені эстетикалық жағынан қабылдап-танудың өзгешелігін жақсы ұғу шарт», -деп өлең өрнегін түінудегі шарттарын атап көрсетеді.

Ал, мен Мұқағали шығармасын қайта оқыған сайын жаңа әлемге кіріп кеткендей боламын. Сол үшін де теңіздің тамшысындай болса да Мұқағали поэзиясына деген таңданысымды кішкене үлес ретінде қосқым келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Х.Сүйіншәлиев ҮІІ-ХҮІІІ ғ.қазақ әдебиеті, Алматы,1989
2. Қ.Өмірәлиев Қазақ поэзиясының жанры және стилі, Алматы, 1983
3. Б.Бегманова «М.Мақатаев және қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық», Алматы, 2015
4. Р.Сыздықова «ХҮІІІ-ХІХ ғғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы» Алматы, 1984
5. Мұқағали тілі сөздігі, Алматы, 2019

МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФРАЗАЛЫҚ ТІРКЕСТЕР

Оспанова Ж.

Ғылыми жетекшісі - ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.

Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматриваются Фразовые выражения в поэзии Мукагали

Қазақ тіл білімінде фразеология мәселелері өткен ғасырдың 40-жылдарынан бастап зерттеушілер назарына ілініп, тілдік тұрғыдан зерттеу объектісіне айналды. Жалпы түркологияда фразеология мәселелерінің зерттелуіне І.Кеңесбаевтың еңбектерінің игі ықпалы сөзсіз. Оның «Тұрақты тіркестер» деген докторлық диссертациясы 1944 жылы жарыққа шыққан. Оның нәтижесінде белгілі «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты үлкен еңбегі дүниеге келген. Қазіргі зерттеуші, ізденушілердің ешбірі де бұл сөздікке соқпай өте алмайды. Сол секілді мен де Мұқағали тақырыбындағы жобамда бұл саладан аттап кете алмадым. Себебі, Мұқағали поэзиясының тілі жан-жақты зерттеуді қажет ететін сияқты. Сондықтан да қазақ поэзиясы тілінің даму барысында Мұқағали туыныдысын да ерекше атауға болатын фразеология саласын байқауға болады. Белгілі бір образды беруде фразеологизмдер аса бір оңтайлы құрал екені мәлім. Ал қазақ тілінің бай лексикалық қабаттарының бірі – фразеологиялық тіркестер. Фразеология- (грек тілінің *phrasis* – «сөйлемше» және *logos* «ұғым», «ілім» деген сөздерінен жасалынған термин) деген термин, біріншіден, белгілі бір тілдегі тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерінің жиынтығы деген мағынада, екіншіден, тұрақты фразеологиялық тіркестер (фразеологиялық единицалар) туралы ілім деген мағынада қолданылады. Фразеологиялық сөз тіркестерінің аумағын айқындауда және оларды топтастырып классификация жасауда әр түрлі көзқарастар бар. Кейбір ғалымдар фразеологияға лексикалық жақтан ажыратылмайтын, беретін мағынасы құрамындағы сөздердің мағынасынан тумайтын, басқа тілге тікелей аударылмайтын сөз тіркестерін ғана енгізеді де, енді бір ғалымдар бұлармен қоса мақалдар мен мәтелдерді де, аоризмдер мен қанатты сөздерді де фразеологияның аясында қарастырып жібереді.

Тілімізде көкейге қонымды, көркем, орамды, алуан түрлі тұрақты тіркестер кездеседі. Ал соны ақын шеберлігімен поэзияда орында қолдануы күрделілікпен қатар кез келген жанды қызықтырады. Фразеология тақырыбында түрлі көзқарастар мен пікірлер бар. Фразеология – лингвистиканың үлкен бір саласы. Кейбір ғалымдар фразеологияны жеке пән ретінде қарастырады. Олай деудің мән-мағынасы бар. Өйткені тіл-тілде фразеологияға қатысты мәселелер ұшан-теңіз. Тіл білімінде фразеологизмдер біртұтас мағынасы менкомпоненттерінің ара-қатынасына, контекстегі басқа сөздермен байланысу жолына қарай лексико-грамматикалық топтарға, яғни сөз таптарына қарай бөлінеді. Ә.Қайдаров пен Р.Жайсақовалардың қазақ тілінің фразеологизмдерін классификациялауы төмендегіше:

- 1) Есімді фразеологизмдер
- 2) Етістікті фразеологизмдер
- 3) Одағай түрі

Ә.Болғанбаев фразеологизмдерді таза сөз таптық тұрғысынан жіктейді:

- 1) етістік мағыналы фразеологизмдер
- 2) сындық мағыналы фразеологизмдер
- 3) заттық мағыналы фразеологизмдер
- 4) үстеу мағыналы фразеологизмдер

Ал, Г.Смағұлова қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің қайсысының қай сөз табына қатыстылығы тек шартты түрде семантикалық құрылымына қарай, ішкі мағына тұтастығына және сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарап, төмендегіше топтастырады:

А) Етістік мағыналы фразеологизмдер

Ә) Есім мағыналы фразеологизмдер

Б) Үстеу мағыналы фразеологизмдер

В) Одағай тұлғалы фразеологизмдер

Г) Әр тарапты сөздерден жасалған фразеологизмдер

Ғ) Сөйлеу дағдысында қолданылатын фразеологизмдер. Жалпы қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің қолданылу жолдары әр алуан. Осындай әр алуан пікірлерді жинақтай келе, І.Кеңесбаев пен К.Аханов академик В.В.Виноградовтың зерттеуін басшылыққа ала отырып фразеологияны бүтін бір единица етіп алып, үш топқа жіктейді: фразеологиялық тұтастықтар, фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық тізбектер. Мен де осы жүйені негізге ала отырып ақиық ақынымыз Мұқағали өлеңдеріндегі фразеологиялық единицаны арнайы Б.Қалиев, Ж.Түймебаев, Ш.Құрманбайұлы, С.Исакованың жетекшілігімен даярланған «Мұқағали тілі сөздігі» еңбегінен саралап шығамын.

1.Мұқағали поэзиясындағы фразеологиялық тұтастықтар

Фразеологиялық тұтастықтар деп бөлініп ажыратылмайтын, беретін мағынасы жағынан құрамындағы сыңарлардың мағынасымен мүлдем байланыспайтын, әбден бітісіп тұтасып кеткен томаға тұйық тіркестерді айтамыз. Фразеологиялық тұтастықтардың құрамындағы сөздер бір-бірімен біте қайнасып, өзара тұтасып, бітісіп кетеді де, лексикалық бір бүтін единица ретінде қолданылады. Оны құрастырушы сыңарлар өздерінің лексикалық мағыналарынан айрылып қалады да, күрделі лексикалық единицаның морфологиялық сыңарларына айналады. Фразеологиялық тұтастықтарға мынадай сөз тіркестері жатады. Мысалды Мұқағали шығармаларынан қарастырайық:

Ғазиз Жамал төсекке сүт боп еніп,

Айран болып ертесі түрегелді.

Айран болып – денесі ұйып, ауыр тартты. (195 б.)

Алдымен жұрт үн-түнсіз таңданады,

Қыбыр – сыбыр артынан жалғанады.

Бірде ана **көкке жайып алақанын:**

Қазір ботам... Мінеки, таң атады. (180 б.)

Қойын сойып, қолдарын қусырды да, сорлылар,

Аяғына бас ұрды, бірі садақ тартпады.

Тартпаған соң олар да әуреленіп жатпады,

Алды дағы аларын, **белімізден аттады.** (105 б.)

Көңіліңе көлеңке түсірді ме,

Көбік езу біреудің даттағаны?! (94б.)

Қаңтар келді, Қар жаумай қырсығып тұр,

Қара суық қариды құлшынып бір.
 Шолақ көйлек бойына **қамсау болмай**,
 Түсі қашып қарайды қымсынып қыр. (227б.)
 Өзіме өзім өкіндім, қарадым да,
 Жүрген жерім өртеніп табанымда,
Ит жармасып жүр екен балағымда, («Балағына ит жармасты»)
 Асыр салып сайтандар қабағымда,
 Сөнген вулкан қалыпты жанарымда. (91 б.)
Бөрікті аспанға атып аттан салып,
 Жігіттер,мақтанбалық, мақтанбалық!
 Қашаннан қазақ деген сыр мінезді,
 Мақтаусыз да мақтансыз жатқан халық. (182 б.)
 Алыстап кеткен, не дерсің?!
 Аяулы құсым, азапта мүмкін өлерсің.
 Тырнады-ау **ескі жараны**,
 Тобынан жырақ, жаралы мынау көгершін. (204 б.)
 Шам жанып тұр Кремль іргесінде,
 Большевиктер **етікпен су кешуде**.
 Болашақты алдына отырғызып,
 Мүмкін, Ильич оңаша тілдесуде. (140 б.)

Сонда осы поэзия жолындағы *айран болып* (денесі ұйып, ауыр тартты), *алақанын көкке жайып* (Алладан сұрады, тілек тіледі), *белімізден аттады* (адам қатарына қоспады, есепке алмады), *қамсау болмай* (суықтан, аяздан сақтай алмады, қорғаныш бола алмады), *жалауын жықты* (мезгілі жетті), *ит жармасып жүр екен балағымда* (бөлеге жолықты, зиянды нәрсеге тап болды), *бөрікті аспанға атып* (қатты қуанды, шаттанды), *ескі жараны* (көңілде бұрыннан келе жатқан түйткіл, реніш, күйініш, қаяу), *етікпен су кешуде* (қиын-қыстау кезеңдерді басынан кешірді), *зәре құты қалмады* (қатты қорықты, үрейленді) т.б. сөз тіркестерінің қай-қайсысының болмасын беретін мағынасы өзін құрастырушы сыңарларының мағынасымен байланыспайды. Мысалы, *көкке жайып алақанын* деген фразеологиялық тұтастықтың мағынасы *көк, жай, алақан* деген сөздердің лексикалық мағыналарынан туып отырған жоқ. Әңгіме алақан туралы да, көк туралы да, жай туралы да емес. Бүтіндей тіркес құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарынан алшақтап, мүлдем басқа мағына – «*тілек тілеу*» дегенді күшейтіп, «*Алладан сұрады, тілек тіледі*» деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ *белімізден аттады* деген тұрақты тіркестен *бел* деген де, аттады дегенде де ешқандай бүтін бір ұғым жоқ. Бұл тіркес басқаша мағына – «адам қатарына қоспады, есепке алмады» дегенді білдіреді.

Фразеологиялық тұтастықтар тіл-тілдің бәрінде, мейлі ақын, мейлі жазушы болсын барлығының да тілінде кездеседі.

Бұл тәрізді фразеологиялық тұтастықтарды кейде идиомалар деп те атайды. І.Кеңесбаев идиома сөзін фразеологиялық түйдектер деп атайды. Түйдек бұл - тұтастық болып шығады. Идиомаланған сөз тіркестерінің грамматикалық

мағынасы да өзгеріп кетеді. Мысалы, айран болып ертесі түрегелді деген сөйлемдегі айран болып деген тұрақты тіркестің грамматикалық мағынасы еркін тіркестің грамматикалық мағынасынан мүлдем басқаша. Кейбір фразеологиялық тұтастықтардың семантикалық жақтан бөлініп ажыратылмауы сөз тіркесінің грамматикалық жақтан мүшеленбеуінің басты себебі болып табылады. Фразеологиялық тұтастықтың семантикалық бірлігі оның грамматикалық табиғатын да өзгертеді.

Мысалы, *Ит арқасы қиянда басып, қиыр айналып, Сарыжазға ел орынға отыра келдік.* (126 б.) Осындағы *ит арқасы қиянда* дегендер грамматикалық жақтан мүшеленбей, бір ғана пысықтауыш сөз ретінде қолданылып тұр.

Кейбір фразеологиялық тұтастықтардың еркін сөз тіркестерімен омонимдес болып келуі мүмкін. Мысалы, *Айран болып ертесі түрегелді* дегендегі *айран болып* деген тіркес «денесі ұйып, ауыр тартты» деген мағынада фразеологиялық тұтастық болып табылады. Бұл тіркес ыңғайына қарай, еркін сөз тіркесі ретінде де қолданылады. Мысалы: «*Айран болу үшін қайнатылған сүтке ашытқы саңырауқұлақтарын және сүт қышқылы бактерияларын қосып ұйытады*». Осы мысалдағы айран болу деген тіркестен туатын мағына оның сыңарларының лексикалық мағыналарымен байланысып тұр. Демек бұл тіркес фразеологиялық тұтастық емес, еркін сөз тіркесі болып табылады.

Белгілі бір тұрақты фразеологиялық тұрақты тіркестің фразеологиялық тұтастық деп танылуы үшін оның құрамындағы жеке сыңарлар лексикалық мағыналарынан, өзінің дербестігінен айрылуы шарт.

Сонымен, фразеологиялық тұтастықтарға тән негізгі белгі – семантикалық жақтан ажыратылмай, бір бүтін болып тұтасып кету, бүтіннің мағынасын құрасырушы бөлшектердің (сыңарлардың) мағынасымен мүлдем ұштастпау. Фразеологиялық тұтастық – ішкі формасынан айрылған, дәлелдемесі жоқ жеке сөз тәрізді лексика- семантикалық единица. Сондықтан да, фразеологиялық тұтастықты академик В.В.Виноградов: «ерітіндіге айналған лексикалық бөлшектердің химиялық қосыныдысы» деп айқындайды.

2. Мұқағали поэзиясындағы фразеологиялық бірліктер

Мағынасы жағынан ажыратылмай, тұтасынан бір бүтін мағынаны білдіретін, бірақ сөз тіркесінің бір бүтін мағынаны білдіретін, бірақ сөз тіркесінің бір бүтін мағынасы лексикалық сыңарлардың мағыналарының бірігіп тұтасуынан туатын тұрақты фразеологиялық сөз тіркестері фразеологиялық бірліктер деп аталады.

Фразеологиялық бірліктер нақтылы лексикалық мағыналары бар сөздерден жасалады да, бүтіндей тіркестің мағынасы сөз тізбегінің образды түрде ұғынылатын ішкі негізгі түсінігімен байланысты болады. Мысалы, түймедейді түйедей ету деген фразеологиялық бірліктен туатын мағына сол тіркесті құрастырушы сөздердің астарлы, образды мағынасымен байланысып жатыр. Тұрақты сөз тіркестерінің бұл түріне мыналарды жатқызуға болады:

Құлағанға жармасты олар, желіктіріп қолқасын,

Азуларын салды келіп жұла тартып арқасын,

Көкпар тартып бара жатыр бишараның қаңқасын (64 б.)

Мұнда Минос күтіп тұрды, **азу тісін қайрайды**,
Аузы алапат, босағада сот үкімін байлайды,
 Байлайды да, құйрық сілтеп, қияметке айдайды. (25.)
 Түн өтеді, қайтадан күн келеді,
 Күн өтеді, қайтадан түн келеді.
 Бір төбеде бір топ тұр **«а, құдайлап»**,
 Бір төбеде бір топ тұр Абылайлап.
 Мысық мұрты бағзы біреу аллалайды,
 Ала бесті тағдырын қабыл ойлап. (188 б.)
 Алды – артың алай – түлей шақ, адаспа,
«Абай бол» деп бітеді сана басқа,
 Тізгініңді тарта тұр, қара қасқа,
 Байқап- байқап жүргейсің, бала, жаста! (52 б.)
 Міне, тағы ашу келіп алқымыма тығылды,
 Ақылымның есігінен аттай бере жығылды.
Көлдей тұнық көңіліме қоқыс тастап лайлап,
 Кей пенделер қайнатады-ау, қайнатады-ау зығырды (299 б.)
Аңсарып ауып боз үйге, келе алмап едім шешімге.
 Аршалы сайдың төсінде, жайлаудың айлы кешінде. (200 б.)-----
 Ашып, жауып ұжмақты әркімге орын арнағам,
 Менен бұрын болғанның батылы оған бармаған,
 Екі бірдей кілтті қолға бекерге алмағам. (130 б.)
 Ақыры **ғайып болды** тарлан шұбар,
 Тарлан шұбар – сендегі ардан шұбар.
 Жарты қасық қазақтық қаның болса.
 Құлағыңда дауысым қалған шығар. (244 б.)

Сондай-ақ, *гарасат оты* (дозақ оты), *езу жиды* (күлгенін, жымығанын қойды), *ерні ерніне тимеді* (зып-зып етті, тез-тез сөйледі), *ескі жара* (көңілде бұрыннан келе жатқан түйткіл, реніш, күйініш, қаяу), *жай тапты* (көңілі жайланды) т.б. фразеологиялық бірліктің негізін құрайды.

Фразеологиялық бірліктің ішкі тұтастығы образды мағынаның бірлігінен келіп туады. Фразеологиялық бірліктің құрамындағы сөздер дараланбай, бір бүтін тұтас образдың бірлігіне немесе мағынаның тұтастығы мен бірлігіне бағынады. Бүтіннің мағынасы сыңарлардың лексикалық мағыналарына таралып бөлшектенбей, тұтас күйінде ұғынылады. Фразеологиялық бірліктің бір бүтін мағынасы сыңарлардың семантикалық жақтан туысып тұтасуынан келіп туады.

Фразеологиялық бірлік ажыратылмайды және құрамындағы сыңарлар басқа сөзбен алмастырылмайды. Егер бұл тіркестің құрамына енген сөздердің біреуі басқа бір сөзбен алмастырылса, онда бүтіндей сөз тіркесінің тұтастығы бұзылады.

Фразеологиялық бірліктердің мынандай басты белгілері бар:

- а) әрдайым бірден аңғарыла бермейтін астарлы, образды мағынасы болады;
- ә) өте-мөте мәнерлі, әсерлі болу қасиетімен ерекшеленеді;

б) сыңарларының орнын өзгертуге немесе басқа сөзбен алмастыруға болмайды;

в) тіркесті синонимдес келетін бүтіндей фразеологиялық сөз тіркесімен немесе мағынасы жағынан дәлме -дәл келетін жеке сөзбен алмастыруға болады.

3. Мұқағали поэзиясындағы фразеологиялық тізбектер

Фразеологиялық тізбектердің табиғаты сөздердің байлаулы мағынасы туралы ұғыммен және сөздердің тіркесу қабілеті туралы мәселемен тығыз байланысты.

Кейбір сөздердің көптеген сөздермен тіркесіп жұмсалуға мағыналық мүмкіндігі мол болады да, қайсыбір сөздердің басқа сөздермен тіркесу қабілеті, байланысты жұмсалу үшін мағыналық мүмкіндігі аз болып, тек белгілі сөздермен ғана тіркесе алады. Демек басқа сөздермен тіркесіп жұмсалудың мүмкіндігі сөздің лексикалық мағынасымен айқындалады, соған байланысты болады.

Сөздің тұрақты тіркесте қолданылуына мүмкіндік беретін нәрсе – оның лексикалық мағынасы, келтірінді мағынада, образды түрде қолданылуға қабілеті. Сөздердің барлығы бірдей тұрақты сөз тіркестерін жасай бермейді. Керісінше, кейбір сөздер тек белгілі бір тұрақты сөз тіркестерін жасай бермейді. Керісінше, кейбір сөздер тек белгілі бір тұрақты сөз тіркесінің құрамында ғана қолданылады да, басқа тіркестерде мүлдем ұшыраспайды. Мысалы, *күнәға батты, қамшы басты, қателік жіберді, құлын дауыс, май батпақ, өр кеуде, маза бермеді, сәуле шапты* деген тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы *күнә, қамшы, қателік, құлын, май, өр, маза, сәуле* деген сөздер аталған сөз тіркестерінде ғана қолданылады да, басқа сөздермен тіркеспейді.

Әдетте сөздер бір-бірімен өздері білдіретін заттық мағынасында өзара тікелей байланыста болады. Мысалы, *ұстау* деген етістік өзінің негізгі номинативті мағынасында заттық ұғымды білдіретін барлық сөздермен тіркесе береді (*қаламды ұстау, кітапты ұстау*, т.б).

Ал кейбір сөздер осылайша кез келген сөзбен еркін тіркесе бермейді. Мысалы: *таяқ жеу, соққы жеу, қам жеу* деп айтылады да, *рақат жеу* немесе *қуаныш жеу* деп еш уақытта айтылмайды. *Айдай* деген сөз «*үлкен, кең*» деген мағынада тек әлем деген сөзбен тіркеседі (айдай әлем).

Мұқағали поэзиясынан үзінді келтірейік:

Алды – артың алай – түлей шақ, адаспа,

«**Абай бол**» деп бітеді сана басқа,

Тізгініңді тарта тұр, кара қасқа,

Байқап- байқап жүргейсің, бала, жаста! (52 б.)

Арзан қол достарым көп, құрдасым көп,

Мен сені сағынамын мұңдасым деп.

Жоқ менің өліп-өшкен махаббатым,

Жанымды жылытсаңшы сырласым боп. (347 б.)

Бұл өмір ғой, мұндай жай кезігеді,

Бадана көз батырым, сезін енді
Сен барсың, сен тірісің әрқашан да,
Тек алғашқы махаббат, сезім өлді. (149 б.)

Бүкіл тұтас тіркестің беретін мағынасы тұрғысынан карағанда, фразеологиялық тізбектердің мағынасы фразеологиялық тұтастық пен фразеологиялық бірліктердей емес, өзінің құрамындағы сөздердің мағынасымен байланысты болады, солардың мағынасына туады. Мысалы: *балғын шақ* (жас кез), *бас айналды*, *бас-аяғы жоқ* (не басы, не аяғы жоқ шым-шытырық), *бөтен сөз* (керек емес сөз), *бұраң бел* (жіңішке, бұралып тұрған бел), *бүлік шығарды* (жанжал шығарды), *дарбаза ауыз* (апандай үлкен ауыз), *еңсесі биік* (мәртебесі жоғары), *ескек жел* (жанға жайлы, есе соққан жел), *жадына сақтады* (есіне сақтады), *жай атты* (найзағай ойнады), *жапан дала* (кең дала, құла дүз), *заһар төкті* (уын шашты, зәрін төкті)

Бұл сөз тіркестерінің қай-қайсысының болмасын, беретін мағынасы өзін құрастырушы жеке сыңарлардың мағыналарынан алшақтамай, солармен байланысты екені аңғарылады. Бұлардың тұрақты фразеологиялық единицалардың бір түрі деп танылу себебі құрамындағы сыңарлардың санаулы ғана сөздерімен тіркесіп, тұйықталған тіркестер болуынан.

Фразеологиялық тізбектердің құрамындағы сыңарлардың өзі қатысқан тіркестегі мағынасында қолданылу шеңбері тар болды. Мысалы, бөлену сөзі қуанышқа бөлену, шаттыққа бөлену деген тіркестердегі мағынасында аталған фразеологиялық тізбектерде ғана қолданылады да, бұл мағынасында басқа тіркестер де ұшыраспайды. Сөйтіп кейбір сөздердің келтірінді мағынасында қолданылу өрісі тар болады да, санаулы сөздермен ғана тіркесіп шектеледі. «Мұндай шектелу, - дейді академик В.В.Виноградов,- белгілі бір тілге тән сөз мағыналарының байланысу заңдылықтары арқылы болады».

Сонымен, мағынасы жағынан құрамындағы сөздердің мағынасымен байланысып жататын, тіркесу тұрғысынан орнығып тұйықталған сөз тіркестері фразеологиялық тізбектер деп аталады.

М.Мақатаев халық тіліндегі тұрақты тіркестерді сарқа және сұрыптай пайдаланған. Оған өз өлеңдерінде тұрақты тіркесті қолдануы дәлел болады. Атапайтар болсам, өлең ішіндегі тұрақты тіркес компоненттерінің мәндес сөздермен алмастырылуы; тұрақты тіркестердің бір компоненттерінің алынып тасталынуы, өлең құрылысындағы стильдік айшықтаулардың арқасында тұрақты тіркестердің экспрессивті-мағыналық бояулары күшейе түскен. Қорыта айтқанда, ақын өлеңдерінен бірнеше тұрақты тіркестерді талдау жұмысыма енгіздім. Мұнымен ақиық ақынның тілін түгел қарастырдым дей алмаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1, К.Аханов Тіл біліміне кіріспе, Алматы, 1965
2. Мұқағали тілі сөздігі Алматы, 2019
3. І.Кенесбаев, Ғ.Мұсабаев Қазіргі қазақ тілі: лексика, фонетика Алматы, 1993

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ «ҚАМАР СҰЛУ» РОМАНЫНЫҢ КЕЙІПКЕРЛЕР ӘЛЕМІ

Сихимбай Ұ.Т.

Ғылыми жетекшісі - магистр оқытушы Исакулова М. М.

Шымкент университеті.

Аннотация

Мир героев романа Султанмахмута Торайгырова «Камар сулу»

Қамар сұлу — Сұлтанмахмұт Торайғыровтың 1914 жылы шыққан романы, жартылай өлеңмен, жартылай прозамен жазылған. Жазушы шығарманы Алтай елінде болған кездерінде ел аузынан алған, романға өмірде болған уақиғалар негізделген. Романының идеясы Қамар мен Ахмет арасындағы махаббаттың трагедиясынан ғана туындамайды. Торайғыров әйелдер тағдырын адамдық құқығын ескермеген қоғамдығы түрлі әлеуметтік күштердің осы проблемаға қарым-қатынасын да бейнелеп көрсетеді. Романда сатиралық өрнектер мен ирония, публицистикалық әуендер қабат келеді. Жазушы өзінің ашу-ызасын туғызған қазақы тірлік келеңсіздіктерін ашына жазады. Әлеуметтік тұрмыс пен қоғамдық өмірге, салт-санаға ене бастаған жаңалық, күрес идеяларын талдау — Торайғыров үшін басты мақсат болады. Оның ұлттық ерекшеліктері де осы күрес үстінде ашылады. Мысалы, сүймеген адамына ұзатылып, зар жылаған қыздың тойындағы сый-сияпат пен ет андыған адамдар бейнесі — қаламгер шығармашылығында өзіндік бояуға ие. Олар үшін нақты жағдайда адам қайғысынан гөрі той сияпаты, қызығы қажеттірек болған. Жылау мен адам трагедиясы — олар үшін күнделікті уақиға. Және бұл уақиғаны әр күн сайын бола бермек деп ойлайды. Оны өзгерту керек-ау деп ойланып жатқан да олар жоқ, жолсыздық, заңсыздық — өмір заңы. Торайғыров осы іске қарсы қадала жазады. Трагедияның содан екенін айтады, енжарлық пен көнбістіктің, надандықтың сұрықсыз сипатын бейнелейді.[1]

Бұл романды оқымаған адамдар дәл осы жерде Қамар деген кім? Оның сұлбасы яғни бейнесі қандай? Ол кімге ұзатылды? Оның ғашығы қандай адам болған? Деген түрлі ойға келуі әбден мүмкін. Мен кейіпкерлер бейнесіне тоқтала кетсем.

Қамар — аса сұлу, ақылды, ұстамды, сөзге шешен, ақын қыз. Романның басталуынан-ақ оның бейнесі суреттеледі:

Жіңішке сымға тартқан әні қандай.

Балауыз балбыраған тәні қандай.

Ақыл, ой, мінез, көрік түгел келіп,

Толықсып толып тұрған сәні қандай.

Еріткен іші-бауырыңды көзі қандай,

Бал тамған майда бұлбұл сөзі қандай.

Жұп-жұмсақ, бып-биязы ішке кіріп,

Жайтаңдап жан күйдірген көзі қандай!

*Күлгенде көзіңді алып кірсіз тісі,
Қайнамас оны көріп кімнің іші?
Алмас қылыш жүзінде аударылған,
Сүйгізіп көлеңкесі әрбір ісі.[2]*

Қамарды ел әсемдіктің, ақылдылықтың белгісіндей көрген. Қамар өзіне тең, жар боларлық адамды сұлудан, байдан іздемейді, ақылды, сырлас, мұндас адамдардан іздейді. Мұндай адам деп Ахметті таниды.

Ахмет — кедей шаруа ортасынан шыққан, аздап оқыған жігіт, сөзге шешен ақын, ел аузына ерте ілінген қадірлі жастардың бірі. Жазушының ұғымында, Ахмет — жаңа дәуірдің өкілі. Оның тіршілігі қаламен байланысты, сонда оқыған. Бірақ Ахметтің қаладағы қызметі жайлы жазушы ештеңе айтпайды.[4] Және ол романның міндетіне де кірмейді. Торайғыров оны Қамарға байланысты ғана суреттейді. Қамар Ахметті жақсы көреді, бірақ екеуі — екі ортаның адамдары. Оның үстіне қалыңсыз қыз берілмейтін қатал әдет заңы тағы бар. Қалыңмал берерлік Ахметте әл жоқ. Осы жайлар Қамарды да, Ахметті де катты ойландырады. Ахмет жас буынның жаңашыл өкілі есебінде адамды бағалай, қадірлей біледі.

Қамардың ашына жазған өлеңінде былай дейді;

*А, құдай жасты-жасқа пар қылғаның,
Біреуді жоқ, біреуді бар қылғаның.
Біреуге алтын, гауһар тақыт беріп,
Астана жұрт билеген хан қылғаның.
Біреуге мал мен бақғы үйіп беріп,
Ақылсыз екі аяқты мал қылғаның.
Біреуге Аплатондай білім беріп,
Мінер ат, ішер асқа зар қылғаның.
Қыздарын теңге бермей, малға беріп,
Қазақты қара көңіл ан қылғаның.
Мейлі қоныз болсын, доңыз болсын,
Малдыны кісімсітіп паң қылғаның,*

деген Қамар өлеңінен қоғамдық әділетсіздіктің адам тағдырына әсер етіп жатқанын байқайсың. Осыдан соң . Оның үстіне әйелі өлген болыс жорға Нұрым кездеседі. Әйелінің тірі кезінде тоқалдыққа алғысы келіп, қызығып жүрген ол Қамарды айттырады. Қамардың басындағы қайғылы хал күшейе түседі. Қанша қарсылық көрсеткенмен, ескі әдет-ғұрып заңынан аса алмай, бай туысқандарының зорлауымен Қамар жорға Нұрымға ұзатылады. Нұрымның қорлығына көнбеуге тырысқан Қамар ол үйде неше түрлі, айуандық зорлықтарды бастан кешеді. Әділетсіз ортада надан кара күштің қолына түскен Қамар босанып шыға алмайды. Қызды жынданған, оның басын Ахмет айналдырған деп ұққан қожа-молдалар Қамарды соққыға жығып, төбесін ойып, өлімге жеткізеді.[3]

Жазушы Қамар бейнесі арқылы қазақ қызының басындағы ауыр халді көрсетіп, елдің ең ардақтысы Қамарды осындай ит-қорлықпен өлтіргенде, басқа қыздардың күйі не болмақ? деген сұраққа жауап іздейді. Осы мысал

негізінде ескі ауылды құрт аурудай жайлап, есеңгіретіп бара жатқан әдет-ғұрып заңын айыптайды. Автордың бұл ойы - Қамардың өлердегі сөзінен айқын көрінеді.

*Тоқтау бер мұнан былай қазағыңа,
Шалдардың қызды салмай мазағына.
Сонан соң жұртты аздырған ишаныңды ал!
Соңынан судай ақсын жөні жоқ мал.
Надан сопы, мұридін айырмастан
Тамұқтың дәл өзіне апарып сал.
Тағы да балгер-бақсы - бәрін де жой,*

Жалғыз-ақ жаны ашитын жастарды қой –деген секілді өлең жолдарымен айтып жеткізеді. Романның негізгі тақырыбы қыз тағдыры болғанмен, жазушы онда ХХ ғасыр бас кезіндегі қазақ өмірінің шындығын жан-жақты суреттеуге ұмтылады. Міне, осы тәрізді әдеттегі прозадан өзгеше, ырғақты құрылған сөйлемдер де автордың ақындық қабілетінің молдығының белгісі.[2]

ХХ ғасыр басындағы қазақ ауылының әлеуметтік өмірін кен қамти суреттеуде Сұлтанмахмұттың өлеңмен жазылған «Кім жазықты?» атты романының да маңызы үлкен. Жазушы бұл романда «Қамар сұлуда» көтерген ескілікке қарсы үнін тереңдетіп, әлеуметтік өмірдің басқа жақтарын суреттеу арқылы жан-жақты аша түсед.

Қамар сұлу-инабаттылықтық,сыпайылықтың тәрбиеліктің символы болған.Ол замандағы қыздардың беліне тағатын қынама белбеу -қыздың мүсінін айқындап тұрған,қыздың қос бұрымына тағатын шашбау-қыздардың нәзіктігін,биазылығын,тианақтылығын сол шашбау арқылы біліп отырған. Заман ағымына ерсек дәл қазіргі сәтте қыздың ұл болып,ұлдың қыз болып жыныс ауыстырып жүргендіктерінде тәрбиенің құлдырағанын көрсетеді.Дәл қазіргі сәтте сол заманның қыздары мен ұлдарына берілетін тәрбиемен 21 ғасыр бейбіт заманын алсақ біздің ұрпақтан асқан тәрбиелі ұлт болмайтынына кәмілсіз сенетін едік.[4]

Пайдаланылатын әдебиеттер тізімі

1. «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту құралдары» <https://www.zharar.com/>
2. «Дауыс пен көрініс журналы» <http://adebiportal.kz/>
3. Қ.Бітібаева «Әдебиетті оқыту әдістемесі» <http://malimetter.kz/>
4. Т.Ақшолақов «Көркем шығарма айшықтары» <http://abai.kz/>

МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ӘУЕЗОВТІҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҚОРҒАНСЫЗДАР ТАҚЫРЫБЫ

Әжіхан А.К.
Ғылыми жетекші: магистр оқытушы - Исакулова М.М.
Шымкент университеті

Аннотация

В этой статье, рассматривается тема беззащитных в рассказах М. Ауэзова

Мұхтар Әуезов қазақ әдебиетінде орасан зор үлкен орны бары жазушы. Ол 1897 жылы 28 қыркүйекте дүниеге келіп, 1961 жылы 27 маусымда дүниеден өткен. Қазақ әдебиетінің классигі, қоғам қайраткері, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақ КСР еңбек сіңірген қайраткері. 28 қыркүйекте Семей уезі, Шыңғыс болысындағы Қасқабұлақ деген жерде туып, балалық шағы көшпенді ауылда өткен. М. Әуезов Семей қаласында медреседе, одан соң бес кластық орыс мектебінде, ал 1915-1919 жылдары мұғалімдер семинариясында оқып жүрген кезінде халық аңызы бойынша “Еңлік-Кебек” пьесасын жазады. Бұл қазақ ұлттық драмасының қарлығашы еді. Осы пьесасы мен 1921 жылы жазылған “Қорғансыздың күні” атты алғашқы әңгімесі арқылы өзінің жазушылық ерекше дарынын айқындата түсті. М. Әуезов сол жылдарда Орынборда, Семейде әртүрлі қызметте жұмыс жасап жүріп, Алаш партиясының көсемдері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов сияқты басқа да мәдениет қайраткерлерімен жақындаса түседі. “Абай” журналын шығаруға атсалысады. 1923 жылдан бастап көркем әдебиет саласына көбірек көңіл бөле бастайды. 1923-1926 жылдары “Оқыған азамат”, “Қыр суреттер”, “Үйлену”, “Ескілік көлеңкесінде”, “Кінәмшіл бойжеткен”, “Қаралы сұлу” әңгімелерін жазады. 1923-1928 жылдары Ленинград университетінде оқып, тіл мен әдебиет факультетін бітіреді. Ленинград (қазіргі Санкт Петербург) оқыған соңғы жылында әдебиетте ойып тұрып орын алатын екі повесть жазған: “Қараш - қараш оқиғасы” мен “Көксерек”. М. Әуезов осылайша өзінің шығармаларын қағаз бетіне түсіре берді. М. Әуезов туындыларына уақыт өзі өшпейтін нұр дарытқан, себебі ол әрбір шығармасын халқына деген ерекше махаббаты арқылы жазады. Жазушының шығармаларындағы қорғансыздар тақырыбы - ең негізгі тақырып. Бұл тақырып 1921 жылы жазылған “Қорғансыздың күні”, “Жетім”, “Қараш - қараш оқиғасы”, “Қилы-Заман” шығармаларында көрсетілген. [1]

Байырғы қазақ ауылындағы зорлық-зомбылық, озбырлық, әділетсіздік, әлеуметтік теңсіздік, жалпы айтқанда қорғансыздардың күнін қаламгер өз шығармаларына суреттеп отырған. [3]

1. Қорғансыздың күні - М. Әуезов 1921 жылы “Қызыл Қазақстан” журналының 3-4 сандарында “Арғын” деген бүркеншік атпен жариялаған алғашқы көркем шығармасы. 1922 жылы Орынбор қаласында “Қорғансыздың күні” деген атпен және кітап болып шықты. М. Әуезов осы әңгімені жазғанда өзінің ішкі жан дүниесіндегі қиналған кездерін баяндап берген. “Қорғансыздың күні” қазақ ауылындағы кедейлердің өмірінің бір көрінісін, тереңінен әкеліп, бейшара қорғансыз жандардың тұрмыс-тіршілігіндегі жан түршігерлік азап пен ауыртпалықты шыншылдықпен әсерлі сипаттайды. Тағдыр тауқыметін арқалаған жүдеу үйдегі соқыр әйел, кәрі әже, жас қыздың

зарлап қалуы, Ақан сияқты қатыгез, жауыз болыс қана міз бақпай, өзінің айуандық бет-пердесін біртіндеп ашады, қара ниет ауыл әкімінің тығылық қылықтары әшкереленді. Қорғансыздар тұрмысы неткен ауыр! “Еркектері өлгеннен бері қалған әйелдердің уайымынан босаған шағы осы бөтен кісілер келгенде ғана болатын. Одан басқа уақытты үшеуі үйде оңаша отырғанда, жетімдікті де, жесірлік те, қорғансыздық-сорлылық та көздеріне айқын көрініп, көңілдерін мұң мен зардап айықтырмаушы еді” Осы ауыр тұрмысты, зорлық-зомбылықты көрсете отыра Мұхтар Әуезов осынау жандардың бойында өздеріне лайық намыс, жігер барын көрсетіп қана қоймай, сол зорлықшыларға мойындатады да. “Кемпір келешекте көзі көретін ауыртпашылықтың, қайғының бәрін де көз алдына анықтап келтіріп, ішінен “Осының бәрін көретінім рас, осындай азап, қасірет тартқаным шын” деп бас иіп отыр. Бірақ адамның жүрегін пішінінен танитын кісі болса, кемпірдің жүзіндегі халді көргенде, еріксіз бұл адамды көңілмен құрметтегендей еді... Күйіп-пісіп жасырған жоқ. Сынбаған ажар, қайтпаған қайрат кең салқын ерлік бар”. “Жас күнінен бір үйдің түгелімен еркелетіп, алақанына салған баласы. Еш уақытта қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқтырған емес. Жүрегінде ар-ұят та, жігер-намыс та бірге өскен. Кедейлігінен, қорғансыздығынан басқа міні жоқ, салмақты, таза тәрбиелі бала бұл күнде сол не көріп отыр?”[2]

Алайда жас қыздың Ақан әлеміне қарсы күші жетпейді. Соның құрбаны болады. Бар қарсылығымен намыс оты билеген қыз бұл өмірден өлім арқылы қоштасты. “Осыны ойлаған сайын жүрегін ыза керней бастайды. Көңілдегі күшті намыс сілкініп оянғандай болды. Барша басынан кешірген жетімдікке, бейнетке, жалғыздыққа қорлық - мазаққа түгелімен қарсылық ойлады. Өмірінде сыртына шықпаған ашу, ыза, намыс барлық еркін билеп, дуылдап басына шықты”. “Жауыздықтың жас құрбаны қасіретке толы өмірінің азапты ақтүтегінен адасып, өлімі мәңгі толас тапқандай. Әңгімеде жазушы ескі өмірдің бір елесін көрсетіп, пасық әрекеттерден аулақ болуға ой салады. Мұнда қаламгердің айтқысы келген түйіні-жауыздық ешқашан да адамшылықты, тазалықты жеңе алмайды. Қ.Кемеңгерұлының “Жетім қыз” әңгімесімен М.Әуезовтің. “Қорғансыздың күнінің ұқсастығы” жоқ емес. М.Әуезов өз әңгімесін 1921жылы жазса, Қ.Кемеңгерұлы 1924жылы жазған. Екі әңгімеге де қорғансыздар өмірі арқау болған. Жазылу мерзімі жағынан жана атап өткен шығармалардың бәрі бір уақытта жазылып шыққан. Әуезов, Дөнентаев және Кемеңгерұлы әңгімелерінде көрсетілген бір тақырып, бір шындық, бір тағдыр. Ол жетім -жесір қорғансыз жандардың сол қоғамдағы теңсіздігі. Тақырыбы, идеясы бір болғанымен оқиға желісі мен шешімі екі түрлі. Бір қызығы, аталмыш шығармаларды үш түрлі қалам иесі жазса да, олардағы оқиғалар бірінен екіншісіне жалғасып жатқандай. М.Әуезовтың “Қорғансыздың күні”, ”Жетім”, әңгімелеріне арқау болған оқиға басқаларына карағанда ілгеріректегі жайды сипаттап көрсетеді.

2.Қилы-Заман - 1916жыл оқиғалары - М.Әуезовтың көз алдында өткен қасіретті тарих. Ел ағалары мен ата-әжелердің соғыс аталатын сұмдыққа перзенттерін жібергісі келмеген қиналыстары мен уайым қайғыға толы кейіптері қаламгердің рухани әлемінде өшпестей із қалдырған. Тығырықтан шығар жол іздеген қазақтың жанталастарын, елішіндегі барша әңгімелерді құлағымен естіп, ақылға симайтын түрлі әрекеттерді көзімен көрді. Ресей үкіметінің өркениетті ел әрекетіне жатпайтын жыртқыш әрекеттері шошындырады. Ашынған. Отаршыл елдің сұрқия саясаты әшкерелну тілегі оянған. Алайда адамзат санасына жат бұл саясатты қаз - қалпында жазудың мүмкін еместігі да көріне бастаған кез. Соған қарамастан тағдырын тәуекелге байлап, бір шешімге бел буған. 1916жыл оқиғалары туралы деректі - тарихи роман “Қилы заман” романы осылай дүниеге келген. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов 1928жылы дүниеге келген “Қилы заман” кітабы қаламгердің шығармашылығында ерекше орын алады. Ол сол жылдардағы жарыққа шыққан романдардың ішіндегі ең шоқтығы биік, тарихи тақырыпта жазылған туынды екенін көпшілік мойындаған. Роман саяси ахуалдың кернеуі шегіне келген шиелініскен шақтағы қазақ елінің ар намысы үшін күрескен ерлер туралы қаламгер ой-сезімдерін жеткізе алған. “Қилы заман” романында М.Әуезов сол кездегі қағидалар бойынша байлар мен болыстар ешқашан халық мүддесін көздемейді деп ойлайды. Романда ел ағалары би, болыс, батырлар халық басына күн туғанда қасынан табылып, отаршы үкіметке қарсы күреске шығады. “Қилы заман” романындағы бас қаһармандарды ерекшелеп сипаттайды. Мысалы, көтерме басындағылардың ешқайсысы да негізгі шайқасқа шыға алмайды, соның қарсаңында қолға түседі. М.Әуезов олардың рухтарының биіктігін, күрес жолына беріктігін, түрмедегі тұтқын мен тергеуші арасындағы жауаптасулар арқылы көрсетеді. Түрмеде қанша азап көрсе де адамдық қасиет пен ірілігін сақтайды. Қапаста қамалып отырған дала ұлдарының ажал сәтінің таянғанын ғаламат сезімталдықпен аңғаруын М.Әуезов асқан шеберлікпен суреттейді.[3]

Жетім - кейіпкері дүниеқоңыз, безбүйрек ағайынсымағы Иса мен оның «ұрысқақ долы қатыны Қадишаның» өгейлік тепкісіне төзе алмай жанжалдасып шығып, қараңғы түн ішінде ата - анасының зиратын іздеп келе жатып үрейі ұшып өлген он жасар кішкене Қасым. «Қасым ұйықтаса, бақытқа жеткендей болып, өзін алдына алып, көзін сүртіп жүрген әке - шешелерін көруші еді. Бәрі де - біз тіріліп келдік, енді өлмейміз. Сен қорғансыз емессің, сен жыламайсың, сенің көз жасың бізді қайта алып келді... деуші еді» Бұлда нағыз қорғансыз. Бірақ Қасым барлық қолынан келген қарсылығын жасады. «Мені мұндай сорлы қылғандай не жазып едім... ненді жеп едім? Жазығым - қуарып қалған жетімдігім бе?», - деп жерде жатқан үлкен тасты ала салып, төніп келіп қалған Исаны тізесінен періп кеп жіберіп, далаға қарай қаша жөнеледі. Ғазиза да, Қасым да жас балалар еді. Олар өзін - өзі қорғай алмады. Алайда біз олардың бойынан өршіл сезімдердің ұшқынын сезгендей боламыз. Жазушының жазбақ болған идеясы да осы болған сияқты.

Жетім - әңгімесінде жетімдік тауқыметін тартқан он үш жасар Қасым, өгейлік тепкісінен қашып, әке-шешесінің зиратына келіп қаза табады. Қараңғы түндегі табиғат құбылысы үрейі ұшқан баланың ішкі сезімімен тұтасып, өте әсерлі бейнеленген. «...Бір мезгілде, Қасым қорқып, дірілдеген жүрекпен маңайына жалтақтап әр нәрседен үркіп келе жатқанда, күн жарқ етті...» Жетім балаға рахымсыздық жасаған тас бауыр жандардан мейлінше түңілесің. Қай жерде жүрсеңдер де, қоғамнан өз өмірін таба алмай, өмірдің қиын тағдырына ұрынып, жағымсыз қылықтарға әуестеніп кеткен адамдарға жек көрінішті кейіппен қараудан аулақ болыңдар, өйткені ондай адамдардың арамызда көп болуына қоғамдағы Иса сияқты адамдар, біздер кінәліміз. Әке – шешенің қамқорына зәру болған, Қасым секілді Құрбы - құрдастарыңа оң көзбен қарап, жанашырлық танытсаңдар нұр үстіне нұр болатынын, өз мәртебелерің артатынын естеріңнен шығармаңдар. Осы жерде кішкене өз ойымды айып өтейін. «Жетім» әңгімесінде бейнет - қыздықы де, рақат-өгей шеше мен оның балаларының. Өз үйінен ұрты толып тамақ ішпейтін бейшараға көршілерден сұрап алатын құрт, бауырсағы да бұйырмайтын. Себебі өгей шеше тілеп алған тамағын да, өз балаларына тартып алып береді. «Жетім» деген сөз қазақ халқына жат, дегенмен қазіргі таңда қоғамда орын алып жатқан өзекті мәселелердің бірі. Не себепті қоғамда жетім және ата - ана қамқорлығынан айырылған сәбилер мен балалар неге кебеюде, ол кішкентай періштелерге кімнің жаны ашып, кім жәрдемдеседі, кім қамқор болып, кім назарға алуда. Бұл сұрақтарға жауап алу қиын, жауап алсақта қорытынды шығару қиын. Себебі, жетім балалар көбеймесе азайған жоқ. Қазақта «Жетім көрсең жебей жүр», «Жетімнің көз жасы удан да ащы» деген сөздеріне қарамастан бұл мәселенің күрделеніп келе жатқаны жасырын емес. [4] Өз басым жетім деген сөзді естіген кезде жүрегім елжіреп кетеді. Иә, бірден көз алдымызға жетімдер үйіндегі терезе алдында әрқайсысы өз ата - анасын күтіп, көздері жасқа толған балалар елестейді. Жалпы қазақ әдебиетінде жетімдер туралы шығармалар өте көп. Өзіме бір жүрегімнен қатты орын алған бір шығарма бар «Жетім қыздың монологы» мен осы монологты естіген кезімде жылаған едім.... Әсерлі шығармалардың бірі. Міне, осы М.Әуезовтың «Жетім» шығармасы да өте әсерлі, оқыған оқушыларға да, студенттерге де үлкен ой салары анық!

Жерде жетім жыласа,

Көкте періште қайғырады дейді.

Жетімін жылатпаған ел болайық! [4]

Қараш - қараш оқиғасы - повесть. Нақты жазылып шыққан уақыты 1927 жылы. Шығарма - барша адамзат қоғамының даму жолына тән оның күнгейі мен көлеңкелі тұстарын, қайшылықтар мен қақтығыстардың тамырын тануға жол ашып, әсіресе оған ең алдымен себеп болатын қорлық пен қиянат, зұлымдылық пен қылмыс, сатқындық пен аярлық сипатын ашып көрсетті. Бақтығұл өзіне, отбасына қарсы жасалып отырған жауыздықтармен бірнеше мәрте бетпе - бет келсе де, мұның барлығына адал еңбегімен ел қатарлы күн көріп, қарапайым өмір сүруді мақсат тұтқан ер-азамат, жар, әке,

қайратты, қуатты тұлға ретінде барынша төзімділік танытты. Бақтұғыл - өз ортасындағы, ағайын-туыс арасындағы болып жатқан оқиғаға, отбасы және шаңырақ күйі мен жеке басының жағдайын барлап - байыптайтын, мұның барлығына салмақты оймен, сын көзбен қарауға қабілетті жан. Басына түскен барлық қиыншылық пен ауыртпашылықтың бәрі кімнен және кімнің кесірінен болып жатқанын беске біледі. Ол-қанша осыншама қиыншылық көрсе де, бойындағы жігер - намысы сөнбеген, мал шаруашылығы болсын, қай жағынан болсын барлық нәрсені домалатып алып кететін болған. Сауаты болмаса да әлеуметтік істерді атқару деңгейінде көтерілген көкірегі ояу азаматтардың бірі болған. Бақтұғылды тәуекелге бел байлатып, қолына қару алғызып, жалғыз болса да жанкештілікпен жасап отырған ісіне жеткізген жайттар, дәл осылайынша бүкіл жер бетіндегі мыңдаған, миллиондаған адамдардың күреске шығуына себеп болатынына сенімдімін. “Қараш-Қараштағы” адамдық болмысты қорлап отырған алапат әділетсіздікке ендігі төзудің, ары қарай көнудің мүмкін еместігі, шыңырауға құлатар шекке алып келген ширыққан шындық Бақтұғылдың шаңырағының басында ғана емес, кез-келген уақытты дүниенің қай түкпірінде болмасын адам баласының басына түсуі хақ. Бақтығұлдың інісі Тектіғұл Сәлмен деген байдың кесірінен қайтыс болады. Бақтығұл кек алмақ болып, Сәлменнің жылқысын ұрлайды. Сәлмен осы жағдайды біліп, Бақтығұлды сабайды. Кейін ол үміт етіп Жарасбайға көмек сұрап барады. Бірақ Жарасбай оны сатып кетеді. Оған шыдай алмай кегінің орнына Жарасбайды мерт қылады. "Қараш-қараш оқиғасы" бойынша 1968 жылы "Қазақфильм" мен "Қырғызфильм" киностудиялары бірігіп, «Выстрел на перевале» («Асуда атылған оқ») көркем фильмі түсірілді. "Қараш-қараш оқиғасы" Тұрар Рысқұловтың әкесі - Рысқұлдың басынан кешкен оқиғалары бойынша жазылған. Бақтығұл - Еркіндікті аңсаған намысшыл қазақ. Інісі үшін кек алғысы келді. Бақтығұлдың үш баласы бар: үлкені Сейіт - он жаста, бес жасар Жұматай, ең кішісі - екі жасар, емшектен әлі шықпаған қара қыз - Бәтимә. Тектіғұл - Бақтығұлдың інісі. Сәлменнің қолында жұмыс істегенде, оны сабап тастайды. Біздің ойымызша, М.Әуезов шығармасының ұлылығы да осында. Қазіргі уақытта әлем өз дамуының өркениетті кезеңіне көшті деген заманның өзінде әлеуметтік қайшылық пен қарсылық, қоғамдардың дағдарысы тереңдей келіп, ірі саяси мәселелерге әкеп соғуы нақты дәлел болып тұр. Анығын айтар болсақ, Мұхтар Әуезовтың кең ауқымды, қуатты да парасатты кейіпкері Бақтығұл бейнесінен қилы - қилы замандарда басына түскен ауыртпашылықтан еш мойымаған, керісінше, өр кеудесі қасқайып тұрып күресіп өткен, азат, мәңгілік ел болу мұратынан айнымаған қазақ халқының өзін көреміз. Әлем әдебиетінен нәр алған қазақ жазушылары жоғарыдағы шығармаларды өмір шындығын көркем бейнелеп, Г.Х.Андресен, Ч.Диккенс, В.Гюго, Джек Лондон, А.М.Горький, А.С.Серафимович сомдаған кейіпкерлерді қарақ арасынан көре білді және көрсете білді.[1] Жалпы өзімнің түйген ойым - Мұхтар Әуезовтың қорғансыздар тақырыбы аты айтып тұрғандай қазақ ауылындағы қорғансыз қарапайым халықтың тұрмыс -

тіршілігі, өмір сүру кезеңі, қиыншылықтары туралы суреттейді. Қаламгер бұл тақырыптық идеяны сол кездегі қарапайым халықтың осылайша қиналып жазықсыздан, жазықсыз қиналып отырғанын көргеннен кейін осы қорғансыздар тақырыбын алуына себеп болған деп ойлаймын. Қаламгер осы шығармалары арқылы әр халықтың қалай қиналғанын, жоғарыдағылардың қалай масаттанғаны, қарапайым қазақтың қаракөз қыздарын зорлап өлімге итермелегені жайлы бізге көз алдымызға суреттеп берді. Қарап отырсақ қазіргі таңда да осындай жағдайлар көптеп кездесу үстінде. Қазіргі кезең мен бұрынғы кезеңді салыстыру жермен көктей әрине, қазіргі таңда қарапайым халыққа жақсы жағдай жасалынған, ал бұрынғы кезде, жоғары да айтылған жағдайлар тек қана қорлық. Ал, пара беру ол бұрыннан келе жатқан үйреншікті де болып қалған жағдай.

Адамдар барлық нәрсені сол пара беру арқылы шешеміз деп ойлайды, әрине ол сол мезетте шешілуі мүмкін, бәлкім бір рет, екі рет, үш рет. Бірақ ол мәңгілік нәрсе емес, ешқашан пара беру арқылы өзімнің жеке басымда болып жатқан қиындықты шешемін деп ойламыңыздар! Тағы бір өзекті тақырыптың бірі - қазағымыздың қаракөз қыздары. Бұрынғы заманда қызды нәзік жан ретінде санамаған секілді, еш аяусыз өлтіру не болмаса қыздың өзін - өзі өлтіруге мәжбірлеу. Ал, қазіргі кезеңде сыйлай білетіндер бұрынғыға қарағанда көбірек. Бірақ жағымсыз жағдайларда аз деп айта алмаймын. Жалпы менің түйген ойым осы, қорғансыздар тақырыбы қазіргі таңда да ең негізгі тақырып деп білемін![5]

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры - Астана: Күлтегін, 2017ж <http://abai.kz/>
2. Әуезов.М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 2017ж <http://adebiportal.kz/>
3. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. Астана: Таным, 2016ж <http://malimetter.kz/>
4. Дөнентаев С. Шығармалар. Алматы: Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 2017 ж <https://www.zharar.com/>

ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА «ЖЕТІМДЕР МОНОЛОГЫ» АТТЫ ӨЛЕҢНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ИДЕЯСЫ

Әшірәлі Н. Е.

Ғылыми жетекшісі: магистр оқытушы Исакулова М.М.

Шымкент университеті

Аннотация

В этой статье, рассматривается тематическая идея стихотворения Фаризы Онгарсыновой «Монолог сирот»

Базар іші дуылдап тұр .12-13 жасар бала месқарын саудагердің алдындағы қуырылған құс етіне өзінің тарамыс қолдарын созып еді, анау бірден байқап,жиркенішпен итеріп жібереді. Мен құлап жатқан баланың көзінен мынаны оқыдым деп ...баланың жалпы жетім өмірі жайлы жырлап, анық көрсетіп жазады. Фариза осы жетім монологы атты шығармасында жетім баланың мұңын мен зарынайқын жазған. Шығарманың алғашқы қатарларында ақын адамдардың жетімдерге деген қаталдықтарын, мейірім жоқ екенін әділеттің жоқ екенін айқын бейнелеп көрсеткен және жетім баланың олардың бір жылы көзқарастарына зарығып соның өзі бақыт екенін жәнеде әділеттен жұрдай екендерін алдарына келгенде тас мүсіндерінен налығанын,адалдықтың бойларында жоқ екенін данышпан болғанға жақсы екенін бойында зұлымдықтың басым екенін соңғы шумақтарында мейірімге ғана мұқтаж екенін айтады...

***Сендерден байлық сұраман, өліп кетсем де!
Алтындарыңды алмаспын, төгіп кетсем де,
Мейірімге ғана мұқтажбын, білесіңдер ме?
Мейірімге ғана мұқтажбын..[1].***

Әкесі де ,шешесі де интернат болған балалардың болашағы оларды өз баласындай көріп кеткен тәрбиешілер мен басшылықты да алаңдатады. Алайда олардың қолынан келетін дәрмен жоқ. Әйткенмен, кейде тағдырдың оларға жылышырай танытатын кездері де болады. Ол- қазақтың ұлттық тәрбиені бойына сіңіріп өскен азаматтарының шынайы қамқорлығы. Жетімін жылатпаған, жесірін қаңғыртпаған қазақ деген халық екенімізді жан-тәнімен түйсінген жанның адамшылық зор қасиеті. «Тау мен тау кездеспесе де, адам мен адам кездеседі» демекші, бұйырмас солай юолған шғар, бірде атыраулық кәсіпкер жігітпен жолығысып қалдым. Өзі аяққа нық тұрған, қалыптасқан кәсіпкер екен, бірнеше кәсіпорындары да бар.Егемен елімізбен бірге дамып, өркендеген отандық «Нефтестройсервис» компаниясының басшысы Акдрашев Ибрагим әңгіме барысында біздегі балалардың жайы туралы да сұраған еді. Алға обылыстық балалар үйінің тәрбиеленушілері де жоғарыда келтіріген статистика қатарына жатады ғой. Олардың кәметке жеткеннен кейінгі өмір жолдарның тарылатынын жасырып қалу мүмкін емес еді. Өмір сынына тускен балалардың қиын тағдарын естіген азамат көп сөзге келместен, олардың кейбіріне көмектесе алатынын, өз қанатының астына алып , қамқор болуға дайын екенін сол жерде бір-ақ кесіп айтты. Мұндай азаматтыққа қалай риза болмассың?! Сөйтіп, 2006 жылдың күзінде Ибрагим Шияпұлына өздерінің келісімі бойынша бес баланы аманаттап тапсырдық, Оларға барған жерінде алдымен мамандық алуға мүмкіндік жасалыпты. Жайлы жатақханадан орын беріп, үш мезгіл тамағымен қоса, оқу орталығында тегін мамандық алып шғады. Бастапқыда тәлім алушы ретінде үйрене жүріп, кейін сол кәсіпорынға өз кәсібі бойынша жұмысқа орналасып, компанияның белді маманы болып шыға келеді[2].

Үйленем не тұрмысқа шығам деушілерге де барлық жағдай жасалып, ипотекамен пәтер алу мүмкіндігі қарастырылыпты. «Сен де бір кірпіш дүниеге, тетігін тап та, бар, қалай!» деп Абай атамыз айтқандай, қоғамның белсенді мүшесі болып шыға келудің өзі бір бақыт емес пе? -Бүгінгі күні біздің компанияда Алға балалар үйінен шыққан 30-дан аса жастар оқып, білім алуда және еңбек етуде. Тәрбиешелері алып келген кезде біз олардан қандай мамандықты ұнататынын сұраймыз. Сосын сол бойынша қалағанмамандығына оқытамыз. Ал одан кейін кооледж немесе университетке барып, ары қарай оқуымды жалғастырам десе, оған да жағдай жасаймыз оқу қаражаты компания төлейді. Біз оларға қоғамның толық мүшесі деп қарауды дұрыс көзқарас деп санаймыз. Осы жеті-сегіз жылдан бері кері тартып, не тәртіп бұзып жүргендері жоқ. Бәрі де адал еңбек етуде, отбасылы болып, балалы-шағалы болып кеткендері де бар. Бір сөзбен айтқанда, компания басшылығы бар жағдайды жасап отыр, -дейді кәсіпорынның оқу орталығының директоры Әдемі Қайырбекова Мәселен, Арман Танкеев бүгінде сапаны бақылау инспекторы, Қазиев Мірболат арқан ілуші, Оралов Ербол дәнекерлеуші, Конопотец Владимир ағаш кесуші, Чернигов Алексей электирк, тағы басқалары да сыршы-сылақшы, ораушы, техник-құрлысшы сынды қазіргі заманға қажетті хас мамандық иелері.

Әлімсақтан «жетім көрсең жебей жүр» деп келе жатқан қазекем бүгінде осы сөздің парқына жете алмай жатқанға ұқсайды. Жетімдері көбейген, балалар үйінің саны ұлғайған еліміз қарасаң жүрегің қан жылайтын халге түсті. Осындай кереғар тәрбиеленген ұрпақтың қазіргі күйіне кімді кінәлаймыз? Қоғам кінәлі ме, әлде мәселе әке-шешеді ме? Атадан тағылым алмаған ұл жаман,анадан өнеге көрмеген қыз жаман.Айналып келгенде барлығы да тәрбиеге, ата-ана өнегесіне келіп тіреледі. Баяғының бойжеткені мен бозбаласы қандай еді? Ал қазір мүлдем басқа. Әдемілік пен көркемдіктің, инабаттылық пен әдептіліктің, ар-ұяттың белгісі ретінде бағаланған қыздарымыз қазіргі таңда тән сұлулықтарына көңіл бөлем деп жан сұлулықтарын мүлдем ұмытып қалған. Әрине, барлық қыз баласына күйе жақпаймын. Алайда, бір құмалақ бір қарын майды шірітетіні барлығымызға белегілі емес пе? Ал ер жігіттеріміз қазақ қызының, яғни, өз «қарындасының»намысын таптайды, жауапкершілік дегенді атымен білмейді. Қазіргі қоғамда шетелдік азаматтардың жетімдерді асырап алуы көптеп кездесуде. Бұл тақырып жалғыз мені ғана емес, жетімдердің жағдайына алаңдаулы барша жанд толғандырары анық. Белгілі ақын Асылзат Арыстанбектің «Жетімдер» деген өлеңіндегі мына жолдары оқи отыра қатты толғандым.

*Тағдырыңа нали бермей бекерге,
Сен жүре бер өмір жүгін көтер де,
«...Милы адамдар» менен бұрын қимылдап,
Ұрлықшы ұшақ ұшып кетті шетелге.
Тірі жетім, солай сенің тағдырың,
Басқа елден атар саған таң бүгін.[3]*

Дана халқымыз сан ғасырдан бері «Адамның бақыты-балада»деп, баласының ер жетіп азамат болуына бар өмірін арнап, жиған-тергенін балаларының жолына, қолына берген. Кез-келгенадам баға жетпес бақытты ұрпағының жалғасып, өсіп-өнуін тілейтіні белгілі. Ал, қазіргі таңда кейбір жандар өз бақытын байлықтан, мансап пен қызметтен іздейтін сияқты. Соның есебінен елімізде жәутендеп қара көздерің саны едәуір артып, жетімдер үйі кобеюде. Кейде таң қаласың, кейбір жандар балаға зар болып, күні-түні үмітін үзбей, Алладан жалбарынып тілейді. Енді біреулер Алланың берген сәбиін көрінгеннің қолына тастайды. Тұрмыс жағдайын, тағдыр тауқыметін сылтау етіп, балаларынан бас тартады. Көзі қиып, жүрегі шыдап, шырылдаған сәбиін панасыз қалдырған тасбауыр жандар жер басып қалай жүреді екен? Осындай қатыгездіктің салдарынан бейкүнә нәресте, дүние есігін ашпай жатып, өмір сынымен арпалысып, тағдыр тауқыметін арқалаған бұл балалардың қандай жазығы бар? Балаша қуанып, уайым-қайғысыз күн кешудің орнына, көзін тырналап ашқаннан-ақ асыр салып ойнаудың орнына, терезеге телміріп «менің әке-шешем қайда?» деп уайым жейтіндей кімге не жазып еді сәбилер?! Жанарларын жәутендетіп, кім маған жылы сөйлер екен деп әркімге жалпақтатып, тірідей тастап кеткен ата-аналарын іздеумен әуре! Өмірдің осындай аяусыз тұстарын көргенде, пенделерге мейірімділік пен қайырымдылықты бойларына сіңіре гөр деп еріксіз дұға етесің. Бұл өмірде ананың ақ сүті мен мейіріміне жететін не бар? Оның мейірлене айтқан «Айналайын, құлыным, ботам, балапаным» деген жылы сөзі жаныңды ерекше сезімге бөлеп, бар бақытты сыйлады емеспе?! Ананың ыстық алақанына ештеңе де тең келмейді. Ал осы аялы алақанды сезбей, ананың ақ сүтін ембеген баладан қандай мейірімділікті, ізгілікті күтеміз. Ресми деректереге сүйенсек, 80 мыңнан астам жетім балалар бар екен. Қаншама мың сәби үкімет қамқорлығында өсіп, ер жетуде. Әйткенмен, он сегізге толып, кәмелеттік жасты толтырғаннан кейін ол баланың болашағы не болмақ?

Жетімдер үйінен кеткеннен кейін, бірі жалданып күнделікті нанын тапса, енді біреулер қылмыс жасап, бұзақылықпен айналысады. Сондықтан да, түрмеге түскендердің көпшілігі жетімдер үйінен шыққандар мен ата-анасының қарауынсыз қалған балалар болады екен. Әрине, жанашыр жақыны жоқ, бесікте жатып анасының ақ әлдиін, әкесінің тәрбиесін көрмеген бала қандай болмақ?! Бір айта кетерлігі, балалар үйінің болғаны жақсы, бір жағынан жаман. Себебі, көп аналар өз балаларын жетімдер үйіне апарып, «Балалар үйі» барғой, солар қамқор болады деген сеніммен тастап кетіп жатады. Сол себепті де жетім қалған балалардың саны күн санап өсіп келеді. Дана халқымыз «Балалы үй — базар, баласыз үй қу базар» деп, баланың көптеп дүниеге келуін тілеп, ұрпағының көбейіп, шағырағының кеңейгенін жақсылыққа балаған. Шындығында да солай, әр үйдің қуанышын молайтып, ата-ананы бақытқа бөлеп, былдырлаған тілімен, сынғырлаған күлкісімен үйдің сәнін кіргізіп, тәп-тәтті қылығымен қандай мұңды да жеңілдетіп, көңіліңді көтеретін жас сәбидің бал үніне жететін бақыт жоқ шығар?! Атам

казак ешқашан жетімін тентіретпей, көрінгеннің қолшоқпарына айналдыруға ешқашан жол бермеген. Ал, мынандай жағдайға қарап тұрып, «жетім көрсең жебей жүр» деген дана халқымыздың данышпандығы қайда кеткен деген ойда қаласың. Еліміздің басына қиын күн туғанда яғни соғыс жылдарында ашылған бірен-сараң балалар үйі, бүгіндері жер-жерден, ауыл-аймақтардан мыңдап ашылды. Тіпті, соңғы кездері соның өзі аздық етуде.[4]

Бұл «жетім» тақырыбы жалғыз Фаризаны ғана емес барша ақын жазушылардың осы тақырыпқа байланысты шығарма жазуына арқау болған ауқымы үлкен тақырып...Мұхтар Әуезовтың Жетім» әңгімесінде жетімдік тауқыметін тартқан он үш жасар Қасым, өгейлік тепкісінен қашып, әкешесінің зиратына келіп қаза табады. Қараңғы түндегі табиғат құбылысы үрейі ұшқан баланың ішкі сезімімен тұтасып, өте әсерлі бейнеленген. «...Бір мезгілде, Қасым қорқып, дірілдеген жүрекпен маңайына жалтақтап әр нәрседен үркіп келе жатқанда, күн жарқ етті...» Жетім балаға рахымсыздық жасаған тас бауыр жандардан мейлінше түңілесің

.Мұхаммед пайғамбарымыз бір хадисінде: «Кім Алла үшін бір жетімнің басын сипаса, қолы тиіп өткен әрбір тал шашы үшін сауап алады»,– деген. Ал ондаған балаға әкедей қамқорлық етіп отырған жанның сауабын Алла өзі көбейтер!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жетім балалардың әлеуметтенуінің кейбір ерекшеліктері //Мектепке дейінгі және бастауыш білім: қазіргі жағдайы, даму тенденциялары және мәселелері халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2016. – Б.118-123.
- 2.Олдырев Н.Мектептегі тәрбие жұмысының методикасы .Алматы.2017.тарау
3. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>
- 4.<https://www.zharar.com>

КӨПТІЛДІ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МҰҒАЛІМНІҢ РОЛІ

Ахмаджанова Л.

Ғылыми жетекшісі - магистр оқытушы Мусаев О.

Шымкент университеті, Шымкент қаласы

Аннотация

В данной статье разбирается роль учителя в формировании полиязычной личности в рамках обновленной программы обучения в РК

Қазақстанда білім беру жүйесі заманауи тілдік жағдайлармен байланысты мәселелерді шешуде ерекше рөл атқарады. Білім берудің маңызды басым бағыттарының бірі – мемлекеттік, ана және шетел тілдерін меңгерту. Бұл міндетті шешуге педагогикалық білім берудің жаңа саласына жататын көптілді білім беру бағытталған.

Көптілділік біздің республикамызда тұрып жатқан халықтардың мәдени мұрасын оқып-зерделеу арқылы патриотизмді, адамгершілікті қалыптастырады. Қазақстан – қай тілде сөйлегенімізге қарамастан, біздің ортақ шаңырағымыз. Тіл – достықтың тірегі, тіл – халықтарды жақындастыратын ерекше құрал. [4]

Мектепте көптілді тұлғаның қалыптасуы, оқу процесінің айқын ұйымдастырылуы мазмұн мен оқыту принциптерін арнайы таңдау, оқыту және нәтижені тексеру, сәйкесінше жоспарлауды қадағалайтын арнайы технологияларды қолдану барысында туындайды.

Қазақстанда ендіріліп жатқан көптілді білім беру бағдарламасы бірегей болып табылады әрі батыстық бағдарламалардан ерекшелігі, оқытудың бір мезетте үш тілде қатар жүргізілуі. Көптілді білім беру бағдарламасы ұрпақтардың жаһандану жағдайында бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыруға, тілдік мәдениетті меңгеруге ықпал ететін білім берудің жаңа моделін жасауды қарастырады. Қазақ, ағылшын және орыс тілдерін білу жастарға әлемдік нарықты, ғылымды және жаңа технологияларды игеруге жол ашып, этникалық, қазақстандық және әлемдік мәдениетке тартудың негізінде құрылымдық ынтымақтастыққа орнықты көзқарастарын қалыптастыру үшін жағдай жасайды. Сондай-ақ, шет ел тәжірибесінен мысал келтіретін болсақ, билингвальды сыныптар 1993 жылы Норвегияда, 1998 жылы Швецарияда ашылғандығы айқындалған. Германияда болса білім беруді бала бақшадан бастап, бастауыш мектепте екінші, әрі қарай үшінші тілдерді меңгерту қарастырылған. Ал билингвалды білім беру Қазақстанда 2000 жылдан Қазақстанда басталған болса, Қытайда 2007 жылдан бастап қолға алынды. [2]

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының талаптарына жүгінсек, бүгінгі мектеп түлегі-көптілді коммуникативтік және ақпараттық құзыреттілігі дамыған, көпмәдениетті, рухани-адамгершілік, ұлтаралық қатынастар мәдениетінің жоғары деңгейін меңгерген, қазақ елінің және жалпықазақстандық құндылықтарды қастерлейтін, тілдерді меңгеруге тұрақты қызығушылық танытатын, отансүйгіштік және азаматтық сана-сезімдері дамыған тұлға болуы керек.

Екінші тілді оқытуды барынша табиғи қарым- қатынасқа жақындатуға тырысу керек. Мұғалім мен оқушылардың, сондай-ақ оқушылардың өзара қарым-қатынастары тілдің және оқушылар білімінің дамуында шешуші мәнге ие. Зерттеулер, мұғалімнің оқу уақытының едәуір бөлігін тілді түсіндіруге бөлетінін, ал балалардың тілді пайдалануына өте аз уақыт қалатынын көрсетті. Көптеген бақылаулар сыныптағы қатынастың басым бөлігінің мұғалімнің сұрағына оқушылардың жауабы түрінде

калыптасқандығын айқындады. Бұның нәтижесі- оқушылардың тілді тұрмыстық жағдайда (мектептен тыс) қолдана алмауы немесе қолданудағы қиыншылықтары. Негізі “Адам миы ақпаратты өңдеп, оны түсінуге мүмкіндік беретінін, ал мұғалімнің тоқтаусыз сөйлеуі миға шамадан тыс аса көп ақпарат «жүктемелейтіні» және ол оқушылардың қызығушылығын жоғалтуға әкеліп соғатыны, сол сәтте оқудың нәтижелілігі айтарлықтай төмендеп кететіні туралы біздің хабардар екенімізді мәлімдейді. [3]

Коммуникативтік тәсіл мұғалімнің жұмысына ықпал етеді. Сыныптағы еркін қатынас атмосферасын мұғалімнің құратынын атап өту керек. Олар оқушыларға ойлануға уақыт беру қажет, яғни мұғалім айтады да, сосын оқушының жауабын күтеді. Сонымен қатар, оқушылар айтып болған соң, мұғалім жауап бермес бұрын сәл кідіріс жасайды. Бұл оқушыларға барынша дұрыс жауап беруге немесе басқа оқушыларға өз ойын айтуға мүмкіндік береді.

Екінші тілді оқытудағы коммуникативтік тәсіл мұғалім мен оқушылар, сондай-ақ оқушылардың өз арасындағы белсенді әрекеттестікті талап етеді. Сабақты, екінші тілді оқыту мазмұны тілдік дағдыларды жетілдірумен бірге, оқушылардың ойлауын, сезім сапасын, сонымен қатар әлеуметтік біліктерін дамыту құралы болатындай ұйымдастыру керек. Мұғалім өзінің тілді меңгерудің коммуникативтік тәсіліне сәйкес жұмыс істеп жатқанына сенімді болуы үшін, оның коммуникативтік қызметке деген қатынасын анықтау үшін Крумның кеңестерін пайдалануға болады. Міне, бірнеше мысалдар (Дж. Шилстің «Коммуникация в преподавании иностранных языков» еңбегінен):

- Ынтымақтастық пен дербестікке көмектесу: оқушылардың оқыту мазмұнын өз бетімен таңдау мүмкіндіктері бар (пікірталас, тақырыбын, мәтінді), ойын білдіруге және өз пікірін қорғауға; оқушылардың топта, жұпта жұмыс істеуге мүмкіндігі бар; мұғалім оқушылардың пікірлерін, қызығушылықтарын қолдайды.

- Мұғалім мен оқушылардың серіктестік қатынастары: оқушылар дәстүрлі емес пікірлерін білдіруге қорықпайды, мұғалім оларды құрметтейді; оқушылар айтқан сөздерінің мазмұндық және тілдік дұрыстығына нақты сенімді болмаса да, ойларын еркін білдіреді; оқушылар әркімнің даралығын құрметтей отырып, басқалардың айтқандарына төзімді.

- Тілді пайдалануда кері байланыс қамтамасыз етіледі: тілдік қиыншылықтарға қарамастан оқушылар мәселе жөнінде өз ойын білдіруге тырысады; мұғалім оларға көмектеседі және оларды ойды білдірудің сәтті тілдік құралдарын табуға ынталандырады; оқушылар бір-бірін қолдайды және бір-біріне үйреніп жатқан тілде сөйлеуге көмектеседі; мұғалім оқушының қателері мен кемшіліктерін тек оқушы айтып болғаннан кейін көрсетеді, әрі оның жетістіктерін атап өтеді.

Олай болса, мұғалім тек тілдік білімді таратушы, бағалаушы, тілді игеруге бағыттаушы ғана емес, сонымен қатар, тілді меңгерудің оң тәжірибесін қалыптастыра отырып, тілді үйренуге ықпал етуші, кеңесші, зерттеуші, тілді меңгеруді ынталандыратын және уәждейтін осы үрдістің

қатысушысы – сабырлы тұлға. Бұл үшін интербелсенді оқу ортасы керек. Әр мұғалім, педагог пен білім алушылардың оқу ынтымақтастығында, сондай-ақ білім алушылардың өз арасында оқушылардың коммуникативтік біліктеріне, әлеуметтік-лингвистикалық құзырлылықтарына ықпал ететін өзінің педагогикалық құралдарын, оқытуды ұйымдастыру түрлері мен әдістерін бағалауы керек. Бұндай үйрену диалогта іске асады. Оқытудың интербелсенді әдістері кеңінен қолданылады, бұл педагогикалық үрдістегі қатынастың бір жақтылығын төмендетеді. Бұл мұғалімнің де рөлін өзгертеді. Мұғалім енді ақпаратты беруші және таратушы ғана емес, ол бағыттайды, ынталандырады, уәждейді, қолдайды, мақұлдайды, көмектеседі және шабыттандырады. Мұғалімнің рөлінің өзгеруімен сыныптағы оқу ортасы да өзгереді. Мұғалімнің монологы диалогпен алмасады. Оқыту оқып үйренуге айналады. Оқуда үйренуге ықпал етуші (рөлдік ойындар, диалог, ақпаратты іздестіру және т.б.) оқу әдістері басым болады.

Оқу үрдісі қатысушыларының белсенді ынтымақтастығында болатын өзгерістер:

- оқушылардың оқуға деген қатынастары өзгереді;
- оқып білу мен ойлау әдістері түрлене түседі;
- зейін, көңіл бөлу қабілеті артады, жанама есте сақтау жақсарады;
- оқушылардың белсенділігі, қатысуы, өзіндік бастамасы артады;
- бірлік, ортақтастық сезімі қалыптасады;
- оқып үйренуге ықпал етуші эмоционалды атмосфера қалыптасады;
- «алдамшы» қатысу жойылады;
- оқып үйренуден тікелей пайда көбейеді: білім алушылар қабылдайды және түсінеді, өзінше түсіндіреді және меңгергенді шығармашылықпен қолданады.

Қорыта келегенде, бастауыш мектепте тілді меңгертудегі коммуникативтілік – көптілді тұлға қалыптастырудың өзегі ретінде қызмет жасайды. Көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейге көтерілуі заман талабы болып тұр. Ал ол оқушыларымыздың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әрістестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көдерініне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өрісі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін сапалы білім мен тәрбие берілуі қажеттігі Н.Ә.Назарбаев өзінің Қазақстан халқына жолдаған Үндеуінде : “Біздің болашағымыз білікті де, білімді жастардың қолында” деп атап көрсеткен. [1].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауы “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан”, 2012ж.
2. Справочник по методике преподавания второго языка в начальной школе. Анспока, А.Ланка и др. Латвия// 2005.- Б.13-15.

3. Мұғалімге арналған нұсқаулық «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана// 2015ж.-Б.19.

4. Қазақстан Республикасының өзбек, ұйғыр және тәжік тілдерінде оқытатын мектеп оқушыларының көптілді білім беру арқылы әлеуметтік кірігуін арттыру мәселелері. // Халықаралық конференцияның баяндамалар жинағы. Шымкент: 2010.-Б.53.

М. ДУЛАТОВТЫҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мамырбекова А.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.
Шымкент Университеті, Шымкент қ.

Аннотация

В статье рассматривается художественная специфика творчества М. Дулатова. В этой статье будет рассказано о духовности в поэзии М. Дулатова

XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында өрістеген демократиялық қозғалыстың, елдің бостандығы жолындағы күрестің бастаушысы, жаңа бағыттағы ақын, қоғам қайраткерлерінің бірі – Міржақып Дулатов болды. Жалпы, жұртқа жар салған “Оян, қазақ!” сөзі жаңа дәуірдің үніне, ұлттық рухына айналды [1, 121].

Міржақып Дулатов лирикасында мәнді қоғамдық, саяси мәселелерді қозғаған азаматтық, әлеуметтік сарын басым. Өлеңдерінің көркемдік қасиеті, ойның тартымдылығы, толғаныс-пікірлерінің өткірлігі мол.

Ақын өлеңдерінде халық қазынасына тән өнегелі ғибраттар, дәстүрлі сөз қолданыстары, көркемдік бейнелер мол кездеседі. Яғни, фольклор мен әдебиет арасындағы байланыс түрлі жолдармен шығармашылық түрде жүріп отырады. Поэзиялық шығармаларда фольклор элементтерінің өзіне тән қасиеті кейде өзгеріп, оның мәтін аясына біржола бағынуына орын берілсе, кейде мәтін аясында фольклордың эстетикалық үйлесімін сақтап қалады. Мұндай өзгеріс, жетістік қазақ поэзиясына да тән болды.

Халқының тағдырын ойлап, ел бірлігін көксеп, елінің заманына сай қарекет етуін аңсаған ақын білім игеріп, ғылым үйрену мәселесін алдыңғы кезекке қояды.

“Шала молда дін бұзар” деген мысал,

Тек мұнан тәңір өзі сақтағай-ақ, -

деп тілеген ақын Абай өнегесін ұстана отырып, өлеңінің бір тармағына халық мақалын енгізген. “Қоғамдағы тарамданып кеткен қайшылықтарды көрген ақын, соларға тосқауыл қоятын амалдың бірі – сауаттылық екенін айтып, шала оқу мен надандықтан сақтандырады” [2, 85].

Тұлпар жөнінде Р.Бердібаев: “Түрлі халықтардың эпикалық аңыздарында

тұлпар аттың тұлғасы жасалған. Жалпы алғанда тұлпар тұлғасының жасалуы қаһармандық эпостың ең екшелген, көркемдік бояуы қанық тұстарының бірі болып табылады” [3, 54], - дейді. Яғни, ежелден халқымыздың қадірлі түлігі саналған жылқы малы туралы ел жадында қалған аңыздарда, өлең, мақал-мәтелдерде айтылып, мадақталады.

Фольклорлық шығармаларда, әсіресе, эпостарда қаһармандар айрықша қасиеттің иесі ретінде ел есінде сақталу үшін, олардың бойына көптеген мінез-қасиеттер, ерекшеліктер тоғысады. Батырлардың жырда сұңқарға, бүркітке теңеліп, даралана берілуі осындай ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, “Қобыланды” жырында:

Дұғай сәлем дегейсің,
Тұлпарына жұмсаған,
Жұрт иесі сұңқарға [4, 115], -

деген жолдар кездеседі. Көшпелі тұрмыс кешкен халық шаршап-шалдығуды бәлмейтін ұшқыр сәйгүліктерді ойлап шығарған. Тұлпар бейнесі – кең байтақ даладағы қимыл-қозғалысты беруші, батырдың пырағы, қысылған сәттерде ақыл-кеңес беретін серігі.

Батырдың мінген атының жүйрік болып көрсетілуі қаһармандық эпостың түпкі идеясына – халқын сыртқы жаулардан қорғау мақсатына тікелей байланысты. Батырлар жырында тұлпар түрлі-түрлі жағдайда алуан түрлі сипатымен көрінетін киелі жануар. “Тұлпар бейнесі қазақ поэзиясының орталық образдарының бірі, оның төрт түлік малдың бірі ретінде ғана емес, тұрмыстық жағдайлардан да биік, ұлтымыздың рухани әлеміндегі әсемдік пен әдемілік, сұлулық сырларымен байланысты жасалып, әдеттегі қарапайым әдеби бейне қалпында емес, символдық дәрежеде поэзияның төрінен орын алып келе жатқаны сөзсіз. Тұлпар – ұлттық ойлау мен түсінігімізге сәйкес әсемдіктің, ерлік пен батырлықтың символы” [5, 19]. Осы тұлпар бейнесі М.Дулатовтың өлеңінде:

Бәйгеге қостым тұлпар деп,
Ұқсап жүрме жабыға -

деп, жастарды жаңа заманға ілесуге құлшындырып, жігер береді. Өз ғұмырында халқының қамын жеп өткен ақын, жастарға сенім артады, ілгерішіл болуға шақырады.

Өз кезінде қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері С.Сейфуллин, С.Мұқанов тұлпардың ұшқырлығын жаңа заманның жылдамдығына үйлестіре, көптің игілігі болатын жаңа көлік – поезбен салыстырса, ақын М.Дулатовтың жастар бейнесімен қатар қолданатын бейнесі – сұңқар.

Фольклорда тұлпармен қатар қолданатын бейне – сұңқар. Көкке самғаған сұңқар жыр-дастандарда батыр тұлғасын, оны еліне пана-қорған болудағы дара әрекетін беруде алынады. Әрі фольклорлық шығармалардағы сұңқарға байланысты бейне мейлінше тұрақты. Қыран, сұңқар, түйғын – бұлар тек ерлерге, батырларға телініп қолданылады.

Ақын:

Неғылам айтқан сөзім ем болмаса,

Сұңқар мен сұқсыр үйрек тең болмас.

Немесе:

Лаж бар ма болған соң заман солай,

Шақ болып тұр сұңқарды құзғын талаған [6, 94],

деген жолдарда нақты балама жасап, заман қайшылығын, адамдар алшақтығын меңзейді.

Халықтың ұғымында ерен күш иесі, батырлықтың символы ретінде алынатын “сұңқар”, “қыран” бейнесі әдеби шығармаларда кең ұғымда беріледі. Мысалы, Қ.Аманжолов поэзиясында “самолет” секілді нақты атауға “сұңқарды” тіркеп, “самолеттей сұңқар” дейді. Яғни, ілгері жылжуды, қозғалысты көрсетуде алынған. Ақында сонымен қатар, бейнеленіп отырған образды бөлшектей қолдану да байқалады. Мысалы, “Жамбыл” өлеңінде ақынның сырт бейнесін сипаттауда “саусағы шеңгеліндей қыран құстың” немесе лирикалық қаһарманның кеудесін кернеген патриоттық сезімін, ерлігін бейнелеуде “қанатын бер қыран құстың” деген жолдар бар. Яғни, тұтас бейне – қыранның тегеурінін, алғырлығын көрсететін қасиеттерін жеке-жеке алған. Әрі олар “шеңгелі”, “қанаты” деп дара көрсетілгенімен, қыранның қасиет өзгешелігін беруде нұқсан келіп тұрған жоқ [6,71].

М.Дулатов қолданысындағы ерекшелік, “тұлпар-жабы”, “сұңқар-құзғын” деп шендестіре алған, сөйтіп бұл ұғымдардың мәнін тереңдете түскен. Мұндай тәсілді ХІХ ғасырда жасаған Қатаған мұрасынан кездестірдік:

Мен сендей жабының,

Талайын озған тұлпармын.

Сендей жапалақтардың,

Талайын алған сұңқармын [6, 320].

Өрнектеудің негізгі бір түрі шендестіруге ақындар айтпақ болған ойын ерекшелеп, айқындау үшін барады. Бір-біріне кереғар құбылыстарды, мағынасы алшақ ұғымдарды бетпе-бет қою арқылы, олардың сипатын анықтай түседі. Ақын М.Дулатов қарама-қарсы бейнелерді ала отырып, екі ұдай өмір мен адамды көрсетеді.

Әдебиет сөз өнері болғандықтан, сөздің қыр-сыры, көркемдік бейнелілігі, идеялық-эстетикалық қуаты осында ашылады. Сөз ойдың көрінісі десек, ақынның талабы мен талғамы, ойды беру амал-тәсілдері, шеберлігі сөз арқылы табылады. Ақын өлеңдерінде дәстүрлі, тұрақты тіркестер мол кездеседі. Мысалы, “ерте жатып, кеш тұру”, “кір жуып, кіндік кескен жер”, “түн ұйқысын төрт бөлу”, “жер жаннаты”, “ұшқыр ат”, “түзу мылтық”, “болат найза”, “жау жүрек” т.б. [6, 121].

Жалпы тіліміздегі фразеологиялық тұрақты тіркестер – лексикалық бедерлі, экспрессивті-эмоциялық әсері мол саласы бола отырып, көркем шығармада түрлі қырынан пайдаланатыны белгілі. Ақын фольклор қазынасына тән дәстүрлі тіркестерді құбылта пайдаланып, ойын бедерлей түскен.

Ақын өлеңдерінде риторикалық айшықтар, анафоралық, эпифоралық қайталаулар кездеседі. Лирикалық шығармаларда бұл өрнектеулер үлкен

роль атқаратыны белгілі.

Қайталау қазақтың қара өлеңінде мол ұшырасады. Қара өлең фольклорда ерекше өнер ретінде танылған. Бұл жөнінде қазақтың халық өлеңдерін белгілі бір ғылыми жүйеге түсіріп, оның функциональдық, тақырыптық ерекшеліктерін саралап, басқа елдердің өлең үлгілерімен салыстыра зерттеген ғалымдар Б.Уахатов пен қара өлеңнің жанрлық табиғатын қарастырған А.Сейдімбек жан-жақты тоқталады.

Эпостық жырларда “жау шауыпты елімді”, “жау басыпты белімді”, жау кесіпті желімді” немесе “Қобыландыны бір шаншып”, “Қараманды бір шаншып”, “Ер орақты бір шаншып” деген ойнатпалы қайталау да, бәдік айтысында:

“Қаратауым дегенде, Қаратауым,
Тау басынан соғады қара дауыл”, -

деген ырғақты қайталау да мол кездеседі [7, 33].

М.Дулатов “Алашқа” өлеңін он бір буынды қара өлең үлгісімен жазып, бірінші, екінші, төртінші тармақтарында қайталау жасайды:

Шаң жұтқан теке жәуміт атың қайда;
Қалдырмас жауға тастан жақын қайда?
Ұшқыр ат, түзу мылтық, болат найза,
Киінген көк дулыға батыр қайда? [7, 110].

деп айтатын ойының салмағын, сазын үстей түседі.

Көркемдеу құралдарының бірі – айқындау. Ол ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді. Ақынның фольклорға тән айқындауды қолдануына назар аударсақ, “шалқар көл”, “зеңгір тау”, “асқар тау”, “қара тас”, “биік бел”, “шөл дала” т.б. Ақын фольклордағы дәстүрлі айқындауларды нақтылы өмір көріністерін көзге айқын елестетуде пайдаланған.

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан шаруаң жараса, алаш!

Ақын фольклордағы дәстүрлі айқындауларды нақтылы өмір көріністерін көзге айқын елестетуде пайдаланған. “Ойпаң жер”, “жарты жаңқа”, “аласа ағаш”. Ақан өзінің жүрегінің жүдеу тартқанын сезінді. “Таза бұлақ” атты өлеңінде:

Бұл сөзден ғибрат мол адамзатқа,
Тегін қыл, жақсылықты пұлға сатпа.
Бұлақтай кез-келгенге даяр болып,
Міндетсіз білімді тарат халыққа [7, 113], -

дейді. Қазақтың “Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні болсын” деген мақалы бекерге айтылмаған.

Халық айтылмақ ой-пікірдің қорытындысы, түйіні ретінде мақал-мәтелді пайдаланған. Сол дәстүр осы күнге дейін халық арасында сақталып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Елеуқенов Ш. жаңа жолдан. –Алматы: Жазушы, 1989. -320 б.
2. Далгат У. Литература и фольклор. –Москва: наука, 1981. – 232 с.
3. Дулатов М. Оян, қазақ! –Алматы: Ана тілі, 2003. -84 б.
4. Әбсемет М.О. Міржақып (өмірі мен шығармашылығы). –Алматы: Жазушы, 1995. -189 б.
5. Дулатұлы Міржақып, Алтытомдық шығармалар жинағы. Т 1: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер / М. Дулатұлы; ҚР Мәдениет және ақпарат министр. - Алматы : Мектеп, 2013. - 368 б. - (Алаш мұрасы)
6. Дулатұлы Міржақып, Алтытомдық шығармалар жинағы. Т 2: Көсемсөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары / М. Дулатұлы; ҚР Мәдениет және ақпарат министр. - Алматы : Мектеп, 2013. - 392 б. - (Алаш мұрасы)
7. Дулатұлы Міржақып, Алтытомдық шығармалар жинағы. Т.3: Көсемсөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіштері / М. Дулатұлы; ҚР Мәдениет және ақпарат министр. - Алматы : Мектеп, 2013. - 400 б. - (Алаш мұрасы)

М. ДУЛАТОВТЫҢ «ОЯН ҚАЗАҚ» ӨЛЕҢІНДЕГІ ПАТРИОТИЗМНІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Мамырбекова А.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.

Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматривается художественная специфика творчества М. Дулатова. В этой статье будет рассказано о духовности в поэзии М. Дулатова.

А.Байтұрсынов пен М.Дулатов әлеуметтік өмір сахнасына шыққан кезде патша үкіметінің Қазақстанда отарлау саясаты әбден дүрлеп, шыңына шығып тұрғаны жоғарыда айтылды. Мал баққан елді шұрайлы жерлерінен айырып, алым-салықты көбейтіп, жұрттың титығына жетіп жатқанда, орыстың тілін білмейтін сауатсыз халық ең болмаса қазынаға кеткен жерінің ақысын да даулай алмай, көрген қорлық-зорлығын айта алмай, құлақ кесті құл жағдайында қала беретін [1, 202].

Осы әділетсіздікті көзбен көріп өскен саналы азаматтардың сондағы халыққа айтқан ең бірінші сөзі: теңдігімді алам десең, алдымен әкімдердің тілін үйрен, оқуын оқы, олармен иық теңестіріп, тұрмыстық мүдденді қорғай алатын дәрежеге жет, - деген сияқты үгіт түрінде болды.

Сондықтан Ахмет, Міржақыптардың ағартушылық қызметінде халықты жалпылама оқу-білімге шақырған ұранмен қатар, осындай салмақты саяси астар да болды. Бұл астар олардың кейінгі азаткерлік-төңкерісшілдік күш-

жігерлеріне дәйек болып, саяси күрескердің сындарлы әлеуметтік көзқарасына айналды.

М.Дулатовтың алғашқы өлең жинағына «Оян, қазақ!» деген ат беріп, соған жалғастыра: «жатуың енді, қазақ, жарамасты» деп жеделдетуінде, халықты нәтижелі іс-әрекетке, қызу қимылға, саналы тірлікке, елдікке, бірлікке шақыруында - өмірдің өктем талабынан туған осындай көкейкесті зәрулік болатын.

Міржақыптың ағартушылық көзқарасына тән екінші бір өзгешелік - діни оқу мен дүниелік ілім-білімнің арасын табиғи байланыстыра көтеру. Ақын өзі мұсылманша әжептәуір жүйелі білім алып, діни соқыр еенім дәрежесінен жоғары көтерілін кеткендіктен, құран, шариғат сөзіндегі адамгершілік, тәлім-тәрбиелік мәнді дұрыс ұғына білген. Сондықтан ол принципінде дінге қарсы емес, керісінше, оны қазақ қауымының рухани қажетіне жарату қамын ойлап, сындарлы пікірлер айтады.

Ахмет ағасы сияқты, ол да дүмше молдаларды сынағанда, ісләмды ұнатпағандықтан емес, қайта, аңқау елге арамзалық жасап, дұға-намаз бен қайыр-фатиханы өздерінің бас пайдасына жаратып жүрген дүниеқоңыздығы мен пасықтығы үшін сынады. Қазақ ауылындағы мешіт, медресе жұмысының ұйымдастырылуындағы қара дүрсіндік пен шалағайлықты көрсетіп, оған жүйелі педагогикалық сипат беруді жақтайды. Бұл - сол кездегі қазақ оқығандары мен қазақтан шыққан діни қызметкерлердің көбі көтеріле алмаған деңгей болатын.

«Мешіт, медресе хақында», «Тәртіпті медресе жоқ бұл қазақта», «Қазақ халқына діни бір уағыз» атты өлеңдерінде Міржақып мұсылманша оқуды қазақ ауылындағы ағарту ісінің негізгі саласы деп қарап, ондағы дәрістің кәдімгі мектептегіше оқу-методикалық негізде ұйымдастырылуын діттейді.

Осы орайда қазақ ауылындағы мұсылмандыққа байланысты жол берілген ұшқарылықтың салдарынан, соңғы уақыттарға дейін, әсіресе, сыңар жақ идеологияның үстемдігі тұсында, халқымыздың рухани өміріне елеулі нұқсан келтіріліп келгенін өкінішпен айтуға тура келеді.

Біріншіден, мұсылман оқуының мәні жоққа шығарылуы себеп-ті-революцияға дейінгі халықтың сауаттылық көрсеткіші жасанды түрде төмендетіліп, қазақтар 1917 жылға дейін өзіндік жазу-сызуы жоқ жабайы халықтар қатарына қосылып келді.

Екіншіден, қазақ халқы өзінің табиғатында атеист халық еді деген қисын жасалып, оның «дінсіздігі» жақсы қасиеттерінің бірінен саналып келді. Соны ресми идеологиямызда әжептәуір мақтан тұтып айттық.

Шындығында осылай ма еді? Жоқ, олай емес екендігіне Міржақып өлеңдерін оқып отырғанда көз жеткізе түсеміз. Мәселен, «Мешіт, медресе хақында» атты өлеңінде ақын қазақ мұсылмандағының шалалығын, жұрттың көбі дін күтпей, құр мұсылман деген атақты малданып жүретінін айта келіп, оның себептерін ашады. Ең алдымен, көп ауылдарда мешіт жоқ, барларында оны халыққа рухани ықпал ете алатындай үлгілі дәрежеде ұстайтын білгір имамдар жоқ.

Осы тұста Дулатов тағы бір үлкен шындықтың бетін аша кетеді. Бақсақ, көп жерлерде мешіттің ашылуына орыстың миссионер топтары кедергі келтіреді екен. Демек, қазақ даласында ісләм дінінің әлсіз болуының бір ұшығы патшалықтың отаршылдық саясатына барып тіреледі екен. Оның әр жағында шығыстың көптеген ұсақ халықтары арасында қазақты да шоқындыру мақсаты жатқаны белгілі.

Ал, біз болсақ осының байыбына бармастан, қазақтың мұсылмандығы жай, бер жағы ғана еді деп, бүкіл халыққа ұждан жалғандығын таңып, оны екі жүзді етіп көрсетіп келдік [2, 123].

«Тәртіпті медресе жоқ бұл қазақта» дейтін өлеңде қыр балаларының ауыл молдасынан оқуы барып тұрған азап екені, онда сабақтың белгілі бір күн тәртібі, оқу кестесі бойынша жүргізілмейтіні, дәріс бағдарламасының орындалуына қарай шәкірттер оқу топтарына бөлініп, жылма-жыл сынып ауыстырыш, кластан класқа көшіріліп отырмайтыны сыналады. Керек десеңіз, ауылда балалар оқитын арнаулы үй де болмай, сабақ көбінесе төл қораларда, иіс-қоңысты, лас орындарда өткізілетіні үлкен қышжылыспен айтылады. Өйтетін себебі, ақын ауыл балаларының молда алдынан қара тануын тек қана діннің оқуы деп қарамай, дүниелік өнер-білімге, үлкен ғылымға барар жолдың бастапқы буыны деп қарайды. Сондықтан да өлеңнің соңғы қорытынды шумағы мынадай шақырумен аяқталады:

Келер ме өздігінен бізді іздеп,

Қол созып ұмтылмаймыз мағрифатқа.

Өнерлі халықтардан өрнек алып,

Кел енді бұл гадетті тасталық та.

Балаларға дін уағыздары мен ғылыми пәндерді қатар оқытудың кеңейтілген бағдарламасы «Қазақ халқына діни бір уағыз» атты өлеңде бұдан де гөрі нақтыланып баяндалады. Оның негізгі мазмұны мынадай. Қазақ халқы Россиядағы мұсылман дінінің ресми орталығына бағындырылсын. Оқу жүйесі ауылдық, болыстық және уездік болып саты-сатыға бөлінсін. Оның басшылығына тағайындалған лауазым иелері діни парыздармен бірге азаматтық рәсім міндеттерін қоса атқарсын. Әр болыста бір медресе ұйымдастырылып, мұсылманша, орысша сабақ екі жүйе жүргізілсін. Бүкіл оқу процесі ғылыми-педагогикалық ережелерге негіздей құрылсын. Бұл жұмысқа жүйелі қамқорлықты үкімет орындары өз міндетіне алатын болсын.

Әрине, бұл сияқты күрделі жоспарлардың ойдағыдай жүзеге асуы оңай емес. Ол үшін ресми әкімшілік орындарының қолдауымен қатар, жалпы халықтың, әсіресе, бұқара көпшіліктің оқуға, ғылым-білімге деген ынта-ықласын ояту қажет. Халықтың болашақ тағдырының мықты бір кілті осында екенін ел-жұрттың санасына мықтап тұрып кую ләзім.

«Өнермен хисал болған нәрселер» атты өлеңде осындай насихаттық және танымдық мол тағылым бар. Өзінің ұлы ұстазы Ыбырай Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» атты әйгілі өлеңінің дәстүрінде жазылған бұл шығармасында Міржақып, өз заманындағы ғылым мен техника жетістіктерінің ең соны жаңалықтарын тізбектей баяндай келіп, соның

барлығы әлгіндей оқу-ағарту ісінің жемістері екенін және соның барлығы адам игілігіне қызмет етіп отырғанын түсіндіреді.

Оқу-ағарту ісінің тағдырын шешетін ендігі бір маңызды шарт - осындай ғаламдық маңызы бар игілікке мұрындық бола алатын тәжірибелі ұстаздардың болуы, ақынның дәл өзі сияқты жалынды сөзімен де, жағымды ісімен де бұл үрдіске сүбелі үлес қоса алатын зиялы азаматтардың, әсіресе, жастардың қалыс қалмауы. Сондықтан, ақын бұл бағытқа айтар сөзінің бір сарасын соларға арнайды. «Өнерін халық пайдасына жұмсап жүрген «оқығандарымызға» деген және «Ақылы кәміл жігіттер», «Зейнолла әпендіге жолдадым хат» деп басталатын өлеңдерде ақынның ағартушылық қызметін нақ осы тұрғыдан толымды ете түсетін көшелі пікірлер бар.

М.Дулатовтың бүкіл шығармашылық мұрасында бір-біріне жалғастыра жылғаланып отыратын күрделі тақырып – әйел мәселесі. Әр кезеңде әр түрлі жанрда көтеріліп, әр қырынан көркемдік шешімін табатын бұл тақырып алғаш рет «Оян, қазақ!» жинағында «Жесір даулары хақында» атты ұзақ өлеңде сөз болады. Онда қазақ халқының сонау ерте замандардан бері қарай ата салтына айналып, бүкіл болмысына сіңіп кеткен жақсы дәстүрлерімен бірге талай ұрпақтардың өміріне залалын тигізіп, талай жандарды бақытсыздыққа ұшыратып келе жатқан қатал зандардың бірі – әйел тағдырына байланысты екені аса бір лепті ақындық әсер күшімен жырланады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Елеукенов Ш. жаңа жолдан. –Алматы: Жазушы, 1989. -320 б.
- 2 Далгат У. Литература и фольклор. –Москва: наука, 1981. – 232 с.
- 3 Дулатов М. Оян, қазақ! –Алматы: Ана тілі, 2003. -84 б.
- 4 Әбсемет М.О. Міржақып (өмірі мен шығармашылығы). –Алматы: Жазушы, 1995. -189 б

ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ШОҚ ЖҰЛДЫЗДАРЫ

Дүйсекеева А.Е.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к, аға оқытушы Нұрлыбаев Н.М.

Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматриваются тематические особенности современной драматургии с ее характером. В этой статье анализируются драматические события эпохи независимости.

Ш.Құсайыновтың “Томирис” пьесасы да тарихи тақырыпқа жазылған сәтті туынды. Біздің дәуірімізге дейінгі 530-шы жылдар шамасында өмір

сүрген сақтар патшайымы Томирис өз жері, туған даласы үшін аянбай күрескен. Оның даңқы кейінгіге Геродот жазбалары арқылы жеткен. Бүкіл Азияны билеген парсы патшасы Кир сақ даласына да көз алартады. Өзі билік құрып тұрған жердегі байлыққа көңілі толмай, Томирисі жар етіп, сақ даласына үстемдік етсем деген ой мазасын алады. Осы ойын Томириске жеткізеді. Ол Кир патшаның қызыққаны сақ даласының кеңдігі мен асыптасқан байлығы екенін түсініп, парсы патшасының бұл ойы жүзеге аспайды деп жауап береді.

Парсы әскерлеріне қарсы алғашқы айқаста Томирисің баласы Спаргапис қаза табады. Ұлынан айырылып ашынған ана бүкіл сақ жұртын атқа қондырады. Тарихшы Геродоттың айтуынша бұрын-соңды болмаған сұрапыл шайқас болады. Жеңіліс тауып көрмеген Кир патшасы сақтардың жауына қатал, жорыққа берік халық екенін білсе де, жеңуді мақсат етеді. Сырдарияның бер жағында өткен алапат шайқаста сақтар өздерінің жауынгер халық екенін дәлелдеп, парсыларды қырып салады. Міне, біздің бүгінгі жерімізді ұлы бабаларымыз осылай қорғап қалған. Пьесада биік отаншылдық рух танылады.

Көркем прозасымен қазақ әдебиетінің қорын байытқан Шерхан Мұртаза драматургия жанрының да дамуына үлкен үлес қосты. Қазақ театр сахнасының тұрақты репертуарына айналған «Сталинге хат», «Бесеудің хаты», «Жалғыз үйлік зілзала», «Есек саудасы», «Домалақ ана», «Ноқтаға басы сыймаған» пьесалары драматургтің суреткерлік шеберлігін тағы бір қырынан танытты. Белгілі драматург Қалтай Мұхамеджанов «Сталинге хат», «Бесеудің хаты» драмаларын «халықтық трагедияны екі тарихи тұлғаның өмірлік шындығы арқылы көрсетуге құрылған драма-диалогия» деп бағалаған болатын.

Өзінің сүйікті кейіпкері Тұрар Рысқұловты сахнаға әкеліп, тартысты заманның шындығын тереңдей таныту драматургтің жеткен жаңа жетістігі еді. Голощекин саясатының қазақ даласына апат әкелгенін Сталинге хат түрінде жазған Тұрар әрекеті, ұлттың үлкен қасіретін жанымен түйсініп, оған жүрегімен қиналғаны «Сталинге хат» драмасынан барынша көрініс тапқан. «Қыл көпір» романының соңғы тарауларындағы Сталин мен Рысқұлов арасындағы сөз қағысулар сахнаға әкелініп, романда тоқталмаған жайттарға қаламгер пьесада орын берген. Ашаршылық жылдарындағы ел ішіндегі жағдайлар терең ашылған. Рысқұлов хатта жазғандарын Сталинге санамалап көрсетіп, Қазақстанға не керек екенін айтады. Соларды талап етеді.

Сталин мен Тұрар арасындағы диалог астарлы ойлар қақтығысына құрылған. Пьесаның соңғы шешіміндегі сахнаның екі бұрышындағы екі қара киінген адам Тұрарды 1937 жылғы зұлматтың құрбаны күтіп тұрғанын меңзейтін символдық кейіпкерлер.

Осы ашаршылық кезеңінің ащы шындығы «Бесеудің хаты» пьесасының да басты оқиғасы. Тарихтан белгілі, қазақ даласындағы қасіретті жағдайға ашынған бес қазақ жігіті Голощекин саясатының қателігін, «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» науқанын әшкерелеп, өлкелік комитетке хат

жазған. Бұл өрімдей бес жігіттің халыққа араша сұрап, өз бастарын қатерге тіккені Х.Есенжановтың «Жүнісовтер трагедиясы» романының оқиғасына да енген. Ғатауллин, Қуанышев, Дәулетқалиев, Алтынбеков, Мүсірепов сияқты бес азамат қол қойған бұл хаттың халық тағдыры үшін мәні зор еді. Көрнекті қазақ қаламгері, қазақ әдебиетіндегі алыптар тобының өкілі, суреткер Ғабит Мүсіреповтың азаматтық тұлғасын толықтытар оқиға пьесадағы тартыстың өзегіне алынған.

Шерхан Мұртаза «Домалақ ана» пьесасында аңыз оқиғасына тереңдей енсе, «Ноқтаға басы сыймаған» пьесасында халықтың қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлының сахналық тұлғасын сомдаған. «Жалғыз үйлік зілзала» пьесасында қаламгердің соңғы жылдарда баспасөз бетінде өзі көтеріп жүрген өзекті әлеуметтік мәселелерді жинақтап, сахнаға шығаруды көздеген. Астанада болып жатқан, бүгінгі күннің ең басты мәселелесіне айналған, шешімін таппаған баспанасыздық, тұрғын үй, мансапқорлық, паракорлық, көкек аналар оқиғалары топтастырылып, пьесаның арқауына айналған. Пьесада бұл мәселелер шынайылықпен бейнеленіп, қақтығыстар мен тартыстар нанымды шыққан. Қазақ халқының тағдыры, жанайқайы Сандұғаш пен Малқар, Салбырақ, Қорған, Мүнира, Сырға сияқты кейіпкерлер арқылы жеткізілген. Жариялылықты пайдаланып көбейе бастаған партиялардың мақсат-мүдделері бірде жеңіл күлкімен, бірде ащы мысқылмен шебер әшкереленген.

Қаламгер Сәкен Жүнісов қазақ драматургиясының дамуына да үлес қосты. Бұл жанрдағы тырнақалды туындысы – «Бәсеке» атты шағын пьеса. Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсіреповтердің шағын прозаларының желілерін негізге ала отырып, «Ажал мен Ажар» пьесасын жазды. «Қызым, саған айтам» драмасында адмгершілік, әдеп пен иба, отбасы бірлігі мәселесі көтерілген. Бұл пьесаның басты ерекшелігі – кейіпкерлер монологының шегіністерден тұруы. Бірқатар пьесаларын өзінің прозалық туындыларының негізінде жазған қаламгер драматург ретіндегі шеберлігін барынша танытты. «Қос анар» («Жапандағы жалғыз үй» романының негізінде), «Төгілген қандар, шашылған жандар» («Заманай мен Аманай» повесі бойынша), «Өліара» («Ақ қасқырлар қамаған қызыл керуен» повесі негізінде) драмаларындағы терең психологизм мен драматизм прозалық туындыларды жанр заңдылығы мен талабына барынша икемдеп, жаңа сапалық өзгерістерге түсірген. «Өліара» пьесасы үшін қаламгер Мемлекеттік сыйлық алды.

Драманың бір саласы – комедия жанрында да Сәкен Жүнісов үш туынды берді. «Қысылғаннан қыз болдық» атты музыкалық комедиясы Б.Майлиннің «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» атты диалогқа құрылған өлеңімен үндес. Ал, «Кроссворд немесе масханадағы маскарад» атты екі бөлімдік сатиралық комедиясы сахналық қойылымнан тез түсіп қалды. Себеп – ондағы Маймыл, Түлкі, Қасқыр кейпіндегі кейіпкерлер қоғамдағы шындықты шебер бейнелеуімен жұрт назарын аударып, кейбіреулердің күдігін туғызғанын театр сыншысы Әшірбек Сығай жазған болатын. Пьеса Орталық Комитеттің нұсқауымен қойылымнан алынды.

Драматургтің мақсаты – пьесадағы айықтырғышқа түскен жандарға табиғатына сәйкес аңдық «маска» кигізе отырып, қоғамның көлеңкелі жақтарын ашу. «Жаралы гүлдер» пьесасы Отан соғысы кезіндегі тылдағы халықтың өмірін суреттеуге арналған. Әкелері соғысқа аттанып, қабырғалары қатып, бұғаналары бекімей тұрмыстың ауыртпалығын арқалаған жасөспірімдер тағдыры пьесаның негізгі тақырыбы.

Драматург қаламынан туған «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» – халқымыздың біртуар тұлғаларына арналған, көпшілікке белгісіз жайттарды көркем бейнелеген туынды. Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов сияқты әдебиетіміздің алыптарын кейіпкер етіп ала отырып, драматург бірнеше линияда қоғамдағы шындықты, тартысты жағдайларды шеберлікпен көрсетеді. Кемеңгерлердің азаматтық ұстанымдары мен дүниетанымдары, оларды аңдып баққан көлеңкелердің іс-әрекеттері, бүгінгі ұрпақ өкілдерінің шындықты білмекке ұмтылуы драма оқиғасын барынша ширықтырып, салмағын арттырған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Турабаева Л. Қ. Қазақ прозасындағы өнерпаз тұлғасының бейнеленуі.
2. Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы, 2019.-125 б..
3. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019 374 б
4. Қирабаев С. С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім., 2015-228 б

ҚАЗІРГІ ДРАМАТУРГИЯНЫҢ СИПАТЫ МЕН ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дүйсекеева А.Е.
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к, аға оқытушы Нұрлыбаев Н.М.
Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматриваются тематические особенности современной драматургии с ее характером. В этой статье анализируются драматические события эпохи независимости.

«Пьеса-драма, комедия-әдебиеттің ең қиын формасы», - дейді М. Горький. Себебі, әдебиеттің проза, лирика жанрларында айтатын ой, кейіпкерлер іс-әрекеті, көрініс, сахна бірінші кезекте болады. Орыс жазушысы Гоголь: «Пьеса тек сахнада ғана өмір сүреді» деуі осыған дәлел.

«М. Әуезов эпикалық жанрдың қазақ ауыз әдебиетінде барынша дамығандығын көрсетеді. «Салт ертегілер қазақта ұшан-теңіз. Бүгін туып отырған көркем прозаның (роман, әңгіменің) мол іргесі, кең қоры осы түрде айтылған салт романы (халық романы), тарихи ұзан әңгіме (повесть) тарихи хроника, ең алғашқы қысқа әңгіме (новелла), қызық құрылысты өткір әңгіме,

күлкі әңгіме, геройлық әңгіме, шебер өмірбаяндық әңгімелер, жорық-жортуылды әңгімелері сияқты құбылысы көп, қиын түйінді, шытырман оқиғалы әңгімелер бәрі де осы топтан табылады. Мұндай алуын түрлі көркі көп халық қорына қарағанда жазба әдебиеттен бұрын-ақ көркем қарасөз туғызушы атсыз әңгімешілер еңбегімен, қалың халық даналығымен бірге қазақта аса шебер жанрлар туып өсіп қалғанын көреміз» [1].

Эпикалық шығармалар жанрының сан-алуандығымен ерекшеленетіндіктен бұл сарындағы шығармаларды талдау үлгісі де күрделене беретіні рас. Эпикалық жанрлардың ішіндегі ең көп ауызға ілінетіні роман болғандықтан біз осы жанр төңірегіндегі тілдік талдауларымызды ұсынғалы отырмыз.

Академик Зейнолла Қабдолов «тақырып – жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы, идея жазушының сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы», – деген анықтама береді. Роман жанрына талдау жүргізгенде ең алдымен оның сюжеті мен композициясына баса назар аударамыз. Сюжет дегенде ең алдымен ондағы оқиғалар желісі есімізге түсетіні ақиқат. Профессор Әбіш Байтанаев Шын шеберлік кітабында «Абай жолының» сюжеттік желісі» тарауында біраз оқиғаның түрлері мен бөліктерін сөз етеді. «Романның қай жерін алсаңыз да бәрі тұтастық, оқиғаға байлық, сылдыр сөзге сараңдық, шеберлікке құрылған», дейді ол [2]

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары әдебиеттің басқа жанрларымен қатар, драма да дами түсті. Мәселен, С.Жүнісовтің “Кемеңгерлер мен көлеңкелер”, Ш.Мұртазаның “Сталинге хат”, “Бесеудің хаты”, “Қызыл жебе”, Д.Исабековтың “Тор”, “Актриса”, Ә.Таразидің “Ақын. Періште. Махаббат”, Б.Мұқайдың “Өмірзая”, Ә.Кекілбаевтың “Абылай хан”, Ш.Құсайыновтың “Томирис”, Р.Мұқанованың “Мәңгілік бала бейне”, И.Сапарбайдың “Сыған серенадасы”, Д.Амантайдың 63

“Сәлметсіз бе, қоңыр мұң”, С.Сматаев пен Т.Теменовтің “Көгілдір такси” сияқты адам жанының қуанышы мен қайғысын, адалдық пен арамдықты таразылайтын драмалар туды.

Тарихи-өмірбаяндық пьесалардың ішінде Ә.Кекілбаевтің “Абылай хан” мен М.Байсеркеновтың “Абылайдың ақырғы күндері” драмаларын атауға болады. Абылай ханның бейнесін жасауда жарыса қалам тартқан екі автордың да айтар ойлары айқын. Ұлы тұлғаның сахналық кескінін еске ұстай отырып, жалпы әдеби драматургиялық нұсқаның ішкі қақтығысқа толы күрескерлік, қаһармандық рухын сақтаған.

Бұрын әдебиеттің қай жанрында да дәріптелмей келген Абылай сынды тұлғаның жеке өміріне, тағдырына байланысты деректердің тапшы болғанын ескерсек, бұл драмалардың ұрпақ үшін тарихи маңызы зор. Ә.Кекілбаевтің драмасындағы оқиға тізбектері көп жылдарды қамтып, хроникалық тұрғыда беріледі. Абылай хан (1711-1781) - өз уақытының ірі мемлекеттік қайраткері, реформатор, Ресей мен Қытай ортасында жатқан қазақ хандығының тәуелсіздігін сақтау үшін үлкен еңбек сіңірген, басқару ісінде жаңа

ұстанымдарға сүйенген тұлға. Пьесаға негіз болған Абылайдың алғаш таққа отыруы мен оны паналап келген Әмірсана тағдыры.

Осы оқиғаның төңірегінде хан тұқымдарының билікке таласы, хан өмірі мен оның саяси жолы, арман-мақсаты, өкініш-наласы бейнеленген. Бір жағынан Ресей қыспағы, екінші жағынан Қытай империясының қазақ еліне көз алартуы, енді ғана тұйықталған Жоңғар жорығы, осылардан сақтану, елді бірлікте ұстау, ағайынның дау-дамайын басу осының бәрі Абылай үшін ауыр жылдар еді.

Әбіш Кекілбаев әлем әдебиетіндегі классикалық драматургия үлгілерін қазақ тіліне аударумен бірге өзі де осы жанрда төл туындыларын дүниеге әкелді. «Абылай хан» атты халықтық-қаһармандық сахналық дастаны еліміз тәуелсіздік алған кезде жазылды. 1998 жылы М.Әуезов атындағы академиялық драма театрында қойылды. Жазушының прозасында көтерілген ғасырлар бойы халық аңсаған тәуелсіздік, азаттық идеясы осы драмалық туынды арқылы сахнаға шықты.

Пьеса үш көріністен тұрады. Бірінші көріністе тарихи аңыздардан мәлім, Абылайдың Сабалақ атанған жас күні суреттелген. Ұрыс даласында қалмақтың батыры Шарышты өлтіріп, батырлығымен көзге түскен сабалақтан Көмей әулие кім екенін сұрайды. Сөйтіп Абылайдың тегі анықталады. Азан шақырып қойған аты Әбілмансұр. Жауға тасы Абылайдың атымен ұрандап шабады.

Екінші бөлімде аң аулап жүріп, қапыда қалмақтардың тұтқынына түседі. Абылайдың жан арпалысы арқылы мінез бітімі ашылған. Ерекше қаһарман туған жас Қалданды да ойға қалдырған. Тұтқынға көңілі кетіп, көмекке келетін Күлпаш сұлу, олардан туған Әмір Сана оқиғалары пьесадағы тартысты күшейте түседі. Абылай зынданнан шешендігімен, тапқырлығымен құтылады. Драматург бұл тұста сөз құдыретіне ерекше мән береді. Әйгілі жыраулардың Абылай ханға қарата айтатын «үш ауыз сөзбен құтылдың» дегенінің мәнісін ашады. Сондағы үш ауыз сөз Әбіш Кекілбаев туындысында былайша беріледі:

«Қалдан: Тауда тарлан ойнай ма, бағлан ойнай ма?

Әбілмансұр: Тарлан ойнаса – жәріместігінен ойнайды,

Бағлан ойнаса білместігінен – ойнайды.

Қалдан: Тар жерде теке тіресе ме?

Әбілмансұр: Теке тіреспейді, текешік тіреседі.

Қалдан: Тірессе не болады?

Әбілмансұр: Екеуі де бөріге бұйырады».

Қалданның астарлы сұрағына Абылай осылайша шешендікпен жауап береді. Абылайдың айбатынан сескенген қалдан басына азаттық беріп, іргем тыныш болар деген оймен қызы Топышты қосып, еліне аттандырады.

Үшінші көріністе тартыс күшейіп, оқиға ширыға түседі. Ел ішіндегі лаң, бітпес дау суреттеледі. Қазақ шонжарлары қалмақ шапқыншылығынан қорқып, Әмір Сананы қайтаруды талап етеді. Хан баласын Ресейге өткізіп жіберуге мәжбүр болады. Бір жағынан орыс, бір жағынан қалмақ, бір

жағынан қытай қысқанда, оған ел ішіндегі дау қосылып, Абылай сан сауалға жауап іздепаласұрады. Абылайдың мұндай кезде кеңесшісі, ақылшысы Көмей әулие – тарихтағы Бұқар жыраудың бейнесі. Ханға өктем сөйлеп, кеңес беріп, керек жерінде түзетіп отырған данышпан қарт жалпы қазақ даналығының жиынтық бейнесіндей. Күлпаш пен Топыш, кейуана мен дуана бейнелері бас қаһарманның мінезін танытуда өзіндік роль атқарған.

Пьесада ұлттық мінез бен болмыс айқын танылады. Жалқаулық пен кертартпалық, аяқтан шалу сияқты қазақи мінездеді драматург кейіпкерлердің әрекеттері мен пиғылдары арқылы көрсеткен.

Қорыта айтқанда, Ә.Кекілбаевтің «Абылай хан» пьесасы – қазақтың кешегісі арқылы бүгінін меңзейтін туындысы. Әйгілі прозашының драматургия жанрын еркін игергеніне осы пьеса мысал.

М.Байсеркеновтың “Абылайдың ақырғы күндері” драмасында бір тәулік ішіндегі Абылайдың жай-күйі, іс-әрекеті суреттеледі. Сырқат Абылай аласапыран да тас түйін күйде, психологиялық тұрғыда ауыр жағдайды бастан кешеді. Пьесадағы Абылайдың өлімі туралы болжамдардың бірі сюжетке негіз ретінде алынады да, хан өмірінің соңғы үш күнін бейнелейді. Осы күндер ішінде хан өз өміріне жүргізген саясатының жетістік-кемшін тұстарын, қателігін, өкінішін, қол жеткізе алмай қалған арман-аңсарын зерделеп, көз алдынан өткізеді.

Хан өмірі, оның саяси жолы, ондағы жақтастары мен қарсыластары, жорықтары “сана ағыны” тәсілімен де, Бұқар жыраумен диалогтарында айшықты бейнеленеді. Пьесадағы кейіпкерлер саны үшеу: Абылай, Бұқар жырау, Сейіс. Бұқар – ойшыл, ханның кеңесшісі, жырау; Сейіс – Абылайдың күзет басшысы, ханға көзсіз берілген адам. Сахнада өтетін оқиғалар бір-бірімен жалғас екі уақыттық өлшеммен беріледі. Алдымен ел-жұртының көз алдында Абылай мен халықтың тағдыры сығымдалып, жинақталып беріледі, екіншісі өткен тарих бүгінгі күнмен салыстырыла көрінеді. Абылай ұлы хан болғанымен, Уақыт пен Тарих алдында кәдімгі жан, пенде. Яғни, пьесаның соңында барлығын таразылайтын, барлығына төрелік ететін – Уақыт деген түйін беріледі.

Қорыта айтқанда тәуелсіздік дәуірі туғызған драмалық шығармаларда көбінесе ел тархына үлесін қосқан халық қаһармандырының өмірі арқау бола отырып, жаңа пішін мен формаға ие болды

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Турабаева Л. Қ. Қазақ прозасындағы өнерпаз тұлғасының бейнеленуі.
2. Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы, 2019.-125 б..
3. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019 374 б
4. Қирабаев С. С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім., 2015-228 б
5. Сыдықов Т. Қазақ трихи романының көркемдік тіні. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. - 360 б

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ, ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аликулова А.
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.
Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматриваются особенности новаторского направления в современной казахской поэзии. В этой статье проанализированы поэтические произведения эпохи независимости.

«Поэтикалық шығармашылыққа қабілеттілік туралы айта келе, әл-Фараби ақындарды үш топқа бөледі. Біріншісі, теориялық тұрғыдан бұл өнер негіздері жайлы білімнен ада болғанымен, поэзияның немесе барлық жанрларына табиғи қабілеті барлар. Екінші топтағы ақындар, олар табиғи дарындарымен қатар, поэзия өнерінде де терең білгірлігімен сипатталады. Оларды «ойлаушылар» деп атауға тұрады. Үшіншісінде – шығармашылық төлтумалық пен өнер канондары туралы терең білім жоқ, алғашқы екі топтағы ақындарға еліктеушілер» [39,152] .

«Фарабидің ойынша, нағыз көркемдік өнерді, білімді табиғи таланты зор ақындар туғызады. Оның үстіне «ғажап поэзия» жасау үшін ақын еркіндігі болу керек. Ақын өзі игерген, әбден меңгерген жетік формада (жанрда) жазса да, жақсы туынды бере алады. Ал әр түрлі әсер ықпалдарға байланысты немесе өзі әбден игермеген жолмен жазса, білгір ақынның өзі де жақсы нәтижеге жете алмайды. Өлең шығаруда ақынның білімділігі мен табиғи талантына қоса тәжірибелілігі де қажет деп, жазушының өз өнеріне кемелденуін ерекше бағалайды» .

«Поэзия – жүректің сөзі. Бір жүректен шыққан шымыр сөз кем дегенде жүз жүректе бұғып жатқан бұла сезімнің бұлықсып бас көтеруіне түрткі болады. «Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар» деген ұлғатты сөздің өлеңге де толық қатысы бар. Жүректегі сезімді оятқан өлең тегін өнер болмаса керек. Өлеңнің өнегесі сол, ол адамдық сезімді ғана оятып қоймайды, оны адамзаттық асқақ сезімнің дәрежесіне дейін көтереді. Азаматтық асқар сезімнің шыңы ұлттық сезім де өлең арқылы оянып рухани күш алады» [40,152] , – дейді сыншы С.Әшімбаев.

Қазақ халқының ежелден суырып салма ақындарға өте бай халық болғандықтан халық ауызы әдебиетінде де тұнып тұрған мөлдірлікпен тазалықты дәріптеген өлең шумақтары тарихы тереңнен келе жатқан ең молы, бағалысы болып табылады. Қара сөзден өрілген прозалық жанрдан бұрын біздің ауызба ауыз дамып келе жатқан көптеген халықтың алты ауызы қазіргі күннің өзінде маңыздылын жойған емес.

«Поэзия - өнердің асыл тегі. Өзге өнердің бәрінің өзін біреуде қолданатын құралының мүмкіндігіне қарай творчестволық әрекеті азды-көпті

болса да қысымнан, тар өрісті боп келеді. Поэзия адамның еркін тілімен берілгендіктен, онда үн де, сурет те және пайымды, айқын айтылған түсінік те болмақ. Сондықтан өзге өнердің барлық элементтері поэзияда бар, сөйтіп, ол әлдебір өнердегі жеке-жеке тәсілдердің барлығын бірінен-бірін бөлектемей, бірден пайдаланатын секілді. Поэзия тұтас өнер соның ұйытқысы болып табылады және оның барлық жағын қамти отырып, бүкіл өзгешеліктерін айқын, анық түрде бойына жинақтады», [41,152] – дейді В.Г. Белинский.

Басқа халықтарға қарағанда біздің қазақ халқы өзінің жаратылыс туралы, өмір туралы, адамшылық туралы дүниетанымы сыншылдық-эстетикалық, философиялық-этикалық дүниелер арқылы өркендеп дамығанын көреміз.

Поэзия тілі – бейнелі, мәнерлі, нұрдай таза, мөлдір тілмен кез-келген жан баласын сұлулыққа тәрбиелейтіні сөзсіз. Поэзия – адамзат қоғамының шежіресі. Ол көркем ойлауға, интуиция мен эмоцияға негізделеді. Өлең лирика, мысал, поэма түрінде келеді.

Поэзиядағы өлең шумақтары өлшемге, ырғаққа, ұйқасқа құрылады. Қазақ өлеңдерінде ұйқас басым болса, орыс өлеңдерінде екпін басым. Ұйқас шұбыртпалы, кезекті, шалыс, ерікті, егіз, аралас, қара өлең ұйқастары болып келеді. Өлеңде буын саны бірдей болып келеді. Он бір буынды өлеңді «қара өлең» дейміз. Шумақ төрт жолдан тұрады. Өлеңнің ырғағы, шумағы, тармағы, бунағы болады. Шумақтың әр жолын тармақ дейміз. Тармақта бірнеше бунақ болады.

Тәуелсіздік арқылы жаңғырған ұлттық сананың, тарихи сананың оянуы өткен жолымызға қайта үңіліп, қанша уақыт бойы айтылмай келген ақиқаттарды ашуға, бағалауға мүмкіндік берді. “Адасып қараңғыда, сорлы қазақ!” деген Міржақыптың, “қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған” деген Ахметтің, “Бар сүйеніш, үміті бар құдайда” деп тебіренген Шәкәрімнің, “Түркістан ер түріктің бесігі ғой” деп армандап кеткен Мағжанның үндері қайта жаңғырды. Поэзия қоғамдық ой-сананың дамуынан алшақ кете алмайды. Керісінше, қоғамда болған өзгерістер алдымен поэзияда көрініс береді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі онжылдықта көптеген өлең кітаптары, жинақтар мен топтамалар жарық көрді.

Еліміз Тәуелсіздік алған тарихи күнде туған ең алғашқы өлеңдердің бірінде Иран-Ғайып “Тауың да, бақша-бауың да, Досың да қатал жауың да сенікі” деп шалқып, тасиды. Ал, Темірхан Медетбек:

Тәуелсізбін!

Танып тұрмын өзімді. Ұшырамын қанат байлап сезімді.

Ешкім енді көкірегімнен итеріп,

Ешкім енді шұқымайды көзімді, -

деп жігерленеді. Осы тұстағы өлеңдерде ұлттық ерекшелік айқындала түсті. Мәселен, Т.Медетбек “Тудық біздер көрінбейтін бұғаумен, жүрдік біздер көрінбейтін кісенмен” десе, Қ.Шаңғытбаев “Келем, міне, алшаң басып елімде, Ағытып ап мойнымдағы көгенді”, дейді. Яғни, кешегі дәуірлерде

халқымыз кешкен азапты ақындар “бұғау”, “қамыт”, “кісен”, “көген”, “шідер” сөздерімен тұспалдап жеткізіп отыр.

Кешегі кеңестік дәуірде өмір сүрген, идеология майданының алдыңғы шебінде жүрген аға буын ақындар өткеннің кінәсін анықтауға ұмтылды. Абыз ақын Ә.Тәжібаев:

Біз! Біз! Дедік,

Біз! - деп шықтық мінбеге.

Ұлтты құртар

Өрт шығардық іргеден.

Ұлтшылдарды

Қас дұшпан деп тілдедік,

Одан өзге түкті де біз білмедік,-

деп ағынан жарылады. Ұлт жанашырлары болған Ахмет Әлихан, Міржақып, Мұстафа сияқты арыстардың рухы алдында бүкіл жұртының атынан кешірім сұрайды, келешек ұрпаққа ой салады. Ақын Сағынғали Сейітов Қазан төңкерісімен құрдас, Кеңестік дәуірдің төл перзенті болса да, жаңа тәуелсіз Қазақстанды аға буын атынан қуана құттықтайды:

Нағыз атың енді ғана табылды,

Нағыз атың енді ғана танылды.

Қазақ елі, көкке жетті көк туың,

Сен тәуелсіз мемлекетсің кәдімгі, -

дейді. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін бірден нық басып кеткен жоқ. Елге егемендікпен қоса, нарықтық экономика келді. Сауда келіп, таршылық пен тапшылықтан шығар жолды іздеген көпшілік базар жағалады. Ақын Исраил Сапарбай “Көк базар” деген өлеңінде: *Өшіп-жанған бір отты көріп алдан,*

Жүруші еді кеудемде толып арман...

Сол арманды әй-шәйсіз қуып шығып,

Көкірегіме “көк базар” қонып алған, -

деп уақыт шындығын айтады. Сол сияқты Н.Оразалин: *“Артық айтсам, айыптама, кеш күнім, Көлеңкедей ұзарып кеп өсті мұң. Өсті қайғы... Өсті уайым... Өсті шер... Мәңгіліктің мылқау үнін естідім”* десе, А.Бақтыгереева: *“Жағдайың қалай, Жайығым, Көбейіп тұр-ау, уайымың”*, -деп заман ауыртпалығын, халықтың көкейіндегі бір үміт пен бір күдіктің бар екенін аңдатады. Тәуелсіздікпен бірге ілесе келген кейбір келеңсіздіктерді аңғартады, содан сақтандырады. Сондықтан да ақындар тәуелсіздіктің шынайылығын, беріктігін аңсайды. Қазақ поэзиясында өзінің дара қолтаңбасымен із қалдырған ақын Ф.Оңғарсынованың азаматтық үні, өткір мінезді өлеңдері де тәуелсіздік жылдарындағы поэзияға жаңа бір леп әкелді. Ақын К.Ахметова: *“Мен Алладан сұраймын мінәжат қып, Заман бізге жасамай, сірә, жаттық. Бұл далама, ұлтыма, ұрпағыма, Шын мәнінде келгей деп шын Азаттық!”* десе, О.Тұржанова: *“Қыран қанат ел болдық бөктері кең, Күннен ұшып жаныма от келіп ең. Тілек тілеп жұртына Дала*

жатыр, *Көз жазып қалмаңдар деп Көк бөріден*”,-деп Тәңірлік дінге табынған, Көк бөріні кие еткен көне заманды еске салады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Есдәулет Ұлықбек, Ғұмыр жас : жырлар / Ұ. Есдәулет; [ҚР Мәдениет және ақпарат министр. Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару" бағдарламасы]. - Алматы : Раритет, 2012. - 376 б. - (Жаңа заман әдебиеті . Поэзия
- 2 Оңғарсынова Фариза, Дауа : Бір ел - бір кітап акциясы / Ф. Оңғарсынова; [құраст. Ихсанова Г. Б ; ҚР ұлттық академиялық кітапханасы]. - Астана, 2013. - CD
- 3 Айтхожа Марфуға, Көп томдық шығармалар жинағы. Т 4 / М. Айтхожа; [ҚР Мәдениет министр. "Әдебиеттің әлеу-тік маңызды түрлерін басып шығару" бағд-сы бой-ша]. - Алматы : Қазығұрт, 2017. - 408 б.: фотопортрет
- 4 Ақыш Нұрдәулет, Момақан қыз : хикаят және әңгімелер / Н. Ақыш; [ҚР Байланыс және ақпарат министр.; Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару" бағдарламасы]. - Алматы : Таймас, 2011. - 88 б. - (Жасөспірім кітапханасы)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ БАҒЫТ

Аликулова А.
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., доцент Жантасова З.Т.
Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматриваются особенности новаторского направления в современной казахской поэзии. В этой статье проанализированы поэтические произведения эпохи независимости.

Поэзия – сыршыл сезімге толы өлең ұйқасымен жанынды жадыратып, рухани әлемінді рухтандыратын сәбидің күнәсіз ажары, жарқын жаны, күміс күлкісі, жанды қуанышы. Поэзиялық шығармалардағы мазмұнды, форманы, таныту жолдары алуан түрлі болып келетіндіктен өлеңдегі әдемі ұйқастарды тану үшін бізге үлкен философиялық ой-толғамды жүзеге асыру керек. Көркем әдебиетте ойып тұрып орын алатын поэзиялық шығармаларды талдау арқылы біз оқушы қауымды үлкен арман мен орасан мақсаттарға жетуге талпындырамыз анық.

Ғафу енді бір өлеңінде осы ой туралы:

*Ойшыл болу керек деп,
Үгіттейміз жастарды.
Шықпай жатып жөргектен
Жұрт қартая бастады.
... Ақыл сатқан өңкей бір
Түбіт сақал данышпан –*

дейді. Осы айтылған өлең жолдары қазіргі біздің заманымыздағы көптеп қаптап кеткен семинар тренингтегі ақылшылармыздың көбеюі ме екен кім білсін.

*Поэзия! менімен егіз бе едің?
Сен мені сезесің бе, неге іздедім?
Алауыртқан таңдардан сені іздедім,
Қарауытқан таулардан сені іздедім .....*

Мұқағали тамсанып өткен поэзиядағы көркемдік ерекшеліктер мен жанынды сұлулыққа, тазалыққа, көркемдікке, руханилыққа жетелейтін қазақ өлеңдерін талдау үшін де үлкен талғампаздық пен көрегенділік керек екендігіне дау жоқ.

Шын ақын мен әуес ақынды ажырату үшін олардың қаламынан шыққан туындылардың қаншалықты ойымызға ой салатыны және бір емес бірнеше оқығанда ғана түсінікті болатын ой жапсарына байланысты болмақ.

Поэзиялық шығармаларды талдау барысында мазмұны бір бөлек, формасы басқаша болып келетін өлең жолдарына көбінесе ішінара талдау барысында айтылатын негізгі ойды оқырманға жеткізу басты мақсат болып табылады.

Армянның талантты ақыны П.Севак: «Поэзия ешқашан да ұсақ түйектен тұмақ емес», [1,152] - дейді. Қазақ поэзиясы – қай жағынан алғанда да, тақырып, мазмұн, т.б барлығынан биік тұрған поэзия екендігіне дау жоқ. Қай қазақ ақының алсақ та олардың қолынан шыққан туындылар – қазақтың таңғажайып жыр әлемінен тұратын керемет ғажайып әлем.

Поэзия туралы алғашқы ой-пікірлер Әл-Фарабидің еңбектерінде көрініс тапқан. Оның поэзия жайлы зерттеген еңбектерінің алды Оның — «Поэзия өнері жайлы» және «Поэзия өнерінің қағидалары» атты трактаттары. Бұл аталған қос еңбектің біз үшін маңыздылығы сол поэзия жайлы ең алғашқы зерттеулерді ең алдымен Аристотельдің поэтикалық еңбектерге берген бағасын мен тұжырымдарын бекіте түседі.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып танылуы әр түрлі тарихи кезеңдерде тағдыр тәлкегімен шет жұрттарға қоныс аударып кеткен қандастарымыз үшін мәні зор қуаныш болды. Тарыдай шашырап кеткен бауырлар енді атамекендеріне орала бастады. Қытайдан өткен ғасырдың 60-жылдары Қазақстанға өткен ақын Жәркен Бөдешұлы:

*Келе жатыр бауырлар,
Ата жұртын сағынған немесе:
Бір шаңырақ астында түгенделді деген сол,*

*Азаттықтың ақ таңын түгел көрді деген сол
деп, шаттанса, монғолиялық ақын Имаишхан Байбатырұлы:*

Аңсағаны қазақтың Егемендік!

Жанса бағы Алласы елегендік.

Өмір бойғы арманың орындалды,

Өмір бойғы азап пен сорың қалды, -

деп ақжарыла жыр төгеді. [2,152]

Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап, күн тәртібіне өткір қойылған мәселелердің бірі - мемлекеттік тіл тағдыры болды. Әрине, ұзақ жылдар бойы орыс тілі үстемдік еткен қоғамда ана тілі бірден салтанат құрып кетті деуге болмайды. Қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде барлық негізгі құжаттарда айқын белгіленіп, Тіл туралы Заңда, Мемлекеттік бағдарламада, Қазақстан Республикасының Конституциясында нақты негізделгеннен кейін де, қоғамдық қарым-қатынас құралы болып кете қойған жоқ. Сол тұста ақын, қайраткер К.Салықов:

Тағырдың түсіп тезіне,

Тартпасқа қорлық, мазағын.

Өз қолың жетсе, өзіңе,

Тіліңді қорға, қазағым! –

деп жалпақ жұртқа Алаш ардақтылары А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейхан, М.Дулатов сияқты ұранды сөз тастап, тіл тағдыры дегеніміз - мемлекет тағдыры екенін аңғартады. Ақын Аманқос Ершуов өзінің “Қазақ тілі” деген өлеңінде:

Өз ұлыңмын мен өгейің емеспін,

Сүтің ішіп, ырыздығын жеп өстім.

Киелім-ау, өле көрме, енді өлсең,

Бізден кейін тірілтетін ешкім жоқ, -

деп тосын ой тербейді. Бұдан тілге деген шын жанашырлық танылады. Тілге байланысты күрес әлі де жалғасып отыр.

Ақындар жаңғырған мемлекеттік рәміздерімізді де жыр өзегіне айналдырды.

Азат елінің асқақтығын жырлаған М.Айтхожина:

Жел ескен айдарынан батырының,

Қосылған сансыз ұлттың басы бүгін.

Көк туы көк күмбезде желбіреген,

Мен тәуелсіз қазақтың Ақынымын! -

деп тебіренеді. Ақындар Көк Туды ата-бабамыздың жүзеге асқан арман-аңсарының символы, азаттығының айбынды белгісі деп қабылдайды.

Б.Жақып:

Қолда бізді, батырлар аруағы,

Қорға бізді, бабалар шаңырағы.

Елім бүгін Көк туын желбіретті,

Жер шарына естіліп Әнұраны, -

деп рәміздеріміздің қуат, айбарын танытады. Бұл жырлардың айтар идеясы - Көк байрақтың астына бірігу, қазақтың ынтымағын сақтау.

XX ғасырдың соңы қазақ поэзиясына бір қауым жас ақындарды әкелді. Бұлар күрделі кезеңде әдебиет айдынына келсе де, дәстүрлі қазақ жырының жүгін ауырсынбай арқалап, сөз өнерінің мәртебесін көтере келді. Бұл ақындар тосын ойлы, тың бейнелі сөздер айта алды. Ақын Ж.Әскербекқызы:

Мына ғалам Сіз бен Бізді ұға ма,

Көңіліме көшкендей күзгі нала.

Жалғандықтан жерінген біздің жүрек,

Жамандыққа қимайды Сізді ғана, -

деп оқырмандарын ойға шақыра отырып, сырласады. Сол сияқты, Маралтай:

Қараңғы жерде жатырмын,

Құдайдың суретін салып қара қабырғаға, -

десе, Б.Беделхан:

Түсімде,

Санамның әмірі жүрмейтін әлем күшінде,

Зар мұңымды айтып, зәу Көкке самғап кетіппін,

Тәңірім, жерге түсірме, -

деп қанатты ой оралымдарын төгеді.

Академик З.Ахметов: “Поэзиядағы тіпті ең қарапайым деген сөздердің өзі де ақын ой-сезімінің байлығын, айырықша қуаттылығын аңдататындай болса, жай айтылған үйреншікті мағынасынан гөрі әлдеқайда терең мағынаға ие бола алады”, - дейді. Осы жылдардағы алмағайып, күрделі кезең ақындарды дүр сілкілтіп, ой тереңіндегі ажарлы, бейнелі сөздерді айтқыза алды.

Қазақ ақындарының жыр жарысындағы қарымын Мұхтарға, Қанышқа, Қасымға, Сәбитке, Ғабитке, Түркістан мен Тараз қалаларына арналған жыр мүшәйралары байқата түсті. Мүшәйраға - жазба поэзия өкілдерінің сөз сайысына деген ықылас, әсіресе, ұлы Абайдың туғанына 150 жыл толу қарсаңында ерекше арта түсті. Абайға арналған мүшәйра екі рет 1993 жылы және 1995 жылы өткізілді. Екеуіне 300-дей “өлеңге таласы бар” үміткерлер, танымал ақындар қатысты. Бұл ақындардың жырларында Абайдың рухымен тілдесу, өлеңін құрмет тұту байқалады. Мәселен, Иран-Ғайыптың “Ұрпақ сөзі”, Ж.Ерманның “Абайға мұң шағу”, М.Нетәлиевтің “Ақынмен сырласу”, Б.Серікбайұлының “Абаймен сырласу”, “Б.Мәжитұлының “Ұлы ақынмен сырласу” деген өлеңдерінде ортақ идея, көркемдік үндестік бар.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясында ақындарды толғандырған тың тақырыптардың бірі – жаңа Елорда, жаңа Астана. Ақын Дихан Баба Әбілев:

Еңсең өссін күн санап,

Елің өссін жыл санап,

Шығармасын есіңді,

Қайтармасын сесіңді.

Уақыт деген Құмсағат!

Алла жар боп алдыңнан,

Аппақ күнің лауласын,

*Дос-туысың көп болып,
Жақындассын жауласың!
О, Астана, айналдық!
Біздің соққан жүрек, Сен
Қадамыңа нұр жаусын,
Ақ батадан, тілектен! Әумин! –*

деп жаңа Астанаға Ақ батасын арнайды.

Астана қаласы тек еліміздің Бас ордасы болғандықтан ғана емес, ең бастысы Тәуелсіздіктің жас өркені, алғашқы перзенті болғанымен де аяулы. Ақындар осы тақырыпқа жарыса жыр жазып, тілектің тоғысуын байқатты. Ақын Қ.Шаңғытбаев:

*Астанам-ай, құтты болғай есімің,
Ашық болсын Алашыңа есігің, -*

деп жырлайды. “Астана” деген ұғымның аясын, арнасын кеңейтуде, мағынасын тереңдетуде қазақ ақындарының қосқан үлесі мол. “Астана” деген сөз қазір тілімізде “Елорда, қала” мағынасымен қатар, “отанымыздың жүрегі”, “мемлекетіміздің тірегі”, “тоғыз жолдың торабы”, “Алаштың айбыны” секілді тіркестермен бедерленуде. Сонымен, тәуелсіздік кезіндегі жырларда қоғамдық ой-сананың жаңғыруы байқалып, идеялық-көркемдігі мен танымы жоғары жырлар туып, поэзиядағы ізденіс арналарын кеңейтті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Есдәулет Ұлықбек, Ғұмыр жас : жырлар / Ұ. Есдәулет; [ҚР Мәдениет және ақпарат министр. Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару" бағдарламасы]. - Алматы : Раритет, 2012. - 376 б. - (Жаңа заман әдебиеті . Поэзия
- 2 Оңғарсынова Фариза, Дауа : Бір ел - бір кітап акциясы / Ф. Оңғарсынова; [құраст. Ихсанова Г. Б ; ҚР ұлттық академиялық кітапханасы]. - Астана, 2013. - CD
- 3 Айтхожа Марфуға, Көп томдық шығармалар жинағы. Т 4 / М. Айтхожа; [ҚР Мәдениет министр. "Әдебиеттің әлеу-тік маңызды түрлерін басып шығару" бағд-сы бой-ша]. - Алматы : Қазығұрт, 2017. - 408 б.: фотопортрет
- 4 Ақыш Нұрдәулет, Момақан қыз : хикаят және әңгімелер / Н. Ақыш; [ҚР Байланыс және ақпарат министр.; Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару" бағдарламасы]. - Алматы : Таймас, 2011. - 88 б. - (Жасөспірім кітапханасы)

Р. ТОҚТАРОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ ЖҰМБАҒЫ» РОМАН-ХАМСАДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІ

Бейсембаева Г.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к, аға оқытушы Нұрлыбаев Н.М.

Аннотация

В статье рассматриваются образ Абая в романе Р. Токтарова. В этой статье будут затронуты способы выражения образа и языковые особенности в этом романе

Жазушы Рамазан Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” романы 1999 жылы жарық көрді. Ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығына арналған «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында жазушы ақын өмірінің барлығын қамтып, туғаннан бастап дүниеден өткен шағына дейін уақыт кеңістігінде, тұтас бір дәуір панорамасын толық көрсетуді мақсат еткен. Қазақ елінің екіталай тағдырын, сол кездегі толғақты мәселелердің өмірге Абай сияқты данышпанды әкелуі заңды құбылыс деген түйін жасаған жазушы ақын өлеңдерінің өн бойында қазақ өмірінің шындығы мен мұны жатқандығын көрсетеді. Бұл мәселелер төңірегінде тек Абай ғана емес оның тұтастары да болғанын қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов, оның орыс досы Федор Достоевскийдің Семей қаласында бас қосып, заманының келелі мәселелері туралы кеңескендігін көркем тілмен бейнелейді.

Р.Тоқтаровтың роман-хамсасындағы кейіпкерлер ұдайы қозғалыста, іс-әрекет үстінде, ішкі-сыртқы қайшылықта, қақтығыс үстінде көрсетіледі және әр қаһарманының ішкі әлемі психологиялық тұрғыда бейнеленеді. Бұл орайда шығармадағы Абай, Шоқан, Достоевский т.б. өнер, шығармашылық адамдарының болмыс-бітімі, рухани жағынан ширатылып, драмалық тұрғыда суреттеліп, талай тағдырлары талқыға түскен заманда өздерін қалай ұстағаны мен болмыс-бітіміне көбірек назар аударылады. Ақын Абайдың осы қиын-қыстау кезеңдердегі психикалық құбылыстары, сыртқы келбетінің кейбір деталь-штрихтарымен қатар алына отырып сипатталады.

Жазушының М.Әуезовтен кейін бұл тақырыпқа бару себептері де жоқ емес. Біріншіден, романның прологындағы «Ілтифат хат» деп аталатын тұсында ұлы М.Әуезовтен кейін бұл тақырыпқа бару себебін былай түсіндірген: «Мұхтар Әуезов “Абай жолы” эпопеясында ақын өмір сүрген дәуір мен оның айналасына күн көзіндей күшті жарық түсірді. Бірақ “елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” деген сөз бар, енді қайтып айналып келмейтін Абайдың қатпары мол дәуірі санада ол роман бойынша өзгермей сақталғанымен, Абайдың өзі заман озған сайын сан түрге еніп, әр жайда құбылып көрініп, көп сөздеріне уақыт ыңғайымен басқа түсініктер енеді. М.Әуезов Абайдың әрі салса дәуірін, бері салса бір қабат өмірін көркемдікпен шебер бейнелеп берді. Бірақ Абай поэтикасының қуатты көзі, өзінің жұмбақтығы “толық ашылды, шешілді” деп ешкім де тұжырып айта алмас. Мен Абайды жазуға мүлде басқа қырынан келемін». Екіншіден,

шығармашылық иесі Абай ақынның ішкі жан дүниесін мейлінше ашуға, сол арқылы бүкіл адамзаттың бойындағы қасиеттерді көрсетуге күш салған. Үшіншіден, әр адам Абайды өз танымының елегінен өткізіп барып, бейнелейді.

Ұлы Абай – ұлттық поэзияда реформа жасаған жаңашыл ақын. Ол ақындық әлеміндегі шынайы көркемдіктің ауылы қай жақта екенін өз замандастарына да, келешек ұрпаққа да көрсетіп кеткен ақын. Абай заманы патшалық отарлау саясаты әбден дүрілдеп тұрған кез еді. Бұл кезде қазақ даласындағы өмірдің патша әкімшілігіне тәуелді болмаған, отаршылдықтың катал заңына бағындырылмаған бірде-бір саласы қалған жоқ еді. Абайдың өмірі мен шығармашылық қызметі отарлау саясатының осы кезеңіне тұспа-тұс келді. Әкесі Құнанбай аға сұлтандық құрып тұрғанда, сол әке ырқымен шығарып алынып, ел билігінің шет жағасына араластырылған жас жігіт кейін ел тіршілігінен қол үзе алмай, неше түрлі талас-тартыс пен дау-шардың ортасында қалып қояды.

Ел ішінің не бір күрделі мәселелері қазақтың ежелгі төрелік айту жолымен шешіліп келген әке билігі кезінде әрдайым әділет жағында болып, талай жапа шеккен әлсіздердің қорғанышы ретінде жұрт алдында беделі артып, жақсы атымен танылып қалған ақын ел тағдырының бұдан былайғы тетігі патша әкімшілігінің қолына көшкеннен кейін елдің өткен тарихын, қазіргі тұрмысын, салт-дәстүрін білмейтін, тілі, діні жат билеушілер алдында көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар қажет екенін ерекше сезінген еді. Абай осы зәрулікті түсінгендіктен де ел тіршілігінен бойын аулақ сала алмады. Бірде төреші, бірде би бола жүріп, ел ішінің тыныштығын көздейтін, зорлықшыны тезге салып, жәбірленушінің теңдігін әперетін жерде өзінің ақыл-парасаты мен қажыр-қайратын іркіп қалмады.

Сөйтіп жүріп ол халықтың Абайы атанды. Бірақ ел ішінде дұрдараздықтың тамыздығын алып келіп, озбырлық отын маздата түскен отаршылдар саясаты ел ішін бұлдірмей қойған жоқ. Сондай күйзелісті кезеңдердің бәрінде ақын бойына жаңадан рух беріп, туған халқының болашағы үшін қайтадан қайратқа мінгізіп отырған ғаламат күш бар. Ол – даналықтан нәр алған ақындық дарын, биік азаматтық санадан арна тартқан сарқылмас мол шабыт еді.

Міне, осының барлығы жинақталып келгенде, өз заманының барлық шындығын ақындық жіті көзбен көріп, өтімді өлең сөзбен өрнектеп кеткен халық өмірінің шежіресіне айналды. Міне, өнер туын биікке көтеріп, өлең абыройын арттыру бағытындағы Абай тағылымының күні бүгінге дейін маңызын жоймағандығының дәлелі.

Бірқатар қаламгерлеріміздің «Әуезовтен кейін Абайға барудың не қажеті бар» деген біржақты пікірлеріне ақын Мұзафар Әлімбаев былай дейді: «Мұхтар Әуезовтің жалпақ әлемге жайылған «Абай жолы» дәуірнамасынан кейін Абай бейнесіне бару – тайғанақ-тайғақтағы тәуекел емес, дәрменсіз дәме де емес, көзжұмбаидың кеудемсоқ өлермендігі де емес, өнериеттегі өжеттілік, талант табандылығы!». Идеялық-көркемдік дәрежесі биік

реалистік романда ішкі кеңістік әдеби бейнелердің типтік қасиеттеріне, терең психологизміне, компоненттерінің композициялық, стильдік бірлігіне қарай жасалады. Туындыда Абайдың ұлылығын – бүкіл адамзаттық биік дәрежеге көтеріле алғандығын, Абайдың үш-төрт ауыз өлеңінің өзінде көптеген ұлы теңеулер кездесіп отыратындығын дәлелдеген автор ақынның зор тұлғасын шебер беруге талпыныс жасаған. Әсіресе, Абайдың адамгершілік туралы ұғымын жаңа биік сатыға көтеруге, адамзат қауымына үнемі жаңа идеялар ұсынып отырғандығын бүкпесіз жазады. Жазушы Абайдың дәуір озған сайын жұмбағы тереңдей беретін тұлғасына, өмірден не алып, не нәрселерден көбірек қуат алды, айналасында кімдер болды соларды өзгеше қабылдаумен беруге ұмтылды.

“Абайдың жұмбағы” роман-хамсаның басында-ақ, Абай дүниеге келген сәт айрықша суреттеліп, жаңа туған нәрестенің өсу жолының өзіндік заңдылықтарын қарт әжесі Зере мүлт жібермегендей:

“- Тіпә-тіпә... тілім тасқа! Алтын тақта отырар айбарым келіпті ғой...- деді де сол тұрған жерінде жеңсізінің омырауын ашып жіберіп, жыбыр қағып қозғалған нәрестені кеудесіне баса қойып: - Өзімнің балам... Өзім асырып ер жеткізем... - деп күбірлеп сөйлеп кетті”,- дейді. Абайдың өр мінезі жасөспірім кезінде көріне бастағанын, жанары оттай, өткір, шымыр, шыншыл, дос-жанды, жайдары болып өскенін кейіпкер мінез-құлқын бергенде, өз бойына шақ бояу, өрнектері ашық, әрі үйлесімді етіп суреттеледі.

Жазушы романда Абайдың балалық шағы мен жастық дәуренін алғашқы кітаптарда топтап, есейіп, ес жиған өмір кезеңдерін де әрбір нақтылап, сенімді күрес, тартыс арқылы шебер суреттеген. Бұл романда адам өмірі шығармашылықпен жүзеге асырыла отырып, замана қаһарманын, оның рухани жан-дүниесін, мақсат-мүддесін, ой-сезімін шыншылдықпен өрнектеп, Абай характерін ашуды биік мұрат тұтқан. Абай өмірдегі өз қалпын сақтап, шынайы сөзін айта алғандай әсер етеді.

Көркем шығармада адам бейнесін мүсіндеудің жолдары көп екені аян. Адам бейнесін айқындайтын көркемдік компоненттердің бірі - портрет. Портрет әр адамның өзіндік сипатын, өзара бітімін танытуға да елеулі қызмет етеді. Сонымен қатар, портрет – адам характерінің негізгі өзгешелігін де білдіріп отыратын шығармадағы көркемдік компонент.

Жазушы ойының түпкі қазығы, кейіпкерге деген оның негізгі көзқарасы, суреткерлік позициясы осы портрет арқылы көрінеді. Шын мәнінде жоғарыдағы Абай бейнесі де бірнеше жерде портрет арқылы есте қаларлықтай етіп мүсінделгеніне куә боламыз. “Абайдың осындай қақтығыстар кезіндегі орамды тілді шешендігі, әсіресе үлкен отыр екен деп қаймықпай қарсы шабатын түр-тұлғасы тым ерте қалыптасты. Мұндайда төбесінен нұр шалқығандай боп, даусы да саңқылдап ашық-жарқын шыға бастайтын еді. Тегінде адам баласы жарық дүниеге келгенде көзін тырнап ашқаннан не нәрсеге бұрын әсерленсе, ғұмыр бойы соған ұмытылып өтетін сияқты.

“...Өз көңілі, жүйрік ойы кеудесінен құс болып ұшып шығып, көз жетпес алыс-алыс қырларды бір-бір шолып қайтпай, одан күнделікті тірлігіне лайықты сурет таппай тынымы жоқ. Және өткені, көргені, қазіргісі қосарлана бірге жүріп қызмет етеді. Қай ауылда, кімнің үйінде, соның от басы, ошағының қасында не болып жатқаны оның ойы мен бойында еріксіз бірге өмір сүреді”, - дейді. Бұл роман-хамсадағы Абайдың Сүйіндік қызы Тоғжанға бір көргеннен құлай ғашық болып қалған тұсын суреттеген жазушы қыз портретін: “Жұқалтаң ақшылт өңді, ұзынша қыр мұрынды, бойын қаққан қазықтай тіп-тік ұстап, жүретін осы қыз оның күндіз ойынан, түнде түсінен шықпай қойды. Өзімен-өзі оңаша қалған кездерінде шолпысының сылдыры мен күлкісінің сыңғырын құлағынан кетіре алмайды. Нұр шашқан өткір қара көздері қандай әсем еді”- деп мінез құбылысын, сөйлеу мәнерін, кескін-келбетін шебер танытқан. Романдағы осы портрет-мінездемелерден Абайдың түр-тұлғасын есте сақтап қалуға мүмкіндік жасалған. Келе-келе ақын-азаматтың болыс-билерге қарсы шыға бастағаны, ірі әрекеттерге араласуы нақты оқиғалар негізінде баяндалады.

Бұл тұстардан роман кейіпкерлерінің адамдық, азаматтық және қайраткерлік сипатын тани отырып, Абайдың іс-әрекет үстіндегі шын келбетін, таза табиғатын адастырмай аңғартатын көптеген суреттер бар. Басты бейненің әділдікті аңсағанын, сол жолда жанын аямай қызмет еткенін, “азаматтық, адамгершілік” деген әдемі ұранның байыбына терең барғанын, аса шытырман, қиын сәттерін де көрсету арқылы автор қаһарман бейнесін білгірлікпен сенімді ашқан.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Мырзаахметұлы М. Абай. — 2010. — 2 қазан.
2. Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. — Алматы: Арда, 2009. — 392 б.
3. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Зерттеулер мен мақалалар. — Қайта бас. — Алматы: Жазушы, 1978. — 9, 10-б.
4. Бейсенбаев М. Абай және оның заманы (Абай ізімен): Әдеби-сын мақалалар мен жаңа деректер. — Алматы: Жазушы, 1988. — 136 б.
5. Хамзин М. Қазіргі қазақ романы: Оқулық. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. — 40-б.
6. Досжан Д. Абай айнасы. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 23, 24-б.
7. Айқын: Респ. қоғам.-саяси газет. — 2012. — 21 шілде.

Р. ТОҚТАРОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ ЖҰМБАҒЫ» РОМАН-ХАМСАДАҒЫ ҚҰНАНБАЙ БЕЙНЕСІ

Бейсембаева Г.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к, аға оқытушы Нұрлыбаев Н.М.

Аннотация

В статье рассматриваются образ Кунанбая в романе Р. Токтарова. В этой статье будут затронуты способы выражения образа и языковые особенности в этом романе

М.Әуезов «Абай жолы» шығармасы арқылы ұлы ақын есімін әлем оқырмандарына танытты. Ол – Абайдың ақын-азамат ретіндегі шынайы көркем бейнесін жасаумен қатар, ақын мұрасын жинау, зерттеу, саралау, оларды әр түрлі теріс көзқарастардан қорғап, саф қалпында бүгінгі оқырманға жеткізуде де үлкен қызмет атқарған қайраткер. М.Әуезов өз романында Абайдың дүниетанымындағы өзгерістер мен өзіндік көзқарастардың, өмірлік күрес жолының қалыптасуына тереңінен үңілген және Абай таңдаған жолдың тарихи себептерінің көзін табуға айырықша мән берген.

Ал, Р. Токтаровтың бұл роман-хамсасы бірнеше бөлімнен тұрады, алғашқы кітап “Толғақ”, екінші кітап “Жұлдыз құрбандық”, үшінші кітап “Қызғаныш”, төртінші кітап «Хақиқат мекені», бесінші кітап «Нұрсипат» деп аталып, Абайдың балалық, жасөспірім шағынан өмірінің соңғы кезеңдеріне дейін толық бейнеленеді. Осы тарау аттарының өзі романның тұтастығын сақтай отырып, дербес қабылдауға жетелейді. Абай жас шағында-ақ ірі істерге қатысарлық сана-парасаты жетілген, жас жігіттің кемелденгенге дейінгі өмір оқиғалары, естіген, көргендері, өскен ортасы, алған тәлім-тәрбиесі, елеулі болмыс-бітімі іріктеліп, шығарма желісіне өрілген.

Көркем шығармада адам бейнесін мүсіндеудің жолдары көп екені аян. Адам бейнесін айқындайтын көркемдік компоненттердің бірі - портрет. Портрет әр адамның өзіндік сипатын, өзара бітімін танытуға да елеулі қызмет етеді. Сонымен қатар, портрет – адам характерінің негізгі өзгешелігін де білдіріп отыратын шығармадағы көркемдік компонент. Жазушы ойының түпкі қазығы, кейіпкерге деген оның негізгі көзқарасы, суреткерлік позициясы осы портрет арқылы көрінеді. Шын мәнінде жоғарыдағы Абай бейнесі де бірнеше жерде портрет арқылы есте қаларлықтай етіп мүсінделгеніне куә боламыз. “Абайдың осындай қақтығыстар кезіндегі орамды тілді шешендігі, әсіресе үлкен отыр екен деп қаймықпай қарсы шабатын түр-тұлғасы тым ерте қалыптасты. Мұндайда төбесінен нұр шалқығандай боп, даусы да саңқылдап ашық-жарқын шыға бастайтын еді. Тегінде адам баласы жарық дүниеге келгенде көзін тырнап ашқаннан не нәрсеге бұрын әсерленсе, ғұмыр бойы соған ұмытылып өтетін сияқты.

“...Өз көңілі, жүйрік ойы кеудесінен құс болып ұшып шығып, көз жетпес алыс-алыс қырларды бір-бір шолып қайтпай, одан күнделікті тірлігіне лайықты сурет таппай тынымы жоқ. Және өткені, көргені, қазіргісі қосарлана бірге жүріп қызмет етеді. Қай ауылда, кімнің үйінде, соның от басы, ошағының қасында не болып жатқаны оның ойы мен бойында еріксіз бірге өмір сүреді”, - дейді. Бұл роман-хамсадағы Абайдың Сүйіндік қызы Тоғжанға бір көргеннен құлай ғашық болып қалған тұсын суреттеген жазушы қыз

портретін: “Жұқалтаң ақшылт өңді, ұзынша қыр мұрынды, бойын қаққан қазықтай тіп-тік ұстап, жүретін осы қыз оның күндіз ойынан, түнде түсінен шықпай қойды. Өзімен-өзі оңаша қалған кездерінде шолпысының сылдыры мен күлкісінің сыңғырын құлағынан кетіре алмайды. Нұр шашқан өткір қара көздері қандай әсем еді”- деп мінез құбылысын, сөйлеу мәнерін, кескін-келбетін шебер танытқан. Романдағы осы портрет-мінездемелерден Абайдың түр-тұлғасын есте сақтап қалуға мүмкіндік жасалған. Келе-келе ақын-азаматтың болыс-билерге қарсы шыға бастағаны, ірі әрекеттерге араласуы нақты оқиғалар негізінде баяндалады.

Ал, Құнанбай бейнесі қалай сомдалған? Р.Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасындағы бейне жасау тәсілдері, көркемдік құралдар мен суреттеу, бейнелеу құралдарын байыптай келгенде түйгеніміз, сөз қоры, сөйлем құраудағы амал-тәсілдер, ой өрнектілігі, көркемдеу құралдарын қолданудағы үйлесімдер, алдағы уақыттағы өсер, өркен жаяр дәстүрлер кеңінен қамтылды. Жазушының өмірді көркем нақышпен бейнелеуі, образдылық, портрет жасаудағы шеберлігі Абайды арқау ете отырып, қазақтың басқа да халық сыйлаған қадірлі азаматтарын тарих саханасына шығарып қана қоймай, келешек ұрпақ санасында осы ұлылардың бейнесін қалдыруға ұмтылуына қуануымыз абзал.

Абай Құнанбаев – тарихи адам, осы тарихи адам өмірінің реалды шындығын жазушы өз ортасынан оқшаулау адам екенін танытар қаһармандық қасиеттерімен әрлейді. Ол қиын-қыстау кезде де, қуанышты сәттерде де, алғырлығымен, тапқырлығымен, байсалды мінезімен көрінеді. Адам бойындағы ақылдылық, сабырлылық деген ұғымның шекарасы, ақиқат мәні қандай деген сауалға осы бейне орнықты жауап бере алатындай. Автор Абайға өзі мінездеме беріп жатпай, басқа бейнені сөйлету, ойланту арқылы оқиғаларды ұтымды дамытады. Халық арасында білім мен парасат таратушы Мұса Шормановтың Абайға деген көзқарасы роман-хамсада былай беріледі: «Мұса Абайдың сөйлеген сөзінен гөрі, айналасына нұр жаудыра қарайтын қарашықтары өткір, марғасқа жүзіне қарап іштей сүйсініп, шексіз риза болып отырды. Орта жүздің ғана емес, бар қазақтың төбесінен шалқып тұтанғалы тұрған шамшырағы секілді, тағдыр оны осы кесапат халге дүниеге атын шығару үшін әдейі душар етіп қойғандай екен.

Абайды ол алғаш жиырмадан жаңа асқан балаң жігіт кезінде көріп еді, ондағы түрінен өзгермегені – әсем қиылған қызғылт еріндері мен төңірегіне нұр шаша қарайтын жарқырауық үлкен көздер. Одан бергідегі өзгерісі – шықшыт сүйектері, мойны-басы етейіп, мұрнының дөңі ұлғая, сақал-мұрты ұзара қалыңдай түсіпті. Бұл көргенде, жасында ол қараторылау сықылды еді, қазір толыққандыкі ме, екі бетінің ұшына иман үйіріліп, кең маңдайы қақтаған күмістей теп-тегіс жазылып, дүйім ажары сыртына біте ақшыл-күрең тартыпты» – деп екінші біреуге әңгіме айтқызу арқылы кейіпкердің қиыншылықтарды жеңу жолындағы істерін суреттейді. Бұл орайда жазушы тек қана Абай бейнесінің ғана емес Михаэлис, Шәкәрім, Шоқан, т.б. болмыс-бітімін, рухани жан-дүниесін, талай тағдырлары өзгіріске ұшыраған тар

кезеңдеріне көбірек назар аударған тұстары кездеседі. Жазушы кейіпкерлерінің осы тұстағы психикалық құбылыстарын тірі қозғалысымен, сыртқы портретінің кейбір деталь-штрихтерімен қоса-қабат алып суреттейді. Абайдың Әбіш қайтыс болғанда оның алыс бір қияда көз жұмғанын, ең қуатты тамыры үзіліп кеткенін жазушы шебер суреттеген. Осы мезгілсіз хабарды естігендегі Абайдың ішкі жан құбылысы былай берілген: *«Абайдың оны естігенде жылаған да, артық күйінген де жоқ. Құлама жар жиегіне келіп қалғанын жаңа байқаған жандай, алдына үңіле қарап тұрып қалыпты. Әлдебіреулердің сабырлық тілеп көңіл айтып жатқандары жар астындағы бас айналар сол терең шатқал табанынан талмаусырап жетіп тұр»*, – деп жылаулы жұрттың жұбатуын да, көңіл айтуын да тілемеген Абайдың үмітінің ең қараңғы түбіне жаққан жалғыз шырағының сөнуі осылай бейнеленеді. Соңғы жылдардағы романдарында қаламгер қазақ қоғамына еңбегі сіңген қайраткерлер туралы осы тарихи тұлғалар характерін жасау үшін сол кезеңдегі тарихи жағдайды, әлеуметтік ортаны терең зерттеп, әрқилы тарихи материалдарға үңіліп, осы қоғам қайраткерлерінің толық бейнесін жасап шығарған. Абайдың азаматтық, күрескерлік, мәмілегерлік рухына қатысы бар, саяси-әлеуметтік оқиғаларды жинақтап, іріктеп алу жағы сәтті шыққан. Әр қилы тарихи оқиғаларға, халық аузындағы аңыз-әңгімелерге сүйене отырып, Абайдың ішкі жан-дүниесі, адамгершілік парасаты, мәмілегерлік саясатындағы қалтарыстарға қатысты тұстарды орынды және осы әлеуметтік оқиғаларды іріктеп, жинақтауда да ұқыптылық байқалады. Шығарма соңында: *«Абайдың айтатыны да осы: «Басыңа һәм өзіңе өзгешелік бермек – адам ұлын бір бұзатын іс»*, – деп. *Өзгеден артылам, өрлігімді танытам деп нәрсіздікке, арсыздыққа баратынын айтып ескертіп отыр. Өзіңе сақтық, қатаң талап, өзгеге аяушылық пен мейірім керек. Тірлігіңде сүйенген, сенген дәуреніңді жалған етпесін. Оны жалған ететін болса, кеңшілігі тәңірден ғана күтілсін. ...Осы деп білеміз біз – адамзатқа мирас Абай тағалымы»*, – деп қорытындылап, халқының бүгінгі рухани өміріне қатысты өткен замандағы тарихи шындықты жастарға айтып, түсінікті етіп бедерлеген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

8. Мырзаахметұлы М. Абай. — 2010. — 2 қазан.
9. Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. — Алматы: Арда, 2009. — 392 б.
10. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Зерттеулер мен мақалалар. — Қайта бас. — Алматы: Жазушы, 1978. — 9, 10-б.
11. Бейсенбаев М. Абай және оның заманы (Абай ізімен): Әдеби-сын мақалалар мен жаңа деректер. — Алматы: Жазушы, 1988. — 136 б.
12. Хамзин М. Қазіргі қазақ романы: Оқулық. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. — 40-б.
13. Досжан Д. Абай айнасы. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 23, 24-б.
14. Айқын: Респ. қоғам.-саяси газет. — 2012. — 21 шілде.

Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫ

Берекебайқызы Г.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., аға оқытушы Акимешева Ж.А.

Аннотация

В статье рассматривается художественная специфика творчества Ш. Муртазы. В этой статье будут затронуты художественные особенности романа Ш. Муртазы «Красная стрела»

Ш. Мұртазаның “Ай мен Айша” роман-эссесі – жазушының балалық шағы, басынан кешірген тағдыры туралы. Оны өмірбаяндық роман деуге де болады. Бірақ, бұл роман ондағы басты кейіпкер Барсханның ғана өмірі емес, Барсхан сияқты мыңдаған адамның өмірі. Барсхан – жазушының әдеби бейнесі. Ш. Мұртазаның бұл туындысы оқырмандар арасынан өзінің бағасын алып, 1997 жылы “үздік роман” деген атаққа ие болды.

Шығармада оқиғалар желісі шағын тақырыптарға бөлініп баяндалады. Бұл оқиғалардың барлығы жинақтала келіп тұтастай бір заманның бейнесін танытады. Роман « – Сен қайдан келдің? – дегенде бір данышпан: – Мен балалық елінен келдім, – деген екен», – деген сөздермен басталады. Автор сол балалық еліне сапар шегіп, қасіретті мен қақтығысы көп кезеңге тап келген балалық шағын сөз етеді. Әкесі Мұртазаны «халық жауы» деген жаламен ұстап әкеткенде Барсхан бес жаста ғана еді. Міне, сол кезден бастап үлкен өмірмен бетпе-бет келу, басқа түскен қиындықтар; жетімектерін жетелеп, жарының қайғысын азалаған Айша ананың қасіреті мен қайраты романның өзегіне алынған.

Романда ұлттық мінез бен болмысқа ерекше мән берілген. Халқымызға тән ұлттық ерекшеліктер, ғасырлар бойы қалыптасқан салт пен ғұрыптың, ырым мен тиымның қастерленуі роман кейіпкерлерінің сөздері мен істерінен анық көрінеді. Қазақ прозасының көркемдік табыстарының бірі болып саналатын шығарма оқиғасына аңздар мен ертегілерді енгізу болса, Ш.Мұртаза бұл романында «Қоңыраулы еліктер», «Жалаңаш қасқыр», аңыздарын жаңғырта отырып, адамгершілік құнды қағидаларды алға тартады. Аңыз оқиғалары Тұрар Рысқұлов туралы романында да шығарма мазмұнына кіріп, кейіпкердің психологиялық ахуалы мен арман мұраттарын танытуда маңызды орын алғанына «Шолпан кебіс» аңызы дәлел.

Әдебиеті тарихындағы «Тар жол, тайғақ кешу», «Өмір мектептері», «Орындалған арман», «Көз көрген» сияқты ғұмырбаяндық романдар қатарында «Ай мен Айшаның» алар орны ерекше. «Нақтылы тарихи қаһарман өмірбаянында орын тепкен ірі істерді, жетекші үрдістерді «түзеуге» де «бұзуға» да болмайды. Қаһарман бойына шақ істерді қиялдан қосқанда да суреткер ақиқат ауқымынан алыс кетпейді. Бұл арадан да жалпы көркем әдебиеттің түбірлі теориялық мәселесі – шындық пен көркемдік

шындықтың арақатынасы байқалады. Қалай десек те тарихи-ғұмырнамалық сипаттағы шығармаларда нақтылы қаһарман өмірбаянының белгілі дәрежеде дәлдігі қажет. Шығармалардың ішкі серіппесі оқиғалар мен характерлердің логикасы болмай, өмірбаяндық заңдылығы болуы олардың жанрлық ерекшелігі» [61, 225 б.]

Тәуелсіздік кезеңінде ғұмырнамалық романдардың орнын толтырған тағы бір шығарма Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Шерхан Мұртазаның «**Ай мен Айша**» шығармасы. Шерхан Мұртаза өзінің балалық шақтағы өмірі белестерін сипаттау арқылы кеңестік дәуірдің ащы шындығын бейнелейді. Өз шығармасында өз атын Барсхан деген есіммен астарлап, отыз жетінші жылдың зобаланы мен Ұлы Отан соғысы жалдарындағы халық қасіретін егжей-тегжейлі суреттейді. Қазір Шерхан Мұртазаны бүкіл халық сүйіспеншілігіне заңды бөленген, аса көрнекті суреткер, көшбасшы редактор, туған әдебиетімізге, қоғамдық ойымызға, рухани-парасат қазынамызға, қосқан үлесі зор жазушы ретінде танимыз. Ал, осынау алып тұлғаның балалық дәуеренімен бозбалалық өмір белестерінен хабарымыз бар ма? Міне екі кітаптан тұратын Ай мен Айша романы белгілі жазушының балалық дәуеренінен сыр шертеді.

Жазушы "Ай мен Айша" кітабы шыққан кезде қуанғанын, қуана тұрып, қатты қамыққанын Камал досына жазған хатында былайша жеткізіпті: "Жақында "Жалын" баспасы менің "Ай мен Айша" атты романымның бірінші кітабын басып шығарды. Рахмет. Бірақ, қаламақы төлейтін сыңайы жоқ. Өйткені қарызға батып, қаржысыз отыр. Таралымының біраз бөлігін өзім сатып ақша табуым керек көрінеді. Бар шығарғаны 200-ақ дана.

Камал! Егер енді Көк базарда "самопал" арақ сатып, бөтелкесіен өткенге де, кеткенге де ұсынып, зарлап тұрған кемпірлердің қатарынан мені көрсең – таң қалма. Әрине күлерсің. Күле бер. Кітабымды сатып тұрамын, атасына нәлет! Бірақ менікі "самопал" емес. Арым таза. Тек бір қауіпім бар: сатып алушылар менің кітабымның мұқабасын сипалап көріп тұрып, қасымдағы "самопал" сатқан көршіме бұрылып кете ме деп қорқамын.

Солай, бауырым. Кітап дүкендері толған "Мәскеу" баспаларының неше алуан "өнімдері". Ішіндегі бірін-саран құндылары да бар. Ал негізінен "секс" туралы бейәдеп кітаптар", — деген жазушы Камал досына жазған хатында. Шығарма қилы-қилы ұсақ әңгіме мен новелладан тұрады. «Боз ала таң» деген ең алғашқы әңгімеде 1937 жылдың май мерекесі сөз болады. Бес жасар Барсханның ең алғаш әкесімен ілесіп барған тойы. Әкесінен адасып қалған Барсхан айдалаға тастап кеткен екен деп бақырып жылай бастады. Тобырдан әкесін көре сала жұдырығымен әкесін түйгіштейді. Әкесі түк болмағандай баласын жетектеп әрі қарай жүре береді. Бұрынғы балалық дәуеренін есіне алып отырған жазушының қазіргі ойы: «Бір түсінбегенім: Мұртаза мені құдайдан тілеп алады. Сөйте тұра мені орыстардың ортасына тастап кетеді. Іздеген көрінеді. Бірақ таппай, менсіз неге ауылға қайтып бара жатты.

Әлде мені көп ұзамай әкесіз қалатынымды сезді ме екен? Әкесіз қалғанда бос болмасын, болбырақ болмасын. Өз бетінше жол тауып көрсін, ащының дәмін осы бастан татып, мына мейірімі аз, қаталдығы мол дүниеге осы бастан көндіге берсін деді ме екен?» [62, 165 б.]

«Жатып ойланам: мұның бәрі өмір заңының бұзылуынан екен. Өмір заңы: «Бала-бала болуы керек. Балаға тән аз дәуренді басынан кешіруі керек. Егер балалық дәуренін шала болса, сол жетіспей қалған сыбағанды кейін есейгенде аңсап тұрасын. Ал, жалпы қай жаста болса да кей-кейде бала болып, балалық шаққа оралғанның ерсілігі доқ па деймін. Сәби шағын мүлде ұмытып кеткендер, артына бұрылып қарамағандар –тегін білмес топастар ма деп қаламын. Олар туған анасын да, Отанын да тез ұмытып кететін опасыздар сияқтанады да тұрады» [62, 67 б.]

Осы шағарманы жазарда жазушының алпысты алқымдаған пайғамбар жасына шамалған тұсы екен. Қайта-қайта балалық дәуренін еске алып, аңсап тұраты әдетін қаламгер өз естелігінде осылайша түсіндіреді.

«Айша аспанға қарап қолын созып, алақандарын жайды. Саусақтары салалы еді. Ай сәулесімен садақтың жебесіндей болып одан бері ұзарып кетті. Ұзара-ұзара айдың өзін барып түртетіндей. Жер бетіндегі мынадай қорлық пен зорлыққа, қаніпезер қатігездікке, әділетсіздікке биіктен көзін жұма қарайтын Айды, Ай арқылы Құдіретті түртіп оятпақшы болғандай.» [62, 236 б.]

Бұл бригадир Тасбеттің көрсеткен қорлықтарына шыдамай жертөледен өз үйлеріне көшіп бара жатқан Айша мен оның балаларын жолдан сол Тасбеттің өзі тоқтатып, көші жегілген арбаға байлаулы тұрған өгіздерді босатып, айдап алып кеткен тұста Айша ананың ашынған жан айқайы еді. Не керек қыркүйектің салқын түнінде Айша мен оның үш балапаны далада түнеп шығуға мәжбүр болады. Тасбеттің күн көрсетпейтін түсінген байғұс ана біржола елден кетуді сол түні шешіп қойды.

Содан елдегі Тасбеттің озбырлығына шыдамай Айша үш баласымен төркінін жағалауға мәжбүр болып, қасиетті Әулиета жеріне көшіп кетеді. Сондағы байғұс ананың туған мекенін тастап кетердегі қасіретті халі аянышты. Әрине барар жері өз төркіні. Дегенмен келін боп түскен атамекен өз отанын қара шаңырақты иесіз тастап кету батыр анаға бәрінен де азапты көрінеді.

Шығарманы оқыр алдында кез-келген оқырманды Ш. Мұртазаның естелік романының атын неге «Ай мен айша» деп атағаны туралы сұрақ мазалайтыны хақ. Айша қаламгердің анасы. Ал, Айдың бұған не қатысы бар деген заңды сауал туатыны да рас. Романды бастан-аяқ оқып шыққан оқушы мұның мәнін романның соңғы беттерін парақтағанда түсінеді. Романның өн бойында Айша анамыз үнемі аймен тілдесіп, соған ғана мұңын шағатын тұстары бар. Ал, романның аяқталар тұсында өз мекеніне қайтып көшіп бара жатқан Барсхан мен Айша анамыздың арасындағы әңгімеден оқырман көп сырдың мәнін ұғына түседі.

«-Баяғыда Күн мен Ай ерлі-зайыпты екен. Тату-тәтті өмір кешіпті. Көп балалы болыпты. Ана жұлдыздардың бәрі сол екеуінің перзенттері екен. Мұншама бақытты көре алмаған қараулар Күн мен Айдың арсына өсек

сөзбен бұзып, екеуін ажыратып тыныпты. Содан бері Ай ханым тірі жетім қалған балаларын ертіп, Күннің соңынан қуып жетпек болады. Мың-миллион жыл өтседе жете алмайды. «Тоқта» деп жалынса да Күн тоқтамайды. Күн шықса, Ай батып кетеді. Ай содан әлі үміткер. Зарыққаннан кейде кеміп, арып-ашып әруаққа айналады. Кейде үміт оты тұтанып қайта толады...» [62, 125 б.]

Осыны айтып, Айшаға қарасам: көзінен жас парлап отыр екен. Ай сәулесіне шағылысып, жылт-жылт жылағанына аққан көз жасын көрдім.

-Неге жылайсың?

-Үш үрпек балапанын қырға да сүйреп, ойға да сүйреп, Мұртазаны күткен мен сияқты екен де.. жарықтық, о, пірім менің, -деп Айға алақанын жайып жіберіп:

-Қолдай гөр, сенің мұңайғаның – менің мұңайғаным. Менің жанымды сен ғана ұғасың» [62, 136 б.]

Көріп отырғанмыздай Айша анамыз күйеуі өлгеннен кейін айналасындағы адамдардан жылылық пен пана таба алмағандықтан өзімен мұңдас Айды серік қылады өміріне.

Барсхан бес жасында әкеден жетім қалса да, шешесінің жанкештілігінің арқасында арыстай азамат болып ер жетеді. Кешегі Барсхан, бүгінгі қаламы қарымды қаламгер. Айша бейнесі сол замандағы барлық қазақ аналарының бейнесімен астасып жатқандай. Ұлтымыздың аналары осы Айша анамыздан тәлім алса, онда ұрпағымыздың келешегі келелді болатынына ешқандай күмән жоқ. Тағдырының қатал сынына мойымастан жанкештілігінің арқасында үш баласын адам қатарына қосуы жолындағы талай сұмдықтарға төтеп берген ананың өмірі өткен тарихи дәуірдің шындығын паш етеді. 1937 жылғы қуғын сүргін күйеуін жалмаса, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы аштық балапандарының өмірін жалмап кете залдайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Мұртаза Шерхан, Ай мен Айша : роман / Ш. Мұртаза; [ҚР Мәдениет және ақпарат министр. әлеуметтік маңызды әдебиет тізіміне енгізілген]. - Алматы : Қазақстан, 2008. - 456 б. - (Замандастан Мирас)
2. Мұртазаев Шерхан, Таңдамалы шығармалар : 2 томдық. Т. 1: повестер, роман және әңгімелер / Ш. Мұртазаев. - Алматы : Жазушы, 1982. - 504 б.
3. Мұртазаев Шерхан, Таңдамалы шығармалар 2 томдық : повестер, роман және әңгімелер. Т. 1 / Ш. Мұртазаев. - Алматы : Жазушы, 1982. - 504 б.
4. Мұртазаев Шерхан, Таңдамалы шығармалар 2 томдық : Қызыл жебе: роман. Т. 2 / Ш. Мұртазаев. - Алматы : Жазушы, 1982. - 496 б.

Ш. МҰРТАЗА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Берекебайқызы Г.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., аға оқытушы Акимешева Ж.А.

Аннотация

В статье рассматривается художественная специфика творчества Ш. Муртазы. В этой статье будут затронуты художественные особенности романа Ш. Муртазы «Красная стрела»

«Ұрпақсыздар ұмытылады. Өмірдің заңы солай. Жалғыз ұл елу жасқа келді, баласы жоқ. Сонымен, тұқымның үзілгені ме!? Кітаптар қалар, ал олар ұрпақты жалғастыра ала ма!? Бір кем дүние деген осы да...»

"Темірді тат шірітеді. Тат темірдің өзінен шығады. Адамды аздыратын жаман қылықтары да өзінен шығады. Ол да тат. Сабындап жуып кетіре алмайсың. Адам жанын тат басса, оны тек кітап кетіре алады. Әрине, асыл кітап, адал кітап. Ең бірінші – Құран! Екінші – хадистер! Ұлы классиктер. Қазақтың ұлы жазушылары. Кітап жем, су сұрамайды. Кітап – ғажайып қазына. Кітап – өмірсерік. Бір кем дүние...»

«Самайға ақ кіріп еді, сақал-мұрт та ағара бастады. Ұялған ұрыдай болып қастың бір талы да ағарыпты. Сөйте-сөйте...сүйек те ағарады-ау... Несіне тырбаңдаймыз? Бәрі де өтеді. Өтпейтін тек уақыт қана. Адамдар: "Уақыт өтіп барады",-деп өкінеді. Шынында өтіп бара жатқан уақыт емес, өмір өтіп барады», дген ой-толғамдарынан өмірдің өзіндей қарапайым тұлғаның бейнесін көреміз. Ал, оның қара сөзбен өрілген жазуларыныан бүкіл қазақ халқының бет-бедерін танып білуге болатыны шүбәсіз.

Жазушының кең құлашты, өзекті шығармасы – бес кітаптан тұратын «Қызыл жебе» роман-эпопеясы. Қазақ халқының бір туар ұлы Тұрар Рысқұлов туралы көлемді туынды бас кейіпкер тағдыры арқылы қазақ халқының басынан кешкен қилы-қилы кезеңдерді камтиды. «Қызыл жебе» халықтың ыстық ықыласына бөленген шығарма. «Қызыл жебе» романындағы Тұрар Рысқұловтың тарихи бейнесін шынайылықпен, туған жерін, әсем табиғатын аса бір шеберлікпен, керемет көркемдікпен суреттейді. Әрбір адам дөңгеленген тарихта әртүрлі оқиғаларға куә болып қана қоймай, сол күрделі оқиғаларға тікелей қатысты және жасаушы болып тарихта қалатынын оқырманның алдына тартады. Тұрар Рысқұлов сияқты күрделі тұлғаны әдебиетке әкелу жазушының үлкен ізденімпаздығы, тарихи оқиғаларды таразылауы үлкен ерлікке пара-пар деп айтсақ, асырып айтқандық емес. Шын мәнінде Шерхан Мұртаза Тұрар Рысқұлов сияқты ел тұтқасы бола білген азаматты көркем бейнеге айналдыру арқылы қазақ әдебиетіне үлкен бір сом туынды қоса отырып, оның өмірлік тұлғасын танытып берді. М.Әуезов «Абай жолы» романы арқылы қазақ халқының ғасырлық тарихын дүниеге паш етсе, Шерхан Мұртаза Тұрар бейнесі арқылы

карама-қайшылыққа тұнып тұрған қазақ халқының тарихындағы ең күрделі, ең ауыр кезеңін шынайы суреттей білді.

Белгілі әдебиет зерттеуші Р.Бердібаевтың пікіріне сүйенсек, тарихи тақырыпта жазу көп еңбек пен ауыр міндетті жазушы мойнына жүктейтіндігін айтады. «Жалпы көркем жинақтаудың ортақ заңдылықтарынан тарихи тақырыптағы шығарма жырақ кетпейді, мұнда да қаһармандардың сыртқы келбеті, ішкі субъективтік болмысы, өмірдің объективтік ағымымен ажырамас бірлестікте болуы шарт. Шындық пен қиялдың табиғи үйлесім табу мәселесі де тарихи романда аса қажетті қызмет атқарады».

Ш. Мұртаза өзінің Т.Рысқұлов жайындағы жоғарыда аталған романдарын жазуы барысында қыруар еңбек етті. Жазушының романдарды жазу үстіндегі ұшан-теңіз еңбегі жайлы көрнекті қаламгер Т.Ахтанов: «Тақырып үлкен, жолы ұзақ, жазушы жұмыс үстінде, Т.Рысқұлов бейнесі қаншалықты құнарлы болса, соншалықты күрделі кейде шытырман да қиын. Оның бар жолы түп-тура, тіп-тіке де болмаған. Оның алдынан заманның қилы-қилы мәселелері тосқан. Ол ақтарған сан қилы архивті айтпағанда, Т.Рысқұловтың көзін көрді деген адамдардың біздің елде болсын, сыртта болсын соңғы жылдары тірі қалғандары болса солардың ішінде Шерхан сөйлеспеген адам сирек шығар» -деп жазады.

Ш.Мұртазаның өзі де тарихи романның бас аяғы бес кітаптан тұратынын айта келіп, «-Қанша жыл жаздыңыз?»- деген сұраққа: «Қанша жыл дегенде... күндіз түні отырып жаза бермейсің ғой. Архивтерді тінтіп іздеу, сол кезді көрген адамдарды тауып сөйлесу керек, жазып заманның райын біліп сезіну керек. Ол аз уақыт алған жоқ. Бас-аяғын жинап алсаң ширек ғасыр деп айтуға болады. Бірі тез, бірі баяу келеді дүниеге», - деп жауап берді.

Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романының алғашқы екі кітабында тарихи болжамнан, көркем болжамның басым түсе суреттелгенінің куәсі боламыз. Жазушының көркемдік болжамы мен шығармашылық қиялына негіз болған алғашқы кітабы «Рысқұл» екінші кітабы «Тұрар» деп аталады. Шығармадағы көркем бейнелер мен ішкі психологиялық иірімдер, әке мен бала арасындағы сыршыл сезімге толы байланыстар, нәзік лирикадан құрылған туындының табиғатын аңғартады. Романның көркемдігі, образдарының әр алуандылығы мен тілінің өткірлігі қазақ әдебиетіндегі проза жанрының үздік жетістігі екендігін қуаттай түседі [1,58].

Әке мен бала арасындағы махаббат, сүйіспеншілік романның өне бойына таралып, сыр шертіп жатады. Бірінші кітабында болып жатқан сюжеттер тікелей бейнеленіп көрсетілсе, келесі кітаптарында Рысқұл қиял хатымен бірге Тұрар ойы, әкеге деген сағынышы романға арқау болады. Әке көзін көрген адамдар арасында Рысқұл бейнесі әр жерінен қылаң беріп, Тұрар мен әкесі Рысқұл арасы қанша уақыт алшақтаған сайын сағыныш сезімінің күшеюі романның сюжеттік желісін жалғастыра түскен [2,37].

«Романның көркемдік әлеміне зер салғанда, осынау көркемдік әлемнің күретаымыры Рысқұл мен Тұрар, яғни әке мен бала линиясы. Суреткерлік ірі табыс та сол линиядан бой көрсетеді. Жазушы осы линияны педагогикалық, эстетикалық, философиялық өрімінде өзгеше біртұтастықты сақтап, екі кітаптың өн бойында осы өрімді ылғи ірі қиялда көрсетіп отырады» [3,65] - деген Ш.Мұртаза шығармашылығын жүйелі зерттеуші С.Жұмабековтің пікірін құптауға болады.

Шығарманың басталуы да өлім аузында жатқан баласына араша іздеп, басын қатерге тіккен әкенің жанқиярлық әрекетімен өрбиді. Жалғыз ұлға деген махаббаты үшін жасаған әрекеті аяғына тұсау болғанына қарамастан ұлын шексіз сүюден бас тартпаған әке бейнесін көре аламыз. Әкенің берекесіз тағдырын елеместен әділетсіздікке қарсы күресі ұлының алдындағы беделін асқақтата түсті. Әке мен бала қарым-қатынасы шығармада шынайы бейнеленіп, туындының нәзік лирикалық сарыны саралана түскен [4,65].

«Туған баласының алдында беделі жоқ сорлы Рысқұлдың бағы бар екен. Тұрар оны пайғамбардай сыйлайды. Жер бауырлаған жеті жасар бала не біледі дейтіндердің соры қалың. «Әке көрген оқ жонар» болса, сол жеті жастағы жеткіншек Тұрар туған әкесінің турашылдығын, күштіден күбіжіктемейтін, мықтыдан ықпайтын тәкәппарлығын, жарлымын деп жасымайтын жігерін көріп өсті. Тұрар үшін Рысқұл ер біткеннің ішіндегі одағай оқ жетпесі. Ал енді әкесінің Қызыл жебеге мініп отырғандағы келбетін көріп, Тұрардың төбесі көкке жеткендей аспандағы жұлдызды колмен ұстап тұрғандай болды» [5,18].

Әке мен бала арасындағы махаббаттың шексіздігі, үнсіз көзқарастар ұғынысы кейіпкерлердің ішкі ойы арқылы беріліп отырады. Олардың айырылысуы туындының сыршылдығы арттыра түскен. «Ал Тұрардың жөні басқа. Түрмеге түскеннен бастап таң баласы өзімен бірге болған ұлының иісі әкенің жан дүниесіне қылышпен қырып жусаң да кетпестей болып сіңіп қалған. Енді сол Тұрармен айырылысатын қиямет-қайым азабы азынап тұр» [6,232].

Жазушы Рысқұл бейнесін қиял хаты, елесі, Тұрар ойы арқылы типтік бейнеге көтере алумен қатар сюжеттік желінің жүйелілігін жалғастырады.

«Тұрарға өз аузынан айтылған және қиял-хатта жазылған шер-шежіреден реалистік қанық бояулы суреттер арқылы ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының өмір-тіршілігі нақты да ауқымды көрініс тауып жатады. Осының нәтижесінде романда Рысқұл мен Тұрар тәрізді ішкі интуициясы терең кейіпкерлердің психологиялық шешімдері, авторлық баяндау мәнерінің лирикалық-философиялық ырғағы соншама нақты, соншама шыншыл күйінде өріс алып отыр деуге болады. Мұның өзі түптеп келгенде Рысқұл мен Тұрар атты қос кітаптың – екі романның өзіндік көркемдік әлемі емес пе?» - деп қос кітаптың көркемдік әлеміне барлау жасаған С.Жұмабековтің пікірінде нақтылық бар.

Романнан мысалдар ала отырып Рысқұл қиял-хаттарының лирикалық ырғағын байқауға болады. «Менің жанымның сірілігі сенің құдіретің шығар, Тұрар, егер сендей ұлым болмаса, ол жер басып тірі жүрмесе, мен сірә, мұнша соққыға шыдай алмай сүйегім Тайганың суық топырағын тыңайтып, бір қарағайдың түбінде әлдеқашан жатар едім. Бетпақтың даласында ай қараңғыда адасқан адамның алыстан жылт еткен отқа қарай ұмтылғаны сияқты менің жаным ылғи саған қарай талпынумен талай жыл артта қалды. Тағдыр деген төбеттің маған көрсетпегені жоқ. Бірақ сені менің ұлым етіп жаратқаны үшін, сол төбеттің бәрін кештім. Атасына нәлет».

«Есіңде ме, Тұрар, мені Алматының абақтысынан айдаған бозала таңда сен арбаның артынан жүгіріп, белбеуімнен ұстадың. Сонда қолыңа шуда жіптің тарқатылған бір ұшы ілінді. Тарқатылып-тарқатылып таусыларда айдауыл штықтың қырымен әлгі жіпті қырқып жіберді. Сен құлап қалдың, сонда мен көңілімен секем алдым. Шіріген жаман жіптің үзілгені бекер болды-ау, бұл жіп елегізген үміт жібі сияқты еді-ау дедім. Ал бірақ дәтке қуат беріп, сол үзілген жіпті, сол үзілген үмітті мен көңілдің нәзік қылымен жалғадым».

Осы сынды суреткер бірде ашық бейнелеп, бірде астарлы бейнелеп әкелі-бала сезімдерін ұштастыра түседі. Әкенің баласы үшін барлық қорлыққа дайындығын көрсетсе, енді бірде Тұрар сынды ұл сыйлаған тағдырға риза Рысқұл бейнесімен халық ризалығын қатар қойғандай. «Тарқатылған жіп» әке мен бала арасындағы сағыныш сезім екеуін жалғап тұрғандығын аңғару қиын емес. Басы тағдыр деген тар нөқтаға сыймай, қиюы қашқан өмірден берекесі кеткен әке жалғыз ұлының бар болғаны үшін бақытты. Рысқұлдың дара қасиеттері үйлесімді нақты оқиғалармен, бейнеленіп, Тұрар тәрбие бастауын алған әке образы шынайы көрінген.

Шығармада Рысқұл Тұрарға бар өмірін баяндап, өмірдегі көрген әділетсіздікке шыдамай, күрескерлік жолды таңдағанын айту мақсатымен оятып, таң қараңғысынан тағдырынан сыр шертеді. «Оян, Тұрар!» жазушының осы бір сөзді қолданудағы мақсатына үнілсек, Рысқұл атынан бүкіл қазақ халқына айтылған сөз секілді. Тарихта Рысқұл заманында қазақ халқын ояту керек-ақ еді-ау». Тұрарға арналған «Оян!» сөзі «оян, халықтың халін біл, елдің мұнын сезін, қазақтың жайын көр, болып жатқан әділетсіздіктер үшін күрес», -деген ұғымда туған секілді. Қалай алсақ та, «Оян» сөзі арқылы шығарманың көркемдігі артып тұрғандай.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. С.Жұмабек «Жұлдызы нұрлы суреткер» А., 2002
2. М.Көпбаева «Шерхан Мұртаза шығармашылығы» А., 2001
3. Қ.Мұхамеджанов «Кесек тұлға кенен дарын» Кітапта: «Шер аға» А., 1993 65 – б.
4. Р.Бердібек «Заманына сазы» А., 1985, 108 б.
5. М.Қаратаев «Революция рухымен» А., 78 ж., Р.Бердібаев «Биік парыз»

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОГРАФИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Есимова Р.

Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., аға оқытушы Шалбаева А. Ж.

Аннотация

В статье рассматривается современное состояние казахской терминологии.

«Лингвистикалық түсіндірме сөздігі» еңбегінде термин - латынның *furmini* - шекара ғылым саласындағы арнайы ұғымды білдіретін сөз не сөз тіркесі. Дәл тиянақты етіп анықтама беретін энциклопедиялық сөздіктерде былай етіп айтылған: «*Термин* сөзі - Рим империясында шекара құдайы. Термин - терминалдар құрметіне арналған мейрам» деген мағынаны білдіреді. Лингвистикалық сөздікте көрсеткендей *шекара* және *мен* деген ұғымды білдіретін латын сөзі. Бұл Москвада 1980 жылы жарық көрген «Советский энциклопедический словарь» атты бір томдық еңбекте айтылған.

Термин мәселесімен айналысқан қазақ ғалымы, лингвист Қ.Жұбанов мынандай орысша-қазақша анықтамалар береді: «Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, при чем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни».

Бұны ғалым қазақша былай түсіндіріп анықтама берген: «Белгілі бір ұғымдарды білдіретін қарақшылы (*qaraqsheb*)» сөздер болады, о сөздерді әлгіндей ұғымдарға - ғылым мен революция жағы қандай сатыда тұрса, міне осы екеуі теліп отырады, сонымен қатар термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделікті тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағынасы басқа болуы да мүмкін?

Ғалым, профессор Қ.Жұбанов терминнің өзіндік өзгешелік сипатын дұрыс түсінбеушіліктен кеткен қателерге назар аударған. Мысалы, ол аударуға болмайтын терминдердің (*психология, коммунист, геометрия*) аударылуын (*жан жүйесі, ортақшыл, пішіндеме*) қате санаған. Себебі, оның пікірінше, қате терминдердің терминдік мағынасына емес, лексикалық мағынасына мән беруден туындайды дейді. Бұл деген сөз, бір жерде, бір тілден екінші тілге аударуда немесе қабылдауда, ең бірінші көңіл қойылуға тиісті шарт, оның терминдік мәні болу керек [1,45].

Зерттеуші В.Н. Прохорова: «термин - бұл арнаулы қолданыс саласындағы ғылыми немесе өңдеу технология ұғымның атауы болып табылатын және дифинициясы (тиісті ұғым анықтамасы) бар сөз немесе сөз тіркесі» - деп анықтама берсе, оған ілесе лингвист-ғалым О.С.Ахманованың еңбегінде мынадай жолдарды көруге болады: Термин - дегеніміз арнайы ұғымдар мен арнайы заттарды дәл белгілеу үшін жасалған тілдегі арнайы (ғылыми, техникалық т.б.) сөздер мен сөз тіркесі.

Академик І.Кеңесбаев пен проф. Т.Жанұзақов та терминнің о баста латын тіліндегі шек, шекара деген сөздерден шыққанын айта келіп, «термин - ғалам мен техниканың, көркемөнер мен қоғам өмірінің алуан түрлі саласына байланысты қолданылатын, тиянақты, тұжырымды ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері, атау сөз» - деген тұжырым жасаған.

Қазақ Совет энциклопедиясында да осыған сай анықтама берілген: «Термин атауы - ғылым, техника тұрмысындағы белгілі саласымен, ұғымның дәл атауы үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері». Ал қазіргі «Қазақ тілі энциклопедиясында» термин жайлы төмендердегідей анықтама берілген: «Терминдер бірнеше ғылым ауқымында қолданылып, омонимдік сипат алады.

Терминология ауқымынан тыс қалған, терминдер өзінің жүйелігімен алыстап, терминсізденеді. Сөйтіп терминдену мен терминсіздену процесінен біз терминологияның лексика мен қай лексиканың бірінен-біріне ауысқанын байқаймыз. Сонда жалпыхалықтық лексикадан ауысқан сөздер термин қатарын түзеді. Бұл - терминжасамның бір түрі. Терминдер негізінен әрбір тілдің сөз байлығын сыртқы пайдалану арқылы жасалады» [2,12].

А.Реформатский термин мен терминология ұғымының теориялық мәнін ашып беруге тырысады. Ол термин, ұғым, сөз түсініктерінің өзара байланысын айта келіп, екі түрлі бағытқа жол ашады: бірі – терминдерді белгілі бір затқа қарайтындар деп байланыстырса, екіншісі - ұғыммен байланысты қарайтындар. Ол ұғыммен терминнің байланысы, әсіресе, ғылымда анық көрінетінін айтады. Осыдан келе термин мен терминология жөнінде айтылған анықтамалардың көп кемшілігі барын сезді.

Сондай-ақ ол терминнің басты белгілерін анықтап беруге тырысқан. Оның пайымдауынша терминнің ерекшеліктерінен қоса белгілері бар екенін көрсеткен, термин емес сөздердің мағынасы көбінесе контекст арқылы ашылып отырса, термин сөздер контекстке тәуелді емес. Термин сөздерге көпмағыналық, экспрессия жат екендігін айта кеткен. Ғалым терминнің екі жүйесін көрсетеді:

- 1) Терминология жүйесінің элементі
- 2) Жалпы тіл жүйесінің элементі

Д.Э.Позентов мен А.Теленкова терминнің бірмағыналылығына мән береді. Олар тілдегі сөздердің біразы көпмағыналы болып келсе, термин болатын сөздердің олардан айырмашылығы - жалқы мағыналылығында деп түсіндіреді. Бұл - термин сөзінің табиғатын нақтылай және анықтай түсетін басты белгілердің бірі.

Сонымен, терминдену дегеніміз - тілдің жалпы лексикасын немесе арнаулы лексикасынан терминдеуші ұғымға сәйкес келетін сөзді тауып, оны сол ұғым қатысы болатын терминнің өріске өткізу арқылы аталмыш ұғымның атауы ретінде терминдік мағына жіктеу процесі. Терминдер белгілі бір ұлт тілде жасалады немесе өзге тілден дайын күйінде қабылдайды. Ұлт тілде жасалатын терминдер сол тілдің сөзжасамдық тәсілі арқылы жасалады. Бұл тәсіл - семантикалық тәсіл болып табылады. Осы пікірге сай

В.Д.Даниленко былай деп көрсетеді: «Термонология тілде бұрыннан бар сөздер, семантикалық тұрғысынан өзгеріске ұшырап, жаңа мағынаға бейімделуі үшін ұзақ мерзім қажет емес». Белгілі қазақ ғалымы К.Мұсаев: «терминжасамның өнімді тәсілі - халықтық лексикологияның терминденуі, лексика-семантика тәсілі, жалпы қолданылатын сөздер терминге айналуы, жалпы әдеби тілдегі сөздердің терминденуі, сөз мағынасының алмасуы, жалпы қолданылатын сөздерге жаңа, арнайы мағына үстеу, тілдегі сөздерді термин мағынасына жұмсау, сөз мағынасын өзгерту деп аталып жүр» - дейді [3,47].

Тіл теориясында терминдену процесін өзін іштей бөлуге болады. Олар - сырттан терминдену және іштен терминдену. Терминология жүйесінің сыртында жатқан сөздер (диалектология, кәсіби сөздер, көнерген сөздер) термин ретінде пайдалануы – **сырттан терминдену** деп аталады. Бұл терминнің басты ерекшелігі - терминденуші ұғым атау болып отырған сөз терминология лексикадан алынбайды, көбінесе жалпы қолданылатын сөздерге терминдік мағына үстеп, белгілі салаға ұғым атауы ретінде тиісті дефиниция беріліп, сөз лексикалық өрістен терминдік өріске өтіп, соған сай терминдік тән қасиет икемденді. Олардың қолданылу сөздердің өзіндік қасиеті сақталады.

Мысалы: Дабыл

1. Жаугершілікте, жорықта, той-думанда халықты бір жерге жию үшін пайдаланатын аспап.

2. Саусақпен қағып ойнайтын музыкалық аспап.

Дабыл сөзінің терминделуі нәтижесінде жасалатын терминдер;

1. Әскери бөлімшенің белгілі мерзімде толық жауынгерлердің дайындық болуы.

2. Жергілікті жерді, халықты әуе, атом, химиялық қарулардан сақтау хабары.

II. Іштен терминдену – терминделуші ұғым атауы термин жүйесін өз ішіндегі белгілі бір терминологиялық өрістен алынады. Мысалы: (физика, психология) т.б. *донор* (химия, мед), *субъект* (философия, заң, логика) өз ішінде бір ғылым саласынан екінші ғылым саласына өтеді.

Мысалы, Дыбыс

1) тіл білімінде сөйлеу мүшесіне қатысты, айтылатын, естуге болатын ең кіші бөлшек.

2) музыкада - қатты дене тербелісінің толқын түрде таралатын қозғалыс

3) физиология - аудан, аумаққа қарай толқыңдалуы.

Іштен терминденудің ерекшелігі - тілдегі сөзжасамның әртүрлі тәсілдері арқылы жасалған терминдер де терминделеді, қорытынды кезеңде, терминнің қай тілдің сөзі екені ескерілмей, оның дефинициясы мен белгілі ұғымы негізгі роль атқарады. Жалпыхалықтық тілдегі сөздерде арнайы саласында терминнің де, терминденудің нәтижесінде омонимдер туындалады. В.Даниленко оларды жүйе аралық омонимдер десе, А.А.Реформатский, А.Суперанская оны салааралық омонимдер деп қарайды.

Сонымен қатар сөздердің терминденуін сөз таптары тұрғысынан қараудың маңызы зор. Осыған сай О.С.Ахманова «термин құрамын тек зат есімдермен толтыруға болады» - дейді. Осы пікірге ұқсата айтқан А.Щеглова «терминдегі дерексіздікті, зат, сапа және әрекет туралы ұғымдарды білдірудің шын мәніндегі бірден-бір лексика-грамматикалық құралы зат есім болады» - деген. Терминдер тек зат есімнен жасалуы керек пе? деген сұраққа В.П.Даниленко, чех ғалымдарының зерттеуіне сүйеніп, оғын сын есім, сан есім, етістік, үстеу, есімдер сөз таптарын қосады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Мемлекеттік Тіл - Қазақстандық қоғамның дамуының тұрақты негізі ретінде мемлекеттік сәйкестілік үрдісіндегі ұлттық идеяның негізгі құрамдас бөлігі. Республикалық семинар материалдары. - Алматы, 2008.
- 2.Банк терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша сөздігі // Ғ.Сейіткасымов, Б.Бейсенғалиев, Ж.Бекболатұлы. - Алматы, Экономика, 2006.
3. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. - Алматы, Экономика. 2009.
- 4.Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты XII Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.
- 5.Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқулық. - Алматы, 2005. - 256 б.
- 6.Козлова С.П. Прагматический аспект языка рекламных лозунгов //Сб.Науч. тр. Вып.290. - М:1989. - С. 13-22.

ҚАЗІРГІ ТЕРМИН СӨЗДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Есимова Р.

Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., аға оқытушы Шалбаева А. Ж.

Аннотация

В статье рассматривается современное состояние казахской терминологии.

Жалпы терминологиялық лексиканың зерттелуін көздеп отырған қазіргі ғылыми-техникалық прогресс заманында сөздердің шығу төркінін біліп отырудың айрықша маңызы бар. сөздердің шығу тегін, жасалу жолын білу арқылы оның мағыналық өрісін, потенциалдық мүмкіндігін шамалауға болады. осыған қарағанда, тілдер сол рулық, тайпалық қауымдастықтың өзінде-ақ бір-біріне әсер етіп, бірінен бірі нәр алып отырғанға ұқсайды [1].

Әдетте, термин сөздердің пайда болуын ғылым мен техникаға байланыстырамыз. Қазақ зерттеушілері қазақ топырағында ғылыми ой-пікірдің дамуын ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастайды. Ғылым туралы деректер алғаш рет қазақ газеттерінде жарияланған. Мысалы, «Түркістан

уэлаятының газеті» (1888-1902), «Дала уэлаятының газеті» (1888-1902). Осы орайда Ғ.Мұсабаевтың: «Ғылыми термиологияның элементтері Октябрь Революциясына дейін болғаны да сөзсіз ... Орыс мәдениетінің белгілі ұғымдарын қазақ тіліне қазақтың ХІХ ғасырдағы белгілі ағартушылары біраз енгізген болатын» деген пікірімен келіспеуге болмайды.

XX ғасырдың бас кезінде болған саяси өзгерістермен әлеуметтік жағдайлар қоғам өміріне көптеген жаңалықтар әкелді. Сондай бұл кезеңде елімізде газет-журналдар жарық көре бастады. ХІХ ғасырда 30-жыл мерзімінде шығып келген газеттермен салыстырғанда, бұл кезеңде жарық көрген газет-журналдар сапа жағынан, сан жағынан болсын қозғалған мәселесі көш ілгерлері болатын. Мысалы, «Айқап» журналы қазақтың жазба әдеби тілін, жалпыхалықтық тілдің стильдік тармақтарын, олардың терминологиялық лексикасын қалыптастыруда үлкен қызмет атқарды.

Публицистика тіліне тән термин сөздермен терминдердің, грамматикалық единицалардың тұрақтануы осы кезіндегі баспасөз тілінің маңызы болды. Еліміздің болып жатқан саяси әлеуметтік, экономикалық өзгерістерге байланысты кірген жаңа ұғымдарды дәл атау, сөз тудыру, термин жасау амалдарын жетілдіру, осы баспасөздің рөлі ерекше болды. Осы кезде кездескен терминдердің дені ғылымға, оқу-ағарту ісіне байланысты болған: *ағач су ғылымы – ботаника, тау-тас ғылымы – горное дело, жан-жануарлар ғылымы – зоология, көктен түскен тас – метеорит, ұстаз – учитель, шәкірт – ученик, медіресе – институт, ғұлама – профессор, мадрис – преподаватель* т.б.

Сондай-ақ тіл біліміне қатысты терминдер: *лұғат – тіл, әуез – дыбыс, хәріф - әріп, әліфби – алфавит, қатты әуез – дауыссыз дыбыс, мұрыннан оқылатын – сонор, қағда – ереже* т.б.

Юриспруденцияға байланысты пайда болған көптеген сөздердің көбісі қалыптасып, сіңісіп кеткен. Күнделікті тірлікте жиірек араласуға тура келгендіктер бе, әлде ел ішіне арыздану, шағым айту, істі болу салдарынан бұл саладағы термин сөздердің орысшасын, қазақшасы болсын қолданысқа еніп, тұрақтанып кеткен. Мысалы, *суд – сот, жаза – наказание, абақты – тюрьма, залог – кепіл, жазакер – жауапкер, жұмыс, іс – дело, адуакат, куә - свидетель, жан алу – присяга, ықтияр – право* т.б.

XX ғасырдың бас кезінде алуан түрлі әлеуметтік, саяси өзгерістер қоғамдық өмірге де көптеген жаңалық алып келді. Халықтың сана-сенімі оянып, арта түсумен байланысты баспа ісі ілгері амыды. XX ғасырдың басынан елімізде Кеңес үкіметі орнағанға дейінгі аз уақыттың ішінде көптеген газет-журналдар жарық көрді. ХІХ ғасырда 30 жылдай мерзім ішінде шығып келген газеттермен салыстырғанда, бұл мерзім ішінде жарық көрген газет-журналдар саны жағынан болсын, сапасы жағынан болсын, өз беттерінде көтерген мәселелердің шеңбері мен тереңдігі жағынан болсын, көш ілгері еді.

Аз ғана уақыт өмір сүруіне қарамастан, бұл баспасөз органдары, әсіресе «Айқап» журналы қазақтың жазба әдеби тілін, оның жақсы

дәстүрлерін әрі қарай дамытуда, жалпыхалықтық тілдің кейбір стильдік тармақтарын қалыптастыруда, оның терминологиялық лексикасын жасауда орасан зор қызмет атқарды. Айқап журналының тілі жанрлық, стильдік жағынан алғанда бірыңғай деуге болмайды. Себебі, онда күнделікті өмірде қолдана бермейтін, кітаби тілге тән шет ел тілдері мен түркі тілдерінің сөздері, диалектизмдер, жаңа сөздер көп кездеспейді. Алайда осы кезеңдегі газет-журнал тілі лексикасының басым көпшілігі - қазақ тілінің қай жанры мен стилі болсын қолданылатын ортақ сөздер [2].

Айқап журналында жаңа сөз жасаудың көптеген тәсілдері пайдаланылып келді. Ол - ежелден қолданылып келген сөздерді жаңа мағынаға, я үстеме мағынаға, мағыналық реңк қосып жұмсау. Мысалы, *әдебиет кеші, серік (творчество), кеңес (совещание), астора (публика)* т.б. жаңа сөздер немесе жаңа мағынада қолданылған сөздер кездеседі.

Нисап сөзін алсақ, оның қазіргі мағынасы қанағат, тойымдық дегеннен гөрі шегіне жету, білімі толысу, білім дәрежесі мағынасында қолданылған сияқты. Мысалы, ғылыми нисапқа толмаған деген тіркесте қажетті, білімі жоқ, білім дәрежесі төмен мағынасын білдірген. Сондай-ақ *кеш* сөзі де жаңа мағынада, яғни *сауық жиыны, бас қосу* деген мағынада қолданылған. ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде шығып отырған «Дала уалаяты» газетінде *кеш* сөзі қолданылмаған.

Оның орнына тамаша, ойын деген сөздер қолданылады. Оған мына мысал дәлел бола алады: мужской гимназияда, яғни ер балалар оқитұғын жерде 3-ғинуардың түнінде 1888 жылы бек тамаша ойын қылғандар. Орысша аудармада «*литературный вечер*» деп берілген. ХХ ғасырдың бас кезінде баспасөз тілінде *кеш* сөзі араб, иран тілдерінен енген *ахшам* сөзімен алмасады. Мысалы, *әдебиет ахшамы*. Қазір бұл сөздің сөзжасамдық, тіркесімділік қабілеті кеңейді. Ол *әдеби кеш* дегеннен басқа *сауық кеші, музыкалық кеш* т.б. тіркесте қолданылатын болған.

Жаңа мағынаға ие болған сөздер *серік, кеңес* және осыларға тәріздес қолданылатын *майдан* сөзін жатқызуға болады. *Майдан* сөзі парсы тілінен қазақ тіліне бірнеше мағынамен енген. Әдеби тілде қазірге солардың ішінен *соғыс даласы, ұрыс* деген мағынада көбірек қолданылады. Сондай-ақ әдеби шығармаларда *майдан* сөзі *тойтарыс беру, бетін қайтару, жеңу* мағынасында көп кездеседі және ауыз әдебиетінде келеді. Мысалы, «Жар-жар» өлеңін алсақ, *Есік алды қарасу, Майдан болсын жар-жар* дегендегі *майдан* осыны көрсетеді.

Айқап журналының тағы бір сөз қолданысындағы ерекшелігі - көп қолдана бермейтін, бірақ әдеби тілде бар сөздердің, сондай-ақ көне түркі тілінде, жазба мұраларда қолданылған тенденциясының байқалуы. Мысалы, *кісі құны жүз түйе деб, жүз түйеге баһалаб екі жүз байтал кескі қылды; қазақтан миллионер бай жоқ; шебер муһандес жоқ, маһир доктор жоқ, адал адвокат жоқ. Мұндағы кескі, майыр, жеңсік* сөздері - қазіргі кезде жазба әдебиетте қолданылмай, ұмытылған сөздер. *Кескі* сөзі қазіргі тіліміздегі *үкім* дегенмен синонимдес, бірақ екеуінің айырмашылығы бар.

Кескі - көне заманға байланысты болса, *үкім* – заң -жаңа заманның заң, право органдарының ісімен байланысты. *Үкім* сөзі айыптап та, арашалап та қабылданған шешім, *кескі* - айыптап қабылданған шешім. Бұл - қазақтың төл сөзінен жасалған етене лексика. *Кес* - етістік түбірге зат есім тудыратын **-іс** жұрнағы жалғанып, оған қатыстық сын тудыратын **-і** жұрнағы арқылы жасалған. Кейде соңғы **-і** жұрнағынсыз қолдана береді [3].

Майыр сөзі - араб тілінен еніп, кейін әдеби тілден орын алып, *ұста*, *шебер*, *өнерлі* мағыналарда қолданылған. Бірақ бұл «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» енбей қалған.

Жеңсік сөзі сирек қолданылады. Қазіргі жазба әдебиетте *құмарлық*, *сүйген іс* мағынасында қолданылған.

Сол яқты өзіміздің қазіргі тілімізде *аң* сөзі көп қолданылады. Көне жазба түркі нұсқаларда *ой-өріс*, *білім*, *сана*, *ақыл* мағынасында жұмсалған. Мысалы, Махмуд Қарқаридің сөздігінде ол *сөз түсіну*, *білу*, Орта Азиялық тефсір, Сейф Сараи шығармасында, «Құсырау мен Шырын» тілінде, Абу-Хайанның грамматикасында, «Құдатғу білік» дастанында - *ойлану*, *ақыл қорыту*, *пайымдау* мағыналарында жұмсалған. 1920 жылға дейін *отау* тұлғасында және **-сыз** (*аңсыз*) қосымшасы жалғанып, *аң* сөзі қазақ баспасөзінде қолданылып келді. Қазір әдеби тілде *аңдау*, *аңғару* сияқты тұлғалар *байқау*, *пайымдау*, *абайлау*, *сезу*, *түсіну* мағынада жұмсалады. Қырғыз тілінде ғана *аң* сөзі *ақыл-ой*, *сана* мағынасында түбір күйінде сақталған [4].

Сондай-ақ *түзу* сөзінің қолдану аясы *аң* сөзіне ұқсас келеді. 1920 жылға дейін бұл етістік те *құрастыру*, *жинау*, *жазу* мағынасында қазақ баспасөз тілінде жарияланып келді. Бірақ әдеби тілде осы мағынада қолданылмағанымен, басқа түркі тілдерде (өзбек, ұйғыр, башқұрт, татар т.б.) кездеседі. Осыдан шығатын қорытынды: «Айқап» журналы жаңа сөз жасауда морфологиялық жолына үлкен мән берген.

Сөз жасау ісінде қолданылып келген төл және кірме жұрнақтардың сөз тудырып, сөзге жалғану өрісі кеңейді. Айқап журналында жаңа сөз тудыруда **-шы**, **-ші** жұрнағының қызметі ерекше болды. Сондай-ақ **-шы**, **-ші** жұрнағы арқылы байырғы сөздерден жаңа сөз немесе жаңа мағыналар жасалып отырды. Мысалы, *бұл-төренің арызшы халықтан жылдамырақ құтылуға істеген ісі екенін қайдан білсін*. Мұндағы *арызшы* сөзі *арыз*, *арызқой* сөздің мағынасынан мүлдем бөлек. Ол тек *арыз беруші*, *арыз иесі* дегенді білдіреді [50].

-Шы, **-ші** жұрнағы байырғы сөздерге ғана жалғанбай, басқа тілден енген кірме сөздерге, әсіресе орыс тілі арқылы келген сөздерге де жамалып жұмсалды. Мысалы; *эспиранташылардың қазір Россияда да қиылыстары, курстары бар*.

Айқап журналында өнімді жұрнақтар да бар. Олар - есім сөзден етістік тудыратын **-ла/-ле**, **-да/-де**, **-та/-те** қосымшалары Мысалы, *ол жұрт оқиды, өнерленеді, тірі болады*. Осы жұрнақтар арқылы жалпы жаңа сөз жасау процесі - өте кең деуге болатын құбылыс. «Айқап» тілінде сөз жасау

бойында байырғы қосымшалармен бірге араб, иран тілдерінен ауысқан сөздер де жиі кездесіп отырған. Мысалыға, *әнпаз, қарарнаме, гибратхана* деген сөздердегі *-паз, -наме, -хана* қосымшаларының «Айқап» тілінде сөз тудырғыш қызметі кең болған. *Әнпаз, жазымпаз* сөздері *әнші, ақын-жазушы, көркем сөз шебері* дегендердің орнына қолданылған. Ал *-хана* сөзі «Айқап» тіліндегі сөз тудыру процесі арқылы жазба тілде, баспасөз беттерінде кездесіп отырған. Мысалы «Дала уалаятының газетінде» *баспахана* деген сөз редакция мағынасында қолданылған. Айқапта қолданылатын *қираатхана* сөзі *оқу үйі, оқу залы* деген мағынаны берген. Себебі *қиаат* - араб тілінде *оқу*, ХХ ғасырдың бас кезіндегі жазба әдебиеттерге осы мағынада қолданылған. Мектептерге арналған оқу деп аталған. Ал *оқухана* «Айқап» тілінің түсіндіруі бойынша түркі әдебиеттерін *оқудың үйірмесі* деп атаған. Сондай-ақ *науқасхана* сөзі жазба әдеби тілге енбей, одан *аурухана* сөзі пайда болған.

Айқап тілінде қосарлап, біріктіріп қолдану немесе бір мағынаны білдіру үшін атулық тіркестер құрау, жаңа сөз жасаудың түрлері кездеседі. Мысалы, *газет-журнал, мектеп-медресе, низам-бұйрық, сынау-тәжірибе, заң-закон, жоба-жоспар* т.б. сөздер. Бірақ бұл қос сөздер бұрынғы жазбаларды кездеспеген. Дегенмен Айқапта санаулы түрде ғана қолданылған. Олардың біразы газет-журнал, баспасөз беттерінде орнығып кетсе, біразы жазба әдеби тілден шыққан деуге болады.

Бұлардан басқа *протест* сөзін ала болсақ, оның мағыналық ерекшелігін толық баяндау мақсатында *қатты қағаз* деген тіркес алынған. Тіркескен екі сөздің мағыналық үйлесімдігі мен беретін мағыналары толық ескерілмегендіктен, жазба әдеби тілге енбей қалған. *Қатты қағаз* деген сөз тура мағынада айтылғандықтан, *протесті* толық бейнелеп бере алмаған.

От арба, от кеме, электр арба тіркестері орыс тіліндегі *поезд, параход, трамвай* терминдердің мағынасын білдіру үшін қолданылған. Олардың кейбіреулері бұрынғы жазбаларда кездеседі. Дегенмен оларда да бірыңғай емес, әр тұлғада кездеседі. Ең алдымен қазақ тілінде *поезд* дегенді алсақ, одан *от арба* сөзі қолданылады. Осының үлгісімен *от кеме* болған, ал «Айқапта» *электр арба* сөзі пайда болды. 1920 жылдары баспасөз беттерінде осылардың кейбіреулері қолданылып отырды, дегенмен де соңғы баспасөз беттерінде, жазба әдеби тілдерде енбей қалды. Кейіннен (*поезд, параход, трамвай*) орыс тіліне енген сөздер болып танылды. ХХ ғасырдың бас кезіндегі баспасөздер тек ғана қазақ тілімен шектеліп қойған жоқ, жаңа ұғымды бейнелеуде басқа тілден сөз алу процесі дамыды [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекеттік Тіл - Қазақстандық қоғамның дамуының тұрақты негізі ретінде мемлекеттік сәйкестілік үрдісіндегі ұлттық идеяның негізгі құрамдас бөлігі. Республикалық семинар материалдары. - Алматы, 2008.

2.Банк терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша сөздігі // Ғ.Сейіткасымов, Б.Бейсенғалиев, Ж.Бекболатұлы. - Алматы, Экономика, 2006.

3. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. - Алматы, Экономика. 2009.

4.Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты XII Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.

5.Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқулық. - Алматы, 2005. - 256 б.

6.Козлова С.П. Прагматический аспект языка рекламных лозунгов //Сб.Науч. тр. Вып.290. - М:1989. - С. 13-22.

ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛІНІҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПАТРИОТТЫҚ САРЫН

Макулбекова Б.

Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., аға оқытушы Өтен А.Ж.

Аннотация

В статье рассматривается художественная специфика творчества Кадыра Мыра Әли. В этой статье будет рассказано о духовности в поэзии Кадыра Мыра Әли.

Ұлы Абайдан кейінгі қазақ лирикасына үлкен құбылыс болып енген ақындар Мағжан мен Шәкәрім шығармашылығы кеңестік саясатқа сай келмеуі себепті шала белсенділер әдебиет тарихынан мәңгілік аластауды көздеді. Осылайша қазақ лирикасының қадым заманнан жалғасын тауып келе жатқан игі дәстүрі тоқырауға ұшырап, тамырына балта шабылғандай болды. 1932 жылдардағы аштық пен 1937 жылғы зобалаң халықты, әдебиетті тіпті тұралатып тастады. Зиялы қауым бас сауғалаумен күн кешті.

Зорлықшыл саяси идеологияға бой ұсынған ақындар адам жанының ішкі тебіренісі лирикадан бойын аулақ салып, саясатқа сай үгіт-насихатқа құрылған, ұраншыл өлендерге ден қойды. Жеке тұлғаға табынушылықтың жыршысына айналды. “Соғыс жылдарындағы поэзия да көркемдік құдіретке қол жеткізе алмады. Элегиялық жоқтау сарындағы лирика болмаса, қазақ поэзиясын көркейте қоймағаны анық. Соғыс дәуірінде де, одан кейінгі екі бесжылдықта да қазақ поэзиясы үгіт-насихаттық, жалаң да құрғақ дидактикадан арыла алмады. Солай десек те, Қ.Аманжолов, Ә.Тәжібаев, Ғ. Орманов, Қ.Бекхожин, Х.Ерғалиев, Ж.Молдағалиев, С.Мәуленов сынды ақындар насихаттық жырларымен қатар лириканы да дамытты. Дамытқанда, партия, коммунист тәрізді қырлардың тасасында нағыз лирика өз мұратына толық жете алмады.” [1; 175].

Шындығында да, дәл сол кезеңнің қаламгерлері кеңес өкіметінің саясатына лайық шығарма жазуды өндірістік жоспарларындай қабылдап, көзге түсуді мақсат етіп қойды. Осындай тұста жеке адамға табынушылықтың зардаптарын жою туралы қаулы қабылданып, қаламгерлердің тынысы кеңейгендей болды.

Халқының тарихын парақтаған ақын туған жердің қадір-қасиетін айтуға келгенде шешен тіл, ұшқыр ойдың тиегін ағыта біледі. Елі мен жері үшін еңіреген ерлерді жазалаудың “жаңа тәсілін” тапқан ғалымдар жайындағы мына бір өлең шумағын оқып көрейікші:

...Сосын патша оларды қанатынан қайырып,
Жер аударып бастаған туған жерден айырып,
О, зұлым-ай, зұлым-ай!
О, ант атқан, ант атқан!

Осал жерін ерлердің қалай ғана дәл тапқан! [2;76]
Айызынды қандыратын ақиқат. Ақынның тапқырлығын танытатын, шеберлік шеңберінің аялы екенін айғақтайтын да мысал.

Тасқа тиіп талабы
Тағдырға бас иді алап.
Алды патша даланы
Атанындай бұйдалап, - [3;21]

деуі де тарихи шындық.

Біледі жердің парқын кім!
Білмегендіктен тозды адам.
Ақымақтығынан әркімнің
Аздың-ау біраз Боз далам! [39; 8]

Ақын мұнда туған жерге жасалған зиянкестік іс-әрекеттердің мән-жайын айтып отыр. Басқаны айтпағанда, кешегі ХХ ғасырдың елуінші жылдарындағы тың көтерудің зардаптарының өзі қаншама. Тарихи деректерге жүгінсек, “жерді зор көлемде жырту глобалдық көлемде құрғақшылықтың артуына да әсер еткен. Табиғатты пайдалануды глобалді мөлшерде кеңейту стратегиясын бейнелейтін тың игеру бағытын жүргізген партиялық-мемлекеттік басшылық “жер-біздің ортақ үйіміз” деген жалпы адамгершілік принципті аяққа басты, сол арқылы оз мойнына болашаққа болуы ықтимал экологиялық шаттарға моральдық жауапкершіліккі арқалады” [3;378].

Жалғандықтың жағасына жармасып,
Жауыздықты Ар атынан дарға асып,
Арамдықты, зұлымдықты індету -

Азаматтық, жауынгерлік міндетің - [3; 60] деп қазақ халқының тарихында сызат қалдырған оқиғаларға ел атынан үкім шығарады, әрбір азаматқа іске асыруға тиіс міндет жүктейді.

Қазақ әдебиеті тарихында үлкен биікте тұғыры бар ақын әрі әдебиетші ғалым Әбділда Тәжібаев айтпақшы, “Қадыр халқының өткен өмірін жырлағанда, одан романтикалық сарын сезгендей боламыз. Асаумен

алысқан, желмен жарысқан әрі жомарт, әрі ақкөңіл қазақ идеалға айналған секілденеді. Сөйткен Қадыр поэзия қуатымен басымызды айналдырып, алдап кетпейді. Әрірек қарауға, тереңірек үңілуге бастайды.

Халқы ұлт болып пісіп-жетпеген жерде оның ақыны да оңай пісіп жетіле алмайды. Біз бүгін сүйікті Қадырымызға қарап еліміздің ерлігін танып, қуанамыз. Оның жырларынан еңбек бостандығын, жанның еркіндік қуанышын, адамның жігер-қуатын тауып қанаттанамыз” [4;4].

Ақынның қандай тақырыпқа, қандай мазмұнда жазған өлеңі де ой-өрісінің аясын кеңейтіп, қиялынды қияға самғатып ала жөнелетін сиқырлы сазға толы. Әр өлең ойының тереңдігімен, теңеуінің тыңдығымен, мазмұнының маңыздылығымен тартымды. Қысқасы, тақырып ортақ болғанымен, толғауы мен, түйін-тұжырымы жаңа сипатты. Оқырманның Қадыр өлендерінің сыры мен сымбатына сүйсініп, оларды ойлана, тұшына, тамсана оқитын себебі де осы. Зейін қойып, зердеге тоқып оқитын өлендер жазу-ақындық зергерліктің басты белгісі. Қадыр белгілі бір өленді ғана емес, тұтас кітапты бір тақырыпқа арнаудың да асқан шебері. Сюжеттік желісін, композициялық тұтастығын мінсіз құрастырып, мақсатты топтама жазудан тұтас жыр жинағын жазуға көшуді қазақ поэзиясында тұңғыш игеріп, тұсауын кесіп, әдеби дәстүрге айналдырған да Қадыр ақын. Бұл, әрине, ақыннан асқан шеберлікті, шығармашылық ізденіс пен биқасап білімдарлықты қажет ететіні өз-өзінен түсінікті.

Бұл тұрғыдан алсақ, Қадыр өлендерінің өн бойында азаматтық міндет, елдік, ұлттық рухты жаңғырту, ұлы дала мен ұлы халықтың басынан өткерген тарихы т.б. мәселелер желі тартып жатады. Осыған орай магистрлік жұмысымызда халқымыздың шырғалаңы мол, катпар-қыртысы терең тарихына қатысты ақын поэзиясында көтерілген жайттар, ой-көзқарастар жөнінде алдымен тоқталғанды жөн көрдік. Себебі, өткеніңнің өзін білмей тұрып өрге ұмтылудың өзі өнегесіздік. Оның ішінде өзгені былай қойғанда, өзінді-өзің терең білу, өзіңнің түлеп ұшқан ұяңның үрдісін, тозаң басқан тарихын білу. Өзің туғанға дейін дүниеде не болғанын білмесең, ғұмыр бойы нәресте қалпымда қалдым дей бер”, - дейді Цицерон [5, 50б.].

Тарих қоғам таразысы. Таразының бір табағы адам да, екінші табағы қоғам, екі басы да тынымсыз қозғалыста, кей-кейде тең түсуі де мүмкін. Тарихын білмеген адам да мидай далада адасқан жолаушы секілді, қай бағытты ұстарын білмей дал болады: оңға бұрыларын да, солға бұрыларын да білмей сарсаңға түседі, сөйтіп алтын уақытын зая кетіреді. Бабалардың көрген қорлық, кешкен қияметін бастан кешіру шарт емес, содан үйрену шарт, үлгі алу шарт. Өйткені біздің тарихымыз - біздің туған үйіміз, ата-бабамыздың туған үйі. Ал өзі туған табалдырық кім-кімге де ыстық емес пе? Себебі тәй- тәй басқаннан бергі барлық ғұмырдың сол үймен тығыз байланысты, көл-көсір қуанышын да, ағыл-тегіл көз жасың да, қателігің де жетістігің де осы үйдің ішінде. Олай болса, үйіңді жек көруге ешбір негіз жоқ. Өткен тарих бабаларымыздың “арманын Құлагердің қуып жүріп, келешегін түйеге мініп” болжап жүріп, қайғы-шерсіз кірпік іле алмай сорлап

жүргенде салып кеткен үйі. Біздің міндетіміз сол үйді бұзып, оның орнына жаңа үй салу емес, сол үйді күту, қарау, қадағалау. Ақын сол бір қаралы кезеңнің көлеңкелі бейнесін жинақтап, жеткізе біледі, топшылап таныта біледі.

Тырп еткізбей жатқызып,
Тағдыр мықтап қинады.
Талай ғасыр өткізіп,
Далам есін жинады...
Қазір мұны көбі ұқты,
Ұғу керек ондайды.
Қара бетін тарихтың,
Қызартпаса болмайды - [5;56]

деп келетін жолдар жоғарыдағы ойымыздың дәлелі іспетті.

Ұлан-ғайыр атырапты алып жатқан Ұлы дала дүбірге толы болды. Мың сан рет ата-бабаларымыз ел үшін, жер үшін жан пίδαға бел буып, басын өлімғьге тікті. Не көрмеген, басымыздан не кепіпеген халықпыз?! Монғол шапқыншылығының өзі неге тұрады?!

“Монғол империясының құрылуы Орталық және Орта Азия, Қазақстан, Шығыс Европа халықтары мен мемлекеттерінің тарихи тағдырына орасан зор ықпал жасады. Монғол жаулаушылығы ұлан- байтақ аймақты мекен еткен түркі халықтары мен тайпаларының қалыптасқан қарым - қатынасы мен өзара байланысын бұзды және олардың этникалық- саяси, шаруашылық-мәдени дамуының жүрісін өзгертіп жіберді”. [5; 37].

Халыққа қайғы-қасірет әкелген осы кезенді Қадыр өз поэзиясында дәл, сол қалпында, айна қатесіз шеберлей білді. Өмір шындығы ақындық сүзгіден өтіп, көркемдік шындыққа айналды.

Бейне бір Жерге шыққан теміреткі
Шыңғыстар жаулап алды төңіректі,
Даласын қала қылмақ болған елдің
Қаласын дала қылып еңіретті.
Апыр-ай, кінәлі деп осыған кім?
Бұлттан бір шықпай қойды шошыған Күн.
Өліктің көзін жапқан қол секілді
Сипапты қала орнын сусыған құм.
Ай бойы азап шеккен қамалдарда.
Алынбай көп тұрыпты адамдарда.
Әскерге төтеп берген кенттіктер де
Аштыққа шыдамапты, амал бар ма?!
Жұртымның болғанменен тегі мықты,
Жанына батса керек - егіліпті.
Ұлт болып ұйып келе жатқан кезде
Сан рет сүт күйінде төгіліпті!.. [5; I; 247].

Бұған қосып-алар ешнәрсе таппайсыз. Қара сөзбен түсіндіріп жатудың өзі де артық. Өлең өлең күйінде күштірек, қуаттырақ. Жанды бейне көз алдымызда

тұра қалады. Себебі, тарихи шындық ақынның ой елегінен өтіп, көркемдік шындыққа образды әрі нанымды түрде айналып, оқырман жүрегіне әсерлі жеткізілген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. Алматы: Қазақ университеті, 1999.
2. Мырзалиев Қ. III томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Жазушы», 1989.
3. Мырзалиев Қ. Алақан. Алматы, «Жазушы» 1977.
4. Мырзалиев Қ. Сөз сиқыры. Алматы, «Жазушы», 1982.
5. Мырза Әли Қ. II томдық шығармалар жинағы. Алматы, «балауса», 1995.
6. Мырза Әли Қ. Көптомдық. Т.3: Ақ отау, Бұлбұл бағы, ой орманы, алақан – Алматы: қазығұрт, 2001. -392 бет.
7. Мырза Әли Қ. Көптомдық Т.4. Дала дидары, Алаштың арманы. - Алматы: Қазығұрт, 2001. -392бет.
8. Мырза Әли Қ. Көп томдық. Т.8: Қылыш пен қанжар. - Алматы: Қазығұрт, 2001. -504 бет.

ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛІНІҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІ

Макулбекова Б.

Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., аға оқытушы Өтен А.Ж.

Аннотация

В статье рассматривается художественная специфика творчества Кадыра Мыра Әли. В этой статье будет рассказано о духовности в поэзии Кадыра Мыра Әли

Кез-келген ұлы ақын өз ойынан еш нәрсе құрастырмайды, жұрттың ойында жүрген жайттарды қағаз бетінде бедерлейді. Көкірегі ояу, көзі қарақты оқырман көл-көсір қазынадан өзіне қажеттісін тандап алады да, рухани азық етеді.

Қадыр Мырза Әли сезімнің емес, терең ойдың, ақыл-парасаттың ақыны болғандықтан, оның шығармашылығында заман бейнесінің, қоғам өмірінің, тарих сұлбасының көрінуі - заңды нәрсе. Ол бармаған тақырып жоқ. Сан қилы тақырыпқа барып, тақырып жүгін көтере білудің оңайға соқпайтыны белгілі. Сондай таразының бір жағын ойсырата басып тұрарлық салмағы бар ақын көтеріп жүрген тақырыптың бірі - елдік, ұлттық рухты көтеру мәселесі. Бұл тақырыпта сөз қозғау қайсыбір қаламгер не болмаса зерттеушіден үлкен жауапкершілікті, терең пайымдауды, шынайылық пен парасаттылықты қажет етеді.

Қадыр Мырза Әли әдебиетке келген кез өз өзгешелігі бар кезең болатын. Күллі кеңес әдебиеті, оның ішінде, әрине, қазақ әдебиеті де бар, жылымық жылдарының отына жылынып, шығармашылық шынжыр-тұсаудан босанып, енді-енді еркіндік ауасымен тыныстай бастаған

шапағатты шақ туған. Қадыр Мырза Әли және оның тұстастары сол кезеңнің кеңшілігін пайдаланып бақты. Уақытпен үндес, партиялық пафоспен жазудан жалыққан жазушылар ел тарихын, халық өмірін бейнелейтін белесті де бедерлі тақырыптарға қалам тартты. Қазақ поэзиясындағы қалыптасқан қасандықтың, ұрыншақ ұраншылдықтың түбіне су құйылды. Көркемдіктің көрігінде шындалмай, керек тақырыпты талғажау, таптаурын тәсілді тәлім еткен ескі ақындар жас толқынған жол беруге мәжбүр болды. Сол дүбірлі топ, тегеурінді талант иелері қазақ әдебиетін жаңа белеске көтеруге жандарын салды. Жүмекен, Төлеген, Мұқағали, Мендекеш, Тұманбай, Сағи секілді өрісті де өнімді ақындар легі өлең аренасына андыздай шықты. Бір ғажабы, Қадыр ақын осындай қалың шоғыр - қарымды қаламдастарының бірінің де үлесіне қол салып, үрдісіне ортақ болмай өзінше бөлек кетті.

Жыр елі- жатқан жолсыз ел,

Жолсызбен жүру осы ғой, [1;45]- деп дәстүрдің қара жұртынан ат жалын тартып мінген ақын ізденістің іргелі өрісіне қарай бет түзеді. Ол өрістің аты- омбылап Абай салған, омыраулатып Махамбет жортқан - ой мен сезім, образ бен сурет, азаматтық міндет ауылы болатын. Өзінің азаматтық позициясы мен ақындық миссиясын:

Заманымның әйгілі

Антеннасы - бір атым:

Қуаныш пен қайғыны

Қағып алып тұратын - [2; 159] деп жариялаған ақын ой жаңалығы мен сезім сонылығын жатырқағандарға жауап ретінде:

Кез келгеннен торықсаң,

Күнің құрсын, жат өліп.

Қателіктен қорықсаң,

Соның өзі қателік! - [2; 163] деп мақсат-мүддесін, бағыт-бағдарын танытты.

“Тегеурінді ой, текті сезімнен бас алып, сірі боп қатқан ойлау жүйесі мен беріш болып біткен қасаң қағидалардың көн-кедергісін қақыратып өткен” [2;3] Қадыр Мырза Әли шығармашылығы қазақ халқының өткен өмірі мен бүгінгі тыныс-тіршілігін, заман шындығын арқау етті.

Ақын Қадыр Мырза Әли адам санасындағы соны серпіндерді азаматтық лириканың ақ бастауларына айналдырып, жемісін жетілдірді, көркемдік көкжиегін кеңейтті, тақырыптық тұғырларын түрлендірді, лирикалық қаһарман бойындағы қилы қасиеттерді қоғам құзырына құлдық ұрғызудан іргесін аулақтап, заман зердесіндегі, адам құлқындағы өрелі өзгерістерге жаңа өріс ашты.

Бала психологиясын шебер меңгерген ақын адам өмірінің алуан иірімдеріне еркін бойлап, азаматтық, ақындық парыз пердесін айқара ашты, кейіпкер басындағы қилы қиындықты әлеуметтік арнада қарастыру барысында қуаныш-сүйінішін жаратылысына жұптау, табиғатына телу тағылымын жүзеге асырды. “Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайтынын” /Абай/ аңғарған суреткер шағын поэтикалық материалдың

бойына өмірдің әр алуан шындығын жинақтап, “жүректен шықпаса, жүрекке жетпейтінін” [3;210] алға тартты.

Қай халықтың болмасын оның өткеніне берілген бағасы тілі мен тарихында жатады. Тарихы түзу халықтың ұрпағы да рухани дерттен құлан таза. Ділі мен діні, тілі мен тарихының тізгінінен айрылмаған халықтың ұрпақтарының төрт құбыласы түгел, өткенін білген адам өткелін де біледі. Халықтың сан ғасырлық тарихында түзілген тәжірибесі келер ұрпақ үшін кемел мектеп, үлгілі үрдіс, саналы соқпақ.

Қазақ халқының тарихы да осындай жолы ауырлау тарихтардың қатарына жатады. Бары қағазға қатталмай, қатталғаны сақталмай, сақталғаны ақталмай жатқан халықпыз. Оған қарап қазақтардың тарихы тапшы екен деген ұғым тумаса керек.

Менің бабам қақтаған қыр аптабы,

Көшіп-қонып,

Ұрпағы тұрақтады.

Біздің тарих бұл да бір қалың тарих,

Оқулығы жұп-жұқа бірақ-тағы! - [4;31] дейді Қадыр ақын өз халқының өткен тарихы турасында. Расында да, біздің тарихымыздың “оқулығы жұқа” болғанымен, оқиғасы қалың.

Қазақ халқының қалыптасуы жөніндегі мына бір тарихи деректерді келтіре кетсек, артықтық етпейді: “Орталық Азияның ХҮ- ХҮІ ғасырларда құрылған басқа да түрік тектес халықтары сияқты қазақ халқының да этникалық негізін өткен замандарда әр тілде сөйлеген толып жатқан тайпалар қалаған болатын; олар сонау сақтар мен үйсіндерден, қаңлылар мен ғұндардан, түріктер мен түргештерден, қарлықтар мен оғыздардан, қимақтар мен кыпшақтардан бастап наймандар мен арғындарға, керейлер мен қоңыраттарға, жалайырлар мен дулаттарға дейінгі әр түрлі замандарда Қазақстан жерін мекендеген басқа да көптеген тайпалар болатын. Олардың кейбіреулерінің әр түрлі дәуірлерде өз мемлекеттері болды. Көптеген рулар мен тайпалардың түрікше аты кейінгі уақытқа дейін қазақтарда сақталып келді” [4; 136].

Осыған ұштас ойды түркі әлеміне танымал әдебиетші ғалым Рахманқұл Бердібай былай жалғастырады: “Қазір анықтама еңбектерден қазақ халқы ХҮ ғасырда пайда болған деген жаттанды сөзді оқимыз. Бұл - ой мешеулігінің көрінісі. Өйтпесе, кең дүниені, байтақ жерді мекендеген іргелі халықтың түбірі жоқ, тегі жоқ болып, ХҮ ғасырда пайда болды дегенге кім сенеді? Дәл осы тезистің өзі біздің тарихымызды зерттеуге кедергі болып келеді. Ал, шындығында, ХҮ ғасырда қазақ деген атты иеленген қазақ халқының (оны құраған руларының) кем дегенде 1,5-2 мың жылдық тарихы бар. Демек, қазақ халқының негізін құраған рулар мен тайпалар бұл өңірді есте жоқ ескі заманнан мекендеп келе жатыр деген сөз” [5;42]. Ал тарихы терең әулеттің руханияты да бай.

Ата-бабаларымыз кез келген қыратқа қалай болса солай, әйтеуір, осы да құр қалмасын деген көңіл жықпастық ниетпен ат қоймаған. Әр жыраның, әр

жықпылдың атына сай тарихы бар, тағылымы бар, тіпті, тәрбиелік мәні бар деп те айтуға болады. Олай болса, бұлағын былай қойғанда, жылқысына дейін жырлап жатқан халықтың тарихы да тереңде жатыр ғой. Ақын сол бір қаралы кезең, есірік ел, жаралы өнер туралы былай толғайды:

Қаһарман ел кемеңгер милы өлгенде,
Қабырғасы қайысып иленген ел.
Қайран бабам жарытып көбеймеген
Қанша туып, қаншама үйленгенмен.
Көз жасымен арулап жуған дене,
Қайда да азап шегуге туған деген.
Қайтсін енді арманға жете алмаса ол,
Құлагердің өзімен қуғанменен.
Қоса зарлап ботасыз інгенменен,
Қайғы-шерсіз кірпігін ілген бе ең?!
Келешегін олар бір көре алмаған,
Қанша биік түйеге мінгенменен!
Көңіл кірі кетіп пе бұлақ әнмен,
Қырда бабам суарған құла қанмен.
Құдайың да қырсығып естімеген,
Қанша қазақ дауыстап жылағанмен!
Қайсар елді қас жауы жеңген деме,
Кебенегін шешпестен семген дене.
Қайран баба өксігін естиді ұрпақ,
Қанша терең оларды көмгенменен! [5;33]

Қанша ғасыр, қанша жыл өтсе де, осы өленді оқи отырып бабамыздың бейнесін көз алдымызға елестетеміз. Тек құр елестетіп жана қоймай, жылаймыз, қайғырамыз, кей-кейде езу тартамыз. Бұл өлеңнің өн бойына желі боп ой тартылған, сюжеті де, тақырыбы да, шығармашығы да соған бағынып тұр, қысқаша айтқанда, бұл өлеңнің омыртқасы да- ой, жүрегі де - ой, аяғы да-ой. Ойдан орнатылған мүсін. Мүсін болғанда, тілсіз, жақсыз, меңіреу мүсін емес, жанды мүсін, күліп-жылап, ән шырқап, жоқтау жырын айтып тұрған мүсін. Тіпті мүсін де емес - тірі тарих, тарихи тұлғалар, типтік образдар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. Алматы: Қазақ университеті, 1999.
2. Мырзалиев Қ. III томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Жазушы», 1989.
3. Мырзалиев Қ. Алақан. Алматы, «Жазушы» 1977.
4. Мырзалиев Қ. Сөз сиқыры. Алмабы, «Жазушы», 1982.
5. Мырза Әли Қ. II томдық шығармалар жинағы. Алматы, «балауса», 1995.
6. Мырза Әли Қ. Көптомдық. Т.3: Ақ отау, Бұлбұл бағы, ой орманы, алақан – Алматы: қазығұрт, 2001.-392 бет.

7. Мырза Әли Қ. Көптомдық Т.4. Дала дидары, Алаштың арманы.- Алматы: Қазығұрт, 2001. -392бет.
8. Мырза Әли Қ. Көп томдық. Т.8: Қылыш пен қанжар.-Алматы: Қазығұрт, 2001.-504 бет.

ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ

Глеуова Г.Д.

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., аға оқытушы Жусупова Б.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности формирования, развития романов на современную историческую тему. В данной статье будут затронуты тематические идейные особенности исторических романов

Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығармалар, ондағы дәстүр жалғастығы, авторлық идея, ой-нысана, образ жасау жолдары, тарихи дерек, мұрағат материалы, аңыз желілерін пайдаланудағы жазушылық мақсат пен ой түйе ерекшеліктері, оны қазіргі заман көріністерімен сабақтастыру сипаты - тұтас күйінде бұрын терең зерттелмеген, қазіргі қазақстанның әдебиеттану ғылымы үшін зәру әрі көкейтесті проблеманы қозғайтын тақырып.

Елі үшін қызмет еткен, бүкіл өмірін елінің еңселі, тұғырының биік болуына күш жұмсаған азаматтар тағдыры мен халық алдындағы қызметі туралы туындылар қазіргі таңда көп-ақ. Тарихи кейіпкерлермен бірге өмір сүрген заман тұрмыс-тіршілігін көрсетер тарихи романдар мен эпопеялардың көбеюі еліміздің мақтанышы, әдебиет саласының жетістігі. Әрбір қаламгер тарихи тақырыпта жазуды өзінің халық алдындағы борышым, ел алдындағы парызым деп таныса керек. Тіпті орыстың ұлы ақыны Пушкиннің тарихи тақырыпқа баруды әрдайым отаншылдық парызым деп санағанын, ұлтының өткеніне ілтипат, құрмет деп қарағанын білеміз.

Жалпы алғанда тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылдығы туғызған қазақ прозасы тек тарихилық мәселесінен бөлек тұтас дерлік оқылуға, жариялауға тыйым салынған ақын-жыраулар, фольклор шығармалары халық игілігіне қайта қызмет ете бастады. Ұлттық-демократияшыл әдебиеттің қайта туып, жаңғыруы тәуелсіздік кезеңінің әдебиеті мен ғылымына айтарлықтай әсер етті. Мағжан Жұмабаев поэзиясы, Ахмет Байтұрсыновтың ілімі, Міржақып Дулатовтың “Оян, қазағы” өзге де қастерлі қазынамыз әдебиетке жаңа рух, тың тақырып ала келді. Енді ұлттық идея, ұлт тағдыры, ел тәуелсіздігі – бүгінгі Қазақ сөзінің өзекті арнасына, алтын арқауына айналып отыр.

Белгілі әдебиет зерттеуші Р.Бердібаевтың пікіріне сүйенсек, тарихи тақырыпта жазу көп еңбек пен ауыр міндетті жазушы мойнына жүктейтіндігін айтады. «Жалпы көркем жинақтаудың ортақ заңдылықтарынан тарихи тақырыптағы шығарма жырақ кетпейді, мұнда да қаһармандардың сыртқы келбеті, ішкі субъективтік болмысы, өмірдің объективтік ағымымен ажырамас бірлестікте болуы шарт. Шындық пен

қиялдың табиғи үйлесім табу мәселесі де тарихи романда аса қажетті қызмет атқарады».

Тарихи тақырыпқа бару, яғни өткенге көз салу, сол өткендегі айтпауға болмайтын жайларды айтуға талпыныс - уақыт талабынан туындайтын құбылыс. Өйткені әдебиет - халық өмірінің идеялық-эстетикалық айнасы. Әдебиеттің ілгерілеуі де, өсуі де халықтың өткеніне көркемдік байыптау, қорытындылар жасау арқылы болады. Қазіргі өмір мен өткен заманның арасындағы байланыс, сабақтастық тарихи тақырыпты игеру нәтижесінде ғана ашылмақ. Халық өткен тарихын толық зерттеп, ондағы кемшіліктерден тиісті қорытынды шығармай тұрып, рухани дамуда үнемі жетістікке жетуі неғайбыл.

Тарихи тақырып арқылы бүгінгі күнге, қазіргі дәуірге қатысты идеялар айтылатынын естен шығаруға болмайды. Тарихи шығарма ол өткен заманның әлеуметтік-эстетикалық реконструкциясы ғана емес, онда бүгінгі уақыттың да философиялық тұжырымдамасы жатады.

«Роман» деген сөз дейді Пушкин, ойдан өрбіте баяндалған тарихи дәуір ұғымын береді. Белинский де романды «жаңа дәуір эпопеясы» деп түсіндірген болатын. Ал дәуірлік шындықты көркемжинақтау үшін жекелеген адам тағдыры жеткіліксіз, әр алуан әлеуметтік топтардың қымқиғаш күрделі қарым-қатынастары, олардың мақсат-мүдделеріндегі бірліктер мен қарама-қарсылықтар, өмір тіршіліктеріндегі өзекті оқиғалар мен кезеңді құбылыстар кең қамтылып, терең тұтастырылуға, сол арқылы жалпы қоғамдық дамудың заңдылықтары танытылуға тиіс. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы орасан күрделі болу себебі де осыған байланысты.

Романның туу тарихын топшылаудағы әр тарап пікірлерді өз алдына қойғанда, дәл осы атаудың шығу тегінің өзін әркім әр түрлі пайымдайды: біреулер орта ғасырдағы эпикалық шығармалардың роман (*conte roman*) тілдерінде жазылуына байланыстырса, енді біреулер көлемді эпостың көнедүниедегі Рим (*Roman*) сұлулығына ұқсастығынан пайда болған термин деседі.

Романның тууы туралы пікірлер де әр тарап: біреулер бұл жанрдың алғашқы белгілерін антик дәуірінің аяқ жағынан тауып жатса, біреулер көне шығыс әдебиетінен іздейді де, енді біреулер Орта ғасырдың рыцарьлық эпосынан өрбітіп шығарады. Ал роман теориясы мен тарихына соңғы кезде көбірек үңілген В.Кожинов болса, әлгі пікірлердің бәріне қарама-қарсы, бұрыннан келе жатқан “дәстүрлерді роман белгілі мағынада тіпті жоққа шығарып, өз бетімен оқшау, осы күнгі өмірдің түп-тура өз топырағынан өсіп-өнді деген жаңа концепция ұсынады. Мұндағы мақсат — жанрдың тууын әлдебір *пішіннің пішінге көшуі* тәрізді тайыз ұғынбай, терең *мазмұн метаморфозасы* ретінде парықтау.

Жалпы алғанда ауыз әдебиетінен бастау алатын тарихи тақырып аясы өте кең. *Тарих және әдебиеттің арасындағы тығыз байланыстың басты көрінісі ретінде танылатын тарихи романдар белгілі бір өлшем мен қалыпқа*

салып жазылатын дүние еместігі айқын. Онда жазушының көркемдік құралдары, тың ізденістері тарихтағы жайдың көркем бейнесін жасауда, оқырманын қызықтыру мақсатында әсерлеу, әсірелеулер қосылары да белгілі жайт. Ал жазушы үшін тарих объект қана болып, яғни тек қана құрылыс материалы қызметінде қалу да сөз өнерінде заңды құбылыс ретінде танылады. Алайда, тарихи оқиғаның негізгі сүйегі сақталатынын жадыда ұстаған абзал. Сонымен, қазақ көркем сөз әлеміне тәуелсіздік жарияланғаннан кейін келіп қосылған тарихи романдар деп Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» (1994, 1996) дилогиясын, «Прометей алауы» (2002), Ұзақбай Доспамбетовтың «Қызыл жолбарыс» (2000), «Абылайдың ақ туы» (2004) дилогиялары, Софы Сматаевтың «Елімай» трилогиясының 3-кітабы (2003), Тұрсынхан Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» (2003), Жанат Ахмадидің «Дүрбелең» (1990), «Шырғалаң» (1997), Қалмұқан Исабайдың «Шоң би» (2005), Кәдірбек Сегізбайдың «Беласқан» (2001) романдар қатарын айтамыз. Алайда бұл тізімнің мұнымен бітпесі анық. Бұл романдардан бұрын, не кейін жазылған романдар да бар. Тақырып тұрғысынан тарихпен сабақтасып жататын романдар да баршылық.

Кейінгі бір романдардың басым бөлігі өнер адамдары өмірінен жазылды. Бұл қатарда Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» романэссесі, Дүкенбай Досжанның «Алыптың азабы», Рамазан Тоқтаров «Абайдың жұмбағы», Таласбек Әсемқұловтың «Тәттімбет сері», Әділ Дүйсенбектің «Шерағамның шеруі».

«Роман - өз бойына бейнелеу тәсілдері мен амалдарының қай-қайсысын да қабылдай алатын, сол мүмкіндігіне орай негізгі қаһарманды сан-алуан қырынан барынша жан-жақты ашып көрсетуге қабілетті, әсіресе, қаһарман кейіпкерлерді өздері өмір сүріп жатқан қоғамдық-әлеуметтік ортадағы мұраттар мен мүдделер қайшылығынынан туындаған қақтығыстар мен күрес-тартыстар үстінде ішкі жан әлемі мен сыртқы бітімін толыққанды сипатта тұлғалай сомдауға әлеуеті молынан жететін эпикалық түр. Мазмұн мен пішімі үйлесім тапқан романда эпикаға тән кең тыныстылықты, драмаға тән ширыққан тартысты, лирикаға тән нәзік сезімталдықты бірімен бірі жымдаса ұштастырып, қоян-қолтық араластырып қолдануға толық мүмкіндігі бар» [1, 11 б.] дейді Тілеубекова Ботакөз Тұрғамбайқызы өзінің «Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі» атты кандидаттық диссертациясында.

Нақты архивтік деректер мен тарихи фактілерге сүйене отырып, қазақ тарихында орны ерекше тарихи тұлғалардың мінездерін диалектикалық ақиқатымен терең аша білетін тарихи романдар тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда тарихи шындыққа жаңа көзқараспен жаңа қырынан қарау арқылы әдебиет пен тарих ғылымдарына жаңа фактілерді алып келгені рас.

Филология ғылымдарының докторы Әйтімов Мұратбек Кенжебайұлы былай дейді: «XX-ғасырдың 90-жылдарынан бастап тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті қалыптаса бастады. Өзіне дейінгі көркемдік, шеберлік үрдісті озық дамыта жалғастыра отырып, қазақ ақын-жазушылары халықтың тарихындағы

бұрынғы-соңғы қамтылмаған ақтаңдақ беттерді толтыруға кірісті. Осындай дәуірлік мәні бар серпіліс қазақ прозасындағы тарихи романдар жазу үрдісінен анық байқалды» [2, 11 б.]

Қазақ халқының тарихын бұрын тереңірек қамтылмаған тұстарын жан-жақты бейнелей алатын қаламгерлер жаңа тарихи романдарда ұлттық тарихтың көренкті тұлғаларының өмірін нақта деректермен бейнелей отырып, сол дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік қайшылықты, күрделі тартысты болмысын шығармашылық психологиясы көрігіне салып, ұсынып келеді. Осы сарындағы тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ прозасындағы тарихи романдарға Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Софы Сматаевтың «Жарылғап батыр», Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз», Қалмұқан Исабаевтың «Шоң би», Кәдірбек Сегізбайдың «Беласқан», Әнес Сараевтың «Еділ-Жайық», Ұзақбай Доспамбетидің «Қызыл жолбарыс», Хасен Әдібаев «Отырар ойраны» романдарын жатқызуға болады. Бұл романдарға жан-жақты әрі ғылыми тұрғыдан тарихи шындық пен көркем шешім мәселелері тұрғысынан алдағы ғылыми жұмысымыздың жалғасы ретінде жазылатын докторлық диссертациямызда тоқталатын боламыз.

Тарихи роман жанрының негізін қалаушы Батыс Еуропада Вальтер Скотт болса, орыс әдебиетінде бұл жанрдың алғашқы баспалдағын А. С. Пушкин салған. Ал, қазақ әдебиетінде тарихи романның негізін заңғар жазушымыз М. Әуезов өзінің «Абай жолы» эпопеясымен қалаған. Міне содан бері қазақ қаламгерлері ертедегі өмір тартыстарын көрсетуге бару, бүгінгі дамуымыздың мүддесінен туады деп түсіне отырып, тарихи оқиғалар ішінен халық тағдырынан мейлінше көп әсер еткен тұстарды сол заманның қаһармандарының төңірегінде беру арқылы тарихи роман жанрының үлкен бір шоқтығын туғызып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ж. Камалқызы Қазақ әдебиетінің теориялық және әдістемелік мәселелері 2020ж
2. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы.- Алматы: Қазығұрт, 2015.- 448 б
3. Турабаева Л. Қ. Қазақ прозасындағы өнерпаз тұлғасының бейнеленуі.
4. Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы, 2019.-125 б..
5. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019. 374 б.

ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҚОЛДАНУ АЯСЫ

Тлеуова Г.Д.
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., аға оқытушы Жусупова Б.

Аннотация

В статье рассматривается сфера применения языковых средств в исторических романах. В данной статье будут затронуты особенности использования диалога и монолога в романах

Әр дәуірдің өзіне қатысты көтеретін тақырыбы мен мәселелері және сөздік қоры, сөйлеу ерекшелігі болады. «XX ғасырдың екінші жартысынан бермен қарай тарихи роман әдебиетіміздің алдыңғы шебіне шықты. Жетекші жанрға айналды. Сан жағынан да, сапа жағынан да. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы арқылы қазақ әдебиеті әлемдік биікке көтерілді. Көтерілісімен міндеті де өзгеріп зорайды», - дейді Ш. Елеуқенов бұл тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет жайлы.

Тарихи роман- бұл кейіпкерлері тарихта орны бар тұлға және романдағы оқиға желісі белгілі бір тарихи дәуірді бейнелейтін, тұтас бір заманның мұң-мұқтажынан хабар беретін көркем туынды. Осы заманғы тарихи романдарды талдамас бұрын қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың басында тұрған, шоқ жұлдызды туындыларды бір саралап өтсек дұрыс болар еді.

Тарихи романдардың басында сөз жоқ М. Әуезовтың «Абай жолы» роман эпопеясы тұр. Бұдан басқа С.Мұқановтың «Ботагөзі», М.Мағауин «Аласапыраны», Х.Есенжановтың «Ақ Жайығы», Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тері», Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», «Елең-алаң», «Үркері» жазу барысында бұйрық, рапорт, шағым, хабарлама, ресми хаттар, күнделік тәрізді документтерді т.б. осы мақсатта ұтымды пайдаланған. С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», М.Дәулетбаевтың «Қызыл жар», І.Есенберлиннің «Алтын Орда», «Көшпенділер», С.Сматаевтың «Елім-ай», Ә.Әлімжановтың «Ұстаздың оралуы», «Махамбеттің жебесі», «Жаушы», Б.Алдамжаровтың «Ұлы сел», С.Шәкібаевтың «Көтеріліс», Қ.Салғариннің «Алтын тамыр», «Көмбе», «Қазақтың қилы тарихы»- тарихи-көркем, документті романдар қатарына жатады. Олардың стилі табиғатына лайық. Аталған туындыларда бәрі бар, бірақ көркем туындыға қажетті принциптердің біреуі көп, келесі кемшім түсіп жатуы да мүмкін. Әйтсе де, документті романдардың уақытқа қызмет еткенін естен шығармағаныңыз жөн.

Диалог – харатер жасаудың, адам қоғамын жете түсініп, біліп, танудың көркемдік құралы. Ол жағдайға бірден бойлап, кейіпкер жан-дүниесіне әр қырынан үнілдіреді. Қазақ тарихи романдарындағы диалогтар өткір, жанды, тапқыр, нақылдарға толы, эстетикалық нысанасы айқын, сезім мен ойға бай. Әлеуметтік бояуы қалың да шұғылалы, дифференциалды. Психологиялық талдаудың ұтымды компоненттеріне, айналатын тұстардыда жиі.

Диалог – адам мінезі сараланып көрінетін барометр. Кейде өзара қызу сұхбаттатып отырған екі кейіпкер әлдекімді мақтай отырып, үшінші бір қаһарманның бойындағы асыл қасиеттердің кімнен дарып, бойына сіңгенін астарлап жеткізіп жатады. Оқырман сонда әңгіме кімге қатысты екенін іштей сезініп, көңіліне түйіп отырмақ. «Жат қолында» романында екі ауылнай

Кенжеғара болыс жөнінде маслихат құрып, «шыққан тегін» қазады «Жат қолында». «Жазушы», 1984. Диалогтен елді електен өткізіп отырған «мықтылардың» да әуселесі қазақы қалжың үстінде өз сөздерінен әшкереленіп қалады.

Диалогтан зілсіз ирония, сарказмның ащы ирониясы, трагедиялық ирония, интеллектуальдық ирония т.б. тәрізді небір халықтық доминантын ұшыратамыз. Соның арқасында көркем шығарма өмірдің өзіндей шынайы, ыстық.

Диалог – адамды, қоғамды, табиғатты кейіпкерлер тағдырынан сыр қозғау арқылы танытудың бірден-бір қуатты құралы.

Мәселен, Ж. Ахмадидің «Дүрбелең» атты тарихи романынан үзінді келтірсек:

«Сол жиынның ішінде үлкен дөңгелек жүзді, қасы мен томпақша келген қыран көзінің екі арасы кең жатқан, дана пішінді жігіт ағасы дерлік бір тосып қонақ отырыпты. Бағлан қозының етін жеп, қымына бөрткен шалқыған жиын әңгіменің дүкенін құрып, сөз қыздырып, әр нәрседен ермек, тәлкек ізделіп отырады. Шіренген марқасқа топ ондайда мырзалық та салғастырудан құр болмайды. Сондай қызу дүрмекті, көңілді кездің үстінде әлгі кездейсоқ қонақтың қамшысы жоғалады. Ол бір-екі дүркін айналасына сұрау салып:

- Ау, жақсылар, ойнап қамшы алғандарыңыз бар ма! Алғаныңыз тастаңыз, батамды берейін,— десе, ешкім елең қыла қоймайды. Жігіт сөз қайталап: — Тыңдаңыздар, болмаса өлеңге қосамын,— деп, енді еркін әзіл араластыра сөйлейді. Мұндағы отырғандар неғұрлым бір бүлік сөздің шығу жағын, сондай бірдеменің тууын көздеп:

— Айт, айт! Өлеңді айт! Обалы болса өзіне! — деп кеу-кеулеп, тұс-тұстан дем бере, әуектете қостайды. Сорақы болғанда соған орай ешкімнің қамшыны да шығара қойғысы келмейді. Осыған көзі әбден жеткен жігіт осы отырыстың күткеніндей еркін, өткір, әзілқой, алғыр жүзі дәл қазір бұл отырған ешкімді де елеп - менсінбеген, уытты, отты шабытпен. өлеңін көтеріңкі нық сөзбен сабақтап:

«Оу, жақсылар, қайсысыңыз қамшымды алған? —

Байға да олжа болды ма таспа жазған?..

Ит жейтұғын қайысты олжа көрген,

Бек боп жүріп кім еді жалшы маған?!» —

деп келгенде, жұрт қоғадай жапырыла, аса бір мол қызулы күлкі аралас дырдумен ду-ду етіп:

— Ehe, ehe! — десіп, құлақтарын тоса түріп, қызығына қана алмай тыңдасады. Ақынның әр сөзіне жабыса, мүлт жібермей тыңдаған топ өлең сиқырымен жігіт өнеріне жалғыз кісідей табынып қалған. Бұл секундтарда өлеңнің аяғын тыңдаудан басқа сөзім, басқа ой атауымен ұмытылған. Жұрт бір-біріне күдікті жүзбен қарасып қалған. Арқалы ақын түсі бұрынғыдан да ойнақы әжуаға толып, өлеңін соза түсіп:

«Қолың сынсын қамшыммен қамшыланған.

Зертең тисін аузыңнан қан шығарған.
Мұрныңнан сары ірімтік ірің ағып —
Жас кетпесін көзіңнен тамшыланған!» —

дегенде, отырған жиын даурығы алты қанат үйдің ішін кернеп кеткендей болады. Кейбіреулер алақан қағып, қол шапалақтап та жіберген. Үйді басына көтеріп қаумалаған осы шудың үстінде төр жақтан біреу:

— Уа, тілің кесілсін, тілің кесілгір зар көмей, мәші! — деп, қойнындағы сарала қамшыны топтың алдына салаң еткізіп тастай береді. Оқиғаның қызығынан жұрт әп-сәтте болып өткен бұл көріністің не екенін біліп үлгермей де қалғандай, қамшы тастаған адамға жабырласа қарасқан. Таңжарық бай болмағанмен ұстағаны «бір бестілік» дейтіндей қамшы екен, кісі қызыққандай. Жұрт әлгіндей жабырлай көз тастағанда, Қанатбек ақалақшы өзінің қызарып ұялғанын күлкісімен жапқансыды. Өрт шалған тоғайдай бір жақ мұрты өспей қалған шонжар бай әр жерде осы сияқты сөзге ілініп жүретін.

Кейін «Таңжарық ұсталды» дегенді естігенде ақынның ділмарлығын өз көзімен көрген Керімбек көп кейіп, қатты ашынып күйініп еді. Оның енді қайта өз тобына қосылар -қосылмасын ойлап, мына бір кесір заманның кер қырсығына сенбей түңіліп, кешегі көрген боздақты қимай аяп, қынжылған»

Адам образын ашуға өз үлесін қосқан адамдарарасындағы диалог арқылы біз Таңжарықтың суырып салма ақындығын және тапқырлығын байқай аламыз.

Сонымен, диалог, полилог поэтикасы өте күрделі. Ол екі не одан да көп адамның қарапайым сұхбаты деуге келмейтін, уақыттың, заманның тылсым сырына, қоғамның әлеуметтік-саяси ахуалыны бойлататын, кейіпкерлердің сан қырлы қасиетін ашып, мінездеуге, психологиясын тануға септігін тигізетін, ұлттық характердің өзіндік ерекшеліктерін байқауға т.б. мүмкіндік беретін қуатты көркемдік компоненттер. Қаламгерлеріміз күрделі қоғамдық-саяси оқиғаларға кейіпкерлерін араластырып, заманға талдау жасағанда диалогті полилогқа ұластырып жібереді.

Моннолок-психологиялық, философиялық романдарға тән көркемдік әдіс. Адам қоғамында қайрымдылық пен зұлымдық, әдемілік пен сұмпайылық, мәңгілік пен сәттік, өліммен-өмір праблемаларын жаңа, философиялық қырынан көрінбек. Психологиялық – философиялық романдарда философиялық талас арнасына симай ыңыранып жатады... Сондықтан олардан көп дауысты, полифониялық үн естіліп тұруы заңды құбылыс.

Ә.Нүрпейісов адамзат қоғамында төңкеріс жасаған өтпелі дәуірдің шындығын философиялық – эпекиялық баяндау жүйесімен өрістете отырып әлеуметтану, этика, философия мәселелерінен табан тіреген. Сол арқылы адамдар сезімінің тұңғыйығына, жан тереңіне, ой-арманына үңіледі. Кейіпкерлері содан болар, шетінен ойлы, сезімтал, арманшыл, қиялшыл, әрекетке ақыл таразысын тартып барып араласуы басымырақ жатады. Оларға жасалған әлеуметтік талдаудың қуаттылығы сондай, мінез – құлықтарының

психологияқ дәлелдемесі талас тудырмайды. Кейіпкерлер тағдырын, іс-әрекеті, ақыл-ойын бағып, зейін қойған адам.

Қазақ тарихи романдарында кейіпкерлердің ішкі монологтарын беру типтері әралуан.

Монолог – адамның ішкі драматизімін зерттеудің ең тиімді көркемдік тәсілі. Ол арқылы біз кейіпкер характерінің қалыптасуы, өсу процесін сезінеміз. Еламанның монологінен біз оның ар-ожданы кіршіксіз, түйсігі өткір, санасы сезімтал, жаны жомарттылығына тәнті болыа, рухы мықты, өз арының алдында тазалығына шұбаланбаймыз. Ол - өзіне қатал, өзгеге кең, кешірімді. Драматизм оның ішкі әлемінде буырқып, үнемі ізін өкшелеп жүреді. Бірде жығылады, бірде тұрады, адасады, қайта жол табады, неше «өліп» неше «тіріледі», қысқасы, өз характерлерін өздері сомдаған. О баста асау, тәкәппар, өркөкірек, қиялы көк құшқан Ақбала, тағдыры тосқан шиыршатқалдардан өте келе, өмір сүру алгебрасынан дәріс алады, сүйімен сүйікті болудың ұғымын, а бойлап, кіммен бақыты жанатынына қып-қызыл шоқты баса жүріп, табаны күйген соң ғана сезінеді.

Қазақ тарихи романында ішкі монологтың пайда болу, туу процесі әр түрлі формада көрініс береді. Монолог – бір адамның сөзі. Монологқа адамның бар болмысын аша түсетін сөздерді кіргізіп жіберуге болатыны тағы бар. Ұлы ақын Абай Құнанбайевтің «болыс болдым мінеки» өлеңі лирикалық монологқа, Алтай ("Сұлушаш"), Қоңқай ("Ақан сері – Ақтоқты") репликалары эпикалық, драмалық монологтарға мысал бола алады. Монологта кейіпкердің ой-тұжырымы айтылып, оның жай-күйі айқын аңғарылады. Монологтың ғылыми тұрғыдағы атауы – «интраперсоналды сөйлеу».

Диалог – екі не бірнеше адамдардың кезектесіп сөйлесулері.

Диалог драмалық шығармалардың негізгі құралы. Драмалық шығармалар монолог пен диалогтан құралады. Енді қазақ шығармаларындағы көркем бейне жасаушы тәсілдерді кеңінен түсіндіру үшін көркем әдебиеттен мысалдар келтіре кетсек. Ең алғашқы қолымызға іліккені Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы Тұрар образы.

Т.Мәмесейітов те Рысқұл образына жан-жақты талдау жасай келіп, автордың тың образ жасай алғандығын тілге тиек етеді. Кекке толы ызамен белгілі бір мақсатсыз болысты өлтірген Рысқұлдан, Александр Бронниковтан саяси сауат ашқан, санасы оянған Рысқұлға дейін көтергенін айтады.

Қалай десек те Рысқұл образы – роман табыстарының бірі. Бұл образ арқылы жазушы көркемдік шындық – тек фактілерді тізбектей беру, алуан түрлі деректер мен документтердің дәлдігіне ғана еліктеу емес екендігі, қайта еркін қиялдау, ой қорыту, оқиғаларға өз тұжырымы болуы керектігін тағы бір айқындай түскен», -деп баға береді Т.Мәмесейіт.

Әділеттік үшін шарқ ұрған әке тағдырымен бара-бара бала тағдырының, өмір жолындағы күрестерінің ұқсап кетуі оқырманын өзіне тарта түсіп, Тұрар образын даралайды.

«Мына тоқ балалардың әділетсіз ойыны әкесінің өмірін еске салғандай. Оны да өмір атты ойын осылай қақпақыл еткен, титығына тиген ес жидырмаған. Бірақ әкесі қасарысып бағып еді». «Әкесінің тар мандай тағдыры баласына мирас болғаны қандай сор. Ойға салсаң Рысқұл өткен қиямет көпірлер Тұрардың да алдынан шығып келе жатыр». Тұрар ата-баба әруағынан аттамақ емес, өз әкесі тұрмақ «қазақ» атауының «қырғыз» аталуына қарсылығымен байланыстырылуы Тұрардың тек әке алдында ғана жауаптылық арқалаған Рысқұлдың емес, бүкіл халық ауыртпашылығын арқалаған халық ұлы екенін аңғарту астары ретіндегі көркем шеберлік тәрізді. Қазақ халқы мен әкесінің атауы қатар берілуі ұтымды тәсіл.

«-Көке –деп айқайлап жіберді бала –Көке! Мен енді мектепке барамын, сен өкелелеме. Сен өкпелелеме! Мен Қырғызбаев болып жазылдым. Бірақ мен –Тұрар Рысқұловпын». Мына суреттерден мектепке баратынына қуанудан гөрі, әке атын өшірілуге наразылық басым ұл бейнесіне сүйсінеміз.

«Бірақ бала дәл қазір тәуекел демесе өмір бақи бөтен фамилиямен кететініне көзі жетті. Жетті де не өлгенім, не тірілгенім деп куәлікке қара тушпен «Р» деген әріпті басып кеп қалды». Тұрар әке атын қайта жаңғыртумен қайта тірілді. Бұл жеңіске ол өз батылдығымен, көкірек көзінің кеңдігінің арқасында қол жеткізді. «Не өлу, не тірілу» Тұрардың мұғалім алдындағы бір өліп, тірілу болса, әке атын жоғалтып бір өліп тірілуі болатын. Тұрар туралы шындықтың бет пердесін ашқан Р.Байжасаров сынды азаматтардың еңбегін жалғастырып халыққа танытуды мақсат еткен Ш.Мұртаза өзінің «Тұрар Рысқұлов туралы сөз» атты мақаласында:

«...Т.Рысқұлов туралы Партия мен мемлекеттің көрнекті қайраткерлері Фрунзе мен Куйбышев орталық Комитетке Ленинге былай мінездеме хат жазды. Михаил Фрунзе ... Рысқұловтың ерекше көзге түсетіні ол ақылдылығымен қоса үлкен қажыр-қайрат иесі, өте биік мінезді адам» [1,13] -келтірілген осы тарихи тұлғалар берген мінездemesін басты назарға алғандығын көреміз. Рысқұлов қайраты мен қажырының бастау бұлағы әкесінің өнегесін өмір тәжірибесінде қолданумен жанастырады. Ұлы тұлғаны сомдауда әке өнегесімен тәлім-тәрбиесін алға тарта отырып, көркем бейнелегенін көреміз. Әке линиясымен бойлай отырып қаламгер Т.Рысқұлов образын да жан –жақты аша түсті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ж. Камалқызы Қазақ әдебиетінің теориялық және әдістемелік мәселелері 2020ж
2. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы.- Алматы: Қазығұрт, 2015.- 448 б
3. Турабаева Л. Қ. Қазақ прозасындағы өнерпаз тұлғасының бейнеленуі.
4. Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы, 2019.-125 б..
5. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019 374 б

ҮМБЕТӘЛІ КӘРІБАЕВТЫҢ АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ СӨЗ САПТАУЫ

Үсен А.

Ғылыми жетекшісі – магистр, аға оқытушы Турсуманова Ф.Ж.

Аннотация

В статье рассматриваются речь на айтысах Умбетали Карибаева. Особенности употребления слов в айтысах умбетали Карибаева

Айтыс – қазақ және қырғыз, қарақалпақ халықтарында ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр, топ алдында қолма-қол сурып салып айтылатын сөз сайысы, жыр жарысы. Айтыс – өмірдегі әлеуметтік тартыстар мен адам қатынастарына негізделген желіге құрылып, кезектесе айтылатын қисынды, дәлелді, ұтқыр өлең. Оған көбінесе жүйрік, ақпа-төкпе, суырып салма ақындар қатысады. Айтыс қазақ өмірінде өнер мектебі болған. Айтыс негізінен екі түрлі. Әдет-салт айтысы және ақындар айтысы. Мазмұнына байланысты тағы да екеу: біріншісі – түре айтыс, екіншісі – сүре айтыс.

«Қазақ айтыс өнерінің үздік үлгісі – «Біржан-Сара» айтысы. Бұл айтыс өзінің көркемдік ерекшелігімен, биік әлеуметтік сипатымен дараланады»

Өткен заманымызда өмір сүрген Жанак, Сүйінбай, Шөже, Түбек, Кемпірбай тәрізді айтыс өкілдерінің өнерін Жамбыл, Нұрпейіс, Шашубай, Иса, Доскей, Орынбай, Нартай, Үмбетәлі, Кенен секілді халық ақындары жалғастырған.

Бүгінгі айтыс дәстүрі одан әрі қарай өрістей түсуде. Айтыс көбінесе домбырамен, сырнаймен және соған қосылып айтқан ақынның әуен, мақамымен орындалған.

Айтыс өнерінің өрен жүйріктері: Шөже, Жамбыл, Орынбай, Нартай сияқты Үмбетәлінің де ақындық таланты айтыстан басталады. Бұлай деуіміздің мынадай себептері де бар. ең алдымен Үмбетәлі әрісі Сүйінбай, Түбек, берісі Жамбыл, Енен, Қалқа, Жақсыбай т.б. халық ақындары өмір сүрген, ақындық айтысы кең өрістеген, жер жаннаты Жетісу өлкесінде туып ер жетті.

Айтыс өнерінің талай-талай сындарынан сүрінбей өткен Үмбетәлі халық ақындарының соңғы жылдары өткізілген аудандық, облыстық, республикалық айтыстарына белсене қатысып, онда өз өнерін көпшілікке танылған.

Ұлы Октябрь социалистік революциясы халық ақындарының талантын тасытты. Олардың басына еркін бақыт, көңіліне шабыт берді. Қайта жасарған Жамбыл өзінің бір өлеңінде:

Ұлы Октябрь жыр басы,

Ақындардың арнасы...

десе, Үмбетәлі де ұстазына үн қосып:

Құлатып едім патшаның өкметін,

Өзімнен бірге жоқ қып декретін,

Басынан бейнет кетіп, дәулет жетіп,

Күн туды еңбекшіге жетілетін, -деп жырлаған.

Халық ақыны Үмбетәлі Кәрібаев көбінесе ауыл аралас, қойы қоралас жатқан туысқан Қырғызстанның халық ақындарымен жиі қатынасып, олармен үздіксіз байланыс жасап келген. Ол әсіресе, қырғыз елінің Оспанқұл, Жаманқұл, Халық, Батырша сияқты күйші-жыршылармен кездескен. Бір жолы Үмбетәлі Қырғызстанның «Ақтас», «Қошқар» жайлауындағы малшылар арасында жыр айтып жүріп, Оспанқұлға жолыққан. Бұрын бірін-бірі сыртынан ғана білетін ақындар кездескеннен-ақ өлеңмен жөн сұрасады. Бірі кең байтақ қазақ даласынан келгенін, екіншісі ақбаста Алатаудан екенін жырлаған. Сол арада екі ақын күтпеген жерден айтысқан. Жайлаудағы сауықшыл халық лезде-ақ ақындарды ортаға алып, құмарта тыңдаған. Олардың бірінің тілін бірі білетіні сонша, қыза-қыза келіп, екі елдің екі ақыны бір тілде сөйлеген. Сол жолы Үмбетәлі мен Оспанқұл шаршы топтың алдында айқара құшақтасып, айырылмас дос болады, домбыра алмасады.

Үмбетәлінің ақындық талантын сөзген Жамбыл оны өзімен бірге жиын тойға ертіп жүріп, талай рет сыннан өткізген. Бұл жөнінде профессор Е.Ысмайылов «Ақындар» атты монографиялық еңбегінде Үмбетәлінің мына төмендегі сөзін келтіреді: «Жамбылды он төрт жасымнан білемін. Жамбылдың жырларын, әсіресе «Көрұғлыны» айтуын естіп құмартып жүргенімде, Жамбылдай айтқыш ақын болу үлкен арман еді. Жамбылдан я басқа ақындардан естігенімді жаттап және аздап өз жанымнан шығарып өлең айта бастадым. Әуелгі кезде өлеңімді Жамбылдың сынана салып айтуға бата алмай жүрдім. 1925 жылы Жамбыл ауылындағы бір қыз ұзату тойында көп өлең айтып, бір үйде тынығып жатыр едім, Жамбыл келіп мені өлеңмен оятты:

*Танимын мен сөзіңді аңғарыңнан,
Жамбылдың ешкім кетпес алдарынан.*

Алдыңа атаң Жамбыл келіп отыр,

Олжа бер, қара бала алғаныңа, - деп Жәкең өлеңмен бастырмалатты.

Мен қатты сасып қалдым. Үй иесі Тәйтелі Жамбылмен құрбылас екен. Маған «Именбе, соқ өлеңді»-деп көтермеледі. Мен буынымды бекітіп алып:

Белгілі Жамбыл қария ісің сенің,

Бұл халыққа жария күшің сенің.

Аяғыңды байқап бас, тайып кетпе,

Шайнайтуғын мұқалған тісің сенің.

Жасыңнан Жамбыл ақын аталғаның,

Кешегі Сүйінбайдан бата алғаның.

Шәкірт боп Сүйінбайдан бата алған соң,

Үйіңде бес күн түнеп жата алмадың.

Алсаң да алдыңа сап қанша дәулет –

Жамбыл-ау, сонда да бай атанбадың – дегенде маған батасын берді»

дейді.

Осыған байланысты Е.Ысмайылов мынадай түсінік береді. «Шынында, Жамбыл Үмбетәлімен олжа сұра ниетімен қағыспаған, жас ақынды

капылыста ақындық күшін сынау мақсатымен әдейі қайрап салып сөйлеткізудің бір түрі екен. Қарсы келген ақыннан қаймығып, ықтап жүре бергенді Жамбыл ақын деп танымаған».

Осы жылдардан бастап Үмбетәлі Кәрібаев буыны бекігін, бұғанасы қатқан атақты ақындар қатарына қосылады. Оның толғаулары мен айтыстары, аңыз, ертегі, өлеңдері мен майда қоңыр, жанға жайлы термелері халық арасына кеңінен тарала береді.

Үмбетәлі тек Жамбылдан ғана үйреніп қойған жоқ, ол өз замандастары: Орынбай, Иса, Қалқа, Кене сияқты ақындармен талай рет ақындық сайысқа түсіп, шыныға шыңдала береді. Осындай іздену жолында жүріп ақын Жетісудағы көптеген жиын-думандарға қатысады. Онда бірқатар ел ақындарымен кездеседі.

Жетісу өңірі өнер кешінен ежелден бай. «Айтыс ақындарының алтын дінгегі» атанған Сүйінбай, жыр алыбы Жамбылдың өзі неге тұрады? Ал дәуір беттерінде ғасыр қатпарында белгісіз болып қалған ғұлама ақын, сұңғыла жыршылар, айыр көмей шешендер қаншама...

Жоғарыда айтып өткендей Үмбетәлінің ақындық таланты танылған тұсы оның айтыстары. Жасынан өнер қуып, ақындыққа талпынған Үмбетәлі өз талабын айтыста сынап көрген. Замандастарын талай сөзден тосылдырған шебер ақын осындай бір қақтығыста әзілмен ұтып кеткен Үмбетәліге Жамбылдың өзінің бата бергені де жетерлік.

Атақты жазушыларымыз Ғ.Мүсіреповтің сөзімен өрбітер болсақ: «Шабыт орнына, жыр төгетін ақиық –ақпа ақындардың тобында Үмбетәлі Кәрібаевтың да орны ерекше. Жыр додасы десе, арқасы қозып, елдікті бетке ұстап, сөз маржанын барынша қастерлеп, айтар ойын байыппен терең толғайтын Үмбетәлі сияқты нағыз тарландардың ақындық өнері кейінгіге үлкен сабақ. Солардың өнегесін ардақ санап, тоқталмай, тоқырамай толғай сөйлегенде де тарлан талант иелерінің алқалы ортадағы шабысына шаттанып, серпіліп қалатынымыз да бар. Өшпес із жалғасын табатын игі дәстүр дегеніміз де осы» деп тұжырым жасаған екен.

«Үмбетәлінің айтыстағы өнері Нұрилла, Саңылаубала деген қыздармен, 1914 жылы Нұрсапамен, кейіннен совет өкіметі жылдарында: Орынбай, Иса, Кенен, Саяділ, Есдіулет, Қалқа, Жақсыбай сияқты үзеңгілестерімен талай сайысқа түседі. Әсіресе, 1921 жылы өткен Нұрилламен айтысы ел арасында ерекше атаыл келеді. Бұл айтыста жиналған жұрт Үмбетәлінің кенеттен сөз тапқыш, алғыр қасиетіне, уәжді сөздеріне әдептілігіне ризашылық білдіреді». Үмбетәлі –ірі айтыс ақыны. Өзінің өмірінде ақын тек бір-ақ адамнан Нұриладан ғана жеңілген екен. Бірақ бұл жеңілістің де өзіндік сыры бар дейді.

Ақынның Нұрсапамен айтысы 1914 жылы өтеді. Үмбетәлі ел қыдырып, өлең айтып жүргенде Албан ішінде Қызылбөрік елінің Төре атанған жуаны Нұрсапа Саябырұлының үйіне қонады. Енді аттанарда Нұрсапа қасақана қайтып жоқтар екен деп, бір жігітіне Үмбетәлінің мінген атының

құйысқанын ұрлатып, тықтырып қояды. Сонда дүйім жұрттың көзінше Нұрсапаға қарап былай дейді.

*Уа, Нұрсапа! Үмбетті қысыңа алдың,
Қарсы келген адамның басына алдың.
Төре алды ма, білмеймін қара алды ма*

Құйысқанның Үмбеттің қайсысың алдың? –деп Нұрсапаны жырымен төмпештей жөнеледі. Нұрсапаға ешкімнің қарсы келе алмайтынын, қарсы келсе басын қағып тастайтынын өткір де әрі ұтымды келтіреді. Сонда Нұрсапа былай дейді:

*Ақыным қапа болма назаланып,
Жазасын қалжыңдаса тарттырамын,
Құйысқанға қам жеме жоғалмайды,*

Қоймаймын, көрге кірсе таптырамын, -деп қарқындай түседі. Ақын Нұрсапамен біраз қықтығысады. Нұрсапа Үмбетәлімен айтысу мақсатымен құйысқанын ұрлатып қытығына тиеді: «Сағыңды сындырмайын деп отырмын, ақын деген атың бар жерді жарған» деп Үмбетілінің намысына тиеді. Нұрсапаның бұл сөзі от ауызды, орақ тілді Үмбекеңді қамшылай түскендей:

*Аяма, қамданып қал барың болса,
Мойыныңда бір шабарлық жалың болса,
Құйысқанды ұрлап ап айтысар ма ең,
Абыройлық, адамдық арың болса?
Ұстасуға шынымен халің болса,
Көзде егер жағатұғын әлің болса,
«Күш-атасын танымас» деген, қане,*

Үмбекеңді алып ұр жаның болса, – деп шаттана жырына қосқан. «Күш – атасын танымас деген, әлің болса алып ұр, мен дайынмын дегендей ишарат жасайды. Сонымен бірге Үмбетәлі бұл айтыста Нұрсапаның халықты қанайтын іс-әрекетін батыл айтқан. Қара нөсер өлеңін төге жөнелгенде Нұрсапа:

«Бұл өзі қызыл желдей есіп тұрған дүлдүл ақын екен, тасқа біткен шынардай талабың бар жігіт екенсің» деп жеңілгенін мойындап, құйысқанын тауып беріп, ат-шапан айыбын тартыпты деседі.

Сонымен бірге Үмбетәлінің қырғыз ақыны Темірбекпен айтысы, карақалпақ ақыны Тілеубергенмен айтысының нұсқасы сақталмаған екен.

Үмбетәлі Кәрібаевтың өзге айтыстары өз алдына, оның айтыстарының ішінде ер арасында кеңінен тараған шоқтығы биік дараланып тұратыны ақын келіншек Нұриламамен айтысы. Оқиға былай болған. 1921 жылы Ысмайылұлы Қасым деген кісінің әйелі ұл туыпты. Тойға ағайын-туғандардың түгелі шақырылып, ұлан-асыр тамаша жасаған екен. Осы тойға бірнеше ақындар қатысады. Олар: Жамбыл, Бармақ, Кенен, Шүкітай, Зейнәлі, Үмбетәлі. Бұлар алма-кезек өлең айтып отырғанда сөз кезегі Үмбетәліге келеді:

Мерекең құтты болсын көп әлеумет,

Менімен айтысатын ақын бар ма?! – дегенде, Зейнәділ деген кісі: «Бұдан екі сағаттық жолда, Жанту елінде, Қияқ деген жігіттің 25 жастағы бұлбұл құстай сайраған ақын әйелі бар. Соған дұғай сәлем хат жазсаңыздар абырой-атақтарыңызды сындырмас» деп ақыл айтады. Тамаша әбден қызынып алғандар тұс-тұстан: «Нұрилань алдырыңдар!» дегенді айтады. Той иесі қос ат жіберіп, жас босанып отырған ақын келіншекті алдырады.

Нұрила да сол өңірдегі оншақты ақынды тұқыртқан өнерпаз болған. Той болып жатқан үйге жетісімен Нұрила сөзді амандасудан бастапты. Алатаудың ақтұғын ақын қызын көпшілік ақын халық қошеметпен қарсы алады. Кенен: «Безеп қапсың қолына домбыраны, Қамданбасаң бола ма, Үмбетәлі» деп замандасын қамшылайды. Сонымен бөрік кигеннің намысы бір дегендей тәуекелге бел байлап, Нұриламен сөз сайысына шығады. Ол: «Үмбетәлі ақынның өшсін аты. Сен сияқты жеңілісім жөн білместен» деп серт етеді. Екеуі ұзақ шайқасады. Айтыс қызу тартысқа құрылып шиеленісе түседі. Көпке дейін бірін-бірі жеңе алмайды. Халықтың қошаметі мен ықыласы өсірген жіңішке жолды Нұрила өзін әйел екенмін деп төменшіктемей былай дейді:

*Жасымнан шаршы топқа келіп түстім,
Ақынмен көңіл соққан көп айтыстым.
Телегей теңізіне көптің малтып,
Халықтың қайнарынан шәрбат іштім,
Жолдасын өмір серік өлеңменен.*

Айтыскер қыздың тілі көркем де шырайлы. «Құдық қаздым өнерден тебенменен» деген образды орынды пайдаланып, айтпақ ойын ашып, айшықтай түскен. Арқалы ақын қалпын танытады.

*Үмбетәлі:
Нұрила, сенің жайың маған мәлім,
Сөйлейсің жоққа балап жұрттың бәрін,
Көзі жоқ көбелектей шоққа түсіп,
Қаларсың байқап сөйле сөздің сәнін,
Жарамас шешен жауға, батыр дауға,
Өлеңнен сұрамасын сенен сауға.
«Байтал шауып бәйге алмас» деген сөз бар,*

Сақа айғыр ап жұрмесін омырауға, - деп қарсыласының арынын баса өктем сөйлепті. Қарсыласын көзі жоқ көбелекке теңепті. «Сақа айғыр ап жұрмесін омырауға» деген астарлы еміреуін арқылы қарсыласының мысын басуға ұмтылған. «Байтал шауып бәйге алмас» деп еркекке әйел тең ешқашанда болмаған деген ойын аңғартыпты. Алайда, адуынды ақын Нұрилань бұл сөзге тоқтай қоймағанын мына бір шумақтардан аңғардық:

*Емес пе айтысқан соң жарысқаным,
Көк байтал көрдің бе аттан қалысқанын,
Айқайлап әйелмін деп айта келдім,
Осы ма білген сөзің данышпаным.
Нұрила талай тойға баратұғын,*

*Тйо болса, әнін осы салатұғын,
Омырауға алам деп талай сәуірік,*

Бір-бір иіскеп өз қиын қалатұғын , -деген Нұрилла ақын сөздері мiрдiң оғындай өткiр едi. Сөз астарын, сөз паркын тереңнен ұғынған ақын «көк байтал көрдiң бе аттан қалысқанын» дей отырып, әйел де болса, кез-келген ер-азаматтың айта алмас сөзiн айтатынын бiлдiрген. Үмбетәлі сөзiне орай «омырауға аламын деп талай сәуірік, бiр-бiр иіскеп өз қиын қалатұғын» деп жеңiлген ақын кейiптерiн кескiн-келбетiн ащы күлкiмен көз алдымызға әкеледi. Алайда сөзден тосылатын Үмбетәлі жоқ. Керісінше:

*Көргенiм жоқ, Нүрік-ау сендей пірсiз,
Өнерлiнiң өмiрi жұртқа мiнсiз.*

*Шаңқан боздай сөзіме шаң жұқпайды,
Ишегі домбыраның ешбiр кiрсiз,* -деп «iшi алтын, сырты күмiс сөз жақсысын» (Абай) шаңқан боздай ғып суреттейдi.

Тәубе келтiр тiлiңнiң жазасына,

Тие берме Үмбеттiң мазасына, -деп ақындық сес бiлдiрiп, арқалана түседi. Екi ақын осылайша ұзақ та қызық қара өлең қақтығысын жасайды. Бұл айтыста да бұрыннан бар руаралық кемшiлiктердi бiр бiрiнiң бетiне салық етiп басу да кездескен екен.

Бұл айтысты мазмұндап жеткiзу қиын, асықпай оқып, саңлақ ақындардың салиқалы сөзiн салмақтап ұғу керек. Мұнда сол кездегi ауыл-елдiң жағдайы тұрмыс-тiршiлiгi, адамдардың арасындағы қарым-қатынас, әйел теңдiгi сияқты сан алуан мәселелер әртүрлi деңгейде қамтылып тiлге тиек болған. Сүйектен өтер сөздiң күдiретiне сүйсiнесiң де бас иесiң, әрине! Бұған ақындық талант қана емес, сапалы бiлiм, салмақты ой керек алдымен. Мiне, осындай тамаша қасиеттер Нұриланың тал бойынан табылған. Екi ақынға төрелiктi Жамбыл айтады:

*Жүйрiктен жүйрiк озды құлаштаған,
Көрген жұрт көз мөрімен растаған,
Жа демей, кәрі демей айтысатын,*

Сүйiнбайдан соңғыға мiрас қалған! -деп Нұриланың жеңгенiн паш еткен. Сол барғаннан көп ұзамай Нұрилла науқасқа ұшырайды. Жазылмас үлкен кесел жабысып, Нұрилла өлер сәтiнде:

*Мен жүйрiк, мен де дүлдүл деген сабаз,
Жеңiлмей кеткенi жоқ намыстанбай,
Бәрiнен Үмбетәлі басым екен,*

Таласып ат құлағы жарысқандай, -деп Үмбетәліге жоғары баға берген. Үмбетәлі Кәрібаевтың бұл айтысында сөзге, өлеңге деген ерекше баға берiлiп, сөздiң де назасы, иесi, киесi барын айта отырып, ақындықты өте жоғары бағалаған.

Пайдаланған әдебиеттер тiзiмi

1. Қазiргi айтыс / Құраст. И.Нұрахметұлы, С. Дүйсенгазин. – Астана
2. Күлтегiн, 2004. – I том. – 312 б.

3. Қазіргі айтыс / Құраст. Н.Айтұлы, С. Дүйсенгазин. – Астана:
4. Күлтегін, 2004. – II том. – 312 б.
5. Қазіргі айтыс / Құраст. Н.Айтұлы. – Астана

ҮМБЕТӘЛІ КӘРІБАЕВТЫҢ АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Үсен А.

Ғылыми жетекшісі – магистр, аға оқытушы Турсуманова Ф.Ж.

Аннотация

В статье рассматриваются речь на айтысах Умбетали Кариебаева. Особенности употребления слов в айтысах умбетали Кариебаева

Жиырманшы-отызыншы жылдары Үмбетәлі ауылдағы тап тартысын, кедейлердің коллективін шаруашылыққа бірігуін жырлаған. Өзі туған ауылы Қарғалыда ашылған колхозға бірінші болып кіріп, еңбекке араласты. Егін егіп, мал баға жүріп, серігі домбыраны қолға алып, ел өміріндегі өзгерістерді, өзі айтқандай, «жырмен терді», «Жаңа мен ескі дүниенің тартысында ерекше көзге түскен ұнамсыз құбылыстарды тап жауларының қастандық әрекеттерін, еңбекке қырсыздар мен көзбояушылықтарды, коллективтік басқарудың принципін бұзушыларды асыра сілтеушілерді ақын өлең сөздің күшімен әшкерелеп, сынап, шенеп отырды» («Көк қасқа аттың зары», «Бір колхозда он бастық», «Қамбашы» т.б.) .

Үгітші ақын Октябрь революциясының жеңістері, коммунистік партияның сара басшылығы, бостандық алған қазақ кедейлерінің тұрмысы туралы сол кезеңде де көптеген өлең жырлар шығарып, елге танылған. Ол сонымен бірге ел арасындағы ұры-қары, саудагерлерді, момын шаруаларды алдап жүрген қуларды, өзінің өткір тілімен мінеп отырады.

Ұлы Отан соғысы кезінде де ақын көптеген өлең-жыр шығарған. Соның ішінде «Жеңіс жыры» атты ұзақ өлңі ерекше назар аударады. Эпикалық үлгіде айтылған бұл шығармасында гитлершіл қара ниет қанды балақ фашистерге қарсы соғысқа шыққан жеңімпаз Совет Армиясын ақын:

*Бақытты біздің ел үшін,
Өмірдің алтын нұры үшін,
Жазықсыз кемпір, шал үшін,
Кіршіксіз сәби бала үшін,
Сайланып ерлер саптанды,*

Дұшпанға қарсы аттанды, – деп тебірене толғайды. Коммунистік партияның дана басшылығы, көп ұлтты совет халқының мызғымас бірлігі, қаһарман Совет Армиясының қайтпас-қайсар ерлік күресі теңдесі жоқ жеңіске жеткізді. Жер жүзіне нұрын төккен май таңымен бірге көптен күткен жеңіс күні туды.

Осы күнді бүкіл халықпен Үмбетәлі ақын да қуана құшағын жайып қарсы алды.

Ау, жарандар, жарандар,

Жанарлана қараңдар.

Жадырап бір таңдайтын,

Жадыраңқы жсырым бар, – деп көпке жар салса, енді бірде:

Төбесіне Берлиннің,

Қызыл туды ілген күн.

Елімнің күшін жер жүзі,

Көзімізден көрген күн, – деп, жеңіс күнін бар даусымен жырлайды.

Соғыстан кейінгі жылдары, әсіресе, елуінші жылдары ақын партия мен үкіметтің совет халқының алдына қойған жаңа міндеттері жөнінде жаңа жырларын айтты. Ол – 1953 жылы КПСС Орталық Комитетінің сентябрь пленумы қаулысын насихаттап өлең шығарды. Қазақстандағы тың игеруге байланысты «Тыңды игерген жастарға», «Тыңдағы совхозға», «Тыңға аттанған жастарға» сияқты бір сыпыра өлеңдер жазды.

КПСС XX-XXI съездерінен соң Кәрібаев совет халықтарының жеңістерімен бірге дүние жүзіндегі бейбітшілік сақтау, халықтарының моральдық-саяси бірлігін нығайту, олардың арасындағы достық пен өзара қарым-қатынасты жақсарту мәселелеріне үн қосып, «Бейбітшілік қуанышы» сияқты өлеңін шығарды. Одақтас республикадағы бір ауыздан сөз, бір жеңнен қол шығарып, коммунизмнің асыл мұраты үшін еңбек етіп жатқан бауырлас совет халықтарының табысы мен бүгінгі бейнесін жырлау да Үмбетәлінің назарынан тыс қалған емес.

Ақынның «Тыңға аттанған түлектерге» атты өлеңінде халықты, жас ұрпақты тек жақсылық, береке-бірлікке шақырады. Ұрпаққа үлгілі ұран тастап жырлайды. Алдымызда әлі атпаған жаңа күн бар деп, рухтандырады, әрі шабыттандырады.

Осы өлеңде:

Шалқысын көл,

Құлтырсын жер,

Нұрлы қызыл гүлімен.

Менің нұрлым,

Тұнық сулым.

Туған жерім Қарғалы.

Ұл-қыздарым,

Жұлдыздарым.

Жатыр тыңға тарғалы.

Жөнді біліп,

Ойнап-күліп,

Жоталарды жарғалы– шабыттана жырлайды.

Сонымен қатар, «Тыңдағы жастарға» деген өлеңі де еңбекқор жастарға арналған. Ел үшін, жер үшін еңбегін аямаған абзал жанды түлектерді мадақтап жырлаған:

*Көзін тіккен қорқаудың,
Дыбысын жым-жырт өмірмен.
Құдіретті біздің ұл мен қыз,*

Шаттықпен күнін кешірмек, – дейді. Бірге жұмылып, бірге еңбек етіп тек қана шаттықта күн кешеді. Және де ешкімнен секенбейді деп жігерлендіреді. Ақын «Тыңдағы совхоз» өлеңінде де еңбекқор халықтың тірлігін паш ете жырлайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, «Май» өлеңі жеңіске арналған. Сол бір сұрапыл соғыс жылдары кімге жақсылық әкелді дейсің. Сол сәттер туралы қанмен жазылған жырлар да көп. Сондай азапты күннен құтылып, май алдында жеңіс туы желбіреді. Соғыс туралы кімдер жырламады. Сол жеңіс келген ай ол, әрине, май айы. Сол себепті ақын «Май» өлеңін тек қана сол жеңіске арнайды:

*Өмірге сәуле таң беріп,
Өшпейтін мәңгі шам беріп.
Жарқыратқан осы Май,
Қара тастай қатырып,
Қансыратқан осы Май,
Жылағанды жұбатып,
Кемпір-шалды қуантып.
Салтанатты сауықпен,*

Сән кіргізген осы Май, – деп айбаттанып, өршелене жырлайды.

Ақынның халықтар бірлігі мен достығына арналған өлеңдері де аз емес.

Ақынның тек дастандары ғана емес, өлеңдері де эпикалық толғау түрінде жырланады.

Эпик ақындардың өздері де әр түрлі тәсілде жырлайтыны белгілі. Мәселен, дарынды ақын Иса Байзақов бірқатар өлең, терме, желдірмелерін табан астында суырып салып айтса, Жамбыл, Нұрпейіс сияқты ақындар жырлайтынтақырыбын күні бұрын ойланып, іштей қайталап, ойында қорытып, оны тереңнен толғап шығарады. Үмбетәлі де осы айтылған Жамбыл, Нұрпейіс дәстүрінде жырлайтын ақын. Ол өлең, дастан айтар алдында жыр серігі домбырасын күйлеп толғана отырып, көңілге тоқыған жыр өрнегін өзінің майда қоңыр әуеніне, кейде бипыл жорға термесіне салып суырыла жөнеледі. Сондықтан да оның өлең-жырлары ел аузында еркін айтыла беретін халық өлеңдері сияқты. Бұл Үмбетәлінің эпик ақын екенін көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

6. Қазіргі айтыс / Құраст. И.Нұрахметұлы, С. Дүйсенгазин. – Астана
7. Күлтегін, 2004. – I том. – 312 б.
8. Қазіргі айтыс / Құраст. Н.Айтұлы, С. Дүйсенгазин. – Астана:
9. Күлтегін, 2004. – II том. – 312 б.
10. Қазіргі айтыс / Құраст. Н.Айтұлы. – Астана

АНАЛИЗ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РАССКАЗАХ А.П.ЧЕХОВА

Намазов Р.А.

Научный руководитель: Жумаева Ф.Р.- к.п.н., доцент
Навоийский государственный педагогический институт
Республика Узбекистан

Безличные предложения занимают особое место в синтаксисе современного русского языка. Несомненно, безличность является одним из наиболее ярких и уникальных явлений русского языка, изучение которого в различных аспектах остается актуальной проблемой языкознания. В существующих исследованиях безличные предложения рассматривались с разных позиций: структурной, семантической (как, например, работы А. Пешковского, Д.Н. Овсянко-Куликовского, Г.А. Золотовой, Б.А. Белошапковой, В.А. Кирилловой, Я.И. Рословец, В.С. Юрченко, Н.Б. Самсонова, И.В. Замятиной и др.).

Существует большое количество самых разных определений безличных предложений, представленных в терминологических и энциклопедических словарях, учебниках и учебных пособиях для школьников и студентов, а также в научной литературе различных направлений. Во всех определениях в сжатой форме выражается сущность безличных предложений: в одних подчеркивается их синтаксическая специфика, в других упор делается на семантику, а в третьих - на морфологическую форму предикативного члена. [2]

Существует несколько разновидностей таких предложений, это деление зависит от того, какая часть речи выполняет роль главного члена предложения. Можно выделить три подхода к классификации безличных предложений: структурный, семантический, а также комбинированный – структурно-семантический. [5]

Односоставные безличные предложения широко употребляются в разных стилях речи:

- в разговорной речи: *Хочется есть; Больно!; Не спится; Морозит; Ни души; Нет денег; Пора домой;*

- некоторые выделяются канцелярской окраской: *Воспрещается без согласия усыновителей... выдавать выписки из книг регистрации актов гражданского состояния; О сохранении правоотношений с одним из родителей... должно быть указано в решении об усыновлении;*

- в лирических произведениях: *И скучно и грустно, и некому руку подать (Л.); Все помнится, и кажется, и мнится, что осень прошлых лет была не так грустна (Бл.); Легко проснуться и прозреть, словесный сор из сердца вытрясть и жить, не засоряясь впредь (Паст.); Быть твоею сестрою отрадной мне завещано давней судьбой (Ахм.);*

- в публицистическом стиле: *Ответ надо искать всем заинтересованным организациям;*

- в научном стиле: *Известно, что...; Приходится признать, что...; Начинать опыт следует с вливания наименее концентрированного раствора и переходить к более концентрированным; За один опыт рекомендуется применять не более 7-10 раздражений кислотой.* [1]

Главным членом безличного предложения является сказуемое, которое не предполагает даже опосредствованного указания на субъект действия. Грамматическая форма сказуемого не подсказывает предполагаемое действующее лицо, как например в определенно-личных предложениях. Сказуемое выступает в абсолютно независимой позиции и является предикативным центром безличного предложения. *Ночью дедушке не спится.*

В ряде произведений А.П. Чехова определенный тип односоставного предложения является языковым стержнем, вокруг которого группируются остальные языковые единицы. Рассмотрим структурно-семантические особенности безличных предложений в рассказе А.П.Чехова «Пересолил».

В анализируемом материале преобладают сложные предложения, их в рассказе - 32.

Простых односоставных предложений в рассказе всего – 14, из них:

- безличных - 4 предложения,
- назывных - 4 предложения,
- определённо-личных – 5 предложений,
- неопределённо-личных - 1 предложение.

Обобщённо-личные предложения в рассказе отсутствуют.

Мы можем сделать вывод о том, что безличные предложения не преобладающий тип синтаксических конструкций в произведениях А.П.Чехова.

В рассказе «Пересолил» А.П.Чехов использовал всего четыре безличных предложения. Это следующие предложения:

1. Было тихо, но холодно, морозно.
2. - А с револьвером, знаешь, шутки плохи. С десятью разбойниками можно справиться...
3. Стемнело.
4. С ними веселей будет ехать...

Два безличных предложения обозначают состояние окружающей среды:

1. Было тихо, но холодно, морозно.
2. Стемнело.

Чтобы определить безличное предложение, обращаем внимание на способы выражения сказуемого. В безличных предложениях сказуемое выражается словами различных частей речи и их сочетаниями.

В первом предложении сказуемое выражено глаголом-связкой «было» + словами состояния: *тихо, холодно, морозно*. Данное простое предложение осложнено однородными сказуемыми.

Сказуемое второго предложения выражено безличным глаголом: *стемнело*.

В предложении «С десятью разбойниками можно справиться...» способ выражения сказуемого: безлично-предикативное слово (*можно*) + инфинитив (*справиться*).

В предложении «С ними веселей будет ехать...» способ выражения главного члена: связка + инфинитив.

Рассмотрим следующие задания для учащихся.

Задание 1. Прочитайте безличные предложения из рассказа А.П. Чехова «Хамелеон».

Определите: а) основные значения безличных предложений; б) способы выражения предиката в этих предложениях.

1) *На площади (нет) ни души.*

2) *На полупьяном лице его (Хрюкина) как бы написано: «Ужо я сорву с тебя, шельма!»*

3) *– А собаку истребить надо. (Очумелов)*

4) *– Ужас, как жарко! (Очумелов)*

5) *– У генерала таких нет. (Городовой о собаках)*

6) *– Нужно проучить! (Очумелов)*

7) *– Что-то ветром подуло... Знобит. (Очумелов)*

Задание 2. Прочитайте предложения из рассказа А.П. Чехова «Ах, зубы!». Определите тип предложения по структуре. Выпишите безличные предложения, определите основное значение и способ выражения главного члена.

1. *По мнению опытных дам и московских зубных врачей, зубная боль бывает трех сортов: ревматическая, нервная и костоедная; но взгляните вы на физиономию несчастного Дыбкина, и вам ясно станет, что его боль не подходит ни к одному из этих сортов.*

2. *– Мало ли что! – говорят ему равнодушно. – Нам тоже не весело.*

Задание 3. Выпишите из рассказа А.П.Чехова «Пересолил» все безличные предложения. Произведите синтаксический разбор. Определите основное значение и способ выражения главного члена.

1. *Было тихо, но холодно, морозно.*

2. *- А с револьвером, знаешь, шутки плохи. С десятью разбойниками можно справиться...*

3. *Стемнело.*

4. *С ними веселей будет ехать...*

Задание 4. Прочитайте данные предложения из произведения А.П. Чехова «О любви». Определите тип односоставных предложений. Подчеркните главные члены в безличных предложениях.

Стали говорить о любви. (Неопределенно-личное)

Середины тут нет. (Безличное)

Пойдемте ко мне обедать. (Определенно-личное)

После обеда играли на рояле в четыре руки (1), потом стало темно (2), и я уехал к себе. (1 - неопределенно-личное, 2 - безличное)

Ко мне привыкли, и я привык. (1 - неопределенно-личное)

- Поздравляю вас. (Определенно-личное)

Нужно было продавать мебель, лошадей, дачу. (Безличное)

В рассмотренных нами рассказах преобладают союзные сложные предложения. Безличные предложения не преобладающий тип синтаксических конструкций в произведениях А.П.Чехова. Даже рассмотрение немногочисленных примеров использования односоставных, неопределенно-личных, безличных и номинативных предложений А.П. Чеховым подтверждает справедливость мысли о том, что все элементы языка, лексические, грамматические, должны рассматриваться в системе художественного произведения как его особые компоненты, стилистическая значимость которых порождается и направляется главной идеей, художественным замыслом произведения. Анализ функционирования безличных предложений показывает огромное количество семантических особенностей безличных предложений.

Библиографический список

1. Бабайцева В. В. Система односоставных предложений в современном русском языке. - М., 2004. - 512с.
2. Барамыгина КБ. Личные значения безличных предложений / И. Б. Барамыгина // Словарь, грамматика, текст в свете антропоцентрической лингвистики. Вып. 1. -Иркутск, 2000. Барамыгина 2000.
3. Калинин А. Ф. Безлично-инфинитивные предложения среди других типов простого предложения // РЯШ. - 2000. № 4.
4. Козлова Р. П., Клокова Л. Н. Изучение безличных предложений в школе. Психолого-педагогический журнал Гаудеамус, № 1 (7), 2005.
5. Лекант П.А. Семантика эмоционального состояния в форме безличности / П.А. Лекант // Объект исследования - безличность : сб. статей. - Архангельск, 2004. - С.4-6. Лекант, 2004.
6. Чехов А. Дама с собачкой: рассказы / Антон Чехов. - СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. - 416 с. - (Мировая классика).

ВОСПИТЫВАТЬ ЛЮБОВЬ К ЯЗЫКУ

Турсынбай А.
Еспулатова С.Н.

***Аннотация:** В этой статье рассматриваются воспитательные задачи уроков русского языка в собственно-лингвистическом аспекте*

Воспитательные задачи уроков русского языка в собственно-лингвистическом аспекте давно являются предметом внимания учителей, и все-таки этого пока недостаточно. Каждое занятие русского языка должно строиться таким образом, чтобы его красота и величие открывались

студентам в каком-то новом проявлении. Возможности для этого дает сам языковой материал.

Возьмем занятие по фонетике. Мало сказать, что русский язык, отличается звучностью, что это один из самых музыкальных языков. Тезис необходимо доказать, и доказать так чтобы студенты в результате собственных наблюдений пришли к определенному выводу. Знакомство с характеристикой согласных звуков иногда сводится к тому, что заучиваются ряды твердых и мягких, звонких и глухих согласных. Как часто уроки по этому разделу бывают

«беззвучными», как часто усилия учащихся направлены лишь на то, чтобы запомнить какие-то сведения о звуках, а не на то, чтобы услышать и почувствовать сам звук.

Хорошо было бы показать, что богатство русского языка - и в его звуковом многообразии. Взять, к примеру, звукопись художественных произведений. Как по разному звучат строчки:

Чуть слышно, бесшумно
Шуршат камыши...

К.Бальмонт.

Волна за волной набегала,
Волна погоняла волну.

М.Лермонтов

Вот охватывает ветер стаи волн объятые крепким и бросает их с размаху в дикой злобе на утесы, разбивая в пыль и брызги, изумрудные громады.

М.Горький.

Мы слышим здесь и шорох камыша ,и плеск волн, и грохот бушующего моря, - авторы умело использовали выразительные звуковые возможности русского языка .Такие наблюдения важны еще и потому, что развивают слух учащихся ,углубляют восприятие ими художественного текста.

Об ударе в русском языке сообщаем, что оно подвижное и разноместное. А хорошо это или плохо? Никаких оценок обычно не даем. Между тем студенты сами смогли бы сделать вывод, если дать им образцы русского силлабо-тонического стиха и спросить, можно было бы пользоваться ямбом, хореем и т.д., если бы ударение было постоянным. В результате наблюдений и анализа они поняли бы, что русское ударение - тоже сильное выразительное средство. Возможно, тогда они стали бы внимательнее относиться к собственной речи.

Такие наблюдения можно проводить и при изучении других разделов курса, например «Словообразование» Здесь нужно показать богатство способов образования новых слов с помощью разных словообразовательных элементов. Сравним слова девочка, девчонка, девчурка, девчушка, девчоночка, девчурочка. Все они чем – то отличаются друг от друга (пусть

студенты попробуют это объяснить) и поэтому позволяют в каждом конкретном случае выбрать самое точное слово. Все это можно показать на примерах, предложив студентам ситуации, в которых они могли бы использовать слово из названного выше ряда или привести примеры из художественных произведений. Значит, обилие суффиксов – не случайность в языке, это проявление его основного свойства – точно выразить мысли и эмоции.

Очень важно пробудить у студентов желание совершенствовать знание языка и умение пользоваться им. Полезно провести наблюдения над художественными текстами, чтобы понять и познать мастерство художника слова.

Эту работу можно провести так. Вначале знакомим студентов с высказыванием И.С.Тургенева о русском языке» Обращайтесь почтительно с этим могущественным орудием, в руках умелых она в состоянии совершать чудеса «Затем предлагаем вопросы» Что такое «умелые руки» в применении к языку. «Каждый ли говорящий» Может совершать чудеса? «Можно ли этому научиться?» Чтобы ответить на них, студенты должны подобрать, например, к слову дождь прилагательные и глаголы, с которыми оно может сочетаться. Полученные сочетания они читают вслух: небольшой дождь, проливной дождь, сильный дождь, дождь льет, моросит, капает (перечень сочетаний бывает обычно небольшим).

Затем читаем отрывок из повести К.Г.Паустовского «Золотая роза», где встречаются дождевые слова» А незадолго перед дождем, хотя еще и не натянуло тучи, слышится нежное дыхание влаги .Его, должно быть приносит оттуда, где дожди уже пролились .

Но вот начинают капать первые капли. Народное слово капать хорошо передает возникновение дождя, когда еще редкие капли оставляют темные крапинки на пыльных дорогах и крышах.

Потом дождь расходится. Тогда-то и возникает чудесный прохладный запах земли, впервые смоченной дождем.

Характерно, что независимо от того, какой будет дождь, его, как только он начинается, всегда называют очень ласково - дождиком. «Дождик собрался; дождик припустил; дождик траву обмывает?»

Разберемся в нескольких видах дождя , чтобы понять ,как оживает слово ,когда с ним связаны непосредственные впечатления ,и как это помогает писателю безошибочно им пользоваться .

Чем, например, отличается спорый дождик от грибного? Слово спорый означает - быстрый, скорый. Спорый дождь льется отвесно, сильно. Он всегда приближается с набегающим шумом. Особенно хорош спорый дождь на реке. Каждая его капля выбивает в воде круглое углубление, маленькую водяную чашу, подскакивает, снова падает и несколько мгновений, прежде чем исчезнуть ,еще видна на дне этой водяной чаши. Капля блестит и похожа на жемчуг.

При этом по всей реке стоит стеклянный звон. По высоте этого звона догадываешься, набирает ли дождь силу или стихает.

А мелкий грибной дождь сонно сыплется из низких туч. Лужи от этого дождя всегда теплые. Он не звенит, а шепчет что-то свое, усыпительное, и чуть заметно возится в кустах, будто трогает мягкой лапкой то один лист, то другой.

О слепом дожде, идущем при солнце, в народе говорят: «Царевна плачет». Сверкающие на солнце капли этого дождя похожи на крупные слезы. А кому же плакать такими сияющими слезами горя или радости, как не сказочной красавицы царевне!

Такие наблюдения над художественным словом не проходят бесследно для студентов, помогая им увидеть богатство языка, узнать его законы, они должны понять, что даже самые талантливые писатели полагаются не только на свою интуицию в выборе слова. А.С.Пушкин, например, был прекрасным знатоком русской грамматики. В своей полемике с критиками, которые нападали на его произведения, он дает много пояснений, ценных и сейчас: говорит об употреблении придаточных предложений и придаточных оборотов, об использовании форм винительного и родительного падежа при глаголах с отрицанием, о выборе слова. Поэт иронизирует над критиком, который выговаривал ему за то, что он, «барышень благородных назвал девчонками, что, конечно, неучтиво, между тем как простую деревенскую девку назвал девою».

Вспомним, как звучат эти строки в «Евгении Онегине»:

Какая радость: будет бал!

Девчонки прыгают заранее...

Словом девчонки поэт называет юных девушек, которые не могут сдержать радости в предвкушении танцев. А вот другие пушкинские строчки: «В избышке, распевая, дева прядет». Слово дева имеет поэтическую окраску. А слово девка употребленное критиком, включает в себе оттенок пренебрежительности. Таким образом, все эти слова использованы поэтом не случайно. Любовь к слову А.С.Пушкин назвал высокой страстью.

Педагог-словесник достигнет цели, если студенты придут к убеждению, что русский язык располагает огромными возможностями для точного и емкого воспроизведения информации, а также яркими и сильными эмоционально-экспрессивными средствами.

Список использованных источников:

1. Журнал «Русский язык и литература в казахской школе» №4 1994 г.
2. Русский язык и культура речи: учебник / под ред. В. И. Максимова, А. В. Голубевой. СПб., 2010.
3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Русский язык и культура речи.
4. Абдыкулова К.Е., Ким Г.В., Павленко В.К. Русский язык. Практический курс русского языка. Учебное пособие. Алматы: Санат, 1995-208с.

ДВОЙНИКИ И НАСТАВНИКИ В РОМАНАХ У Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ПОДРОСТОК» И Ч.ДИККЕНСА «БОЛЬШИЕ НАДЕЖДЫ»

Альмуратова А.

Научный руководитель –Еділ М.П., старший преподаватель

Шымкентский университет

Аннотация

Данная статья посвящена анализу и сопоставлению особенностей изображения и становления главных героев романов Ф.М. Достоевского «Подросток» и Ч. Диккенса «Большие надежды»

В начале статьи обратимся к рассмотрению роли двойников и духовных наставников в процессе становления личности героев. Прежде всего, заметим, что такие типы персонажей характерны как для романа «Большие надежды», так и для романа «Подросток». Переходя к рассмотрению роли героя-двойника, уточним, какого именно героя, будем считать таковым: «Так как термин «двойник» трактуется в литературе чрезвычайно широко, уточним, что мы будем считать «двойниками» героев, связанных значительным внутренним сходством с другими».

Для начала обратимся к роману Достоевского «Подросток», а точнее, к главному двойнику Аркадия Долгорукого - Версилу Андрею Петровичу.

Интересно, что самоопределение Аркадия не только тесно связано с Версильевым, но и происходит относительно его. Душевное состояние Аркадия определяется уверенностью в нравственном идеале Версильева. Важным становится момент понимания того, что у Аркадия есть отец и этот отец - Версильев Андрей Петрович.

«Конечно, у меня вдруг появился отец, которого никогда прежде не было. Эта мысль пьянила меня и при сборах и в Москве, и в вагоне <...> Каждая мечта моя, с самого детства, отзывалась им: витала около него, сводилась на него в окончательном результате. Я не знаю, ненавидел или любил я его, но он наполнял собою всё моё будущее, всё расчеты мои на жизнь, - и это случилось само собою, это шло вместе с ростом» [Ф.Д., 1], - признается подросток.

Контраст внутренних состояний Аркадия объясняется, прежде всего, внутренним одиночеством героя и отсутствием какого-либо нравственного идеала. Но после появления в жизни подростка Версильева, душевное состояние героя преобразуется, Аркадию интересен отец, он ищет в нём отсутствующий ранее идеал. Подросток всеми силами стремится к «духовному ученичеству у Версильева».

Зададимся вопросом, в чем же особенность того особого впечатления, произведенного Версильевым на подростка!? Отвечая на этот вопрос, прежде всего, обратим внимание на внезапность появления Версильева в жизни Аркадия. «Версильев, отец мой, которого я видел один раз в моей жизни, на

миг, когда мне было всего десять лет (и который в один этот миг успел поразить меня)» [Ф.Д., 2], - вот что рассказывает Аркадий о первой встрече с Версиловым. Пораженный до глубины души и заинтересованный личностью Андрея Петровича, Аркадий сам складывает образ своего отца из найденных подробностей его жизни и собственных фантазий. В Петербург Аркадий едет с собственным уже сложившимся образом отца, который он хочет проверить и развенчать.

На протяжении всего повествования Аркадий стремится к духовному сближению со своим отцом. Интересно и то, что душевное развитие Аркадия происходит, главным образом, в связи с «разоблачением» идеального образа отца и поиске настоящей правды.

Одним из особых признаков двойничества героев является переплетение и пересечение их сюжетных линий. Сам Аркадий замечает, что положение Андрея Петровича в обществе очень схоже с его собственным. Формально можно считать Версилова изгнанным из общества, но Аркадий воспринимает такое положение отца скорее, как добровольное исключение общества из своей жизни. Отсюда вытекает закономерный вывод о том, что Аркадий сознательно зеркально отражает положение Версилова, полностью отождествляя его со своим.

Интересен факт влюбленности и одержимости героев одной женщиной - Катериной Николаевной Ахмаковой. Как уже было сказано выше, самые важные решения в жизни Аркадия имеют главное глубокое основание - отношение к Катерине Николаевне. Аркадий не раз говорит о чувствах, испытываемых к Ахмаковой: «Я ненавидел эту женщину, но в тоже время любил» [Ф.Д., 6]. Для подростка Катерина Николаевна стала «сокровищем», ещё одним идеалом, на этот раз женским.

Большую значимость Ахмакова имеет и для Андрея Петровича. Подросток догадывается об этом, прочитав записку Версилова к Ахмаковой. «Кровь ударила мне опять в лицо: я вдруг как бы что-то понял совсем уже новое» [Ф.Д., 3], - говорит Аркадий. Именно в этот момент герой понимает, что его внутренняя связь с отцом намного сильнее, чем он думал раньше.

Обратимся к мысли А. Слонимского, связывающего тему двойничества с тем, что «отельные образы объединяются с общей идейной мотивировкой и восходят к единой идее» Отталкиваясь от этого суждения, заключим, что Версиров и А. Долгорукий не просто герои - двойники, а персонажи, восходящие к идее «внутреннего», духовного двойничества.

Это утверждение доказывает толкование фамилии Версилова, объясняющее двойственность характера Андрея Петровича, а именно, Версиров, как одна из возможных версий, образов, заложенных в самого героя. Аркадий такой же сложный и двойственный герой, как и его отец. Это объясняется, прежде всего, наличием двух отцов у подростка, а, следовательно, двух духовных начал.

Безусловно, Версиров человек благородный, но при этом особенно проявляется такая черта его личности, как безверие. Аркадий спрашивает

отца, на чём же должна основываться жизнь человека, и Версилов без колебаний отвечает ему - в христианской вере. Сам Версилов пытается найти спасение в христианстве, но так и не может полностью отдаться и уверовать в учение Христа. «В самые критические моменты жизни обнаруживается неискренность его веры - атеизм (особенно сильно - в сцене раскалывания икон)».

«Несмотря ни на какую потерю веры, ни на какое нравственное отчаяние, Версилов приходит к сознательному пониманию долга, самосовершенствования и добра. Андрей Петрович решает начать совершенствование своей собственной личности, но это стремление переходит в возникающее чувство самоуважения, «наклонность смотреть на все свысока».

Внутренний атеизм Версилова проявляется, прежде всего, в сцене раскалывания иконы: «Знаешь, Соня, - обращается он к жене, указывая на завещанный ему Макаром Ивановичем старинный образ, - вот я взял опять образ и, знаешь, мне ужасно хочется теперь, вот сию секунду, ударить его об печку, об этот самый угол. Я уверен, что он разом расколется на две половины - ни больше, ни меньше» [Ф.Д., 11]. И он разбивает образ.

Икона раскалывается ровно на две части, что ещё раз намекает нам на двойственность натуры Версилова и отсутствие укоренившихся идеалов. Аркадий, являясь двойником и личностью такой же не амбивалентной, как и Версилов, мечется в поисках своего идеала. Он не знает, во что именно ему верить и по каким стопам можно продолжать путь. Во многом здесь кроется ошибка Аркадия в выборе духовного наставника. «Подросток чувствует противоречия в восприятии мира Версильевым, но при этом он ощущает и душевное родство, близость отцовскому образу мышления». Он выбирает Версилова, человека такого же раздвоенного и не определившегося, как и он сам. В дальнейшем подросток осознает это и обретает нового духовного наставника - Макара Ивановича Долгорукого.

После духовного кризиса и разбитого на две части образа следует уход Версилова из семьи, шантаж, сговор с Ламбертом, покушение на убийство и безумие. Интересно, что Аркадий отчасти и сам повторяет эту цепочку: он стремится порвать со всеми связями и закрыться в панцире, хочет шантажировать Ахмакову, вступает в сговор с Ламбертом, но, в конечном итоге, делает правильный выбор.

Вернемся к элементам двойничества, объединяющим отца и сына. Многие герои романа называют Версилова проповедником высшей идеи, например, старый князь Сокольский вспоминает, как Андрей Петрович «проповедовал Бога» и «страшным судом» пугал. Таким образом, мы приходим к выводу, что ещё одним элементом, роднящим Версилова и Долгорукова, является - идея.

В отличие от идеи Аркадия, идея Версилова никак не связана с могуществом и самоутверждением. Суть её заключается в значимости роли дворянства в современном обществе, важности чувства долга и чести.

«Версиров воспеваает «золотой век» человечества без Христа и в то же время жаждет «видения Христа на Балтийском море»; любит «своего дорогого мальчика» Аркадия и подозревает, что тот способен брать деньги за позор сестры, одержим страстью к Ахматовой, но при этом не верит в ее «нравственные достоинства».

Одержимость одной женщиной толкает обоих героев на сговор с мошенником Ламбертом и влечёт за собой череду ситуаций, оказывающих огромное влияние на духовное состояние героев. Интересно то, что сцена окончательного морального падения Аркадия, произошедшая с ним в игорном доме, заставляет его коренным образом пересмотреть свою жизнь и символически духовно переродиться. Для Версирова таким падением становится сговор с Ламбертом и сцена в квартире Татьяны Павловны, когда он чуть не убивает Ахмакову и себя.

Обратимся к Ламберту, ещё одному не явному двойнику Аркадия Долгорукого. «Он был весьма не глуп и расчетлив, - описывает Ламберта Аркадий. - Но горяч и, сверх того, простодушен или, лучше сказать, наивен, то есть не знал ни людей, но общества» [Ф.Д., 4]. В некотором роде, это описание напоминает и самого Аркадия, человека, в котором живет простодушный наивный подросток вместе с расчетливым хитрецом, стремящимся вывести Версирова на чистую воду. Осознание своей схожести с Ламбертом приходит к Аркадию только в тот момент, когда он решает использовать письмо не ради спасения Версирова, а для того, чтобы принудить Ахмакову стать его женой и любовницей.

Ламберт совершает то, что Аркадий хотел бы совершить и сам, но на что ему так и не хватило духовных и нравственных сил. Здесь речь идет о последней сцене романа, где Ламберт шантажирует Катерину Николаевну, а затем намекает на близость: «Не упрямитесь, барыня, благодарите, что я ещё не много прошу, другой бы кроме того, попросил ещё услуг... знаете каких... в которых ни одна хорошенькая женщина не отказывает, при стеснительных обстоятельствах, вот каких...» [Ф.Д., 5].

Таким образом, Аркадий сам сознает, что Ламберт - это одна из тёмных сторон своего собственного «я». Стоит отметить, что до определенного момента подросток четко понимает, кто такой Ламберт и каким путем он идет по жизни. «В черновых материалах к роману об этом персонаже сказано: «Ламберт - мясо, материя, ужас».

Подводя к концу размышления, отметим, что Достоевский мастерски показывает внутреннее двойничество и духовный беспорядок подростка, отраженный в личностях Версирова и Ламберта. При этом Версиров - фигура двойственная, своеобразная копия самого Аркадия, в которой уживаются и хорошее и плохое. Ламберт же - темная сторона личности подростка, отражение человеческой животной сущности. Таким образом, можно заключить, что герои-двойники в романе «Подросток» помогают раскрыть психологический портрет Аркадия Долгорукова, так как являются, в некотором роде, зеркальным отражением его собственного «я».

Перейдем к главному герою романа «Большие надежды» - Филипу Пиррипу и его двойнику Эстелле Хэвишем.

Главным, бросающимся в глаза сходством, является сиротство обоих героев. Эстелла и Пип не знают своих родителей и являются воспитанниками мисс Хэвишем и миссис Джо, личностями деспотичными, не дающими проявить героям своего собственного «я». Таким образом, заметим, что молодых людей объединяет, прежде всего, незащищенность маленького ребенка перед лицом взрослого человека, преследующего свои цели.

«Судьба Эстеллы такова, что уже с первых лет жизни она становится «разменной монетой» в мире бурных страстей. Но превращение Эстеллы в воспитанницу богатой леди также не обещает ей самостоятельности: она оказывается подчинена замыслам мисс Хэвишем».

В таком же положении оказывается и Пип: Абель Мэгвич решает сделать из мальчика джентльмена только из-за желания доказать что-то людям, которые воруют от него нос: «Пусть я ходил пешком, а колонисты разезжали на чистокровных лошадях, обдавая меня пылью; а я что думал? А вот что: «Я ращу джентльмена почище, чем вы все, вместе взятые!» [Ч.Д., 3]

Таким образом, оба героя оказываются лишь пешками в руках взрослых людей, осуществляющих свои собственные «большие надежды».

Эстелла, как и Пип, живет в дурмане «Больших надежд». Оба героя верят в свою избранность и в счастливое беззаботное будущее, но по мере развития событий романа приходит понимание того, что все материальные блага, представленные Мэгвичем, не смогли сделать Пипа счастливым. Эта ситуация зеркально повторяется и с Эстеллой, характер которой был изуродован материальным достатком и обеспеченностью: «Я уже сказала, что всем обязана вам, - говорит Эстелла мисс Хэвишем. - Всё что у меня есть, - ваше. Всё что вы мне дали, я вам верну по первому вашему слову. Кроме того, у меня ничего нет. Так не просите же у меня того, чего вы сами мне не давали, - никакая благодарность и чувство долга не могут сделать невозможного» [Ч.Д., 4].

Единственным отличием этих героев является то, что Эстелла с раннего детства воспитывалась, как леди и впитала в себя надменность и бессердечие, характерное для холодной светской дамы. Для неё такое состояние совершенно нормально и не противоестественно, другой жизни она и не знала. «Я такая, какой вы меня сделали, - говорит Эстелла мисс Хэвишем. - Вам некого хвалить и некого корить, кроме себя; ваша заслуга или ваш грех вот что я такое».

Для Пипа пусть становления настоящим джентльменом становится более тяжелым испытанием, нежели для Эстеллы. Раннее детство он провел в доме доброго и сердечного кузнеца Джо, вложившего в Пипа всё самое лучшее. На протяжении всего романа мыслями Филип всё чаще и чаще возвращается к простодушному Джо и трогательной Бидди. Ощущение чужеродности того общества, в котором вынужден был жить не покидало Пипа: «Я жил с чувством постоянной вины перед Джо. Я терзался мыслью,

что мог бы стать и лучшим и более счастливым человеком, если бы никогда не видел мисс Хэвишем, а спокойно остался бы дома, в кузнице, и честно делил с Джо его трудовую жизнь» [Ч.Д., 8].

Анализируя образ героев-двойников Филипа Пиррипа и Эстеллы Хэвишем, можно прийти к закономерному выводу о том, что героев, прежде всего, объединяет детская незащищенность перед лицом своих опекунов. Эстелла выросла именно такой, какой её воспитала мисс Хэвишем: «...злая девочка, надменная, капризная», - говорит о ней Герберт Покет. Её опекунша сделала всё, чтобы в лице Эстеллы «отомстить всей мужской половине рода человеческого» [Ч.Д., 2]. Пип тоже становится марионеткой в руках каторжника Мэгвича. Закономерным итогом является то, что оба героя несчастны, так как по тем или иным причинам, они не могут жить «своей» жизнью, они подчиняются воле своих благодетелей.

Единственным отличием Эстеллы от Пипа становится то, что в детстве Пипа присутствовал простоватый и добродушный кузнец Джо Гарджери, ставший своеобразным духовным наставником героя, в то время как Эстелла оставалась узницей дома мисс Хэвишем, безропотно впитывая все её уроки.

Примечательно, что у Аркадия Долгорукого и Филипа Пиррипа есть духовные наставники, помогающие пройти героям жизненные испытания и, в конечном итоге, повзрослеть и приобрести духовный опыт.

В романе «Подросток» роль духовного наставника принимает на себя «второй отец» Аркадия - Макар Иванович Долгорукий.

Обратим внимание на тот факт, что общаясь с Андреем Петровичем, подросток всё же чувствует некоторые противоречия в восприятии мира Версиловым. Встреча с Макаром Ивановичем Долгоруким позволяет Аркадию узнать о втором, сердечном пути познания мира и истины. Не случайно Аркадию с первого взгляда чрезвычайно нравится добрый старик Макар Иванович. После первого разговора Аркадий «взволнованным шёпотом и со слезами в душе» признается: «Я вам рад. Я, может быть, вас давно ожидал. Я их никого не люблю: у них нет благообразия» [Ф.Д., 2].

До встречи с Макаром Ивановичем подростка охватывает непреодолимое желание снова уйти в «идею», скрыться от мира и от людей, уединиться. Но даже самый первый разговор рождает в душе Аркадия нечто новое и заставляет душу пробудиться: «Я лежал лицом к стене и вдруг в углу увидел яркое, светлое пятно заходящего солнца, то самое пятно, которое я с таким проклятием ожидал давеча, и вот помню, вся душа моя как бы выиграла, и как бы новый свет проник в моё сердце. Помню эту сладкую минуту и не хочу забывать» [Ф.Д., 2].

Интересно, что роль морально - этического идеала в романе «Большие надежды» достаётся именно «простоватому» кузнецу Джо Гарджери. Он, как и Макар Долгорукий, совершенно обычный деревенский житель, по роду занятий - кузнец, который, однако, смог стать настоящим другом и духовным наставником Пипа. «Именно его жизнь и взгляды являются своеобразным идеалом, который проповедует сам Диккенс».

Обратим внимание на тот факт, что не только Аркадий, но и Пип чувствует чужеродность среды и взглядов, окружающих его людей. В самые сложных ситуациях своей жизни Пип вспоминает Джо, и эти воспоминания есть напоминание о том, как далеко от истинного, верного пути ушёл герой. «Я терзался мыслью, что мог бы стать лучше и лучшим и более счастливым человеком, если бы никогда не видел мисс Хэвишем, а спокойно остался бы дома, в кузнице, и честно делил с Джо его трудовую жизнь» [Ч.Д., 8], - признается Пип.

Таким образом, можно заключить, что именно к Макару Долгорукому и Джо Гарджери тянется душа подростков, именно в этих людях они чувствуют и ищут спасение от козней света.

Душевные стремления Филипа Пиррипа всегда направлены в сторону правды, проповедуемой Джо. Вспоминая его как утешителя, человека, который всегда найдет доброе слово и подбодрит, Пип понимает, что именно Джо - есть истинный идеал человека, в котором уживаются простота, преданность, и душевная чуткость. Так и Аркадий Долгорукий с внезапной решимостью отправляется в комнату Макара Ивановича, «...точно там был отвод всем наваждениям, спасение, якорь, на котором я удержусь» [Ф.Д., 7].

Макар Иванович, как и Джо Гарджери личности не амбивалентные, а убеждения их основаны на христианских заветах. Они не создают загадку из своей личности и оба охотно готовы поделиться своими знаниями и жизненным опытом. Беседы Долгорукого и Гарджери носят поучительный характер, являются своеобразной проповедью.

Например, Джо считает, что только правдой можно добиться своей цели, а «несправедливостью никогда ничего не достигнешь» [Ч.Д., 3]. Джо всегда предельно прост, он не только верен своим жизненным убеждениям, но и в любой ситуации остается самим собой.

Не случайно Джо говорит Пипу о том, что он мечтает о единении обычных людей: «...оно, наверное, и лучше было бы, если бы обычные люди, т.е. простой и бедный, так бы и держались друг друга» [Ч.Д., 3]. Пип часто и с горечью вспоминает эти слова и всё когда-либо сказанное Джо, так как понимает, что именно эти слова являются самыми верными и истинными. Это высказывание ещё раз напоминает читателю о том, что капиталистическое чужеродное душе Джо общество, не есть реальная духовная ценность, к которой стоит стремиться. Нужно быть ближе к правде духовной, народной, чтобы быть в гармонии с собой и с окружающим миром.

Интересно, что язык Макара Долгорукого и Джо Гарджери прост и бесхитростен, в нем много простонародных выражений, которые, однако, являются выражением народной христианской традиции. Поучительный характер носят беседы Макара Ивановича. Эти беседы очень похожи на притчи, через которые передаются целые философские воззрения. Эти воззрения никак не связаны с логикой и разумом, они целиком и полностью иррациональны.

Аркадий, как и Пип замечают стиль говорения Макара Ивановича и Джо Гарджери. Иногда, Филипа даже раздражает поведение Джо: «...я досадовал на него и злился», - признается Пип. Но в тоже время, Филип говорит о том, что «...в его простоте было много спокойного достоинства. Нелепый его наряд так же мало помешал мне почувствовать это, как если бы мы встретились в раю» [Ч.Д., 2].

Аркадий тоже подмечает и говорит Макару о том, что «вы ужасно не точно выражаетесь, но я вас понимаю. Меня поражает, что вы гораздо больше знаете и понимаете, чем можете выразить» [Ч.Д., 3]. Таким образом, за совершенно обыкновенной образной формой выражения стоит нечто большее, глубокое, философское.

Но более всего влияние на подростка оказывают поступки Макара Ивановича. Например, его милосердное отношение к Лизе, сделавшей ему грубое замечание: «Дело в том, что в словах бедного старика не прозвучало ни малейшей жалобы или укора; напротив, прямо видно было, что он решительно не заметил, с самого начала, ничего злобного в словах Лизы, а окрик её на себя принял как нечто должное, то есть что так и следовало его «распечь» за вину его» [Ч.Д., 3].

Большое влияние на Пипа оказывают и поступки Джо Гарджери. Пройдя череду испытания, герой, словно блудный сын, возвращается под опеку Джо и в порыве раскаяния произносит полную сожаления речь: «О, Джо, ты разрываешь мне сердце! Изругай меня, Джо! Побей меня, Джо! Назови неблагодарным. Не убивай меня своей добротой!» [Ч.Д., 5].

Духовное наставничество кузнеца Гарджери проявляется, прежде всего, через его истинную заботу и простые незамысловатые беседы, умилявшие Пипа своей душевностью и добротой. «Господи, благослови его за эту ангельскую доброту» [Ч.Д., 5], - в порыве нежности и благодарности шепчет Пип. Именно Джо является тем героем, что всегда более всех заботился о Филипе. Его искренняя забота о больном Пипе будоражит душу героя и заставляет переосмыслить всю свою жизнь. «Джо не отходил от меня, - говорит Пип. - Мне грезилось, будто я снова превратился в маленького Пипа <...> Я так мало доверял себе и так полагался на него» [Ч.Д., 5].

Таким образом, подводя итог всему вышесказанному о духовных наставника героев, можно сделать закономерный вывод о том, что Филип Пиррип и Аркадий Долгорукий, безусловно, так или иначе, сориентированы на такое же восприятие мира и жизни, как Макар Иванович Долгорукий и Джо Гарджери.

Не случайно герои в самые сложные моменты своей жизни внутренне обращаются именно к своим духовным наставникам. Путь познания, проходящий через чувства и сердце, которого так не хватало Аркадию и те сердечные добрые, воспоминания, которые хранятся в душе Филипа, помогают героям пройти ещё одну большую ступень на пути своего взросления. Ориентиром и душевным утешением становятся для героев идеалы, олицетворяемые их духовными наставниками.

Как отмечает Щенников Г.К., «Достоевский полагал, что правда жизни одна, но пути к ней разные, более того, каждый человек должен обрести её самостоятельно, в личных испытаниях и страданиях, в борьбе со своим внутренним злом».

Именно так, разыскивая правду жизни и проходя различные духовные и нравственные воспитания, Аркадий и Филип на протяжении всего романа внутренне обращаются к тем идеалам, что несут в себе Джо Гарджери и Макар Долгорукий. Ведь именно эти идеалы позволяют Аркадию, дописав свои записки сказать, что он «...перевоспитал себя самого, именно процессом припоминания и записывания» [Ф.Д., 5], а Филипу выразить Джо и Бидди «...смиренную благодарность за всё, что вы для меня сделали и за что я так дурно отплатил» [Ч.Д., 5]. Таким образом, герои осознают своё перерождение и ту огромную роль, которую сыграли в их жизни Макар Иванович Долгорукий и Джо Гарджери.

Библиографический список

1. Диккенс Ч. Большие надежды: роман; пер. с англ. М. Лорие. - М.: АСТ, 2014. С. 520.
2. Достоевский Ф.М. Подросток: роман. - СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. С. 606.
3. Мураткина Л.Е. Лев Толстой и Чарльз Диккенс. Духовные интенции художественных открытий: дисс. канд. филол. наук: 10.01.01. / Мураткина Л.Е. - Санкт-Петербург, 2007. С. 283.
4. Невшупа И.Н. Роман Ф.М. Достоевского «Подросток»: типы и архетипы: дис. канд. филол. наук: 10.01.01. / Невшупа И.Н. - Краснодар, 2007. С. 179.
5. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - М.: Лабиринт, 2000. С. 297.
6. Скуридина С.А. Поэтика имени у Ф.М. Достоевского. - Воронеж, Научная книга, 2007. С. 22.
7. Сыроватко Л.В. «Подросток»: роман об идее // Роман Ф.М. Достоевского «Подросток»: возможности прочтения. - Коломна: КГПИ, 2003. С. 71.
8. Шевелева Т.Н. Христианские мотивы в творчестве Ч. Диккенса: дисс. канд. филол. наук: 10.01.03. / Шевелева Т.Н. - Н. Новгород, 2007. С. 213
9. Шувалова О.О. Структурообразующая роль лейтмотивов и символов в романе Ч. Диккенса «Большие надежды»: дис. канд. филол. наук: 10.10.01.03. / О.О. Шувалова. - М., 2008. С. 288;

THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Мусаева М.О

Ғылыми жетекшісі – магистр оқытушы Жусубалина Ж.М.
Шымкент университеті

Аннотация

В статье говорится о развитии всех навыков при изучении грамматики иностранного языка. Автором рассматриваются последовательные шаги для формирования навыков грамматической компетенции, выбор грамматического материала и сложности при изучении грамматики иностранного языка.

To judge by the way some people speak, there is no place for grammar in the language course nowadays; yet it is, in reality, as important as it ever was exercise of correct grammar, if he is to attain any skill of effective use of the language, but he need not know consciously formulated rules to account to him for that he does unconsciously correctly.

In order to understand a language and to express oneself correctly one must assimilate the grammar mechanism of the language studied. Indeed, one may know all the words in a sentence and yet fail to understand it, if one does not see the relation between the words in the given sentence. And vice versa, a sentence may contain one, two, and more unknown words but if one has a good knowledge of the structure of the language one can easily guess the meaning of these words or at least find them in a dictionary.

No speaking is possible without the knowledge of grammar, without the forming of a grammar mechanism.

If learner has acquired such a mechanism, he can produce correct sentences in a foreign language. Paul Roberts writes: “Grammar is something that produces the sentences of a language. By something we mean a speaker of English. If you speak English natively, you have built into you rules of English grammar. In a sense, you are an English grammar. You possess, as an essential part of your being, a very complicated apparatus which enables you to produce infinitely many sentences, all English ones, including many that you have never specifically learned. Furthermore by applying you rule you can easily tell whether a sentence that you hear a grammatical English sentence or not.”[4]

A command of English as is envisaged by the school syllabus cannot be ensured without the study of grammar. Pupils need grammar to be able to aud, speak, read, and write in the target language. The Psychological characteristics of grammar skills

To develop one’s speech means to acquire essential patterns of speech and grammar patterns in particular. Children must use these items automatically during speech-practice. The automatic use of grammar items in our speech (oral and

written) supposes mastering some particular skills – the skills of using grammar items to express one’s own thoughts, in other words to make up your sentences.

We must get so-called reproductive or active grammar skills.

A skill is treated as an automatic part of awareness. Automatization of the action is the main feature of a skill.

The nature of Automatization is characterized by that psychological structure of the action which adapts to the conditions of performing the action owing frequent experience. The action becomes more frequent, correct and accurate and the number of the operations is shortened while forming the skill the character of awareness of the action is changing, i.e. fullness of understanding is paid to the conditions and quality of performing to the control over it and regulation. [3]

To form some skills is necessary to know that the process of the forming skills has some steps:

- Only some definite elements of the action are automatic.
- The Automatization occurs under more difficult conditions, when the child can’t concentrate his attention on one element of the action.
- The whole structure of the action is improved and the automatization of its separate components is completed.

What features do the productive grammar skills have?

During our speech the reproductive grammar skills are formed together with lexis and intonation, they must express the speaker’s intentions.

The actions in the structural setting of the lexis must be learnt.

The characteristic feature of the reproductive grammar skills is their flexibility. It doesn’t depend on the level of Automatization, i.e. on perfection of skill here mean the original action: both the structure of sentence, and forms of the words are reproduced by the speaker using different lexical material. If the child reproduces sentences and different words, which have been learnt by him as “a ready-made thing” he can say that there is no grammar skill. Learning the ready-made forms, word combinations and sentences occurs in the same way as learning lexis.

The grammar skill is based on the general conclusion. The grammar action can and must occur only in the definite lexical limits, on the definite lexical material. If the pupil can make up his sentence frequently, accurately and correctly from the grammatical point of view, he has got the grammar skill. [5]

Teaching grammar at school using the theoretical knowledge brought some critical and led to confusion. All the grammatical rules were considered to be evil and there were some steps to avoid using them at school.

But when we learn grammatical items in models we use substitution and such a type of training gets rid of grammar or “neutralizes” it. By the way, teaching the skills to make up sentences by analogy is a step on the way of forming grammar skills. It isn’t the lexical approach to grammar and it isn’t neutralization of grammar, but using basic sentences in order to use exercises by analogy and to reduce number of grammar rules when forming the reproductive grammar skills.

To form the reproductive grammar skills we must follow such steps:

- Selection the model of sentence.
- Selection the form of the word and formation of wordforms.
- Selection the auxiliary words-preposition, articles, and etc. and their combination with principle words.

The main difficulty of the reproductive (active) grammar skills is to correspond the purposes of the statement, communicative approach (a question-an answer and so on), words, meanings, expressed by the grammatical patterns. In that case we use basic sentences, in order to answer the definite situation. The main factor of the forming of the reproductive grammar skill is that pupils need to learn the lexis of the language. They need to learn the meanings of the words and how they are used. We must be sure that our pupils are aware of the vocabulary they need at their level and they can use the words in order to form their own sentence. Each sentence contains a grammar structure. The mastering the grammar skill lets pupils save time and strength, energy, which can give opportunity to create. Learning a number of sentences containing the same grammatical structure and a lot of words containing the same grammatical form isn't rational. But the generalization of the grammar item can relieve the work of the mental activity and let the teacher speed up the work and the children realize creative activities. [1]

The process of creation is connected with the mastering of some speech stereotypes the grammatical substrat is hidden in basic sentences. Grammar is presented as itself. Such a presentation of grammar has its advantage: the grammar patterns of the basic sentences are connected with each other. But this approach gives pupils the opportunity to realize the grammar item better. The teaching must be based on grammar explanations and grammar rules. Grammar rules are to be understood as a special way of expressing communicative activity. The reproductive grammar skills are supposed to master the grammar actions which are necessary for expressing thoughts in oral and written forms.

The automatic perception of the text supposes the reader to identify the grammar form according to the formal features of words, word combinations, sentences which must be combined with the definite meaning. One must learn the rules in order to identify different grammatical forms. Pupils should get to know their features, the ways of expressing them in the language. We teach children to read and aud by means of grammar. It reveals the relation between words in the sentence. Grammar is of great important when one teaches reading and listening.

The forming of the perceptive grammar and reproductive skills is quite different. The steps of the work is mastering the reproductive skills differ from the steps in mastering the perceptive skills. To master the reproductive grammar skills one should study the basic sentences or models. To master the perceptive grammar skills one should identify and analyze the grammar item. Though training is of great importance to realize the grammar item.

The Content of Teaching Grammar

Before speaking about the selection of grammar material it is necessary to consider the concept "grammar", i.e., what it meant by "grammar".

By grammar one can mean adequate comprehension and correct usage of words in the act of communication, that is, intuitive knowledge of the grammar of the language. It is a set of reflexes enabling a person to communicate with his associates. Such knowledge is acquired by a child in the mother tongue before he goes to schools.

This “grammar” functions without the individual’s awareness of technical nomenclature; in other words, he has no idea of the system of the language, and to use all the word-endings for singular and plural, for tense, and all the other grammar rules without special grammar lessons only due to the abundance of hearing and speaking. His young mind grasps the facts and “makes simple grammar rules” for arranging the words to express various thoughts and feelings. This is true because sometimes little children make mistakes by using a common rule for words to which that rule cannot be applied. For example, a little English child might be heard to say Two mans comed instead of Two men come , because the child is using the plural “s” rule for man to which the rule does not apply, and the past tense ed rule for come which does not obey the ordinary rule for the past tense formation. A little Russian child can say ножов instead of ножей using the case-ending “ ов ” for ножи to which it does not apply. Such mistakes are corrected as the child grows older and learns more of his language. [2]

By “grammar” we also mean the system of the language, the discovery and description of the nature of language itself. It is not a natural grammar, but a constructed one. There are several constructed grammars: traditional, structural, and transformational grammars . Traditional grammar studies the forms of words (morphology) and how they are put together in sentences (syntax); structural grammar studies structures of various levels of the language (morpheme level) and syntactic level; transformational grammar studies basic structures and transformation rules.

What we need is simplest and shortest grammar that meets the requirements of the school syllabus in foreign languages. This grammar must be simple enough to be grasped and held by any pupil. We cannot say that this problem has been solved.

Since graduates are expected to acquire language proficiency in aural comprehension, speaking and reading grammar material should be selected for the purpose. There exist principles of selecting grammar material both for teaching speaking knowledge (active minimum) and for teaching reading knowledge (passive minimum), the main one is the principle of frequency, i.e., how frequently this or that grammar item occurs. For example, the Present Simple (Indefinite) is frequently used both in conversation and in various texts. Therefore it should be included in the grammar minimum.

For selecting grammar material for reading the principle of polysemia, for instance, is of great importance.

Pupils should be taught to distinguish such grammar items which serve to express different meanings. Grammar explanations as used in the major methods

We shall briefly review the treatment of grammatical explanations by some of the major methods. This is not meant to be an exhaustive study of all available methods; rather it is an attempt to show the variety of ways in which different methods deal with grammar explanations and may help teachers in evaluating available materials.

Grammar translation is associated with formal rule statement. Learning proceeds, deductively, and the rule is generally stated by the teacher, in a textbook, or both. Traditional abstract grammatical terminology is used. Drills include translation into native language.

The direct method is characterized by meaningful practice and exclusion of the mother tongue. This method has had many interpretations, some of which include an analysis of structure, but generally without the use of abstract grammatical terminology. [4]

The audio-lingual method stresses an inductive presentation with extensive pattern practice. Writing is discouraged in the early stages of learning a structure. Here again, there has been considerable variation in the realization of this approach. In some cases, no grammatical explanation of any kind is offered. In other, the teacher might focus on a particular structure by isolating an example on the board, or through contrast. When grammatical explanation is offered it is usually done at the end of the lesson as a summary of behavior (Politzer, 1965), or in later versions of this method the rule might be stated in the middle of the lesson and followed by additional drills.

Each method is realized in techniques. By a technique we mean an individual way in doing something, in gaining a certain goal in teaching learning process. The method and techniques the teacher should use in teaching children of the primary school is the direct method, and various techniques which can develop pupils' listening comprehension and speaking. Pupils are given various exercises, connected with the situational use of words and sentence patterns.

The system of exercises for teaching grammar based on interactive methods for developing speaking skill

A competently constructed, impeccable speech of a person is his business card, an indicator of education. This statement has been living for more than a decade and is applicable to the culture and language of any country. The general linguistic culture of a person is the admission into the world of another language. Every language of the world has many common sections, objects, phenomena. One of the most difficult sections for each language is grammar. Like no other language section, the grammar requires logic, completeness, accuracy of expression.

Therefore, in the process of teaching English it is especially important to pay close attention to the pronunciation, the development of lexical skills, and teaching the grammatical side of the subject. Specific activities that learners acquire in the process of studying the subject «foreign language» is communicative (speech) activity. Learning grammar aims to teach the learner to speak correctly and to understand perceived text. This means that the task is not to master the grammatical system of a foreign language, all forms and constructions, but to

develop the skills and skills of grammatically correct speech. According to the definition of E. I. A passive, grammatical skill is the ability of the speaker to instantly choose a model adequate to the speech task and formalize it according to the norms of the given language. [3]

The problem of the formation of grammatical skills is constantly attracting the attention of teachers and methodologists, since the grammatical skill is an integral part of any speech skill and, undoubtedly, affects the effectiveness of both the understanding of the stranger and the construction of one's own speech. Without grammar, the mastery of any form of speech is not conceivable, since grammar along with vocabulary and sound composition is the material basis of speech. Mastering the grammatical structure of the studied language is necessary, in order to practically use this language. At the same time, the goal of learning grammar when installing for practical use is the formation of grammatical skills.

Language training must necessarily correspond to the fact that speech is a definite reaction in a certain situation, therefore situational grammar should become the basic principle of teaching a foreign language not only for reasons of the theory of linguistics, but also according to the requirements of didactics.

The use of situation with regard to the formation of grammatical skills provides the following:

First, the lesson in the formation of grammatical skills is grammatical only in terms of the material, in spirit it must be verbal. It is situational grammar that can realize this principle.

Secondly, situations not only motivate the student to perform various actions, but also contribute to the emergence of such quality as flexibility, i.e. Ability to «turn on» in a new situation, the ability to function on new material.

Thirdly, situations allow us to activate certain grammatical structures without focusing on them, develop imagination, force learners to formalize their thoughts in a foreign language using certain grammatical phenomena.

The goal of situational grammatical exercises is the formation of grammatical skills. The most effective are the transformational and substitution exercises with various supports, visualization. In the future, it is possible to use such exercises without attracting support (skill improvement stage). [5]

The productivity of the use of the situation in the formation of grammatical skills is that the composition of the situation includes numerous tasks that make the learning process of the grammar more multifaceted, interesting and effective.

One of the conditions for successful implementation of these innovative transformations is the use of communicatively oriented methods in the teaching of grammar. With the communicative method, the learning process is a model of the communication process. At the same time, communicative approach presupposes the speech orientation of the learning process, individualization, functionality and situationality of learning. Based on this, it can be said that the application of this technique can be effective in teaching the grammatical aspect of the language on the basis of the situation, since grammar can not be separated from speech.

Also, a necessary condition for the implementation of situational grammar is the use of an inductive method, since:

- At each stage, the mechanism of guessing is actively formed;
- the nature of the grammatical material in most cases allows the derivation of the rule on the abstract by the students themselves;
- when adjusting the rules that the students learn, the teacher can avoid using difficult grammatical terms;

Grammar of the English language, like any other, is engaged in studying the structure and changes in words, types of word combinations and types of sentences. In other words, it is a certain set of norms and rules that are used in the construction of literate speech. With the help of theoretical knowledge of grammar, we master the system of language and form the skills of proper speech construction. Someone thinks that grammar is not complicated and does not cause any inconvenience. Why is the English grammar given to others so hard for others? As it seems to me, the fact is that with the word «grammar» we immediately imagine a list of boring, tedious, uninteresting rules that need to be crammed to at least something to remember. A decade ago it was so. However, in our days, with a large assortment of material, the teaching of English grammar can be made an exciting cognitive process. [2]

I would like to emphasize: now many people prefer to say that grammar is not needed at all. It is only necessary to enrich your vocabulary, get into the language environment — voila, it's done! Do you speak English. Yes, you will speak, the only question is — at what level? This principle builds the practice of English speech with native speakers. Its main goal is to remove the language barrier, that is, fear of speaking in English. Errors in speech do not matter. The main thing is to talk as much as possible and you will be understood. But the presence in your arsenal of a large number of words and the complete lack of knowledge about how to use them together, after all, will force you to study the grammar of the English language. That's why I advise you not to contact media before you get the basic basis of grammar. But you do not need to go too far. Like grammar, it is necessary to practice other skills and skills: reading, writing, speaking, listening. All this should go in a complex — here in this case you will achieve the necessary effect.

First of all, it is worth remembering that English is not your native language, to which you are so used and which you use in communication, practically without thinking about theory. A foreign language requires respect and understanding that it can be different from yours. When teaching English grammar, there are problems with comprehension of this or that phenomenon, for example, an article or a large number of times. And here it is not necessary to include logic here and try to compare all this with the uzbek language. Try to understand and accept these norms only as features of the English language. So you do not harm your nervous system and will not be disgusted about grammar. Never start studying a more complex material if you are not sure that its foundation «stands firmly». Only a solid knowledge of the basics will help you to relatively easily perceive things

more complicated. And most importantly, in my opinion — this is, first of all, the embodiment, and then the development of the acquired theoretical information. [1]

The best way to remember the theory is presented with the help of visual aids. It can be schemes, tables, drawings, models, presentations, that is all that allows you to visually show the meaning of this rule. This goal, for example, serves as a resource englishtenseswithcartoons.com, which explains the English language with pictures and flash-cartoons. Of the books is interesting «Picture Grammar for Children» by David Vale. And you can still teach the grammar of English based on songs, as suggested by Mark Hancock in his book «Teaching Grammar through songs». The main thing is never to learn grammar on «bare» examples, completely divorced from life situations. Everything that you study or give to someone for study, should be presented in the context of real conversational speech.

And, of course, the most useful part of teaching English grammar is the practice of theory for activating grammatical material and developing speech. Let it be not only exercises (in large numbers), but also a variety of games, dialogues, competitions. And ideas for all of the above can be gleaned from the books Peter Watcyn-Jones, entitled «Grammar Games and Activities» and «More Grammar Games and Activities».

In addition, it is necessary to present methodological requirements, which any educational situation should answer:

1. The educational situation, if possible, should be adequate to the actual situation of communication, in which the learned linguistic phenomena are used.
2. The learning situation should be extremely clear to the learner. It means:
  - clearly defined speech task;
  - Students know how to perform the task, what tools are needed to carry it out.

When situations that can be created in the classroom do not allow explaining or fixing the grammatical material, one should move on to visual, memorable and unambiguous images that can be of great help to both the learner and the teacher. Represented by visual aids with the help of modern information and multimedia teaching tools, a specially selected situation enlivens the lesson and promotes better mastery of the material.

Literature

1. Синявская, Е.В. и др., «Вопросы методики обучения иностранным языком за рубежом.» /сост.: Е.В.Синявская, М.М. Васильева, С.В.Калинина/; М., Просвещение,1978
2. Bennett, William Arthur., "Aspects of Language and language teaching."; London-New York., Cambridge univ. press, 1968
3. Handschin, Charles H., "Methods of teaching modern languages."; N.Y.,World Book Co.,1926
4. Harmer, Jeremy, "the practice English language teaching"; London-New York; Longman,1991
5. Rogova, G.V., "Methods of teaching English"; М.,1970

TYPES OF ERROR CORRECTION AND LEARNER REPARATION

Тойчибаева Н.Ж.

Ғылыми жетекшісі – магистр оқытушы Жусубалина Ж.М.

Шымкент Университеті, Шымкент қ.

Аннотация

В статье рассматриваются типы ошибок и их источники, аспекты исправления ошибок и методы, используемые для правильной обратной связи, а также типы исправления ошибок с педагогической точки зрения. Автор разбирает и анализирует работы многих ученых в этой области.

Error correction is one of the areas teaching methodology has to deal with. Although it has been studied extensively in the past, researchers' opinions vary and they have not reached a consensus about how to treat errors.

Despite the fact that nowadays error correction is considered as an inevitable part of English language teaching field and a beneficial resource for both teachers and learners, it was not so in the past. Before 1960s, errors were dismissed as undesired by-products of language learning and were not ascribed any importance at all. There have been two different points of view regarding learners' errors: behaviouristic and cognitive. The first states that errors are a product and a sign of ineffective teaching methods. If teachers used correct teaching techniques, errors would not be made in the first place. The latter approach treats errors as a natural part of learning, explaining that the world we live in is imperfect as well, no matter our efforts. Therefore, they recommend to focus on techniques of error correction.

Furthermore, Brown describes several approaches to error correction researchers have devised in the past, such as Audio lingual method, which makes learners produce error-free utterances; Communicative approach, in which errors are believed to be an important and valuable tool for learning; or Natural approach, which focuses on meaning rather than form and so it prohibits any corrective feedback unless it is a global error. [3]

In addition, some people might believe that errors in a native language and a second language can be treated the same way. Nevertheless, authors argue that it is useful to distinguish between language acquisition and language learning even when regarding errors. When a child produces an erroneous utterance in their mother tongue, it is not regarded as an error, but rather as evidence of how the child's linguistic abilities develop. Moreover, no one expects a child to produce faultless speech from the early beginnings. In the same way, teachers should not expect and require perfect performance from learners, especially when they start learning the language. However, they should use different techniques for error treatment from those that are used when correcting children in their native tongue. A variety of error correction techniques will be discussed in one of the chapters below.

Errors versus Mistakes

First, it is necessary to establish some terminology. Norrish distinguishes between an error which he defines as “a systematic deviation from the accepted code” [10; 127], a mistake which is “a non-systematic deviation from the language code indicating incomplete learning” (p. 127), and a lapse which he characterizes as “a non-systematic deviation from the language code due to human limitations such as fatigue, poor memory, etc.” (p. 128). Brown agrees with the distinction of errors and mistakes as he believes they are “technically two very different phenomena” (p. 217). However, he uses the terms ‘lapse’ and ‘mistake’ as synonyms. He explains that both native speakers and learners of a language make mistakes which are “the result of some sort of temporary breakdown or imperfection in the process of producing speech” (p. 217). For this reason, if the mistake is pointed out to the person, they are able to self-correct it. This criterion is supported by James. [3,7]

Typology of Errors

Some researches attempted to divide errors into categories based on their cause. A generally accepted division is to errors of performance and errors of competence, which corresponds to the division of mistakes and errors presented above. Errors of performance are termed as mistakes. They are non-systematic errors which occur “due to memory lapses, physical states, such as tiredness and psychological conditions such as strong emotion” and learners are easily able to correct themselves. On the other hand, errors of competence are referred to as errors. They are seen as a “systematic deviation made by learners who have not yet mastered the rules of L2” [1; 60].

Furthermore, Burt identified global and local errors. Global errors impede communication and prevent the message from being understood in its full meaning. Local errors, on the contrary, affect solely a part of an utterance, but do not hinder comprehension of the message. [4]

In addition, Medgyes describes overt and covert errors. Overt errors are made because students’ main goal is effective communication even if it is through erroneous utterances. Many learners, nevertheless, feel that errors are undesired in language learning and they are not willing to take a risk. As a result, they resort to reduction strategies which “implies using only well-oiled structures and words, or, in extreme cases, avoiding topics where communication is likely to lead to errors”. [9; 62] Thus, learners produce seemingly error-free utterances. Medgyes calls these covert errors. He adds that covert errors impede language learning, whereas overt errors are a sign of development.

Moreover, if an error stabilises and stays in learners’ interlanguage, it is called a fossilised error. Many students might feel stressed or discouraged because of these errors. However, Brown states fossilisation is a natural stage in the learning process and is common for many learners. What is more, it should not be considered as something unchangeable as its name might suggest. Awareness of errors and their treatment in early stages may prevent them from becoming fossilised. [3]

Lastly, Hubbard et al. devised an error typology based on solely two syntactic categories: grammatical errors and lexical errors. [6]. Lexical errors are further subdivided into errors in the chain of language, i.e. issues with word order, and errors in choice of individual words or word forms. In the like manner, James identified four categories of errors:

1. Grammatical errors: morphological errors (e.g. problems with nouns, verbs, adjectives or adverbs), and errors of syntax (e.g. problems with phrases, clauses, sentences and paragraphs).
2. Lexical errors: formal errors (e.g. malformations), and semantic errors (e.g. wrong collocations).
3. Substance errors. They are misspellings, punctuation and typographic errors.
4. Discourse errors. These errors relate to pragmatics. They occur due to a wrong formation of an utterance or misunderstanding and misinterpretation. [7]

Stages of Learner Language Development Regarding Errors

As language learning is a dynamic process, it is not a surprise that learners undergo different stages of their language development. This concerns committing errors, too. Brown described four stages of learners' linguistic progression in terms of errors. He admits he drew on an earlier model devised by Corder which included three stages: pre-systematic, systematic, and post-systematic. [3]

1. Stage of random errors. In this stage, learners are not aware, or only vaguely aware, of the system of the language. Therefore, they make guesses and experiment with linguistic choices. For this reason, it is not uncommon that the very same learner utters "He cans swim," "He can to swim," or "He can swimming," in a short period of time. Corder called this stage 'pre-systematic'.
2. Emergent stage. The learner has already grasped some knowledge of how the language behaves. Nevertheless, it is still too inconsistent. 'Backsliding' is a common characteristic of this stage. It means that "the learner seems to have grasped a rule or principle and then regresses back to some previous stage" [3]. The learner is still unable to correct their own mistakes, even when pointed out. They also tend to avoid certain structures or topics.
3. Systematic stage. The learner is more consistent in their second language production than in the previous stage. "While those rules that are stored in the learner's brain are still not all well-formed, they are more internally self-consistent and, of course, they more closely approximate the target language" [3]. The most prominent difference between the second and the third stage is that the learner is able to correct their own mistakes.
4. Stabilization stage. In this stage, "the learner has relatively few errors, and has mastered the system to the point that fluency and intended meanings are not problematic". The learner is able to correct themselves without the error having to be pointed out. Brown contends that fossilisation might occur in this stage if the learners stabilize too quickly. Corder refers to this stage as 'post-systematic'. [3] Nonetheless, Brown emphasizes that these stages do not describe the whole linguistic knowledge of a learner, but might vary in different language areas. It

may happen, then, that the learner is in stabilization stage regarding the use of past simple, whereas still remains in the emergent stage with respect to present perfect.

Aspects of Error Correction

Every teacher would agree that error correction, especially of spoken language, is one of the most difficult tasks they have to face in language teaching. Teachers ought to take into account various aspects prior to or during error correction, such as noticing errors consistently, the difference between a mistake and an error, how much error correction should be done, at what stages of the lesson errors should be dealt with, what type of error correction would be the most effective, or how to correct students sensitively so as not to discourage them from learning. To answer these questions, Kathleen Bailey as cited in Brown formulated seven basic options for feedback on errors. These are:

1. To treat or to ignore.
2. To treat immediately or to delay.
3. To transfer treatment (to, say, other learners) or not.
4. To transfer to another individual, a subgroup, or a whole class.
5. To return, or not, to the original error maker after treatment.
6. To permit other learners to initiate treatment.
7. To test for the efficacy of the treatment. (p. 347)

All the basic options are each complemented by eight possible features:

1. Fact of error indicated.
2. Location indicated.
3. Opportunity for new attempt given.
4. Model provided.
5. Error type indicated.
6. Remedy indicated.
7. Improvement indicated.
8. Praise indicated. [3]

Teachers need to decide which option or combination of options is the most appropriate for each situation based on their acquired experience and through their intuition. [3].

Similarly, in an attempt to provide a guide for teachers, Henrickson explains it is inevitable to answer these fundamental questions. Failing to do so might lead to ineffectiveness of error correction. [5]

Should errors be corrected?

Expert opinions on error correction differ from no correction to precise correction of all errors, from immediate to delayed correction, and explicit or implicit type of correction technique. Krashen believes that overt error correction is not needed and that it is in fact ineffective. [8] Learners should be left to progress in their own pace without focusing on the erroneous utterances.

All the same, nowadays no one can deny that learners' errors are significant for three reasons. Firstly, teachers may analyse learners' progress and what remains for the students to learn. Secondly, researchers may draw evidence from it about how languages are learnt and what strategies are employed. And thirdly,

learners benefit from it as well, as they take it as an indispensable device for learning. Therefore, errors should not be looked upon as signs of inhibition, but as evidence of learners' strategies of learning. Similarly, Medgyes believes that "teachers should stop stigmatising overt errors and, simultaneously, should reward students who are brave enough to take risks" [9]

When should errors be corrected?

Very often teachers spontaneously resort to correcting errors immediately, without any conscious decisions. Nevertheless, in many situations a different timing of feedback on errors would be more appropriate. The decision whether an error should be corrected immediately or whether there should be delayed correction vastly depends on what type of activity is taking place. If it is focused on accuracy, immediate correction is preferred. On the other hand, if the activity focuses on fluency, delayed feedback is considered as more appropriate because it does not affect the communication itself. In this case, the teacher may have to decide for how long they should delay the correction, e.g. until the end of an utterance or an idea, until an activity is finished, or until the end of the lesson. The nature of an activity is not the only criterion, though. The type of error and personality of students matter as well, and should, therefore, influence the decision making.

Which errors should be corrected?

Error correction should be used selectively so as not to discourage learners and make them suffer from learner anxiety. This approach naturally raises the question of how teachers should proceed in selecting which errors to correct and which to leave untreated.

There are many classifications of errors such as errors/mistakes, systematic/non-systematic, errors of competence/performance which identify the reason of errors. Additionally, teachers need to distinguish between local and global errors. Based on the types of errors, it is possible to decide which errors should be corrected.

Nevertheless, Krashen and others argue that error correction is ineffective, especially regarding grammar errors. This implies that the decision which errors should be corrected should be made based on the possibility of success to learn and understand the problem, not on the perceived needs of the learner. [8]

Furthermore, Sheen also distinguishes between focused and unfocused feedback. Focused feedback is "intensive corrective feedback that repeatedly targets one or a very limited number of linguistic features". On the contrary, unfocused feedback refers to "extensive corrective feedback that targets a range of grammatical structures". [10; 8]

As far as the amount of error correction is concerned, Chenoweth et al. (1983) found that learners did not respond positively to the absence of corrective feedback and stated that 50% learners in the study were concerned they were not corrected enough. [10]. In addition, NESTs were reported to be more reluctant to provide error correction than NNESTs. One of the reasons might be that NESTs do

not speak the students' mother tongue, hence are not able to interpret the mistakes and correct them. [2]

How should errors be corrected?

It is highly important to choose a right type of error correction technique so as not to threaten student's face. Students' affective factors are equally significant and need to be examined as well before making a decision how errors should be dealt with. This topic is further discussed in more detail below.

In his study, Brown discovered that learners believe that being an effective teacher correlates with the ability to correct errors in speaking activities immediately. Those teachers who use a variety of types of corrective feedback based on their students' abilities, age, and situational context have a higher chance to become effective in their profession. [3]

Who should correct errors?

There are three options and each of them has its advantages and disadvantages. Firstly, self-correction is often considered as the best technique as it allows the student to realise what the problem was. It follows those types of feedback which promote elicitation, i.e. repetition, metalinguistic feedback, clarification request, and elicitation. The limitation of this technique is that the other students are not involved actively. Secondly, peer-correction usually takes place if the student who committed an error is not able to correct themselves. It occurs after those error correction technique which encourage elicitation. Peer-correction is thought to promote cooperation in the class and the idea that errors of other students promote a learning opportunity for the whole class. Thirdly, teacher-correction might be preferred by some, as it saves time. However, students do not actively participate which is seen as the biggest disadvantage.

In like manner, Brown provides a schema for treatment of errors in speaking activities, which is not dissimilar to Henrickson's (1978) model with fundamental questions. [3, 5] Teachers have to make what Brown calls "split-second series of decisions" once an erroneous form has been uttered. [3; 239]. There are ten criteria upon which teachers should decide whether to treat the error or ignore it. First, they need to consider the type of error and its possible source, which might be useful later for deciding how to treat it. Next, the teacher should evaluate the complexity of the deviant structure. If it requires a lot of explanation which would disrupt the activity, the teacher may resort to ignoring it. After this, the teacher has to take into account whether the error impedes communication, i.e. whether it is global or local. If it is local, the teacher might leave it so as not to disrupt the flow of communication. Then, based on the previous knowledge and experience with the student, the teacher assesses whether it was a mistake or an error. Additionally, the teacher has to make a series of evaluations and judgements about the learner's confidence, anxiety level, and the like. Next, the learner's linguistic stage of development needs to be considered. In addition, the aims of a particular activity, as well as of the whole lesson, must be looked at. If the aim is to focus on form, and a learner commits an error in such area, there is no doubt then that it should be treated. Furthermore, it is also necessary to discern the communicative context, i.e.

to decide how easily the learner could be interrupted, and if it would affect the flow of speech. Lastly, the teacher's approach to error correction affects the decision making. Some teachers strive for perfect, faultless speech, whereas others tend to have a freer attitude towards errors. Based on all the aforementioned aspects, the teacher should be able to decide at this point, whether to treat the error or to ignore it.

References:

1. Amara, N. (2015). Errors correction in foreign language teaching. The Online Journal of New Horizons in Education, 5(3), 58-68.
2. Árvai, V. & Medgyes, P. (2000). Native and non-native teachers in the classroom. System, 28, 355-372.
3. Brown, H. D. (2007). Teaching by Principles, An Interactive Approach to Language Pedagogy (3rd ed.). NY: Longman.
4. Burt, M. K. (1975). Error Analysis in the Adult EFL Classroom. TESOL Quarterly, 9, 53-63.
5. Henrickson, J. M. (1978). Error correction in foreign language teaching: Recent theory, research and practice. Modern Language Journal, 62, 387-398.
6. Hubbard, P. et al. (1983). A Training Course for TEFL. Oxford: Oxford University Press.
7. James, C. (1998). Errors in Language Learning and Use: Exploring Error Analysis. London: Longman.
8. Krashen, S. D. (1982). Principles and practice in second language acquisition. New York: Pergamon Institute of English
9. Medgyes, P. (1989). Error and the Communicative Approach. In R. Freudenstein (Ed.), Error in Foreign Languages: Analysis and Treatment (pp. 70-79). FIPLV: Eurocentres.
10. Sheen, Y. (2011). Corrective feedback, individual differences and second language learning. Dordrecht: Springer.

DISTANCE LEARNING IS A MODERN REQUIREMENT

Инкарова М.
Ғылыми жетекшісі - аға оқытушы Байтенова А.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Аннотация

В настоящей статье рассматривается современное требование дистанционного обучения

Prerequisites for distance learning with comprehensive information of the education system This is clearly stated in the strategic program "Kazakhstan - 2030" proposed by Nazarbayev. The local system of distance learning operates within a specific education and individual city (university), which includes not

only universities, but also schools, gymnasiums and colleges. At the initial stage of working within such a system, it is necessary to successfully implement the principles of continuing education with the rational use of intellectual potential, computer technology. In this regard, schools and universities need to use local and regional networks, disseminate creative work and share experiences in the teaching process.

As a result of successful use of large-scale and local learning systems, a wide range of future teaching methods, which are compatible with basic and data banking, client-server, multimedia, computer learning systems, electronic textbooks, teaching materials, distance learning technology. You will have free access to comfortable textbooks and programs that can be the five most common and viable types.

All educational institutions that offer distance education differ from each other in certain features. Their features differ in the content and level of education, the number and composition of students, technical and financial capabilities. Countries with developed distance education systems also receive state funding. All universities in developing countries around the world work with distance learning technology. For example, one of the largest countries in the United States, since 1995, 58% of universities have experimented with distance learning technology, arguing that this technology is effective. Today, thousands of educational institutions in the country are working on this technology. [1]

The role of the teacher in the implementation of such multifaceted and complex issues is enormous. He has a difficult and responsible task: he prepares the structure of the course program, adapts it to the system of distance education, monitors the learning process, makes recommendations for independent monitoring in the performance of tasks. At the same time, as shown in the methods of distance learning, there is a mood, psychological communication. It is necessary for a teacher working on the distance learning method to have a thorough knowledge of new learning technologies, computer and network learning systems and to deal with them.

There are several requirements for distance learning teachers and other interested parties:

The teacher must be able to work with a computer to a high degree.

It is necessary to know the goals and objectives of distance learning, its further development on the basis of information technology and means of communication.

Must be able to introduce students and staff in the field of education, well versed in the technology of distance learning.

The teacher must have practical skills in working with the media.

It is necessary to develop skills in the use of telecommunications, in particular: the exchange of information between consumers and the use of resources in information systems.

Must be able to summarize the methods of modular courses of a certain order, which make up the curriculum, and organize the course.

It is necessary to have a comprehensive preparation for the distance learning process, to be a coordinator in the process of conducting distance learning.

The main task of the teacher of distance learning technology is to manage the student's independent work in the following ways: to consider the issues that arise; setting goals and objectives; transfer of knowledge, experience; organizational activities; organization of interaction between students; control of the educational process. During distance learning, students form the basis of the educational process to work independently at a convenient time, place, at an effective pace. Therefore, students must master the techniques and methods of independent work, the basics of self-education at a high level. The form of distance learning can be implemented on three main technologies:

- network technology (autonomous network courses or virtual departments, universities using the Internet);
- distance learning based on case technologies; [1]

Distance learning on the basis of TV technologies.

They must also be able to work with new information technology tools to learn effectively.

Thus, distance learning is one of the forms of continuing education that realizes the human right to education and access to information, which allows to improve the knowledge and skills of professionals while performing the main functions. An important stage in the organization of distance learning is virtual (synchronous or asynchronous) interaction. Synchronous interaction involves real-time interaction between student and teacher. Distance learning chats or video conferencing can be used for this. Asynchronous interaction is carried out in the absence of real-time communication between the student and the teacher, in which case the distance learning contacts are organized by e-mail correspondence using mailing lists or teleconferences. Teacher's advice (synchronous or asynchronous) - mandatory conditions for distance learning.

Educational portals are an effective structure for the development of information and telecommunication technologies in the education system. The main task of the portal is complemented by important functions that contribute to the development of a unified educational information environment through the support of high-tech educational process. The educational and technological policy of the portal, as well as its educational activities are a way to gradually introduce the process of informatization in the methodological and technological channel. [2]

The structure of pedagogical technology for the creation of electronic textbooks is based on the laws of the learning process and consists of four interrelated parts: motivational-targeted, content, operational and value-effectiveness.

The motivational part of the e-textbook consists of the development of modules and sub-modules. A set of system and functional knowledge in the field of module-discipline. It is a "functional unit" of the organization of training through an electronic textbook.

The content of the electronic textbook is realized through hypertext. It is an information learning environment as a collection of data. It is selected from the point of view of the author of the e-textbook in accordance with the requirements of the compulsory level of education. Hypertext is supplemented with videos on the subject. The text is in Kazakh, Russian and some books in English.

The operational part of the electronic textbook is based on the performance of tasks in interactive mode. The implementation of this method depends mainly on the level of preparation of the pedagogical problem in the teaching method, as well as the method of distance learning. [2]

The main objectives of the organization of the educational process with the use of distance learning technologies:

- individualization of training;
- increase the efficiency (quality) of teaching;

The traditional form of education is the provision of educational services for people with disabilities.

For the organization and proper functioning of the system of distance learning in educational institutions it is necessary to perform the following functions:

- training courses support;
- delivery of educational materials to students;
- giving advice;
- organization of feedback with students;
- control of students' knowledge. In educational organizations:
- educational Internet portal with pages of educational-methodical and educational
- administrative information for students;
- equipment for access to telecommunication networks (Internet, satellite TV);
- various terminals: multimedia classrooms, electronic reading rooms;
- Educational content for CDs, DVDs (private and / or purchased);
- online educational multimedia content (private and purchased);
- testing complexes;
- properly trained professors, teaching assistants and technical staff;
- multimedia laboratories for the creation of private content (local and network);
- network testing systems;
- Learning Management Systems (LMS);
- Availability of Learning Content Management Systems (LCMS) is a necessary condition for the organization of the learning process in the form of distance learning.

In the basic higher education institutions of distance learning, a special structure (faculty, center, department, etc.) is created, which is headed by the head of distance learning and includes the following mandatory functions:

- organization and management of the educational process;
- development of didactic tools for distance learning;

For those enrolled in distance learning, educational organizations conduct introductory courses on distance learning technologies and systems before the start of classes. [3]

The educational organization provides students with scientific and methodological assistance through the interaction of participants in the learning process, along with the use of telecommunications, taking into account the capabilities of students. In the period between sessions, the form of distance learning allows students to independently study theoretical materials and receive distance advice from tutors. Independent work of the student includes work with electronic educational and methodical complex and additional materials. Independent work of the student under the guidance of the teacher-tutor includes interactive consultation on materials of all disciplines (via chat, forum).

The university organizes the system of current, intermediate and final certification of students, their knowledge and skills and methods of independent assessment, protection against fraud, falsification using electronic methods that limit access, fairness in the assessment of public protection work of the external certification commission. state examinations, defense of diploma works, projects) are conducted by traditional methods in basic higher education institutions.

The university provides students with the opportunity to undergo all types of professional practice, provided by the state standards of compulsory education. Students do internships in virtual laboratories, unauthorized laboratories or virtual training firms. Such practice is organized by the universities themselves, as well as by universities on the basis of agreements between enterprises, institutions and other organizations with appropriate information resources. In addition, the internship is carried out on the basis of agreements between the university and the enterprises, institutions and other organizations that provide places for internships, regardless of organizational and legal forms. [3]

For distance learning students, the work provided by the curriculum may include work in specialized enterprises, institutions or other organizations in the amount of hours provided by the state compulsory education standards. Students who have fully implemented the curriculum in accordance with the specialties of their choice in accordance with the general or individual curricula, i.e. completed theoretical training and defended a diploma project (work) are issued a document of state education.

The university, with the help of computer information systems of education, keeps records and archives of original or licensed, leading electronic personal files of students, the results of the educational process of all students.

New technologies that meet modern requirements require an increase in the level of education and an increase in the level of knowledge of students. [3]

In conclusion, distance learning technology allows you to create a learning system that is in the middle of education. In this system, the teacher takes into account the student's work, personal interests and needs. Given that the student

lives in the middle of the education system, the education system as a whole will change. The teacher is engaged in the organization of independent work for the student. The use of distance learning technology also increases and changes the role of the teacher. Some authors are of the opinion that part-time and distance learning should not be confused. Their main feature is the consistency and effectiveness of interactivity in distance learning. Distance learning uses full-time materials. In this regard, there is a question of the proper conduct and implementation of quality control of education using distance learning technology.

REFERENCE:

1. Magazine "Computer Science and Education". - 2016. - № 7. - P. 41-45.
2. Magazine "Computer Science and Education". - 2016. - № 2. - P. 49-57.
3. Collection of scientific articles of the IV International Forum of Education Informatization in Kazakhstan and the CIS. - P. 18-19; 38-39; 118-119; 460-461.

TYPES OF WORD-BUILDING

Сапар Д.

Ғылыми жетекшісі - аға оқытушысы Байтенова А.

Шымкент университеті, Шымкент қаласы

Аннотация

В настоящей статье классифицируется разнообразия словообразования

Some of the ways of forming new words in present – day English can be resorted to for the creation of new words whenever the occasion demands – these are called productive ways of forming words. Other ways of forming words cannot produce new words as readily and these are commonly termed non-productive or unproductive. For instance, affixation has been a productive way of forming new words ever since the Old English period, whereas, sound-interchange must have been at one time a productive word-building means but in Modern English its function is actually only to distinguish between different classes and forms of words.

Word-building is one of the main ways of enriching vocabulary. There are four main ways of word-building in modern English: affixation, composition, conversion, abbreviation. There are also secondary ways of word-building: sound interchange, stress interchange, sound imitation, blends, and back formation [1].

In word-formation of the English language derivation and compounding are known to occupy a very important place.

At present the classification of the types does not, as a rule, include lexico-semantic word-building. Of interest is the classification of word-formation means

based on the number of motivating bases, which many scholars follow. A distinction is made between two large classes of word-building means:

To Class I belong the means of building words having one motivating base. To give an English example, the noun “catcher” is composed of the base “catch”- and the suffix –“er”, through the combination of which it is morphologically and semantically motivated.

The basic means in word-derivation are affixation and conversion. Derived words usually consist of a root and an affix, which in their turn fall into prefixes which precede the root in the structure of the word (re-write, mis-pronounce) and suffixes which follow the root (teach-er, dict-ate). Derived words are extremely popular in the English vocabulary. Successfully competing with this structural type is the so-called root word which has only a root morpheme in its structure. This type widely represented by a great number of words belonging to the original English word stock or to earlier borrowings (house, book, work), and in Modern English, has been greatly enlarged by the type of word building, called conversion (pale, adj.- to pale, v; to find, v- a find, n.) (2)

Conversion sometimes is referred to as an affixless way of word-building or even affixless derivation. Conversion is a process of creating a new word from some existing one or by changing the category of a part of speech, the morphemic shape of the original word remaining unchanged. The new word has a meaning which differs from that of the original one though it can more or less be easily associated with it. It has also a new paradigm peculiar to its new category as a part of speech (nurse, n. –to nurse),

Class II includes the means of building words containing more than one motivating base. Needless to say, they are all based on compounding (country-club, door-handle). This type of word building, in which new words are produced by combining two or more stems, is one of the most productive types in Modern English, the other two are conversion and affixation. Compounds, though certainly fewer in quantity than derived or root words, still represent one of the most typical and specific features of English word-structure. Compounds are not homogeneous in structure. Traditionally three types are distinguished: neutral, morphological, syntactic. In neutral compounds the process of compounding is realized without any linking elements, by a mere juxtaposition of two stems (shop-window, bedroom, tallboy). Morphological compounds are fewer in number. This type is not productive and it is represented by words in which two compounding stems are combined by a linking vowel or consonant (Anglo-Saxon, statesman, handiwork) In syntactic compounds we find a feature of a specifically English word-structure. These words are formed from segments of speech, preserving in their structure numerous traces of syntagmatic relations typical of speech: articles, prepositions, adverbs, prepositions, as in “lily-of-the-valley”, “good-for-nothing”. Syntactical relations and grammatical patterns current in present-day English can be traced in the structures of such compound nouns as pick-me-up, know-all, whodunit. In this group of compounds, we find a great number of neologisms, and whodunit is one of them. The structure of most compounds is transparent, and it is clear that the

origin of these words is a simple word combination. Most linguists in special chapters and manuals devoted to English word-formation consider as the chief processes of English word formation affixation, conversion and compounding. Apart from these a number of minor ways of forming words such as back-formation, sound interchange, distinctive stress, sound imitation, blending, clipping and acronymy are traditionally referred to Word-formation.

Now we are going to look through the forms of word-buildings in details. Affixation is one of the most productive ways of word-building throughout the history of English. It consists in adding an affix to the stem of a definite part of speech. Affixation is generally defined as the formation of words by adding derivational affixes to different types of bases. Derived words formed by affixation may be the result of one or several applications of word-formation rule and thus the stems of words making up a word-cluster enter into derivational relations of different degrees. The zero degree of derivation is ascribed to simple words, i.e. words whose stem is homonymous with a word-form and often with a root-morpheme (e.g. atom, haste, devote, anxious, horror, etc.). Derived words whose bases are built on simple stems and thus are formed by the application of one derivational affix are described as having the first degree of derivation (e.g. atomic, hasty, devotion, etc.). Derived words formed by two consecutive stages of coining possess the second degree of derivation (e.g. atomical, hastily, devotional, etc.), and so forth.(3)

In conformity with the division of derivational affixes into suffixes and prefixes affixation is subdivided into suffixation and prefixation.

Distinction is naturally made between prefixal and suffixal derivatives according to the last stage of derivation, which determines the nature of the immediate constituents of the pattern that signals the relationship of the derived word with its motivating source unit, e.g. unjust (un- + just), justify (just + -ify), arrangement (arrange + -ment), non-smoker (non- + smoker). Words like reappearance, unreasonable, denationalize, are often qualified as prefixal-suffixal derivatives. R. S. Ginzburg [13, 85] insists that this classification is relevant only in terms of the constituent morphemes such words are made up of, i.e. from the angle of morphemic analysis. From the point of view of derivational analysis, such words are mostly either suffixal or prefixal derivatives, e.g. sub-atomic = sub- + (atom + -ic), unreasonable = un- + (reason + -able), denationalize = de- + (national + -ize), discouragement = (dis- + courage) + -ment.

A careful study of a great many suffixal and prefixal derivatives has revealed an essential difference between them. In Modern English, suffixation is mostly characteristic of noun and adjective formation, while prefixation is mostly typical of verb formation. The distinction also rests on the role different types of meaning play in the semantic structure of the suffix and the prefix. The part-of-speech meaning has a much greater significance in suffixes as compared to prefixes which possess it in a lesser degree. Due to it, a prefix may be confined to one part of speech as, for example, “enslave”, “encage”, “unbutton”, or may function in more than one part of speech as over- in “overkind”, “overfeed”, “overestimation”.

Unlike prefixes, suffixes as a rule function in any one part of speech often forming a derived stem of a different part of speech as compared with that of the base, e.g. careless – care; suitable – suit, etc. Furthermore, it is necessary to point out that a suffix closely knit together with a base forms a fusion retaining less of its independence than a prefix which is as a general rule more independent semantically, e.g. reading – ‘the act of one who reads’; ‘ability to read’; and to re-read – ‘to read again’.(4)

Prefixation is the formation of words with the help of prefixes. The interpretation of the terms prefix and prefixation now firmly rooted in linguistic literature has undergone a certain evolution. For instance, some time ago there were linguists who treated prefixation as part of word-composition (or compounding). The greater semantic independence of prefixes as compared with suffixes led the linguists to identify prefixes with the first component part of a compound word.

At present the majority of scholars treat prefixation as an integral part of word-derivation regarding prefixes as derivational affixes which differ essentially both from root-morphemes and non-derivational prepositive morphemes. Opinion sometimes differs concerning the interpretation of the functional status of certain individual groups of morphemes which commonly occur as first component parts of words. H. Marchand [10, 185], for instance, analyses words like to overdo, to underestimate as compound verbs, the first component of which are locative particles, not prefixes. In a similar way he interprets words like income, onlooker, outhouse qualifying them as compounds with locative particles as first elements. R. S. Ginzburg [13, 83] states there are about 51 prefixes in the system of Modern English word-formation.

Unlike suffixation, which is usually more closely bound up with the paradigm of a certain part of speech, prefixation is considered to be more neutral in this respect. It is significant that in linguistic literature derivational suffixes are always divided into noun-forming, adjective-forming and so on; prefixes, however, are treated differently. They are described either in alphabetical order or subdivided into several classes in accordance with their origin. Meaning or function and never according to the part of speech.

Prefixes may be classified on different principles. Diachronically distinction is made between prefixes of native and foreign origin.

Synchronically prefixes may be classified:

According to the class of words they preferably form. Recent investigations allow one to classify prefixes according to this principle. It must be noted that most of the 51 prefixes of Modern English function in more than one part of speech forming different structural and structural-semantic patterns. A small group of 5 prefixes may be referred to exclusively verb-forming (en–, be–, un–, etc.). As to the type of lexical-grammatical character of the base they are added to into: (a) deverbal, e.g. rewrite, outstay, overdo, etc.; (b) denominal, e.g. unbutton, detrain, ex-president, etc. And (c) deadjectival, e.g. uneasy, biannual, etc. It is interesting that the most productive prefixal pattern for adjectives is the one made up of the

prefix un- and the base built either on adjectival stems or present and past participle, e.g. unknown, unsmiling, untold, etc.

Semantically prefixes fall into mono- and polysemantic.

As to the generic denotational meaning there are different groups that are distinguished in linguistic literature: (a) negative prefixes such as un-, non-, in-, dis-, a-, im-/in-/ir- (e.g. employment (unemployment, politician (non-politician, correct (incorrect, advantage (disadvantage, moral (amoral, legal (illegal, etc.); (b) reversative or privative prefixes, such as un-, de-, dis-, dis- (e.g. tie (untie, centralize (decentralize, connect (disconnect, etc.); (c) pejorative prefixes, such as mis-, mal-, pseudo- (e.g. calculate (miscalculate, function (malfunction, scientific (pseudo-scientific, etc.); (d) prefixes of time and order, such as fore-, pre-, post-, ex- (e.g. see (foresee, war (pre-war, Soviet (post-Soviet, wife (ex- wife, etc.); (e) prefix of repetition re- (e.g. do (redo, type (retype, etc.); (f) locative prefixes such as super-, sub-, inter-, trans- (e.g. market (supermarket, culture (subculture, national (international, Atlantic (trans-Atlantic, etc.).

When viewed from the angle of their stylistic reference, English prefixes fall into those characterized by neutral stylistic reference and those possessing quite a definite stylistic value. As no exhaustive lexico-stylistic classification of English prefixes has yet been suggested, a few examples can only be adduced here. There is no doubt, for instance, that prefixes like un-, out-, over-, re-, under- and some others can be qualified as neutral (e. G. Unnatural, unlace, outgrow, override, redo, underestimate, etc.). On the other hand, one can hardly fail to perceive the literary-bookish character of such prefixes as pseudo-, super-, ultra-, uni-, bi- and some others (e. G. Pseudo-classical, superstructure, ultra-violence, unilateral, bifocal, etc.).

Sometimes one comes across pairs of prefixes one of which is neutral, the other is stylistically coloured. One example will suffice here: the prefix over- occurs in all functional styles, the prefix super- is peculiar to the style of scientific prose. Prefixes may be also classified as to the degree of productivity into highly-productive, productive and non-productive.

Suffixation is the formation of words with the help of suffixes. Suffixes usually modify the lexical meaning of the base and transfer words to a different part of speech. There are suffixes however, which do not shift words from one part of speech into another; a suffix of this kind usually transfers a word into a different semantic group, e. G. A concrete noun becomes an abstract one, as is the case with child—childhood, friend—friendship, etc.

Chains of suffixes occurring in derived words having two and more suffixal morphemes are sometimes referred to in lexicography as compound suffixes:

–ably = –able + –ly (e. G. Profitably, unreasonably) –ical–ly = –ic + –al + –ly (e. G. Musically, critically); –ation = –ate + –ion (e. G. Fascination, isolation) and some others. Compound suffixes do not always present a mere succession of two or more suffixes arising out of several consecutive stages of derivation. Some of them acquire a new quality operating as a whole unit. Let us examine from this point of view the suffix –ation in words like fascination, translation, adaptation and

the like. Adaptation looks at first sight like a parallel to fascination, translation. The latter however are first-degree derivatives built with the suffix –ion on the bases fascinate–, translate–. But there is no base adaptate–, only the shorter base adapt–. Likewise damnation, condemnation, formation, information and many others are not matched by shorter bases ending in –ate, but only by still shorter ones damn–, condemn–, form–, inform–. Thus, the suffix –ation is a specific suffix of a composite nature. It consists of two suffixes –ate and –ion, but in many cases functions as a single unit in first-degree derivatives. It is referred to in linguistic literature as a coalescent suffix or a group suffix. Adaptation is then a derivative of the first degree of derivation built with the coalescent suffix on the base adapt.

Of interest is also the group-suffix –manship consisting of the suffixes –man and –ship. It denotes a superior quality, ability of doing something to perfection, e. G. Authormanship, quotemanship, lipmanship, etc.

It also seems appropriate to make several remarks about the morphological changes that sometimes accompany the process of combining derivational morphemes with bases. Although this problem has been so far insufficiently investigated, some observations have been made and some data collected. For instance, the noun-forming suffix –ess for names of female beings brings about a certain change in the phonetic shape of the correlative male noun provided the latter ends in –er, –or, e.g. actress (actor), sculptress (sculptor), tigress (tiger), etc. It may be easily observed that in such cases the sound is contracted in the feminine nouns. Further, there are suffixes due to which the primary stress is shifted to the syllable immediately preceding them, e.g. courageous (courage), stability (stable), investigation (investigate), peculiarity (peculiar), etc. When added to a base having the suffix –able/–ible as its component, the suffix –ity brings about a change in its phonetic shape, namely the vowel [i] is inserted between [b] and [l], e. G. Possible (possibility, changeable (changeability, etc. Some suffixes attract the primary stress on to themselves, there is a secondary stress on the first syllable in words with such suffixes, e. G. 'employ'ee (em'ploy) Plag, I., Dalton-Puffer, C. & Baayen. H. Morphological n'mental (govern), 'pictu'resque (picture). (7)

References:

1. Раевская Н.Н., Лексикология английского языка, – К.: «Высшая школа», 2017.
2. Каращук П. М. Словообразование английского языка. – М.: Высшая школа. 2011
3. Мешков О. Д. Словообразование современного английского языка. М.: Наука, 2018.
- 4 .Волков С.С., Сенько Е.В. Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития. Новые слова и словари новых слов. Л., 2014.
5. Жлуктенко Ю.А. и др. Английские неологизмы. Киев.,2009.
6. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. М., 2017

7. Maurer D.W., High F.C. New Words – Where do they come from and where do they go. American Speech. 2018.

ОБРАЗ АВТОРА В ОСНОВНЫХ ТИПАХ И ФОРМАХ ГОГОЛЕВСКОЙ РЕЧИ

Касимов А.Б.

Научный руководитель –Рахманова А.Х., доцент
Навоийский государственный педагогический институт,
г. Навои, Республика Узбекистан

Аннотация

В статье рассматриваются образ автора в основных типах и формах гоголевской речи.

Каждое произведение, в котором автор входит в текст целиком, становится тем более органичным, живым, чем более сильно в нем целокупное авторское присутствие. Это относится и к строению сюжета, и к символическому оформлению описываемых событий, которые могут нести на себе тот или иной телесный отпечаток. Именно поэтому можно – и не только метафорически – говорить о «сюжете поглощения» у Гоголя.[1,10]

Введение автора как реальной фигуры в сюжет произведения означает своеобразную материализацию так называемых лирических отступлений произведения, чрезвычайно важных для понимания ее идейно-художественного содержания. Ведь авторские отступления у Гоголя это, на самом деле, выражение мировидения собственно писателя, но художественно преображенного, конечно.

Поэма Николая Васильевича Гоголя «**Мертвые души**» - это уникальное произведение, в котором кроме героев присутствует и образ автора. Он уже не простой повествователь, а созидатель и аналитик. Автор проникает не только в дома к своим героям, но и в их души. Тем ни менее, он заверяет, что не имеет влияния на их решения. Тем ни менее, образ автора нельзя полностью отождествлять с личностью самого Гоголя. Это скорее его художественный двойник, при помощи которого он являет миру свои идеи.

Автор не просто рассказывает историю походов Чичикова, а и оценивает происходящее, анализирует причину и следствие.[2,354-358] Порой он «отдыхает» от основного сюжета и прибегает к лирическим размышлениям: философствует о реалиях современной ему жизни, вспоминает о более великом прошлом. В такие моменты особенно заметна обособленность автора, его собственная личность. Он – осязаемый герой, имеющий свою биографию, систему ценностей и уникальный взгляд на события. Автор точно анализирует каждое сюжетное действие, дает ему свою оценку в виде едкого иронического замечания или небольшой образной

характеристики. Автор изображает в поэме настоящий мир – несовершенный, но не безнадежный.

Благодаря образу автора, Гоголь вскрывает «язвы» общественного устройства государства, показывает, как «хозяева жизни» (чиновники и помещики) не выполняют своих обязанностей, а только обворовывают и без того нищий народ.

Автор строит свое повествование таким образом, что исход событий непредсказуем даже для него. Герои наделены самостоятельностью, поэтому картина событий в поэме близка к настоящей жизни. Из-за этого авторское отношение к действительности изменяется на протяжении поэмы.

В первой части поэмы автор иронически смотрит на действительность, прописывая портреты своих героев при помощи приемов сатиры. В городке N властвуют «хозяева жизни» - чиновники и помещики. Об их низких нравах свидетельствуют даже их «говорящие» фамилии: Коробочка, Плюшкин, Собакевич и др. Они могут показаться простыми и даже смешными, ведь никто из них не является явственным чудовищем, а скорее весельчаком и «преприятнейшим» человеком. [3, 10] Но приглядевшись к их способу жизни, мы понимаем, что перед нами безответственные безнравственные люди.

Автор осуждает бездеятельных праздных чиновников и скупых помещиков.

Отношение автора к центральному персонажу Чичикову тоже изменчиво. Он тащится за ним, как сказано ранее, повсюду и оценивает каждое его действие. Автор приходит в ужас при виде его жутких афер с душами, печалится тем, насколько эта личность низко упала. Однако есть в поэме эпизод, когда автор почти восхищается своим героем. Было это во время быстрой езды на тройке. Чичиков очень любил быструю езду, его душа словно преобразалась, становилась намного чище и благороднее.

К осознанным формам авторского присутствия в драматургии Гоголя относятся: общая концепция и композиция пьесы, прямое авторское слово(заглавие, жанровое обозначение, эпиграф, список действующих лиц, разного рода сценические указания, предуведомления, семантика имён персонажей, система ремарок), проявление автора в диалогах и монологах героев (упоминание внесценических персонажей, реплики в сторону, речевые повороты, не замечаемые персонажами, алогизмы, историко-культурные, социальные и бытовые реалии, вложенные в уста персонажей), мотивировка текста, особенности хронотопа, авторская игра с читателем.

К неосознанным формам авторского присутствия в драматургии Гоголя относятся: проявление авторского начала в ценностях и «антиценностях» персонажей (по аналогии с таковыми у автора), в характерах героев (как в отчётливых индивидуальных психологических приметах персонажей, так и в скрытых чертах их характера), феномен «идеального» читателя/зрителя.

Нечёткая граница между осознанным и неосознанным авторским присутствием проходит, прежде всего, в текстовом пространстве конфликтного напряжения пьес.

Гоголь стремится заставить зрителей почувствовать себя на месте героев не просто комическим обличением распространённых в обществе пороков, но и неожиданными, с трагедийным (во всяком случае, трагикомическим) отсветом, финалами «Ревизора», «Женитьбы», «Игроков». Именно благодаря таким финалам зритель/читатель способен оказаться в том же состоянии душевного потрясения, что и герои, и прийти к невольной «саморевизии», где ревизором выступает предполагаемая совесть адресата (чего и требует Гоголь от «истинно общественной комедии»). Зеркало появляется не только в «Ревизоре», но и в «Женитьбе», а также в «Игроках». Причём этот предмет то оказывается связан с чем-то пугающим, то искажает (по мнению глядящегося в него) действительность, то выступает как обличающий судья. Полагаем, такое внимание к зеркалам осознанно предопределено автором в согласии с его концепцией комедии как жанра - служить отражением «рож» разной степени кривизны. Замысел и общая концепция «Игроков», пожалуй, наиболее соответствует гоголевской исполненной лукавства, склонной к мистификациям натуре. Благодаря своей неожиданной развязке «Игроки» стали действенным «инструментом» для достижения сложного авторского замысла в области комедии.

«В "Женитьбе" в самом деле не происходит женитьбы, как в "Ревизоре" на сцене так и не появляется ревизор, а в "Игроках" все, как на подбор, оказываются изошрёнными мошенниками» - в этой мистификации явно обнаруживает себя авторская воля. [4,72] Автор ведёт-заманивает зрителя, чтобы в итоге усилить итоговое эмоциональное воздействие комедии. Так, с точки зрения честных игроков, шулеров игроками назвать нельзя. Но с точки зрения самих шулеров, они занимаются вполне достойным промыслом. Автор словно бы предоставляет персонажам право самим определить себя. Тем сильнее в результате воздействие развязки, когда поступком прозревшего Ихарева автор выносит приговор шулерству и обману. В «Утре делового человека» присутствие автора, прежде всего, обнаруживает себя в соотношении заглавия сцены с сутью разворачивающегося действия, а также в выразительной перекличке с двумя ремарками в тексте. Утро делового человека начинается отнюдь не по-деловому: *«Иван Петрович, деловой человек, потягиваясь, выходит в халате и звонит»*. [5, 102] Комизм происходящего изящно подчёркивается и в другой ремарке: *«Иван Петрович и Александр Иванович (также деловой человек)»*. Автор насмешливо характеризует безделье чиновников, не «произнеся» ни в заглавии, ни в ремарке ничего явно оценочного, а просто сыграв на их контрасте с делами персонажей. «Тяжба» - одно из немногих «не мистификационных» заглавий драматурга. Зато оно приобретает обобщающий характер. Споры, интриги ведутся столь многими, что возникает впечатление «тяжбы всех против всех». А «Лакейская» становится чуть ли не единственным местом, где оказывается возможным откровенно высказать собственные мысли и правду. В «Театральном разезде после представления новой комедии» воля автора вновь обнаруживает себя уже в

заглавии: «представлением новой комедии» можно назвать и премьеру в определённом театре отдельно взятой пьесы (например, «Ревизора»), и, в целом, явление российской публике «общественной комедии» Гоголя. Не случайно он композиционно завершил «Театральным разездом» прижизненное собрание сочинений.

В «Женитьбе» жанровое обозначение является продолжением игры автора с читателем/зрителем: «Совершенно невероятное событие в двух действиях». Эпитетом «невероятное» нас готовят к очевидному и одновременно фантазмагорическому конфузу, которому дано постепенно проявиться на всём пространстве пьесы. В усилении усиления («совершенно невероятное») предугадывается то предельно парадоксальное, чему дано совершиться в финале. Здесь уже явная подсказка автора. Дополнительный смысловой оттенок жанровому обозначению пьесы придаёт то, что с фантазмагоричностью произошедшего соседствует в ней и вовсе не «невероятное»: драматургом словно бы «между делом» выводятся на сцену и высмеиваются распространённые в обществе недостатки и слабости - лживость, чиновничество, расчётливость, способность совершать низости ради выгоды и преспокойно «утираться» после заслуженных плевков в лицо. «Игроки» раскрывают нам жизнь карточных шулеров, «Утро делового человека» и «Тяжба» - будни чиновников, «Лакейская» - будни слуг, «Отрывок» - жизнь «светскую». Жанровое обозначение являет тут очевидную авторскую преднамеренность - настраивание читателя на осмысление ряда зарисовок окружающей жизни.

Пьесу «Ревизор» автор предваряет эпиграфом лишь в 1842 году, пользуясь одним из немногих доступных драме средств прямого выражения авторского слова. Ранее драматург рассчитывал на непосредственное зрительское и читательское понимание авторского замысла (как оказалось, зря). Грубовато-фарсовый эпиграф с провокативным смысловым оттенком позволяет сразу же привлечь внимание читателя, что является выражением программного авторского стремления к глубокому погружению его в мир пьесы. Эпиграф «Игроков» («Дела давно минувших дней») многозначен. Во-первых, К. М. Захаровым справедливо отмечалась гоголевская ирония.[6, 179] Во-вторых, подобный эпиграф, вероятно, был способен смягчить взгляд цензора. Полагаем, ещё одна цель Гоголя - «вписать» комедию в парадигму пушкинских произведений (ведь эпиграф является цитатой из пушкинской поэмы «Руслан и Людмила») и вместе с тем указать читателю желаемый автором «способ прочтения» её: по-пушкински честно, весело, без ханжества и жеманства посмеяться над тем, что высмеивает автор (вспомним свидетельство современника, что Пушкин «катался от смеха» на чтении «Ревизора»), и, не отвергая произведение из-за новаторских черт, ответственно осмыслить то серьёзное и заветное, что автор воплощает в своём тексте.

Благодаря обилию отсылок к внесценическим персонажам, драматург расширяет эпические границы сцены, то и дело словно бы отсылая зрителей

к их собственному «внесценическому» опыту: «сестра Анна Кириловна приехала к нам со своим мужем; Иван Кирилович очень потолстел и всё играет на скрипке...». [7, 340]В «Женитьбе» внесценические персонажи образуют таинственное и безгранично расширяющееся множество, принципиально не поддающееся подсчёту: «большое общество», привлекаемое, по словам свахи, пивным погребом; эскадра Жевакина, «аглицкие офицеры» и сицилийские «италианочки», дворяне и «прочие синьоры»; обобщённые «свои», которые отговорили Яичницу менять фамилию, и ещё более обобщённые «полиция», «сенахтор», «губернахтор», «простой мужик» (в Италии) «русский мужик» - по сути, через внесценических персонажей представлены все слои общества. Кроме того, богатое воображение автора проступает через не менее богатое воображение его героев (прежде всего, Кочкарёва и Фёклы), успевших на протяжении пьесы создать сонмы совсем уж гипотетических созданий: Агафью Тихоновну Брандахлыстову; кучу тётушек и кумушек невесты; будущих «ребятишек» Подколесина; любовников, с которыми, «верно, проводит время» прачка (тоже внесценический персонаж); «гостей», которых умудрился напросить на свадьбу Кочкарёв... Цель здесь - «правдоподобное» воздействие на зрителей, вовлечение их в бытовые подробности и детали повседневной жизни героев пьесы.

В «Игроках», по нашим подсчётам, не менее полусотни внесценических персонажей. Отличительная их особенность - миражность, ведь встречаются они в рассказах шулеров (как, например, мифическая дочь Глова-старшего, которую тот якобы выдаёт замуж. [8, 29]Вместе с Ихаревым одурманенным всем сонмом этих миражей оказывается и читатель/зритель - в полном соответствии с авторским замыслом. Каждый «драматический отрывок» вмещает десятки внесценических персонажей. Там смешались и сильные, и слабые мира сего. В итоге возникает не только комический эффект, но и созвучие с особенностью человеческой памяти: рождать череду ассоциаций. Множество вплетаемых в ткань произведения внесценических персонажей, по замыслу автора, появляются словно бы из кладовой читательской памяти, «вспоминаются» один за другим, по степени родства... Одним из внесценических персонажей в «Театральном разезде» является Пушкин. Побудительные мотивы появления Пушкина в «Ревизоре» подробно проанализировал В. В. Прозоров. По его мнению, «травестирование высокого, идеального - у Гоголя прежде всего род оборонительной самонасмешки. Снижая высокое, Гоголь вовсе его не принижает, но, напротив, возводит на согретый юмором пьедестал, недосыгаемый для многоликой и самоуверенной пошлости». Мы полагаем, что вывод В. В. Прозорова справедлив и по отношению к «явлению» Пушкина в «Театральном разезде», где некий «ещё литератор», ругая пьесу, неожиданно вспоминает поэта: «У нас всегда приятели захвалят. Вот, например, и Пушкин. Отчего вся Россия теперь говорит о нем? Всё приятели: кричали, кричали. [9, 141]Если вспомнить, что это говорит, по авторскому

определению, «литератор», то становится очевидным: его слова продиктованы не только самоуверенной пошлостью, но и завистью к писателю, любимому народом.

Авторская преднамеренность в выборе имён персонажей очевидна. Исследователи «Ревизора» отмечали, что большим достижением драматурга явился выбор фамилии Хлестакова. [10, 200] В «Женитьбе» обращает на себя внимание фамилия купца Старикова: как слово «старый» может иметь и положительные, и отрицательные коннотации, так и Гоголь обрисовывает в «Женитьбе» и достоинства, и недостатки купеческого мира, на изображении которого позднее сфокусируется Островский. Удачно автором выбрана и фамилия главного героя пьесы «Игроки». «Ихарев» - тут слышится и «ухарство», и междометие «эх», и имя античного мифологического персонажа Икара. Примечательно, что судьба Ихарева, в сущности, повторяет судьбу Икара: стремление подняться как можно выше, питаемое чрезмерной самоуверенностью, но в итоге - наказание судьбы и падение. Обманчива, как и он сам, фамилия главного персонажа из противостоящей Ихареву шайки (Утешительный). Превращениям имени «чиновника Замухрышкина» уделено особое место в пьесе.

Библиографический список

1. Карасев Л.В. Гоголь в тексте / Леонид Карасев. - Москва : ЯСК [и др.], 2012, стр. 10
2. Манн Ю. В. Поэтика Гоголя. М., 1978. С. 354–358.
3. Карасев Л.В. Гоголь в тексте / Леонид Карасев. - Москва : ЯСК [и др.], 2012, стр. 10
4. Прозоров В.В. Прыжок в окно // Литературная учёба. 1994. № 5. С. 72.
5. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] [М.; Л.], 1987-1992. Т. 5. 1949. С. 102.
6. Захаров К.М. Мотивы игры в драматургии Гоголя: Диссертация кандидата филологических наук. Саратов, 1999. 179 с.
7. Александр Павлович Скафтымов в русской литературной науке и культуре: статьи, публикации, воспоминания, материалы / редкол.: В.В. Прозоров Саратов, 2010. 340 с.
8. Александр Павлович Скафтымов в русской литературной науке и культуре: статьи, публикации, воспоминания, материалы / редкол.: В.В. Прозоров (отв. ред.) [и др.] Саратов, 2010. стр. 29.
9. Александр Павлович Скафтымов в русской литературной науке и культуре: статьи, публикации, воспоминания, материалы / редкол.: В.В. Прозоров (отв. ред.) [и др.] Саратов, 2010. стр. 141.
10. Золотуский И.П. «Гоголь». М, 1984. С. 200.

КАЗАХСКИЕ МИФЫ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ИМЕНА

Тлеуова У.

Научный руководитель: к.ф.н., старший преподаватель Керимбаева Д.
Шымкентский университет

Аннотация

Можно сказать, что источником традиционного многовекового мировоззрения казахского народа и искусства слова в целом является мифология (мифическое мировоззрение). Как показал известный мифолог – исследователь Серикбол Кондыбай: "... Миф-это не выдуманная ложь, не искусственный мир, а реальность реального народного мира и о себе, иными словами-реальность стереотипного уровня, считающаяся "истинной", опирающаяся на исторический, духовный опыт».

Проявления мифологического (мифического) сознания, являющегося одним из первых сознаний человечества, сохранились в мифах, то есть в мифологии. "Мифы, хотя и являются результатом той или иной эпохи, прошлого периода человеческого мировоззрения, но, как историко-духовное наследие, пережили многие тенденции, такие как возникновение, развитие, изменение, а в некоторых случаях и забвение", - пишет ученый-фольклорист Ш. Ибраев. [2, 3с.].

Как сохранилось в фольклоре других народов мира, некоторые мифы в казахской устной литературе как наследие прошлого дошли до наших дней. По наблюдениям Ш. Ибраева « " мифы и мифические легенды, пришедшие к нам сейчас, - это лишь часть богатейшего наследия, есть то, что осталось несбранным, забытое, перешедшее в другие жанры, хотя большинство классических образцов, характерных для мифических времен, не сумели устно. [2, 3с.].

Академик С. Каскабасов относит казахские мифы к одному из жанров легендарной народной прозы:» с точки зрения казахского фольклора, то, что мы называем мифом, - это прозаические произведения, не выходящие из мирового мифологического диапазона, и даже соответствующие ему типологическим характером, объясняющие возникновение различных явлений и объектов мира, творения неба и земли, сотворение человечества, происхождение и поведение зверей и птиц, особенности " [3, с.65].

Мифы, вобравшие в себя архаические мифологические представления, мифическое мировоззрение, разнообразную этнокультурную информацию и т.д., делятся на следующие группы: мифы о небесных телах (космогонические мифы), Мифы о зверях и птицах (этиологические мифы), мифы об истории происхождения людей и родов (генеалогические) [1, с.78].

Ученый-фольклорист Ш. Ибраев разделяет казахские мифы на три вида: космогонические, антропогонические и эсхатологические. По мнению ученого, космогонические мифы ищут ответы на сложные вопросы о том, когда и как создавался окружающий нас мир; одна из ветвей казахских мифов-антропогонические мифы, в которых говорится о людях, их творении;

в эсхатологических мифах рассматриваются мифологические представления и познания, касающиеся «конца света» [1, с. 5-9].

Казахские мифы и мифические рассказы изучаются учеными-фольклористами в соответствии с принадлежностью к одному жанру устного народного творчества. На исследованиях, посвященных проблемам мифологии с точки зрения казахского фольклора, мы не останавливаемся – такая цель не ставится перед нами. Можно сказать, что казахская мифология достаточно изучена с языковой (когнитивной) точки зрения. Наиболее значимым в этой области является четырехтомное исследование Серикбола Кондыбая (1968-2004) под названием «Аргыказакская мифология». "Практические цели" этих четырех книг (по указанию С. Кондыбая): "первая-реконструкция аргыказакской мифологии. Это-демонстрация в виде простой схемы механизмов, отношений, которые можно считать «мифическими» в казахском языке и устной литературе, обычаях и обрядах, верованиях, ремеслах и других жизненных принципах и учениях.

/...../ Второе-познакомить обычного читателя с» аргыказакской мифологией". Это значит, что наряду с отражением забытых мифических реалий в отдельных словах и текстах в целом (повседневном языке, устной литературе, именах и названиях воды и т.д.), этнографическом материале (обычаи, обряды, поверья и т.д.), Можно провести полную инвентаризацию, систематизацию и переосмысление современных казахов самостоятельных понятий, слов, названий, которые, по возможности, имеют «мифическую природу»» [1, с.13-14].

С. Кондыбай считает, что «миф – это «технический язык», хранящий информацию о познании, истине древних времен, этот язык является своеобразным, восьмигранным, таинственным реликвием» [1, с.30]. По словам С. Кондыбая, для раскрытия информации, хранящейся в мифе, необходимо создать «мифико-лингвистическую научно – исследовательскую школу», которая может привести все это к одному уравнению, одной линии, одному систематическому силованию, общему измерению, при знакомстве с другими отраслевыми трудами (культурология, искусствоведение, история и т.д.), в которых рассматривались мифические проблемы различной направленности, различного уровня, методического уровня, различной тематики и мифического аспекта...» [1, с.29].

Предлагаемая С. Кондыбаем четырехтомная "аргыказакская мифология «(по мнению автора) является первой из мер, направленных на формирование базы такой» казахской мифико – лингвистической школы".

В книге исследователя К. Габитханулы «языковые проявления казахской мифологии " рассматриваются древние мировоззрения, мифологии, религиозные верования казахского народа на основе фактического материала, в том числе исторических записей на китайском, арабском и других языках, рассказывается об истории и уровне распространения древних верований и традиционных религий на тюркские народы. При этом

дифференцируются природа и мотивы языковых проявлений (отдельных слов, словосочетаний, фразеологизмов), возникших на этой основе [6].

Мифо-когнитивные структуры лексико-фразеологической системы казахского языка изучены Б. К. Акбердиевой [5]. В диссертационном труде Б. К. Акбердиевой не рассматриваются мифологические имена (мифонимы).

Одним из первых объектов изучения мифологических имен (мифонимов) в казахском языке стала ученый С. Е. Керимбаева. В своей диссертационной работе Керимбаева С. Е. рассматривала отражение (экспликацию) мифологической модели Вселенной в казахском языке на основе мифонимов [7].

В казахской мифологии, т. е. в мифических текстах, встречаются разные имена (мифонимы). Казахские мифонимы можно сгруппировать с нескольких точек зрения. Так, в зависимости от жанрово-тематических особенностей казахских мифонимов можно выделить казахские мифонимы как космогонические имена.

В текстах мифов, передаваемых из древних космогонических понятий, встречаются космогонические мифонимы. Данную группу космомифонимов составляют мифотеонимы, мифотопонимы, мифоастронимы (мифокозоним) и др.

Тенгри в космогонических мифах относится к числу мифотеонимов. Истоки мифологических представлений о образе Тенгри лежат в древнетюркских (возможно, и более поздних) временах. Рассматривая семантику, концептуальную структуру мифотеонима Тенгри, мы можем реконструировать определенные части (фрагменты) космогонической мифологии, тем самым или тем самым в некоторой степени описать древнее мифическое познание Вселенной.

Мифологические имена можно разделить на типы или типы мифов. Согласно классификации казахских мифов, разработанной Ш. Ибраевым, можно выделить мифологические имена в космогонические мифонимы, антропогенные мифонимы, эсхатологические мифонимы. Мифологические имена в каждой из перечисленных групп имеют свои особенности и характер. Например, к космогоническим мифонимам относятся в основном названия небесных тел (Луна, звезда, созвездия). По мнению Ш. Ибраева: "среди казахских мифов мало сохранилось мифов о том, как появились небо и Земля, Солнце и луна, звезды и планеты, кто их создал. Почему-то, конечно, можно сказать, из-за влияния ислама. Потому что есть один Аллах, который создал всех, и логика включения в него кого-то другого ничтожна. Другая причина-в том, что казахские мифы до сих пор забыты, не собраны и не забыты» [2, с.5].

Если в космогонических мифах на вопрос о том, как создавался окружающий мир, то в казахских мифах такой ответ обычно не ассоциируется с Солнцем и луной, звездами. Напротив, или, как правило, в мифических рассказах о небесных телах рассказывается о быте человека на Земле (который занимался кочевым скотоводством). По мнению академика

С. Каскабасова:» в казахских мифах о небесном мире многогранно отражается животноводческая, кочевая жизнь казахов " [3, с.79].

Изучая народную астрономию, Х. Абишев приводит следующий миф о Семикарашнике: "Семикараш был головорезом, который украл топор идущего, мотыгу идущего. После того, как он стал народом, семь воров, преступность которых была превышена, бежали в небо. Все четверо впереди, трое за спиной матери-их слюнки. Мать две яркие звезды на двух сторонах два героя. В далеком прошлом Две звезды-Акбозат и Кокбозат-это имена героев. Они привязаны к железу. - Я не знаю, - сказал он. Кони огибают железную дорогу. Семь воров, которые их преследовали, тоже всю ночь бродили по окрестностям и обходили стороной. Воры, правда, собираются снимать эти имена. Осторожный охранник не сводит глаз с своего предшественника. Таким образом, при движении, назвал тан. С рассветом семикласник соскользнет с глаз и понесется " [4, с.80].

Библиографический список:

1. Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. –Алматы: Дайк-Пресс, 2001-168с.
2. Әуезов М., Ысмайылов Е. Қазақ ертегілері. –кіт.: Қазақ ертегілері. 3 томдық. –Алматы, 1957, 1-т.
3. Қондыбай Серікбол. Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. –Алматы: «Үш қиян», 2003.
4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.1974
5. Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер: филол.ғылымд.канд.дисс.авторепф:10.02.02.-Алматы, 2003-296
6. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері: филол.ғылымд.канд.дисс.авторепф:10.02.02.-Алматы,2006-446
7. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. –Алматы: «Дайк-Пресс», 2004-512б.

АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Икрам Т.

Ғылыми жетекшісі – Белгибаева Г.А.

магистр аға оқытушы Шымкент университеті, Шымкент қ.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы изучения искусства "Айтыс", сокровищницы устного казахского народа.

Жер бетінде қанша ұлт болса, сонша ұлттық ерекшелік, дәстүр бар. Әр халықтың туа бітті болмысына, өмір кешу жағдайына орайлас қалыптасқан осы дәстүрлердің тозығын уақыт өзі екшеп, озығын ел кәдесіне жаратып

жатса, мұның өзі адамзат көшінің жарысымымен ілгері озуына септігін тигізбек. Үшінші мыңжылдықтың аясында өз кемесінің желкесін керіп шыққан қазақ халқының ешкімге ұқсамайтын бітімі мен болмысын ажарлайтын ұлттық қадыр-қасиеті аз емес. Соның бірегейі есте жоқ ерте замандарда туып, қалыптасып, дамып-жетіліп, бүгінгі күннің де қажетіне жарап отырған халық ауыз әдебиеті. Бүгінгі таңдағы қазақ әдебиетінің қарыштап дамуының бастау көзі қазақ халқының ауыз әдебиеті екені баршаға аян. Әдебиетіміздің арғы атасы негізгі іргетасы осы халық ауыз әдебиетінің мұрасы. Оның ең бір өміршен жанры – айтыс та ұлттық ескіrmес рәміздерінің қатарында жаңа ғасырдың табалдырығынан аттап отырғаны талас тудырмайды.

Ұлы Ұстазымыз М.Әуезов: “Айтыс заманында өзге елдерде де болған. Парсыда “мұшайра”, арабтарда “мүгәлэхәт” деген. Арабтардың көшпенді бәдәуилері қара сөзбен емес, үнемі өлеңмен сөйлескен, қазақ халқының аса бір ұлы қасиеті сол қынаптан суырып алған қылыштай қолма-қол қиып айтатын айтқыштығында, айтыскерлігінде. Бұл қай халықтың алдында да мақтануға тұрарлық өнер”, - деген еді. Әсіресе, қазақ ішінде үздіксіз дамып келеді.

“Айтыс” – қазақтың төл сөзі “айт” етістігінен туған зат есім, өз мағынасымен алғанда “айтыс” екі кісінің сөйлесуі. Ежелден айтысу, сөз жарысы, пікір таласы деген ұғымда қолданылып келген. Қазақта айтыс шешендік қара сөзбен де, өзара күй тартысу арқылы да, кезектесіп айтылған суырып салма өлеңмен де болуы мүмкін.

“Айтыстың” мағынасы кең болғанымен, “айтыс” ұғымындағы сөздердің ішіндегі ең басымы өлеңмен айтысу. Мұның қай түрін алсақ та аса сезімтал тапқырлық пен алғырлықты, қиыннан қиыстыратын шеберлікті керек етеді. Ерте заманнан-ақ “өнер алды қызыл тіл” деп сөз өнерін қадір тұтып қастерлеген қазақ халқы жалпы әдеби мұраға, оның ішінде өрнек-айқышы мол ақындар айтысына айрықша мән беріп, оны өзінің рухани мол өмірінің жарқын көрінісі, көнермес асыл мұрасы тұрғысында буыннан буынға жалғастырып, үлгі етіп отырған.

Ақындар айтысының бәрі жұрт бас қосқан ойын-сауық, үлкен жиын, ас тойларда қолма-қол суырып салып айтылатыны мәлім. Сол шаршы топта бәсеке сайысына түскен екі ақынның сөзін сарапқа салып, әділ төрелік айтушы да халық. Сондықтан төрелік айтушылар да, айтысқа түскен ақындар да “сөз тапқанға қолқа жоқ”, “аталы сөзге арсыз таласады” дейтін әділ де көне принципті берік ұстанған. Қалың дүйім жұрт алдында үлкен міндет, ауыр жүк арқалаған ақындар жекпе-жек майданға шыққан қос батырларша біріне-бірі сөз найзасымен аямай түйреп, сан-қилы әдіс-айламен шарқ ұрып нысаналы жеңіске жетудің жолдарын іздестіреді, ретін тауып қарсылас ақынның ең бір әлсіз, жанды жеріне тиіп, бұлтартпай бас игізуді көздейді. Сөз жоқ, бұл жайт айтысушы екі ақынның да суырып салмалық дарынымен қатар, өз заманының тоқығаны мол, білімді, зерделі адамдары болуын талап етеді. Қазақ даласына аты жайылып, халық құрметіне бөленген Жанак,

Түбек, Орынбай, Шөже, Кемпірбай, Әсет, Күдері, Бұдабай, Мұсабек, Сүйінбай, Жамбыл тәрізді майталман жүйріктер өз дәуірінің білікті адамдары болғаны анық.

Айтыс өзінің тыңнан туған тапқырлығы мен жұртты тез баурағыш тартымдылық сипаттары арқылы қазақ өмірінің әр саласымен-ақ ертеден біте қайнасқан жанр. Арғы түбі сонау көне замандардағы топталып, хормен айтылатын “наурыз”, “бәдік”, “жар-жар” сияқты тұрмыс-салт жырларынан басталып, дамуында қайымдасудың сан қилы белестерінен өткен бұл жанр бірте-бірте әдебиетіміздегі кең арналы ақындар айтысына келіп ұласқан.

Қазақ халқының әдеби мұраларын көп жинап зерттеген академик В.В.Радлов: “Қазақтар өзі тектес басқа халықтардан айрықша сөз мәнерлігі, ғажайып шешендік тапқырлығымен дараланып көзге түседі”, - дей отырып, ол өз ойын былай жалғастырады, “қазақтар қашанда мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Өзінің ойын дәл және айқын ұғындыра отырып, өз сөзін белгілі мөлшерде мәнерлеп бере біледі. Тіпті, ауызекі сөйлесіп отырғанның өзінде оның сөйлемі мен ой кестесі өлең жолдары мен шумақтары сияқты ұйқасып, үйлесіп келетіндігі сонша, нағыз өлең екен деп қаласың”, - дейді.

Айтыстың бір өзгешелігі – мұнда жаттама даяр (трафарет) өлең аз болады. Айтыс өлеңнің көбін айтысқан ақындар жаңадан ойынан шығарады. Бұған себеп – айтыс тақырыбының тыңнан болуы. Айтысқа түскен екі ақын, айтысқа түсер алдында не туралы айтысарын көбінесе білмейді. Айтыс ең алдымен амандық-саулық сұраудан басталады. Осы амандық, жөн сұрауда бірінің-бірі аңысын аңдып, соқтығар, жеңер арнасын іздейді. Ақынның көпшілік алдында ақын боп танылуы тез тапқырлығы мен өзінің өткірлігінде. Қысқасы, ақынға ақындық атақ әперетін поэзия жанры - көбінесе “айтыс”.

Қазақ фольклорында айтыс жанры, есте жоқ ескі замандардан бері қарай созылып келген, халық сүйген жанр болғандықтан, бұл жанр Қазан төңкерісінен кейін де, Қазақстанда кең өріс алып, мол жайылумен келеді. Мезгілінде жазылып қалмағандықтан қазір біз ХҮІ-ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардың ақындар айтысын білмейміз, деректер жоқ. Бірақ сол ғасырларда айтыстың мол болуы даусыз. Жалпы бұл жанр жөнінде келешекте болатын көлемді, арнаулы зерттеулерде сол ескі дәуірлердегі айтыс ақындарының болсын және бергі белгілі, азды-көпті дерек бар, аттары анықталған, сақталған айтыс жанрлары бар ақындар жөнінде болсын, істелетін ғылымдық үлкен істер бар. Осы халық мұрасын игеріп, ел игілігіне жаратуда Ә.Қоңыратбаев, Ә.Диваев, С.Мұқанов, В.Радлов, Ә.Марғұлан, Ш.Уәлиханов, М.Ғабдуллин, М.Әуезов, М.Жамұхамедов тағы басқа сынды ғалымдарымыз фольклор мұрасы – айтыс жөнінде құнды зерттеу еңбектерін жүргізді.

С.Мұқанов өз зерттеуінде: “Айтыс жанрының туу, даму, өркендеу процестерін айрықша зерттеу – қазақ халқының поэтикалық түсінік-түйсігі мен талап-талғамының жетілу жолдарын айқындап алуға мәнді арнаның бірі болары анық”, – деп осы проблемаға ерекше мән беріп, оны жеке зерттеу қажеттілігін кезінде орынды атап көрсеткен еді [1].

Қазақ айтыстарының жеке жинақ болып, баспа бетін көру мерзімі, негізінен, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Осы айтыс жөнінде қомақты-қомақты пікір айтып, зерттеу еңбектерін жүргізген С.Мұқанов, М.Әуезов, Е.Ысмайлов, Қ.Жұмалиев, Т.Нұртазин тағы басқалардың айтуына қарағанда, айтыс деген сөз бірнеше мағынада қолданылған. Айтыс екі адамның сөз қағыстыруы, дауласуы, жарысуы деген ұғымды қамтыған. С.Мұқанов “Айтыс” жинағының бірінші томына (1964) жазған алғы сөзінде бұл атаудың кейде “талас” мағынасында ұғынылатынын да айтқан еді [2].

Орыстың ғалымы Белинскийдің пікірі және осы қуатталған қазақ әдебиетшілері, айтыс өлеңдері халықтың жазу өнері болмаған кезінде туындағанын дәлелдейді. “Бір кезде көшпелі тұрмыс құрған елдердің, - дейді С.Мұқанов айтыс туралы жазған еңбегінде, - сауаты аз, жазу-сызу өнері жоқ елде ақынның күші аузына түсіп, басқа жанрлар сияқты, айтыс жанрын ауызша тудырды, ауызша айту жолымен өркендетті” [3].

Ә.Қоңыратбаев өз еңбегінде “Ежелгі сақ, ғұн, түрік қағанаты дәуірлерінде айтыс поэзиясы туа қойған жоқ еді. Жыр маржаны – айтыс қазақ хандықтары ыдырап, ел арасында рубасылар билігі күшейген кезде, атап айтқанда, Есен, Еспембет, Кеңгірбайлар кезінде туа бастаған. Ру намысында жүрген билер мен батырлар бұл кезде жер, жесір дауына салынып, ұсақтанды. Жеке рулар бүгінгі үлкен тайпаларға өз билерінің атын қосады. ХҮ ғасырда Ақсақ Темір империясы ұсақтап, әрбір қала сайын бір-бір хандық туған кезде Самарқанды Шайбани хан басып алады. ХІХ ғасыда қазақ даласында туған феодалдық тозғындаудың табиғаты да сондай болды. Бір рудың аты немесе ақыны бәйге алса, құсы қасқырға түссе, ауыл ақсақалдары қайғырып, қуанысқан. Бұл мінезді Абай орынды сынаған. Міне, айтыс поэзиясының туған заманы – осы”,¹ – дейді.

Кейбір пікірлерде айтыс поэзиясы импровизацияның басы, ол ерте замандарда, тіпті эпостық жырлардан да бұрын жазған дейтін пікір үстем болды. Енді біреулер айтысты ертедегі жар-жар өлеңдерінен, әдет-салт, тотемдік үлгілерден (бәдік) бастайды. Үшіншілері поэзия, фольклор атаулының басы ақын, алғы ақын, барлық импровизация өнері айтыс ақындарынан тараған десті. Анығында алғашқы ұжымдық салт өлеңдері тұсында ақын, шайыр атаулары жоқ еді. Импровизацияның үш түрлі мектебі болған.

1. жай айтушылар.
2. профессионал айтушылар.
3. айтыс ақындары.

Бұл негізгі үш мектептің үшеуінде де импровизация өнері басым. Өйткені олар жазу-сызудың жоқ кезінде туған еді.

Айтыс жөнінде С.Мұқанов “Айтыс және ақын” дейтін еңбегінде (1941 ж.); Жамбыл шығармаларының толық жинағына жазған кіріспесінде (1946 ж.); Мұхтар Әуезов “Айтыс өлеңдері” және “Жамбылдың айтыстағы өнері” туралы жазған зерттеулерінде (1948 ж.), Е.Ысмайлов “Ақындар” атты

монографиясында (1956 ж.) ғылым үшін мәні бар ерекше фактілер келтіреді. Олар шын мәнінде үлкен айтысқа түсушілердің қайсысы болса да аса көп даярлық жасағанын айтады.

С.Мұқанов 1942 жылғы “Қазақтың ХҮІІІ-ХІХ ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер” монографиясында: “Айтыс қазақтың ескі заманынан келе жатқан әдебиетінің бір лек саласы. Айтыс жанрынан ең мол сақталған ХІХ ғасырдағы айтыстар. ХІХ ғасырлардың айтыстарын жасаушы ақындардың көпшілігінің аттары тарихқа мәлім. Мәселен: Орынбай, Шортанбай, Серәлі, Тоғжан, Сақау, Жанак, Әсет, Майкөт, Қалдыбай, Жошыбай, Түбек, Құлтума, Құлмамбет, Ыбырай, Марабай, Сүйінбай, Біржан тағы басқалар, әйел ақындардан аты сақталғандар: Күйкентай, Шәріпжамал, Дәме, Ұлбике, Тыныштық, Нескей, Қадиша, Ақсұлу, Манат, Рысжан, Ақбала, Сара”, [4] – дей келіп, айтыстың теориялық негіздеріне түбегейлі тоқталады.

ХҮІІІ ғасырдың жарымынан бастап, ХІХ-ХХ ғасырдағы айтыстар және кеңес дәуіріндегі айтыстар жазылып алынған түрлерінің, үлгілерінің өздеріне карағанда да қазақ фольклорының мол саласының бірі екендігін танимыз. Әдебиет зерттеушілер осы бір өзгеше өнердің жанрлық сипаты, түрлері жөнінен ілгеріден айтып келеді. Шоқан Уәлиханов қазақ әдебиеті үлгілерін жинау барысында әйгілі айтыс ақындары Орынбай, Шөже, Жанак тағы басқалар туралы алғашқы жазба деректер ұсынды. В.В.Радловтың 1970 жылғы ІІІ томында бірнеше айтыс ақындары аталып, айтыс текстері берілді. ХХ ғасыр басында қазақ әдебиеті үлгілерінен теориялық жақтан жүйелеуді мақсатты түрде қолға алғанда бұлар Х.Досмұхамедұлы, А.Байтұрсынов, М.Әуезов еңбектерінде аталды. Ғылыми негізде зерттеліп қарастырылды. Ежелгі, айрықша төлгума айтыс өнері қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырда мол, олжалы мұра болып толықты, орнықты.

М.Әуезов “Әдебиет тарихында” бір бөлімді тұтастай айтыс өлеңдерінің табиғатына арнады. Айтыс сөз қазақ ескілігінде өте жанды, өте қызулы болған сөз болғандығын айтты. Айтыстың қазақ әдебиетіне ғана тән екендігін өзге жұрттардың үлгілерімен салыстыра отырып тоқтам жасаған М.Әуезов: “Міне, өзге жұрттың әдебиетінде айтыс өлеңдерінің осы сияқты түрлері болғаны рас. Бірақ мұның бірде-бірі қазақ айтысындай көпке тарап, көп жұрттың барлығына бірдей ермек қылатындай болған жоқ. Қазақтың кәрі жасындай айтысты қызық көріп, қызуланып, тиіс өлең қылып, жалпақ ел ұстанған емес. Қазақтағы айтыс әдебиет бөлімі болудан басқа ел тартысының бұрынғыдан келе жатқан театры сияқты көпке бірдей қызық беретін жиын сауығы болған”. [5]

Қазақ айтыстарын кезінде мол жинаған кісінің бірі - Ә.Диваев. Ол қазақ айтыстары жөнінде арнайы пікір айта қоймаса да, төңкерістің алғашқы жылдарында Қызылорда, Жетісу төңірегін аралап, көптеген айтыс үлгілерін хатқа түсіреді. Мәселен, ол М.Әуезов зерттеуінде аталатын Орынбай мен Кеншінбай, Бақтыбай мен Байтоқ, Күдері мен Ұлбике айтыстарынан тыс, Сырдария облысы, Перовск уезі, Сырқұдық болысының ақыны Жұманазар Үрімқұлов пен атақты Бұдабай ақынның айтыстарын және Сыр еліндегі

“Жар-жар”, “Бәдік” үлгілері мен әртүрлі қыз бен жігіт қақтығыстарын, сондай-ақ Түбек, Жанак, Шернияз, Бармақ ақынның айтыс өлеңдерін жазып алады. Ал, Жетісу өлкесіне жасаған сапарында ол “Сүйінбайдың Тезек төреге айтқаны”, “Сүйінбайдың найман қызымен айтысы”, “Құнан аяқ Құлманбет, Жансай және Тезек төре”, “Сарыбас пен Қуандық”, “Аю мен Соқыр ақынның айтысы” және басқа көптеген айтыстарды қағазға түсірген.

Айтыстарды жинап бастыру ісінде жазушы С.Сейфуллин де айрықша еңбек етті. Ол “Қазақтың ескі әдет нұсқалары” атты жинағына “Орынбай мен Шөже”, “Балта мен Шөже”, “Орынбай мен Серәлі”, “Орынбай мен Тоғжан”, “Құлманбет мен Майкөт” сияқты көптеген көркем де көлемді, айтыс үлгілерін зерттеп, еңбегіне енгізді. Жалпы алғанда, бұл жинақ әдеби мұраларды, оның ішінде қазақ әдебиетіндегі іргелі жанр – айтыстарды халық игілігіне айналдыру талабында жасалған алғашқы адым, тың бастама еді. Бұл тілекті іспен Қазақ ССР Ғылым Академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында көп жылдан бері айналысып келеді. Қазақ Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасы мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Текстология және қолжазба бөлімінде айтыстардың ұшан-теңіз мол қоры бар. Бұлар әр жылғы экспедиция материалдарымен молайып, қомақтана түсуде. Соның нәтижесінде айтыстарды белгілі бір ғылыми жүйемен саралап, олардың қолда бар әртүрлі нұсқа-үлгілерін өзара салыстыруға, таңдаулы да көркем айтыстарды жинақ етіп бастыруға мол мүмкіндіктер туып отыр. Осы салада 1942 жылғы “Айтыс” деп аталатын алғашқы жинақтан басқа кейінгі жылдары қазақ айтыстарының көлемді үш томдық жинағы жарық көрді. Мұның екі томы революцияға дейінгі мерзімді қамтиды. Ал, кейбір айтыс үлгілері әр түрлі оқулық-хрестоматияларда басылған үзінділер арқылы оқушы қауымға бұрыннан таныс.

Айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған және ол жұрттың жиналған жерінде, ойын-сауық үстінде шығарылған. Оларды шығарушы да ақындар еді. Бұл айтыстар жалпы айтыс өлеңдерінің барлығын көрсетеді. Айтыс өлеңдерінің негізгі ерекшелігіне бөлінген ел кей кезде ұранмен бас құрасып, ұран атымен тіршілік еткенде рудың бәйгеге қосқан атын қызықтаса, күреске түскен палуанын қызықтап намыспен сүйсе, мынау өлеңдерінің тұсында сол сияқты ру таласы, ру намысы, ру бәйгесіне сөз жүйрігін қосқандай болып жік-жікке бөлініп, солардың тілеуін тілесіп, қызығын қызықтасады” [5].

Ең алдымен ол ойын-сауық ретінде халықты көңілдендіру, күлдіру негізінде туғандығын аңғартады. Өлеңі жұрттың жаттап алып, айта беруіне лайықталған болады. Мұнда нағыз ақындар айтысындағыдай тыңнан қозғалатын күрделі әңгімелер; оқыстан туған оқиғалар, буырқанып-бұрсынып шығатын сөз түйіндері кездеспейді. Көбінесе жеңіл-желпі айтылған әзіл-оспақ түрінде болып отырады. Екіншіден, бұл айтыстарда халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып, салтына байланысты туған әртүрлі ұғым түсініктер араласа жүреді. Қазақ айтыстарын жанрлық тұрғыдан

топтастырып, ғылыми бағалау міндеті туғандықтан, айтысты ішкі мағынасына қарай М.Әуезов төртке бөледі:

а) Ру күндестігі, ру жарысының, ру мақтанышының өлеңдері. Мысалға: “Біржан-Сара” айтысы.

ә) Бас мінеуге арналған өлеңдер. “Кемпірбай мен Шөже” айтысын алады.

б) Бұлардан соңғы бір алуан рулардың арасындағы жуандық-зорлық өлеңі. Бір рудың екінші руға істеген астамдығын айтатын өлеңдер. Оған “Сарыбай мен Тасыбай” айтысын алады.

в) Сирек келсе де, жеке бір түрі болатын білім таласы. Мысалы, діни ғылыммен байланысты жұмбақтар айту, шешу, кім, не, қанша білетінін сынау деп жіктеп көрсеткен.

Ал, С.Мұқанов айтыстың жалпы жаратылысын, көркемдік қасиетін бағалай келіп, оны:

а) әдет айтысы

б) бәдік айтысы

в) дін айтысы

г) өлі мен тірінің арасындағы айтыс

д) тұрмыс-салт айтысы

е) жұмбақ айтысы деп бөледі.

Фольклортанушы Ә.Қоңыратбаев қазақ фольклорының аса мол дамыған дербес бір саласы дей келе, қазақтың айтыс поэзиясы XIX ғасырда өзінің кемеліне жетіп, жеке айтушылар туды дейді. Айтыс эпостан гөрі нақты өмірге тұрғандығымен сатирасы егіз поэзия, түрлі өнердің басын біріктірген синкреттік салт өлеңдері деген пікірге келеді. Осы жайларды ескере отырып Ә.Қоңыратбаев XIX ғасырда туған айтыс поэзиясын:

а) ру айтыс (Жанақ пен бала)

ә) салт айтысы (Ақбала мен Боздақ)

б) жұмбақ айтысы (Сапарғали мен Нұржан айтысы)

в) әлеуметтік айтыс (Біржан-Сара, Құлмамбет пен Жамбыл)

г) совет айтысы деп беске бөледі.

Ақындар айтысы жанр ретінде бірден қалыптаспаған. Ақындар айтысынан бұрын әдет-ғұрыптары болғанын білеміз. Осы айтыстар кейіннен үлкен айтыс өлеңдерінің, яғни ақындар айтысының шығуына негіз салды. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған айтыстарды мазмұнына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Бірнеше мысал алайық.

М.Әуезов айтыстың ең ескі түрлері топ-топ болып өзінше хормен айтылатын көне салт өнерінен басталып, содан бері келе жатқан ақындар айтысына өрістеп ауысқан тәрізді деп айтады. Айтыстың ең көне түрлері деп ол жар-жар мен бәдік айтысын атайды. Бұл пікірді С.Мұқанов пен Ә.Рахымжанов та қостайды.

С.Мұқанов айтыстың жар-жар, қайымдасу, жұмбақ айтыс, дін айтысы (оның ішінде бәдік айтысы мен шарифат тақырыбындағы айтыс) сияқты

түрлерін көне түрлерге жатқызып және оны не себептен екендігін дәлелдеп бермеген. Тек бәдік айтыс туралы жазғанында: “Шаман дінін қолданып жүрген адамдар: малға, адамға тиетін індет ауруының иесі, құдайы бар деп түсінген және оны “бәдік” деп атаған”, - деп көрсетеді.

Айтыс өлеңдерінің ішінде ең көлемдісі, тақырыбы мен мазмұны жағынан күрделісі, көркемдік жағынан әдемісі – ақындар айтысы. Қазақтың айтыс өлеңдерін зерттеген әдебиетші-ғалымдардың айтуына қарағанда, шын мәніндегі үлкен айтыс, яғни ақындар айтысы, мөлшермен алғанда ХІХ ғасырда туған. Бұған Қазақтың Ғылым академиясында ХІХ ғасырда ақындар айтысына араласқан бір жүз елуден аса адам жайында өмірбаяндық материалдардың болуы және олардың айтыс өлеңдері жиналуы дәлел. Бұл материалдар өткен ғасырда ақындар айтысының мол дамығандығын, көптеген адамдар қалыптасқанын көрсетеді. Сонымен қатар, ол ақындардан қалған айтыс өлеңдер де мол дүние екендігін білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айтыс. –Алматы, 1942, 3-бет.
2. Мұқанов С. Қазақ халық әдебиеті. Айтыс. –Алматы, 1999, I. Т. 7-бет.
3. Мұқанов С. Айтыс. –Алматы, 1999.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. –Алматы: Ана тілі, 1991, -286 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. –Алматы, 1991, 174-бет.

КАЗАХСКИЕ МИФЫ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ИМЕНА

Тлеуова У.

Научный руководитель: к.ф.н.,
старший преподаватель Керимбаева Д.

Шымкентский университет

Аннотация

Можно сказать, что источником традиционного многовекового мировоззрения казахского народа и искусства слова в целом является мифология (мифическое мировоззрение). Как показал известный мифолог – исследователь Серикбол Кондыбай: "... Миф-это не выдуманная ложь, не искусственный мир, а реальность реального народного мира и о себе, иными словами-реальность стереотипного уровня, считающаяся "истинной", опирающаяся на исторический, духовный опыт». [2, 25с.].3

Проявления мифологического (мифического) сознания, являющегося одним из первых сознаний человечества, сохранились в мифах, то есть в мифологии. "Мифы, хотя и являются результатом той или иной эпохи, прошлого периода человеческого мировоззрения, но, как историко-духовное наследие, пережили многие тенденции, такие как возникновение, развитие,

изменение, а в некоторых случаях и забвение", - пишет ученый-фольклорист Ш. Ибраев. [2, 3с.].

Как сохранилось в фольклоре других народов мира, некоторые мифы в казахской устной литературе как наследие прошлого дошли до наших дней. По наблюдениям Ш. Ибраева « " мифы и мифические легенды, пришедшие к нам сейчас, - это лишь часть богатейшего наследия, есть то, что осталось несбренным, забытое, перешедшее в другие жанры, хотя большинство классических образцов, характерных для мифических времен, не сумели устно. [2, 3с.].

Академик С. Каскабасов относит казахские мифы к одному из жанров легендарной народной прозы:» с точки зрения казахского фольклора, то, что мы называем мифом, - это прозаические произведения, не выходящие из мирового мифологического диапазона, и даже соответствующие ему типологическим характером, объясняющие возникновение различных явлений и объектов мира, творения неба и земли, сотворение человечества, происхождение и поведение зверей и птиц, особенности " [3, с.65].

Мифы, вобравшие в себя архаические мифологические представления, мифическое мировоззрение, разнообразную этнокультурную информацию и т.д., делятся на следующие группы: мифы о небесных телах (космогонические мифы), Мифы о зверях и птицах (этиологические мифы), мифы об истории происхождения людей и родов (генеалогические) [1, с.78].

Ученый-фольклорист Ш. Ибраев разделяет казахские мифы на три вида: космогонические, антропогонические и эсхатологические. По мнению ученого, космогонические мифы ищут ответы на сложные вопросы о том, когда и как создавался окружающий нас мир; одна из ветвей казахских мифов-антропогонические мифы, в которых говорится о людях, их творении; в эсхатологических мифах рассматриваются мифологические представления и познания, касающиеся «конца света» [1, с. 5-9].

Казахские мифы и мифические рассказы изучаются учеными-фольклористами в соответствии с принадлежностью к одному жанру устного народного творчества. На исследованиях, посвященных проблемам мифологии с точки зрения казахского фольклора, мы не останавливаемся – такая цель не ставится перед нами. Можно сказать, что казахская мифология достаточно изучена с языковой (когнитивной) точки зрения. Наиболее значимым в этой области является четырехтомное исследование Серикбола Кондыбая (1968-2004) под названием «Аргыказакская мифология». "Практические цели" этих четырех книг (по указанию С. Кондыбая): "первая-реконструкция аргыказакской мифологии. Это-демонстрация в виде простой схемы механизмов, отношений, которые можно считать «мифическими» в казахском языке и устной литературе, обычаях и обрядах, верованиях, ремеслах и других жизненных принципах и учениях.

/...../ Второе-познакомить обычного читателя с» аргыказакской мифологией". Это значит, что наряду с отражением забытых мифических реалий в отдельных словах и текстах в целом (повседневном языке, устной

литературе, именах и названиях воды и т.д.), этнографическом материале (обычай, обряды, поверья и т.д.), Можно провести полную инвентаризацию, систематизацию и переосмысление современных казахов самостоятельных понятий, слов, названий, которые, по возможности, имеют «мифическую природу» [1, с.13-14].

С. Кондыбай считает, что «миф – это «технический язык», хранящий информацию о познании, истине древних времен, этот язык является своеобразным, восьмигранным, таинственным реликвием» [1, с.30]. По словам С. Кондыбая, для раскрытия информации, хранящейся в мифе, необходимо создать «мифико-лингвистическую научно – исследовательскую школу», которая может привести все это к одному уравнению, одной линии, одному систематическому силованию, общему измерению, при знакомстве с другими отраслевыми трудами (культурология, искусствоведение, история и т.д.), в которых рассматривались мифические проблемы различной направленности, различного уровня, методического уровня, различной тематики и мифического аспекта...» [1, с.29].

Предлагаемая С. Кондыбаем четырехтомная "аргыказакская мифология «(по мнению автора) является первой из мер, направленных на формирование базы такой» казахской мифико – лингвистической школы".

В книге исследователя К. Габитханулы «языковые проявления казахской мифологии " рассматриваются древние мировоззрения, мифологии, религиозные верования казахского народа на основе фактического материала, в том числе исторических записей на китайском, арабском и других языках, рассказывается об истории и уровне распространения древних верований и традиционных религий на тюркские народы. При этом дифференцируются природа и мотивы языковых проявлений (отдельных слов, словосочетаний, фразеологизмов), возникших на этой основе [6].

Мифо-когнитивные структуры лексико-фразеологической системы казахского языка изучены Б. К. Акбердиевой [5]. В диссертационном труде Б. К. Акбердиевой не рассматриваются мифологические имена (мифонимы).

Одним из первых объектом изучения мифологических имен (мифонимов) в казахском языке стала ученый С. Е. Керимбаева. В своей диссертационной работе Керимбаева С. Е. рассматривала отражение (экспликацию) мифологической модели Вселенной в казахском языке на основе мифонимов [7].

В казахской мифологии, т. е. в мифических текстах, встречаются разные имена (мифонимы). Казахские мифонимы можно сгруппировать с нескольких точек зрения. Так, в зависимости от жанрово-тематических особенностей казахских мифонимов можно выделить казахские мифонимы как космогонические имена.

В текстах мифов, передаваемых из древних космогонических понятий, встречаются космогонические мифонимы. Данную группу космомифонимов составляют мифотеонимы, мифотопонимы, мифоастронимы (мифокосмоним) и др.

Тенгри в космогонических мифах относится к числу мифотеонимов. Истоки мифологических представлений о образе Тенгри лежат в древнетюркских (возможно, и более поздних) временах. Рассматривая семантику, концептуальную структуру мифотеонима Тенгри, мы можем реконструировать определенные части (фрагменты) космогонической мифологии, тем самым или тем самым в некоторой степени описать древнее мифическое познание Вселенной.

Мифологические имена можно разделить на типы или типы мифов. Согласно классификации казахских мифов, разработанной Ш. Ибраевым, можно выделить мифологические имена в космогонические мифонимы, антропогенные мифонимы, эсхатологические мифонимы. Мифологические имена в каждой из перечисленных групп имеют свои особенности и характер. Например, к космогоническим мифонимам относятся в основном названия небесных тел (Луна, звезда, созвездия). По мнению Ш. Ибраева: "среди казахских мифов мало сохранилось мифов о том, как появились небо и Земля, Солнце и луна, звезды и планеты, кто их создал. Почему-то, конечно, можно сказать, из-за влияния ислама. Потому что есть один Аллах, который создал всех, и логика включения в него кого-то другого ничтожна. Другая причина-в том, что казахские мифы до сих пор забыты, не собраны и не забыты» [2, с.5].

Если в космогонических мифах на вопрос о том, как создавался окружающий мир, то в казахских мифах такой ответ обычно не ассоциируется с Солнцем и луной, звездами. Напротив, или, как правило, в мифических рассказах о небесных телах рассказывается о быте человека на Земле (который занимался кочевым скотоводством). По мнению академика С. Каскабасова:» в казахских мифах о небесном мире многогранно отражается животноводческая, кочевая жизнь казахов " [3, с.79].

Изучая народную астрономию, Х. Абишев приводит следующий миф о Семикарашнике: "Семикараш был головорезом, который украл топор идущего, мотыгу идущего. После того, как он стал народом, семь воров, преступность которых была превышена, бежали в небо. Все четверо впереди, трое за спиной матери-их слюнки. Мать две яркие звезды на двух сторонах два героя. В далеком прошлом Две звезды-Акбозат и Кокбозат-это имена героев. Они привязаны к железу. - Я не знаю, - сказал он. Кони огибают железную дорогу. Семь воров, которые их преследовали, тоже всю ночь бродили по окрестностям и обходили стороной. Воры, правда, собираются снимать эти имена. Осторожный охранник не сводит глаз с своего предшественника. Таким образом, при движении, назвал тан. С рассветом семиклассник соскользнет с глаз и понесется " [4, с.80].

Библиографический список:

8. Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. –Алматы: Дайк-Пресс, 2001-168с.

9. Әуезов М., Ысмайылов Е. Қазақ ертегілері. –кіт.: Қазақ ертегілері. 3 томдық. –Алматы, 1957, 1-т.
10. Қондыбай Серікбол. Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. –Алматы: «Үш қиян», 2003-592б.
11. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.1974
12. Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер: филол.ғылымд.канд.дисс.авторепф:10.02.02.-Алматы, 2003-29б
13. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері: филол.ғылымд.канд.дисс.авторепф:10.02.02.-Алматы,2006-44б
14. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. –Алматы: «Дайк-Пресс», 2004-512б.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ КЕҢІСТІК ЖӘНЕ ТАБИҒАТ КОНЦЕПТІЛЕРІ

Толбасиева А.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор Боранбаев С.Р.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Аннотация

В статье рассматриваются концепты пространства и природы языковой картины мира в казахских сказках.

Қазақ ертегілік ғалам бейнесінің сипаты мен құрылымын анықтау үшін оның құрайтын концептілер санатын, түрлерін түгендеуіміз керек. Басқа сөзбен айтқанда, қазақ ертегілерінің концептосферасын анықтауымыз қажет. Когнитивтік лингвистикаға бұл терминді ендірген акедемик Д.С.Лихачев. Д.С.Лихачевтың көрсетуінше, концептосфера – концепттердің жүйелі жиынтығы, құрылымдырылған бірақ бүтін концептуалдық кеңістік. Концептосфера өзінің тілдік көрінісі ретінде ғаламның тілдік бейнесін құрайды.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесі көптеген универсалды (жалпыадамзаттық) және ұлттық (этномәдени) концептілерден құралған. Осы орайда ескеретініміз – универсалды (әмбебаптық), яғни жалпы адамзатқа тән концепттердің өзі этномәдени (ұлттық – мәдени) бояуға ие, себебі таным әлеміндегі әрбір зат пен құбылыс этникалық (ұлттық) сана арқылы танылады және сипатталады.

Ұлттық концептосфераны, соның ішінде ертегілік концептосфераны түрлі концепттерге бөліп жіктеп, топтастырған ешкім жоқ, сондықтан да қазақ ертегілерінде концептосфераны біз шартты түрде үлкен екі топқа бөлеміз:

- 1) кеңістік, табиғат, уақыт концепттері;

2) адам концепттері және оның заттық әлемнің концепттері. Әрине, осы көрсетілген екі топтың ішінде концепттер өзара тағы бөлінеді, себебі табиғат, уақыт, кеңістік, адам, заттар – іргелі категориялық ұғымдар, сондықтан кез келген категория өз кезегінде тағы да бөлшектенеді.

Кез келген этникалық мәдениеттің кеңістік, уақыт, сан концепттері универсалды (әмбебаптық) концепттер қатарына жатады: «Время, пространство и число являются важнейшими концептами культуры. Эти фундаментальные категории философии и естествознания, социологии, физики и других гуманитарных и точных наук А.Я.Гуревич называет эти категории системой координат, при помощи которых люди, принадлежащие к той или иной культуре, воспринимают мир и создают его» [1,71б.].

Кеңістік концепттері тілдік бірліктерде (сөздер мен фразеологиялық тіркестерде), мәтінде, соның ішінде қазақ ертегілер мәтіндерінде өздерінің ментальдік – танымдық, этно – (ұлттық) – мәдени бейнесі бейнелік көріністерін концепт – сөз (фразеологизм) немесе фрейм – сценарий түрінде береді.

Қазақ тіл білімінде қазақ тілі материалы бойынша лексика – фразеологиялық жүйедегі мифтік – танымдық құрылымдық аясында мифологиялық кеңістік сипаттары қарастырылды [2]. С.Е.Керімбаеваның «Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке» атты кандидаттық диссертациясында ғаламның мифологиялық моделі жалқы есімдер деңгейінде қарастырылған және сипатталған [3].

Қазақ ертегілеріндегі кеңістік концепттерінің генезисі өте көне, ежелгі тарихи кезеңдерінде жатыр, себебі ертегілердегі мифологиялық танымдардың төркіні тас, темір дәуірлерінен бастау алады. Ежелгі мифология замандар басында және одан кейінгі дәуірлерде әлем мен кеңістікті түсінуінің, тануының бірден – бір тәсілі мен жолы болған.

Қазақ ертегілерінде мифологиялық кеңістік негізінде үш концепт арқылы сипатталады – ол «аспан, көк» концепті (жоғарғы әлем), «жер» концепті (орта әлемі – тау, бәйтерек т.б.) және төменгі (жер асты) әлем. Бұл үш деңгейлі ежелгі космологиялық модель жер жүзіндегі барлық мифологияда бар деп айтуымызға болады.

Кейбір қазақ ертегілеріндегі басты қаһарман үш әлемді де саяхаттайды, яғни ертегідегі батыр (мерген, бала т.б.) жоғарғы, орта және төменгі (жер асты) әлемдерінде басынан түрлі оқиғалар өткізеді. Мәселен, «Ер Төстік» ертегісінде Төстік жер астына түсіп кетеді, ал «күн астындағы Күнікей» ертегісінде жігіт көкке (аспанға) аттанады, сол жоғары әлемде – күн астындағы күнікейді іздейді.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесіндегі кеңістік концепті «жол», «жол жүру», «саяхаттау» концептілер мен байланыса өз көрінісін береді, себебі кеңістікті меңгеру үшін жол жүру керек, сапар мен саяхат барысы кеңістік (кеңістіктер) сипаттары бейнеленеді. Қазақ ертегілерінде ер жеткен жігіт болашақ жарын іздеп көз көрмеген, құлақ естімен алыс жерлерге аттанады немесе жоғалып кеткен ағаларын іздейді.

Көлденен және тік кеңістіктерде әлем қаһарманға жақын (ол өз ауылы, атамекені т.б.) және алыс, жат, жағымсыз кеңістіктерге тап болады. Әдетте жағымсыз, жат кеңістіктерде болады. Әдетте жағымсыз, жат кеңістіктерде адамға қас тұлғалар кездеседі. Олар – мыстан кемпір, жалмауыз, жезтырнақ, албасты, пері, шайтан.

Орта әлемде – жағымды кеңістікте ертегілер қаһармандары: батырлар, аңшы- мергендер, бала мен шал, кемпірлер, қыздар т.б. мекен етеді. Сондай-ақ жерде алыптар – көл жұталар, желаяқтар т.б. ертегілік адамдарға дос, қамқор болып келетін тұлғалар тұрады.

Қазақ ертегілерде, яғни тілдік ғалам бейнесінде аспан, жер, жер асты кеңістіктері киелі саралды кеңістіктер түрінде көрсетіледі. Мәселен, «Ер Төстік» ертегісіндегі дала-киелі жер, онда әулиелі орындар орналасқан. Бір перзентке зар болған баймен оның кемпірі әулиелі жерлерді аралайды: «Қай жерде әулие болса, соған түнеп, екеуі қаңғи береді. Бір жыл бойы бармаған әулие қалмады».

Қазақ ертегілерде өз көрінісін берген вертикальді (тік) кеңістіктің космогиялық моделі бойынша жер асты, яғни төменгі дүниеде сакральды, киелі әлем түрінде бейнеленеді. Қазақ ертегілердегі ғаламның тілдік бейнесіне қатысты сипаттамаларда төменгі (жер асты) әлемі өлілер, яғни аруақтар әлемі ретінде суреттеледі. Аруақтар әлемі – киелі әлем, онда қазақ ертегілерінің мазмұнына зер салсақ жыландар патшалығы орналасқан, ал жылан патшаларының есімдері – **Балу хан және Темірхан**.

С.Қондыбайдың байқауынша, қазақ ертегілік және эпикалық дәстүрінде Темір есімді кейіпкерлер жиі кездеседі: Сәтемір, Әзтемір, Шынтемір, ЖайғанаТемір немесе Темірхан. Осы есімдерді тарихи тұлға – ортаға сарлық Әмір Темірмен (Темірланмен) байластыру қате екенін, керісінше қазақ эпосы мен ертегілеріндегі Темір компоненті есімдер «мифтік Темір» екендігіні жайында талантты зерттеуші С.Қондыбай жазған. С.Қондыбай «Темір» есімінің, яғни «темір сөз этимологиясын «о дүние», «төменгі дүние», «өлілер дүниесі» деп аталатын түсініктер аумағында қарастырады. Зерттеуші реконструкцияланған мифтік Темір бейнесін мынадай сипаттармен түстейді:

«1.Темір – о дүние, жерасты немесе суасты дүниесінің бас кейіптеушісі төмен «Төменгі» деген сөздермен байланысты.

2. «Темір» деген металл атауы да ең алдымен осы жер асты, қойнауына байланысты, мифтік Темір бейнесіне қатысты шаққан туынды сөз. Мифтік Темір теміріші, ұста функциясын атқарушы болуы мүмкін, өйткені көптеген мифтік дәстүрлерде ұста – металшылар ең алдымен төменгі дүниемен байланысты болып суреттеледі.

3.Қазақ тіліндегі «тамшы», «таму», «тамыр», «тамызык» сөздері де осы Темір- «жер асты», «су асты дүние» персонификациясы дегенге қатысты шыққан туынды сөздер болып табылады.

4.Темір – өлілерелінің әміршісі. Оның күзетші қызметін атқарған құбыжық иті бар. Оның батырға қалыңдық болатын қызық да бар»[4,248б.].

Қазақ ертегілеріндегі жер асты дүниесі – өлілер, яғни аруақтар дүниесі. Ал қазақ танымында ежелден бері сақталған сенім бойынша аруақтар жылан кейіпінде көріне біледі. Сондықтан да қазақ ертегілерінде жер астын жыландар, яғни аруақтар мекендейді. Ал жер үстінде 23 де аруақтар жылан кейіпінде көрінеуі мүмкін. С.Қондыбайдың көрсетуінше, эпоста, ертегілер мен аңыздарда аруақтар жылан немесе айдаһар болып көрінеді: «По мусульманской традиции, аруак может показаться вов время сноведения в облике старца в белом, в мифопоэтике он может принимать вид других существ. Например в эпосе «Парпария» герою помогает аруак его предка – Баба-тукти-шашты-азиза, являющийся в образе айдаһара –дракона. Айдаһар спугнул врагов, а затем исчез. Аруак предка в образе айдахара или двух змей помогает батыру Ураку, а у батыра Шора собственный аруак является в виде айдахара.

Аруак в облике змея, двух змей или айдахара очень часто встречается в легендах и предания о святых.

В других эпосах конуретный образ не выражен, но его действия (например, жауар бұлттай сыздаған, қар аралас жаңбырдай, аруағы ердің бораған – словно чернеющая мрачная туча, словно буран со снегом и дождем – эти метафоры обычно относятся к образу дракона или Алып Каракуса) также показывают айдахара. Все это является отголоском древнего прототюркского представления об аруаке – духе предков в обличье змееобразного существа, культа змея» [5,90-91беттер].

Қазақ ертегілерінде жер үсті (орта дүние), жер асты (төменгі дүние), аспан (көк) жоғарғы дүние) сол аталған кеңістіктерде өмір сүріп жатқан, сол дүниелерді мекен ететін, немесе соларда орналасқан адамдар, жануарлар, құстар, жын – перілер, мыстан, жалмауыздар т.б. сондай – ақ ағаш, өсімдіктер т.б. арқылы да сүреттеледі. Мәселен, жер астында жыландар патшалығы орналасқан болса және жыландар әміршілері Темір хан, Бапу хан болса, жре үстінде адамдар: батырлар, мерген-аңшылар, қыздар тағы басқа ертегілік кейіпкер өмір сүреді. «Ер Төстік» ертегісіндегі басты кейіпкер «Жер үсті Ер Төстігі» деп бекер аталмаған.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесінде тік (вертикаль) космологиялық моделіндегі кеңістіктер (жоғары, орта, төменгі дүниелер) бәйтерек – ғалам терегі (ғалам өзегі) арқылы байланысады. «Ер Төстік» ертегісінде «Бәйтерек» концептісі төмендегідей фрейм – сценарий арқылы тілдік тұрғыдан келбеттенеді: «Жер үстіне шығартын есікке дейін алты айлық жол екен. Жолдың ауырлығына шыдамай, жылан Бапы ханның қызық және жолдастарының бәрі қырылып қалады, күңке деген бір күні мен Шал құйрық, Ер Төстік үшеуі қалады. Үшеуі шаршап келіп бір бұлақтың басына келіп жатады. Бұлақтың басында бір үлкен бәйтерек тұрады. Бір мезгіл сол бәйтеректің басынан шуылдаған ащы дауыс естіледі. Қараса, шуылдаған балапандар екен, оларды жеуге бір айдаһар жоғары өрмелеп бара жатыр екен. Ер Төстік садағын алады да, өрмелеп бара жатқан айдаһардың екі көзінің

арасынан дәлдеп қалады, айдаһар сылқ ете түседі. Айдаһардың жерге құлап түскенін көрген соң, балапандар шуылын тоқтатады» [6,23б.].

Қазақ ертегілеріндегі Бәйтерек – ғаламдық ағаштың тұрпаттануы, яғни ғаламдық ағаштың символы. Ғаламдық ағаштың сипаттарын С.Қондыбай былай деп көрсеткен: «Ғаламдық ағаш тағаламның кеңістік құрылымын бере алады.

Тік тұрпат (вертикаль) бойынша Ғаламдық ағаш үш деңгейден (төменгі – тамыр, ортанғы – дің, жоғарғы – бұтақтар мен жапырақтар) тұрады, олар реттелген ғаламның вертикаль моделін (тернардық моделін немесе триграмманы) көрсете алады.

Тамырлар – төменгі дүние,

Ағаш діңі – ортанғы дүние,

Бұтақтары мен жапырақтары – жоғарғы дүние.

Бұл әрине, ғаламдық ағаш орналасуының бастапқы, идеал мифтік сипаты. Ал кейінгі мифтер мен мифсізденліген келтірімдерде (ертегілерде, жырларда, т.б.) ғаламдық ағаштың орналасуы басқаша болып шығады; кейбір келтірімдерде ол тек төменгі дүниеде (жер астында, құдық түбінде) орналасса, енді бірінде – жоғарғы дүниеде орналасады» [7,485-486 беттер].

С.Қондыбай өзінің орыс тілінде жарық көрген мифологиялық сөздігінде Бәйтерек концептісіне мынадай шын мәнісінде лингвокогнитивтік сипаттама бергені: «Бәйтерек – мировое дерево. Один из вариантов мироздания, модели мира. Встречается во всех мифотрадициях, в том числе и в казахской мифологии. Бәйтерек (буквально: изначальный тополь, Мать – тополь) как мировое дерево связывает все три уровня – верхний, насчитывающий девять или семь слоев мироздания. Его отдельные части представляют собой части отдельных миров: корни – подземный мир, крона, средний мир, ветки и листья – верхний мир. А эти молочия слова терек (варианты: дарақ, дарау, дара, тарак) исходит, по – видимому, от корня *Tig – жизнь. Бәйтерек – изначальная жизнь. Наиболее частый, фактически единственный, встречаемый во многих сказках, сюжет таков. Герой попадает в подземный мир и после долгих странствий доходит до большого дерева, где помогает птенцам гигантской птицы Алып Каракус (Симург), убивая змея или дракона – айдаһара. В благодарность за это птицы доставляет героя на поверхность земли. Дерево – Мировое дерево, а птица и змей – представители противоположных миров – верхнего и нижнего. В их вечное противостояние включается и представитель среднего мира – человек, герой сказки. Бәйтерек – Мировое дерево представляет собой центр мироздания. Он – дверь, ворота между мирами, и обычно под таким деревом происходят сакральные действия. Бәйтерек находится еще и в центре горизонтальной модели мира. Горизонтальная структура мира: справа от дерева – луна, слева – солнце и звезды (айың тусын оңыңнан, жұлдызың тусын соңынан) [8,106-107беттер]. Қазақ ертілеріндегі ортанғы дүние – адамдар дүниесі, сол колденен модель орта дүниесінде, әрине, адамдардан да басқа табиғи объектілер: тау, дала,

өзен, бұлақ , мұхит т.б. орналасқан. Бұл табиғат объектітері (нысандары) ертегілерде мифтік тұрпатта куреттелген.

Мәселен, «Құйын батыр» ертегісінде хан мыстан кемпір азғыруымен Құйын батырды сусиырдың сүтіне жібереді. Су сиырға жету үшін батыр алты таудан асуы керек. Олар: Құз мау, Таз тау, Қар тау, Мұз тау, Саз тау, От таулары. Олардан асып өту мүмкін емес.

Мәселен, Қар тауын басқан қалың қар күндіз түні көптеген жылдар бойы жауған қардан жинақталған, қар қабатының қалыңдығы мың кез (бір кез – 71 метр 21 см құрайды. Ал мұз таудың шыңына жету үшін өте жылдам ұшатын құс тау етегінен шыңына дейін дем алмай бір ай ұшуы керек екен. Құйын батыр Алып Қаракұс көмегімен осы таулардан асып түседі.

Кейбір қазақ ертегілерінде «От тауы», «От дариясы» концепттері вербалданған. Мәселен, «Керқұла атты Кедыбай» ертегісінде батырдың тұлпары өз егесіне мынандай кеңес береді: «Анау – жалыны аспанға шығып жатқан от дариясы. Сенің баратын жерің – сол дарияның ар жағында. Қазір көзінді жұмда, мен аш дегенше ашпа. Көзінді ашсаң екеуімізде өлеміз». От тауы – ыстығы күнге дейін жететін бұл таудан адам түгіл құс та өте алмайды.

Пайдалынған әдебиеттер:

1.Брутян Г.А. Языковая картина мира // Теория названия : в 4-т/ Под ред. Р.А. Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М. : 1991, Т 2-с 25-32.

2.Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983-286 с.

3. Валиханов Ч. Тенкри (Бог)//собр.соч. 65т.-Алма-ата : глав.ред.Каз.сов.энцикл., 1985-Т1-432с.

4.Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи.-СПб. 1870,ч.3-712с.

5. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина (Архивные материалы и публикации) – Алма-Ата: наука, 1972-382с.

6. Поярков Ф. Из области киргизских верований// этнографическое обозрение. 1891. 4. 21-23с.

7.Қазақтың халық творчествосы//Ә.Диваев жинаған материалдар/Алматы: Ғылым, 1989-415б.

8.Казахская народная поэзия (Из образцов, собранных и записанных А.А.Диваевым)-Алма-Ата, 1964-256с.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАТТЫҚ ӘЛЕМІНІҢ КОНЦЕПТТЕРІ

Толбасиева А.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор Боранбаев С.Р.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Аннотация

В статье рассматривается концепты человека и его предметного мира в казахских сказках.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесіндегі ең іргелі концепттерінің бірі, яғни бірегейі – ол адам концепті. Бұл концептте (және оның көптеген түрлерінде) адамға қатысты мифологиялық, мәдени, этникалық, дүниетанымдық, тарихи, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық т.б. сан қырлы көзқарастар, ментальды ұстанымдар мен мазмұндар жинақталған. Аталмыш концепттіңосындай лингвоментальды мәндері мен мазмұндары қазақ ертегілерінің мәтіндерінде имплицитті түрде өзіндік тілдік көріністерін береді. Зерттеушінің мақсаты мен міндеттері – адам концепттерінің тілдік қалыптары астарында бүгіп жатқан лингвоментальды мазмұндарды айқақтау, сыралау, тану және сипаттау.

Қазақ ертегілеріндегі «адам» типтік концептісін өз кезегінде тағы бірнеше концепттер түрлеріне бөліп қарастыруға болады және болуы да тиіс. Мәселен, «адам» концептісі «ер(еркек)» және «әйел» концепттеріне бөлінеді, ал «ер» концептісі өз кезегінде «аңшы(мерген)», «батыр», «тазша» т.б. концептілерге бөлінеді. Сондай жіктелу (бірнеше түрге бөлу) «әйел» концептісіне де тән.

Диссертациямызда «адам» концептісін жіктеп, жеке-жеке түрлеріне лингвокогнитивтік сараптама жүргіземіз.

Мәселен, жалпы «адам» концептісіне жататын қазақ ертегілерінің лингвоментальды кеңістігінде (өрісінде) «аңшы – мерген» концептісі вербалданған. Қазақтың архаикалық батырлық ертегілеріндегі басты кейіпкерлер Қарамерген, Құламерген, Қоңырмерген, Арғымерген деп аталады. Бұл ертегілік есімдерде «мерген» антропонимикалық лексикалық компоненті тұрақты түрде орныққан.

«Қарамерген» ертегісінде : «Бұрынғы өткен заманда қазақ жұртынан бір Қарамерген деген кісі болыпты, өзінің дәулеті және перзенті жоқ екен. Мергендікпен бұғы атып, құлан атып, әр түрлі аң атып, терісін сатып жан сақтайды екен. «Тағы бір «Қоңыр мерген» атты ертегіде: «Ерте заманда Қоңыр деген мерген болыпты. Ол Қоңырдың өнері көзіне көрінген аң болсын, құс болсын атып жығып, ешбір аңдарды қоймайды екен», - делінген. «Арғымерген» ертегісінде басты кейіпкер жөнінде былай баяндалады: «Бұрынғы өткен қазақ заманында бір Арғымерген шыққан екен. Қазақ қарияларынан естүімше оның өзі ылғи қылатын кәсібі аң аулап, сол аңдардың етін жеп, сонымен күн көрсе керек». Ал «Құламерген» ертегісінде Құламерген деген аңшы, батыр жайында айтылады: «Құламерген деген батыр, өзі аңшы болыпты».

Жоғарыда аталған «мергендер» - архаикалық, яғни өте көне ертегілердің кейіпкерлері. Неолит және энеолит дәуірлерінде мерген –

аңшылар ежелгі ру-тайпалар мүшелерінің күн көрісін қамтамасыз еткен, себебі ол замандарда егіншілік пен мал шаруашылығы әлі дамымаған.

Мергендер ежелгі мифологиялық персенаждарға (кейіпкерлерге) жатады: «В казахских сказках древние охотники называются общим именем мерген – стрелок, снайпер, оно составляет вторую часть личного имени конкретного охотника. Вообще сами имена носят мифологическую информацию. Аргы – мерген и Арык-Мерген – изначальный стрелок, Сур – мерген, стрелок, имеющий «Сур» или «Сюр» (сур-солнце, сурья – стрелок). Курмерген – солнечный стрелок (кур-солнце) или потусторонний стрелок, Есек – мерген-древнейший (ески) стрелок, кула – мерген- саврасый, солнечный (кулог) стрелок и др. Аламан, Жаламан, Қарамергне» [1,75б.].

Көріп отырғанымыздай, мергендердің есімдері де мифологиялық семантикаға, мифтік ақпараттарға ие. Негізгі антропонимикалық компонент «мергне» ежелгі аңшыларды атауы болса, оның алдындағы атрибутивті компонент «күн», «ескі», «қара», «күр» сынды мифологиялық мағыналармен сипатталады.

Кейбір ертегілік кейіпкерлер есімдерінде «мерген» деген лексикалық компонент болмағанымен оларда мергендер, яғни неолит пен энеолит замандарындағы кейіпкерлер, олардың асыраушы функциялары ертегіде міндетті түрде айтылады.

Мәселен, алты жасар Кендебай «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде: «Аң аулап әкесіне жәрдемдесіпті, бара-бара құлан атыпты, Құралайдың көзінен тигізіген мерген болыпты, арқар мен киікті, құлан мен маралды мая-мая үйіп тастапты. Қара судың бойындағы қара үйлі кедейлер қарқ болыпты да қалыпты».

«Арғымерген» ертегісіндегі кейіпкерге – Арғымергенге С.Қондабай өзінің «Мифологиялық сөздігінде» көлемді мақала арналған: Арғымерген. Мифологический персонаж, относящийся к категории древнейших охотников. Древнейшие охотники – категория особых образов казахской архаической сказки. Аргы – мерген, имя которого буквально означает древний, потусторонний стрелок, где аргы исходит из древнего корня ***Arig**, потусторонний, древний из другого мира, с противоположной стороны (ср.греческ. архэ-древнейший, архаика, археология, архив).

Аргы – мерген-охотник, в мифологии действовавший во времена, когда людей не было на земле. Подобных охотников, с краткой и часто повторяемой сказочной историей в казахском фольклоре предостаточно. Они по облику, по действиям повторяют друг друга, составляет единый мифологический архетип древнейшего охотника» [1,72б.].

Аңшы – мергендер туралы ертегілердегі негізгі және де барлық «мергендік» ертегілерде қайталанатын сюжетте (фрейм-сценарий) аңшы – мерген айдалада бір әйелді кездестіред, ол әйел мергенді өлтірмекші болады – ал шын мәнісінде ол әйел кейіпіндегі жезтырнақ болып шығады. Немесе мерген қызбен жыныстық қатынасқа түседі, кей ертегілерде ол қызға үйленеді – ал қыз айдаһар болып шығады. Басқа бір ертегіде аңшы мерген

таутайлақты өлтіреді, ертегілердің кейбірінде мерген қыздары бар ауылға барады, онда бір қызбен көңіл қосады – қыз таң атқанша ұйықтамауын өтінеді, бірақта мерген ұйықтап қалады. Ұйықысынан тұрса ауылда, қызда жоқ болып шығады.

Бірнеше айдан кейін әлгі қыз тоқсан жолдың торабына мергеннен тұған нәрестені әкеліп тастайды.

Мергендер туралы ертегілерінде осы қайталанатын сюжет (фрейм-сценарий) жөнінде С.Қондыбай былай деп жазады: «Все это – не примитивный сказочный сюжет или охотничья байка, это реликт, хотя и очень профанированный, древнего мифологического действия, сюжета, смысл которого можно расшифровать.

Охотник в мифологии – культурный герой, часто в встречающийся в архаических мифах. Распространен также астральный миф о небесной охоте – преследовании охотником космического лося, оленя или архара, превращающегося в созвездие. С мотивом охоты связаны деяния героев, убивающих чудовищ.

Женщина – жезтырнак – в архаической мифологии богиня-мать и покровительница охотников, диких зверей, а ее металлические когти – это рудимент древнейшего состояния мифа, т.е. прежде она выступала в облике когтистого хищного зверя – медведицы. Бревно, накрытое одеждой охотника, вероятно связано с жертвоприношением или имитацией жертвоприношения в охотничьем ритуале древнейших людей. Охота на хтонических животных таутайлака, айдахара, змея также является деянием древних героев» [1,73-74беттер].

Арғымергеннің әйелі айдаһар болып шығады: «Қожайын саудагер айтады: - Айдаһар суға шыдамайды. Өзің жасырып су ал, - дейді. Мақұл! – деп өзіне су алады. Екеуі жол жүріп келе жатып көп жерге жүрген соң: -Су тап, шөлдедім,-дейді әйел.-Ойбай, анау ойда, мынау ойда, - деп біраз жол жүреді. Жүдә көнбеген соң: «Сен осы жерде тұр, мен су алып келейін», - деп сары атанды қамшылап жөнәйді. Бір уақытта айқай шығады: «Өлдім!» - деп. Қарамайды айқайға. Енді жауын болып, ызғырық шамалы тұрады да шарт етіп басылады. Барса, көк жал болып айдаһар жатыр, алдын орап арқа терісінен кесіп алады. Амандықпен елге барған соң осылардың бәрін айтады».

Арғымергеннің әйелі айдаһар болуы, айдаһарға айналуы – кездейсоқ нәрсе емес. Бұл байланыстың, бұл құбылыстың астарында көне мифологиялық түсініктер мен танымдар жатыр Ю.А.Зуевтың көрсетінінше әйел билеушілері – патшайымдардың қауымында (фратрияларында) мысалы, түрік қағанатының Жылан/Айдаһар Су мен Өнімділіктің тәңіриесі кейіпінде танылған: «символом же фратрий катун – цариц (например, в тюркском каганате) был Змей/Дракон как инкарнация божества Вод и плодородия» [2,141б.].

«Арғымерген» ертегісінде айдаһар мен Арғымерген әйелі (олардың тұтастығы ретінде де) жағымсыз Кейіпкерлер ретінде суреттеледі. Ал өте

ертедегі түркі ру-тайпаларында Түрік қағанатында Айдаһар/Жылан «Жаратушы Ана»/ кейіпінде танылғанын ескерсек не себеп бұл тәңірие жағымсыз сипатқа ие болды деген қисынды сұрақ туындайды. Бұл сұраққа төмендегідей жауап беруге болатын сияқты.

Қазақ ертегілерінің лингвокогнитивтік өрісінде кейбір концепттер көне (ежелгі) қауымдарда болып өткен матриархалды (әйелдік) және патриархалдық (еркектік) этноәлеуметтік (мифтік сипаттағы) тарихи дәуірлердің деректерін береді. Көне түркі дәуірінде аталмыш матриархалды және патриархалды әлеуметтік жағдай «ашина» мен «ашиде», яғни «ер» (ашина – бөрі) және «әйел» (ашида (аштак/ашдаһа – айдаһар) «күн» және «ай» культтермен байланысты болып келген. Сол заманда матриархаттық культтерді жеңе бастаған «еркектік» патриархалдық культтердерде бұрынғы матриархалдық жағымды «тәңірие дәрежелі» түсініктер мен соған қатысты атаулар «жағымсыз» «демондық» сипатқа ие болды. Сол себепті бұрынғы «Ұлы Ана» кейіпіндегі бейнелер зулымдық «Жалмауыз» кемпірлерге айналды. Сондықтан да кейбір ертегілердегі айдаһарлар отқа қыздырылған темір үйлерде өлтіріледі немесе оған су берілмей өлтіріледі.

Айдаһардың/жыланнның осындай түрлі сипатта болуы осы мифтік бейнесінің амбивалентті (екіұдайылы), яғни жағымды және де жағымсыз (зұлымдық) тұрпатта болуы осындай сан бейнесі көріністерінің астарында әлі де болса анықталмаған, зерттелмеген мәндер мен түсініктер, мифологиялық қабаттар бар.

Қазақ ертегілеріндегі «ер адам» концептісінің бір түрі – «Ер Төстік» концептісі. Бұл концепт терең мағыналы мифологиялық түсініктер мен мағыналардан қалыптасқан. «Ер Төстік» концептінің семантикалық құрылымына кіретін аталмыш мифологиялық түсініктер мен мағыналардың біразын С.Қондыбай реконструкциялаған.

Ертегілік Төстіктің дүниеге келуінің өзі ерекше: «Ерназардың кемпірі түндікті ашқанда, шаңырақтың күлдіреуішіне ілулі тұрған кер биенің төстігіне көзі түседі. Сол төстікті асып жеген соң жүкті болып Ер Төстікті туады».

«Төстіктің шаңырақтың күлдіреуішінде, - деп жазады С.Қондыбай, - ілулі тұрған төстен (сегіз сәулелі Күн-Төс пе?) жаралуының өзі кездейсоқ болып шықпайды (...)

Төстің күлдіреуіште ілулі тұруынан осындай орынға орналасқан тәңіриемен де, Күнмен де байланыстылықты күтуге болатын сияқты.

Екіншіден, «төс» дегеніміздің өзі – сүйекті мақұлықтардың (оның ішінде адамдардың) бойында кеуде жағында болатын сүйектің атауы. Арқа жақтағы аиыртқа тізбегінен басталатын қабырғалар кеуденің қақ ортасында тұрған төс сүйегіне келіп «тоғысады». Яғни төс пен оған келіп түйіскен қабырғалар пішіні іс жүзінде сегіз сәулелі жұлдызды.

С.Қасқабасовтың көрсетуінше, Атымтай Жомарт туралы қазақ ертегілері жанрлық және сюжеттік сипаттарына қарасты үш топқа бөлінеді. Бірінші топтағы – ғажайып ертегілер араб, әзірбайжан ертегілерімен ұқсас

болып келеді. Бұл ертегілерде Атымтай өте бай және жомарт адам. Екінші топтағы ертегілеріндегі Атымтай – кедей, бірақ та соған қарамастан жомарт мұқтаж адамға ол соңғысын беруге дайын, кімге болса да көмекке келуге асығады, адамның қиналғанына бей – жай қарай алмайды. Керек десеніз, өзін (Атымтайды) хан бұйрығымен өлтірмекші болған ұрыға да көмек береді [3,35б.].

Атымтайдың бейнесі көптеген түркі халықтарының фольклорында белгілі. Түркмен ертегілерінде Хатымтай бейнесін зерттеген әдебиеттанушы М.А.Сакали былай деп жазған: «этот образ – единственный, не имеющих себе равных по высоте великодушия и духовной щедрости не только в восточном эпосе, но может быть и во всем мировом фольклоре» [4,69б.].

Қазақтың халық ертегілерінде «ер адам» көнепонимнің тағы бір тілдік көрінісі – аталмыш көнепонимнің вербалдануы Сүлеймен бейнесі мен мифоантропнимі арқылы іске асырылады. Бұл ертегілік, мифтік бейне қазақ фольклоры мен танымында өзіндік тұрақты орнын алған.

«Сүлеймен мен диқаншы» деп аталатын қазақтың ғажайып ертегісінде Сүлеймен туралы былай баяндалады: «Баяғы өткен уақытта, халық дінге бағынған заманда Сүлеймен пайғамбар уақытысында әлемдегі барлық хайуандар, өсімдік, өзен, тау... тіршіліктері барлық заттың бәрі Сүлеймен пайғамбарға келіп, есеп беріп, үлкен жиын құрады екен».

«Сүлеймен» концептісінің вербалдануы, әрине, бүкіл ертегілерінің бойындағы сюжет, сюжеттік оқиғалар, мифоантропнимнің семантикасы, осы бейнеге қатысты түрлі ассоциациялар мен коннотациялар арқылы іске асырылады. Қазақ ертегілеріндегі басқа да концептердің вербалдануы да осындай сипаттар тән.

Қазақ ертегілерінде «адам» концептісі екі типке (түрге) бөлінеді:

1. «ер адам» концептілері;
2. «әйел» концептілері «Ер адам» концептісі тағы өз ара түрлеріне бөлінетінін көрдік, ал «әйел» концептісін шартты түрде «кемпір», «қыз», «батырдың әйелі» т.б. бөлуге болады.

Қазақ ертегілеріндегі басты кейіпкерлер мен бейнелердің бірі – ол «кемпір». С.Қондыбайдың көрсетуінше: «Ертегілеррездесетін кемпірлер жай ғана «кемпір» деп айтыла салмай, алдына анықтауыш сөз қойылып айтылады, мәселен, «жалмауыз кемпір», «мыстан кемпір», «мәстен кемпір», «масаты кемпір», «жәдігөй кемпір», «жалғыз көзді кемпір», «қк аяқ кемпір», «қу бас кемпір», «қарға бұтты кемпір» т.б. Мұндай терминологиялық ала – құлалықтың болуы тегіннен – тегін емес, өйткені ертегілік, эпостық, аңыздық кемпірдің бейнесінің бір кейіпкерде тоғысуымен қалыптасқан» [5,67-68 беттер].

С.Қондыбайдың пікірінше «кемпірлерге» қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің, мәтіндердің мағынасына қарап мен сөз тіркестерінің, мәтіндердің мағынасына қарап осы мифтік бейненің болмысын реконструкциялауға болады. Реконструкциялауға қажетті алдын ала

орындалуы тиіс шарттар С.Қондыбайдың пайымдауынша төмендегідей болуы тиіс:

«1.Ертегілер мен жыоларда көрсетілген «кемпір» сөзінің алдына жалғанның «жалмауыз», «мыстан» сияқты атаулар мен мифтік кемпір бейнесін жеке-жеке, өз алдарына бөлек қарастыру қажет, өйткені осы анықтауыш ұғымдар (мыстан, жалмауыз, жәдігөй, жеті басты, жалғыз көзді т.б.) – нақты кемпірден басқа да ертегілік кейіпкерлерге қатысты қолданыла береді (мысалы, жалмауыз жезбырнақ, жалғыз көзді дәу, жеті басты жез тырнақ, т.б.) яғни бұлар – дербес түсініктер, сондықтан оларды мифтік кемпірдің бейнесін реконструкциялауда негзгі айғақ ретінде қолдануға болмайды. Басқаша айтқанда, анықтауыш атаулар – бір бөлек, кемпір – бір бөлек қарастырылуы қажет.

2.Ертегілік – эпостық кемпірлерге берілетін «жақсы – жаман» деген этикалық бағам – мифтік кемпірдің бейнесін реконструкциялауда маңызды емес, өйткені мифтік бейне – екі ұдайлы, яғни жақсы да, жаман да болуы мүмкін.

3. Ертегілік – эпостық кемпірлерге берілген «қу аяқ кемпір» «қу бас кемпір», «қарға бұтты кемпір», т.б. осы сияқты сипаттық деректерге назар аудару қажет, өйткені олар ежелгі мифтік бейнелерге тән болған атрибуттық рудименттер болып табылады. Тек бұл жерде де сипаттық деректер мен кемпірдің мифтік бейнесі әуелі бөлек – қарастырылуы тиіс.

4.ертегілік (және эпостық) кемпірлер реалды тарихта екі түрлі бейнеден шығуы мүмкін. Біріншісі – нақты этникалық – мәдени ортадағы белгілі бір культтің атқарушысы (әйел абыз). Кейінгі уақыт осындай екі түрлі(бірі – мифтік, бірі-тарихи) бейнесін мидай араластырып жіберген» [6,68-69беттер].

«Асанбатыр», «Құланайжарқын», «Майлықараша», «Аққоян», «қараүйрек» ертегілерінде «от сурауға барғанда кемпір қан сорады» сюжеті қайталанатын. Сол типтік сюжеттің бірінде: «Бір қыздың үйінде ошақтағы от сөніп қалады. От іздеп шыққан қыз алыстан көрінген шоқты (жарықты) немесе тік (немесе қисық) көтерілген түтінді көреді де, сол жаққа жүреді. Барса,ол бір үйдің шаңырағынан шыққан түтін немесе есігінінен көрінген от (немесе – кемпірдің көзі) екен. Үй ішінде бір кемпір отырады. Қыз, үйіндегі. Ал кемпір болса, өз кезегінде қызға отты тек саусағынан не тізесінен (балтырынан) қан сорғызса беретінін айтады. Қыз көңіге мәжбүр болады, кемпір болса күнде келіп қыздың қанын сорып тұратын болады» [7,70б.].

Қыздың ағасы (немесе ағалары) ертегілерде аяғы жоқ кемпір болып сүреттеледі, сол аяғы жоқ ереке кемпірді ұстап алып өлтірмекші болады, сонда кемпір әлгі кем-тардарды жұтып, қайтадын бұрынғы (аяқ – қолы бүтін) қалпына келтіріп береді.

Қан сорғыш кемпір – оттың иесі болып тұр, ал кемтар еренді жұтып оны қайтадан сау қалпына келтіру функциясы тек Тәңіриелерге тән қасиет. Сондықтан да: «Бұл ертегілік бейнеден ежелгі «От ана» немесе «Рулық оттың иесі» деген мифтік бейне келтірімін көріп отырмыз», - деп жазады С.Қондыбай (8,70б.)

Ендігі бір ертегілік сюжеттерде кемпірдің бейнесімен іс-әрекеттері сумен байланыстырылады.

«Кемпір бір судың бетінде қып – қызыл өкпе түрінде қалқып жүреді. Пенде оны алмақ болғанда, өкпе кемпірге айналып, пендені қылқындырады. Өз жанын қимаған пенде кемпірге өз баласын беруге көнеді» («Алтын сақа» ертегісі).

«Кемпір ханға бір тал шашы суға ағып кеткен қызды әкеліп бермек болады. Қыз – ереннің келіншегі (не қарындасы). Кемпір осы екеуіне шеше болып, қыздан (келіншектен) ағысының (күйеуінің) жанының қайда екендігін сұрап алады. Жаны – селісерде (қылышта, бәкіде т.б.) оны суға тастаса өледі. Кемпір қызды қайыққа отырғызып алып ханға әкеп береді» («Бай мен баласы», «Үш батыр», «Төлеген мен Назипа», «Көкжан батыр мен айдаһар», «Аламан мен Жоламан», «Ұшар ханның балады» ертегілері).

«Сондай – ақ бұл кемпір – сумен байланысты: суда өкпе басып жүзіп жүреді, балаларды суға тастайды, өзі аяғына тас байлап алғандықтан, суға батып кетеді, ереннің жан қоймасы – семсерді суға салады, қалыңдықты қайыққа мінгізеді, т.т. Осыларға қарап – ақ мифтік кемпір бейнесін реконструкциялауға болады.

Ол – су стихиясымен байланысқан (су немесе су асты, яғни о дүниемен), бала беру мен қалыңдық беру мәселесін реттеп отыратын ежелгі мифтік қатын – тәңіріе. Біз оны «Қал әже» деп отырмыз. Ол – Су ана. Су ана мен От ана, яғни Хал әже мен Ал әже стихиялық тегі (бірі – сумен, бірі – отпен) байланысты болғанына қарамастан, екеуі де о бастағы бір бейнеден – рудың түп – анасы, Ұлы – анадан өрбіп шығып, дамыған мифтік дербес бейнелеріне айналған», - деп есептеді С.Қондыбай | 8,74б. |.

Қазақ ертегілерінде және кейбір эпостарда «Тазша» бейнесі кездеседі. Тазша бейнесі көп қабатты: сол қабаттарда мифтік, этномәдени, тарихи, әлеуметтік мағыналар мен танымдар, деректер сақталған. С.Қондыбайдың байқауынша «таз» тақырыбы, көп қабатты, көп бағытты мифтік комплекс болып табылады. «Таздық» мифологиялық комплекс, іс жүзінде, жалпы түркілік мифологияның көне қабатын немесе жоғарғы сатысын құрап отыр».

Ал енді «тазша» концептісіне қатысты анықтаманы С.Қондыбайдың «Казахская мифология. Краткий словарь» сөздігінен беріп отырмыз: Тазша. Буквально: «плешивый, лысый. Плешивый мальчик (тазша бала), один из распространенных персонажей казахской сказки. Тазша, обычно, объект насмешек или, наоборот, окружающие становятся объектом его насмешек и проделок.

Представляется в виде мальчика или юноши, обладающего хитрым умом и сноровкой, в некоторых вариантах – он обладатель таинственного знания. Он плешивый. В генезисе тазша – образ, связанный с потусторонними силами, является одним из воплощений потустороннего мира.

Само понятие «плешивость», как противопоставление «волосатости», в древнейшем дуалистическом мифе относилось к потустороннему миру, миру

мертвых или миру Духа – Предка или духа – Праматеру. Это обстоятельство и наличие форманта «ша» в слове «тазша» дает почву для предположения о древнейшей мифической природе этого образа: по всей видимости в генезисе Тазша – праматерь – созидательница, хозяйка мира предков или мира мертвых – Таз – ажи» | 9,211б. | .

«Тазша» немесе «таз» концептінің өте көне бірден көріне бермейтін, танылуы оңай емес ежелдегі мифтік ақпараты және семантикасы арнайы ғылыми ізденістерден кейін ғана ашылуы «оқылуы» мүмкін. Ол үшін біраз өте көне замандардан қалған этномифологиялық деректерді қарастыру керек.

Мәселен, қазақстандық тарихшы Ю.А.Зуевтың мәліметтеріне қарасақ ежелгі халықтарының біразында «тақырбастылық» болған, яғни белгілі бір ру – тайпаның өкілдері шаштарын тақыр етіп алып тастаған. Геродоттың деректері бойынша жеті рулық (тайпалық) аргиппейлер тақырбас, яғни таз болған. Эфталиттер, яғни ақ күндердің де басында шаш болмаған. «шахмеде» Қабул патшасының – Мехрабтың арғы бабсы Таз болған. Ал енді «Алпамыш пен Барсын – Хылуу» башқұрт ертегісінде Алпамыш таз болған, оның желкесінде алтын ай таңбасы басылған. Қыпшақтар (половцы) арасында таз» рулары болған, ал қыпшақтардың кейбір тас мүсіндерінің желкесінде қайшы суреттелген; түркмендердің таз тайпасының атабай руындағы таңба – қайшы түрінде болған. Қырғыздың «Манас» эпосында Джақыптың тойына «кыпшақтардан Таз чечен» келген: «Таз» пен «кашка» терминдерінің Ю.А.Зуевтің пікірінше, адамның сыртқы тұрпатына сәйкестігі жоқ, алайда Ай культіне «Ай тәңіриесіне) қатысты туындаған сөздер.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесі адам, Кеңістік табиғат, уақыт, заттар концептосфераларынан құралған. Біздің зерттеу жұмысымызда кеңістік пен кейбір концепттердің мифологиялық семантикасын, лингвокогнитивтік сипаттарын қарастырдық.

Қазақ ертегілерінде адамды қоршаған кеңістікті, кеңістіктегі табиғи нысандарды бейнелегенде олардың фактографиялық суреттемесі берілмеген, - кеңістік құрылымының, әлемінің бөлшектері, әлемның (ғаламның, дүниенің) өзі ежелгі замандарданкеле жатқан таным – сенімдердің лингвоментальдық көрсекіштері мен жемісі.

Сондай – ақ қазақ халықтық ертегілеріндегі заттар мен қару бейнелері де күрделі және көлемді лингвокогнитивтік ақпараттарға ие. Көптеген заттардың әсіресе фольклорлар шығармаларындағы суреттелеуінде және де өмірде (тұрмыста, ғұрыптарды) практикалық (утилитарлық) және таңбалық (семиотикалық) функциялары мен семантикалары байқалады.

Мәселен, қамшы – өзінің «қамшылау», «ұру», «сабау» (атты, малды, адмды) функцияларымен қатар семиотикалық (таңбалық) функциялары мен семантикасы бар. Бақсы ойындарында қамшының ритуалдық – ғұрыптық қызметі мен мифтік мәні, мағынасы іске асырылады.

ПАЙДАЛАҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Брутян Г. А. Языковая картина мира // Теория названия : в 4-т/ Под ред. Р. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. – М. : 1991, Т 2-с 25-32.
2. Павиленис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983-286 с.
3. Валиханов Ч. Тенкри (Бог)//собр.соч. 65т.-Алма-ата : глав.ред.Каз.сов.энцикл., 1985-Т1-432с.
4. Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи.-СПб. 1870,ч.3-712с.
5. Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина (Архивные материалы и публикации) – Алма-Ата: наука, 1972-382с.
6. Поярков Ф. Из области киргизских верований// этнографическое обозрение. 1891. 4. 21-23с.
7. Қазақтың халық творчествосы//Ә. Диваев жинаған материалдар/Алматы: Ғылым, 1989-415б.
8. Казахская народная поэзия (Из образцов, собранных и записанных А. А. Диваевым)-Алма-Ата, 1964-256с.

ПОНЯТИЕ СТИЛЬ И МНОГОПЛАНОВОСТЬ ХАРАКТЕРИСТИК СТИЛЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Мухтарханова М. Ж.

Научный руководитель: к. ф. н., ассоц. проф. Керимбаева С. Е.

Шымкентский университет

Түйндеме

Мақалада стиль ұғымы және көркем әдебиет стилінің сипаттамаларының жан-жақты сипаттамасы қарастырылады

Язык – это средство общения людей, орудие формирования и выражения мыслей и чувств, средство усвоения новой информации, новых знаний. Характеристикой функциональных возможностей языка занимается стилистика – раздел науки о языке, изучающий стили литературного языка, закономерности функционирования языка в разных сферах использования, особенности употребления языковых средств в зависимости от обстановки, содержания и целей высказывания, сферы и условий общения [1].

Стилистика учит сознательному и целесообразному использованию законов языка в речи и грамотному употреблению языковых средств. Как любая наука, она имеет свой предмет исследования, свои понятия и категории, свои методы. Основное понятие этой лингвистической отрасли знаний – понятие стиля (слово *стиль* происходит от названия иглы, или стилета, которым древние греки писали на воощанных дощечках).

Стиль языка – это его разновидность, которая обслуживает какую-либо

сторону общественной жизни: обыденное общение; официально-деловые отношения; агитационно-массовую деятельность; науку; словесно-художественное творчество. В каждой из этих сфер общественной жизни используется своя разновидность литературного языка, или стиль литературного языка.

Каждый из функциональных (и экспрессивных) стилей реализуется в двух формах: устной и письменной. Для различных стилей в разной степени характерна та или иная форма общения. Так, для разговорного стиля более типична устная форма (прямой контакт участников общения), а для канцелярских жанров официально-делового стиля – письменная. В результате постоянного взаимодействия и взаимопроникновения стилей происходит непрерывное совершенствование и обогащение их внутренних ресурсов[2].

Выделяя книжные и разговорные стили, большинство современных лингвистов расходятся в отношении числа и состава функциональных стилей, в основу классификации стилей кладут различные принципы: экспрессивно-эмоциональный, экспрессивно-жанровый, функционально-стилистический. Разные функциональные стили обладают своей языковой спецификой. И при анализе языка и стиля произведения необходимо исходить из этой специфики, т.е. из общих требований, предъявляемых к языку произведений данного функционального стиля (например, черты разговорного стиля, уместные в очерке, и они же окажутся инородными в деловом документе и т.д.). В пределах разных функциональных стилей могут быть употреблены различные синонимические средства выражения, так или иначе соотнесенные друг с другом [3].

Функциональные стили – это объективные категории языка, его разновидности, характеризующиеся совокупностью языковых средств, необходимых и удобных для выражения определенного содержания в определенных условиях и сферах общения. Каждый стиль характеризуется следующими признаками: целью общения, набором языковых средств и формами (жанрами), в которых он существует. Стиль литературного языка называется функциональным потому, что он выполняет определенную функцию в речи.

В нашей работе основное внимание уделено лингвостилистическим характеристикам художественных произведений. *Художественное произведение* – это сложное единство компонентов, связанных между собой в гармоническое целое. Его идейное содержание находит своё выражение в образной системе, выступающей как его форма, а формой образов является языковая внешность – поэтическая речь. Отличительные черты поэтической речи заключаются в следующих характеристиках:

- 1) коммуникативно-эстетическая функция;
- 2) многостильность;
- 3) использование средств образной выразительности;
- 4) наличие индивидуально-авторского почерка (стиля).

При оценке стиля речи писателя и его литературных произведений нельзя забывать о сложности и многоплановости представленных выше характеристик. Ведь выбор языковых средств, отбор и принципы соединения в общем стиле речи литературного произведения тех или иных элементов общенародного языка (как и присоединение к ним отдельных языковых элементов иного источника) могут находиться в зависимости от разных конкретных условий. Прежде всего, можно говорить об исторических различиях в общей стилистике литературно-художественной речи, связанной с определенными этапами в развитии литературы, с ростом, совершенствованием и преобразованием её творческого метода воспроизведения действительности. Без сомнения, для времени от Ломоносова до Пушкина было типическим явлением, стоящим над понятием индивидуального словесно-художественного стиля писателя, деление литературной речи на три основных слога, стиля.

Общей формой для стиля «высоких» произведений второй половины XVIII в., произведений, связанных с определенными жанрами (ода, героическая поэма и т.д.) и определенными темами, было широкое использование в них славянизмов, принципиальное недопущение в них ряда простых слов и форм общенародного языка, некоторые характерные и устойчивые приемы фразеологического сцепления и синтаксические объединения слов, от которых сознательно воздерживались в произведениях «простого стиля».

На фоне этой общей стилистической формы, напротив, выделяются в качестве индивидуального стиля писателя, например, яркие попытки смелого объединения в одном контексте славянизмов и типичных русизмов, просторечных слов и выражений в одах Державина, в произведениях Радищева. Для каждого ясно также, что само по себе широкое применение славянизмов в поэтическом языке Пушкина, представляющее известную особенность его поэтического языка, сравнительно с языком крупнейших поэтов-реалистов позднейшего времени – Лермонтова, Некрасова и др., не представляет исключительной особенности пушкинского поэтического стиля.

Не затрагивая вопросы конкретных стилистических функций славянизмов поэтических произведений Пушкина, мы можем, прежде всего, отметить, что их употребление вообще определялось нормами стилистики поэтического языка 20-30-х годов XIX века. Смены исторически складывающихся общих норм словесной стилистики поэтического языка (художественной речи) становятся очевидными, когда мы сравниваем произведения поэтов и прозаиков разных эпох, находящихся на разных этапах развития литературы. Так, гражданская тема, тема поэта как борца за свободу, против крепостного произвола и т.д. у Радищева, у Пушкина, у поэтов-декабристов еще связана с употреблением торжественных, высоких поэтических славянизмов и некоторых поэтических образов мифологического источника. Достаточно вспомнить пушкинское

стихотворение «Пророк» или характерные образы и выражения в других его произведениях, посвященных теме свободолюбивого поэта: «божественный глагол», «святая лира», «алтарь, детвой огонь горит» («Поэту», 1830 г.) или употребление глагола воспеть в значении «прославить в поэзии» (ср. «хочу воспеть свободу миру» в оде «Вольность») и т.д.

Но эта тема, в новом ее развитии у поэта революционной демократии, у поэта-шестидесятника уже отказывается от старых форм выражения, находит новые, более простые бытовые образы, более простые русские слова для своего формулирования. В поэтическом диалоге Некрасова «Поэт и гражданин» мы можем выявить яркие, поэтические слов и выражения, найтинемногие традиционные слова, связывающие стиль поэзии пушкинского времени («лик», «муза», «избранник неба» и т.п.) Мы встретим здесь любовно цитируемые строки из пушкинского стихотворения «поэт и чернь», но в целом выбор слов уже иной, отражающий, между прочим, и сдвиги в литературной стилистике за время от 20-30-х до 60-х годов XIX в.

Ср., хотя бы следующие известные строки:

Не может сын глядеть спокойно

На горе матери родной,

Не будет гражданин достойный

К отчизне холоден душой,

Ему нет горше укоризны...

Иди в огонь за честь отчизны,

За убежденье, за любовь...

Иди и гибни безупречно.

Умрешь не даром... Дело прочно,

Когда под ним струиться кровь.

По-иному об общественном назначении и боевой роли поэзии в «советскую» эпоху скажет Маяковский: изменились общие формы литературной стилистики, преобразились принципы строения реалистического художественного образа. В его произведениях поэт уже не пророк, не служитель муз, не клонящий своей гордой головы к ногам кумира, а солдат революции, ее неутомимый работник, «революцией мобилизованный и призванный», пришедший на фронт из барских садоводств поэзии и провозглашающий во всеуслышание: «Я всю свою звонкую силу поэта тебе отдаю, атакующий класс».

При всем поразительном своеобразии индивидуально-словесного мастерства в поэзии Маяковского мы находим в нем отражение общих перемен в литературной стилистике «советской эпохи». Здесь звучит и любовь к «весомым, грубым, зримым» словам, прямо выхваченным из простой и меткой речи народных масс, и чрезвычайно важна организующая роль боевой фразеологии («мобилизация», «фронт», «атакующий» т.п.). Поэт отказывается от ряда излюбленных старой поэзией слов-образцов, его речь звучит резко, задорно, полемично.

Итак, общие нормы стилистики литературной речи, общие принципы выбора и отбора элементов общенародного языка не остаются неизменными; они меняются от эпохи к эпохе в связи с общим развитием литературы. И эту особенность учителю предстоит показать на уроках литературы, дать ученикам общее понятие об исторической обусловленности стилистических применений языка в литературе.

Однако нельзя забывать при этом, что речь идет лишь об отдельных отличиях, не затрагивающих общих структурных особенностей русского языка. Не обращаясь к отличиям литературной стилистики определенной эпохи, мы замечаем отражение в ней идейно-эстетической борьбы различных литературных направлений, результатом которой и оказывается общее движение, изменение исторически сменяющих друг друга стилистических норм[4].

Так, обращаясь к стилистике пушкинских произведений, мы можем отметить их полемическую направленность и противопоставленность стилистике других литературных направлений, имевших место в литературе 20-30-х годов XIX в.

Стилистика Пушкина, связанная с принципами его реализма, была, во-первых, направлена против старой стилистики, основывающейся на резком размежевании отдельных лексико-фраз, слоев языка по трем различным и почти не сообщающимся между собой стилями литературной речи. Пушкин смело нарушил эти стилистические нормы, умело, с реалистическим тактом связывая в одном контексте и славянизмы, и русское просторечие, народные слова и выражения. Таков ведущий принцип объединения различных основных элементов словарного состава русского языка поэтической речи и «Евгения Онегина», и «Медного всадника», и «Гориса Годунова», и так называемых «Маленьких трагедий» и много других произведений Пушкина. Критика тех лет подчеркивала смелость и неожиданность таких сочетаний книжных и разговорных слов, как, например, в следующем отрывке из «Медного всадника»:

По утру над ее берегами
Толпился кучами народ,
Любуясь брызгами, горами
И пеной разъяренных вод.

То же поражало современников и в «Евгении Онегине», где, как писал один тогдашний критик, едва ли не впервые крестьянские дровни оказались в непосредственном соседстве с книжным до тех пор глаголом «торжествовать». Или в «Стихах, сочиненных ночью, во времена бессонницы», такое обнаженно-полемическое сопоставление просторечных и книжных поэтических слов, как:

Парки бабье лепетанье,
Спящей ночи трепетанье,
Жизни мышья беготня...

Преодолев стилистическую разобщенность слов и выражений различного источника, Пушкин облегчил условия для широкого и разнообразного применения к литературе общенародных русских слов и выражений, для прочного вхождения в общий словарный состав русского языка прежних славянизмов.

Стилистика пушкинских реалистических произведений была, далее, рассчитана на свободное и разнообразнейшее литературное применение различных элементов живого народного языка. Тем самым она была направлена против черт ограниченности и жаргонности в узко-сословной, дворянской стилистике «карамзинистов» с их отвращением к «грубым» народным словам, с их пренебрежением к ярким идиомам русской речи. И в этом отношении стилистика Пушкина оказалась решающим этапом на пути окончательного сближения и объединения литературного языка с разговорным языком народа.

Стилистика Пушкина была, наконец, направлена против романтической стилистики 20-30-х и с ее подчеркнутым субъективизмом в выборе и осмыслении слов, с ее напряженно-расплывчатой фразеологией. Слово, в том числе, с точки зрения романтиков-идеалистов, «бесплотное», обращалось Пушкиным к действительности, вступало с ней в различные реальные отношения. Ср. полемику Пушкина в «Евгении Онегине» против романтического осмысления слова «идеал». Приводя характерное по своей расплывчатой романтической фразеологии предсмертное послание Ленского, поэт указывает, что, не dokonчив его, «на модном слове «идеал» тихонько Ленский задремал». В «Отрывках из путешествия Онегина» находим уже следующее иронически-контрастное объединение «романтических» и реальных, бытовых слов:

Мой идеал теперь – хозяйка,
Мои желанья – покой,
Да щей горшок, да сам большой.

Основные особенности языка и стиля Пушкина, его принципы выбора известных форм, слов и выражений литературного и народного разговорного языка, (ограничение круга традиционных славянизмов, отвержение выражений салонного характера, романтической фразеологии, широкое обращение к народному «просторечию», к простым и точным словам и выражениям) нельзя понять без учета общей борьбы Пушкина за реализм в литературе, за изображение действительной жизни, как она есть. Итак, показать борьбу различных социально-обусловленных направлений в литературной стилистике определенной эпохи, борьбу лучших русских писателей за реалистическую стилистику, строящуюся на базе более свободного, широкого, разнообразного и глубоко-творческого использования в литературе всего многообразия выражения средств русского общенародного языка, – вот другая задача при стилистическом анализе литературного произведения.

Развивая далее вопрос о стилистике того или иного литературного направления, мы подходим к одному необходимому аспекту стилистического анализа. В пределах общей стилистики определенного литературного направления, если оно сколько-нибудь сильно и жизненно, мы сталкиваемся с различными индивидуальными словесно-художественными стилями отдельных писателей. Это обстоятельство особенно важно подчеркнуть при анализе русской реалистической литературы XIX в. Именно здесь ярко представляет перед нами богатство стилистических приемов, бросаются в глаза индивидуальные черты стилистических систем различных писателей. Общее в их реалистической стилистике не должно заслонить этого многообразия ее конкретных форм проявления. Простота, народность, сжатость и лаконизм, правдивая, реалистическая обрисовка художественного образа наиболее меткими, точными и убедительными словами, – это общие качества ее. Но они по-разному осуществляются у различных авторов. Одна из важных задач в ходе изучения классических произведений литературы и ее стиля, что позволяет говорить о пушкинском, гоголевском, щедринском и т.д. стиле. Понятно, что дело это часто нелегкое, требующее большого чутья, и такта, и различных знаний. «Во всяком случае, – как говорил академик В.В. Виноградов, – нельзя изучать стиль писателя в этой плоскости, не зная общенародного языка соответствующей эпохи и не разбираясь в содержании идеологических надстроек, свойственных обществу того времени» [5].

В ряде случаев лишь хорошие знания и того и другого освобождают от невольных ошибок, когда то или иное явление языка воспринимается как индивидуальная особенность речи автора только потому, что оно отсутствует или не характерно для нашего современного языка. А между тем его следует признать совершенно обычным и нормальным для языка той эпохи, к которой принадлежит данный автор. Так, при анализе языка Пушкина было бы не правильно указывать на такие случаи, как употребление слов «сей» – вместо этот; «ежели» – вместо если; «токмо» – вместо «жилье» (СР. «Капитанская дочка», в гл. «Вожатый»); «достальное» вместо «остальное» (см. «Выстрел») и т.п., как на исключительную особенность его языка, они еще были обычными в языке его времени.

Напротив, при недостаточном знании особенностей общенародного языка эпохи, нетрудно принять индивидуальное в языке и стиле писателя за обычное, общее только потому, что эта особенность языка и стиля писателя с течением времени укоренилась в общем языке и в стилистических нормах позднейшей литературы. Так, наше внимание, пожалуй, и не обратило бы на себя обращение Руслана «Молчи, пустая голова» и подобные случаи смелого введения простой речи в поэму, если бы нам не известна была та сильнейшая реакция, которая последовала на это со стороны критика-консерватора в «Вестнике Европы».

И мы можем не придать особого значению выражению Салтыкова-Щедрина «сидеть между двух стульев», метко сатирически

характеризовавшему позицию в политической борьбе дворянско-буржуазного либерализма, потому что оно стало обычным в нашей фразеологии для обозначения беспринципного половинчатого поведения вообще. А между тем оно представляет собой фразеологический неологизм великого сатирика, тесно связанный с характерными приемами его писательского стиля. Вместе с тем, при анализе стиля писателя, нужно показать закономерность его основных признаков, его обусловленность конкретными идейно-художественными задачами, стоящими перед данным писателем. Было бы неправильно ограничиться при анализе абстрактно-односторонними и субъективными оценками характерных особенностей его стиля.

Возьмем пример из области стилистического синтаксиса русской классической прозы XIX в. Известно, например, то предпочтение простым предложениям с небольшим количеством отдельных членов, которые так часто выступают в прозе Пушкина. Мы хвалим Пушкина в связи с этим за простоту, лаконизм и динамичной синтаксиса его прозы. Это неоднократно любили отмечать в синтаксисе пушкинской прозы и писатели-реалисты XIX в., например, Л. Толстой. Но, вместе с тем, синтаксис Льва Толстого, не менее замечательный и глубоко оправданный, тяготел, как известно, к развернутому периоду, довольно сложному по своей структуре, хотя и очень логически отточенному и ясному. А.П. Чехов говорил по данному поводу: «Эти периоды (в произведениях Л. Толстого) производят впечатление силы».

Было бы неправильным абстрактное противопоставление одной синтаксической структуры другой, одной писательской манеры другой. Напротив, можно подчеркнуть, что склонность к короткому, простому предложению в прозе Пушкина, и склонность к большому и сложному периоду в прозе Л. Толстого, была закономерной и оказалась связанной с их особым стилем, с различной художественной устремленностью их.

Синтаксис пушкинской прозы формировался в борьбе со сложной и запутанной структурной фразы в старой прозе, с мало динамичными, слишком заглаженными и схематизированными периодами карамзинистов, с обилием разных субъективно-осложняющих восприятие действительности подробностей в вводных элементах во фразе романтиков. Пушкин-реалист противопоставил этому простое сжатое предложение прозрачной структуры, с минимальным вводом в него разных второстепенных элементов, определений, обстоятельств и т.д. На первый план выдвигалась смена, движения в действительности различных объективно существующих явлений и действий.

В центре внимания Л. Толстого стоит глубокий и развернутый анализ сложных переживаний действующих лиц, настроенный на показ связей и противоречий между отдельными явлениями жизни и внутренним миром героев. Безусловно, это связано и с особым у него вниманием к сложному предложению, с различными наглядными способами выражения логической связи между отдельными понятиями в общем развитии мысли.

Так, избегая вульгаризации в понимании стилистических и языковых явлений и поверхностного отождествления с их идеологическими категориями, нужно стремиться показать обусловленность выбора тех или иных элементов языка в творчестве писателя.

При изучении особого словесно-художественного стиля писателя нельзя забывать и еще об одном обстоятельстве – о том, что этот стиль и в рамках творчества крупного писателя, имевшего возможность развернуть свои творческие силы, не оказывается вполне единым и равным себе на разных этапах литературной деятельности писателя. Вспомним о существующих различиях в стиле Пушкина, и, в соответствии с этим, в выборе им и опоре его на определенные элементы общенародного языка и т.д., в лицейский период его творчества, в начале 20-х гг. и в середине 20-х гг. Представление о стиле Пушкина прежде всего связывается для нас с представлением о стиле зрелого Пушкина-реалиста, с представлением о стиле Пушкина 20-30-х гг.

Тообщее, что характеризует стиль и язык Пушкина, не заслоняет различий его стиля на разных этапах его деятельности. То же следует сказать и о различиях в стиле раннего и зрелого Чехова и ряда других писателей. Эту сторону дела не мешает подчеркнуть на уроках литературы при изучении творчества писателя, чтобы показать, что достижение им вершин стилистического мастерства было связано с неуклонным творческим ростом, с общим развитием художественного метода, с углублением его мировоззрения, с настойчивой и непрерывной работой над языком и стилем.

Наконец, неравновелики, при всей их связанности, и понятия общего словесно-художественного стиля писателя и его произведений. Здесь мы сталкиваемся с тем, что определенные стилистические приемы обусловлены также обращением писателя к определенным жанрам, определенным темам, к различным способам решения одной и той же темы. Этого нельзя забывать при анализе стиля и языка отдельного произведения, так же, как нельзя забывать и того, что включение различных тем, последовательное обнаружение в теме различных ее сторон и конкретное развитие темы в рамках общего художественного замысла предполагает многообразие изобразительных и выразительных и выразительных средств и в пределах одного произведения. Возьмем в качестве примера «Арапа Петра Великого». Пушкин, как никто другой, умел находить формы языка, наиболее созвучные каждой затронутой им теме. Этому умению выбрать в каждом частном случае наиболее убедительные языковые формы не уступало другое качество его, как художника – добиваться гармоничного сочетания этих различных средств в общем художественном целом.

Первая глава повести посвящена описанию жизни Ибрагима в Париже, Истории его романа с блестящей графиней Д. и характеристике светского французского общества времен регенства. Насколько суховатый стиль вводного абзаца, затрагивающего предысторию парижского пребывания Ибрагима, сменяется красочным описанием парижской светской жизни;

здесь Пушкин очень тактично и убедительно пользуется некоторыми чертами перифрастического, галантного. Напряженно-метафорического стиля выражения, вообще чуждого его стилю: например, такие выражения, как, «женщины царствовали, но уже не требовали обожания», «Проказы герцога Ришелье, Алкивиада новейших Афин, принадлежат истории», «Сладостное внимание женщин, почти единственная цель наших усилий, не только не радовала его, но даже исполняло горечью и негодованием» и т.п. То же и при описании романа графини Д.: «Обнаруживалось следствие неосторожной любви. Графиня с отчаянием объявила Ибрагиму, что она брюхата». Эту последнюю фразу, слишком прозрачную и грубоватую, Пушкин выбрасывает, так же как меняет слишком моралистическо-осуждающий эпитет «беззаконная любовь» на более мягкий и поэтически-неопределенный. Этот стиль решительно меняется в петербургских сценах повести. В них стиль то величественен, когда возникает образ Петра на фоне воздвигающегося Петербурга (ср. «Никто в ласковом и гостеприимном хозяине не мог бы подозревать героя полтавского, могучего и грозного преобразователя России»); Лишь мимоходом выступают отголоски перифрастически-галантного и вообще внешне живописного стиля первой главы, когда являются воспоминания Ибрагима о парижской жизни (ср. в конце II главы: «В сем расположении духа он лег в приготовленную для него походную кровать, и тогда привычное сновидение перенесло его в дальний Париж в объятия милой графини»).

Интересные и беглые штрихи языковой исторической стилизации, введенные Пушкиным в сцену ассамблеи (ср. характерный и стилизованный язык «господина с букетом» – церемоний местера ассамблеи). В последних главах – в характеристике Наташи, ее отношении к Ибрагиму, ее тоски по Валериану – повествование принимает все более интимно-лирический и серьезный характер, чуждаясь и блестящих перифраз и резко просторечия. Так в рамках одного произведения, в зависимости от его конкретного назначения, от его основной темы и ее различного варьирования, мы находим различные черты стиля в их переплетении и подчинении основному замыслу, в их известной взаимосвязи.

Нельзя не учитывать также и жанровых особенностей произведения: и сейчас еще и стили прозы и поэзии, несмотря на их все большее сближение со времени Пушкина, имеют свои специфические особенности; особые проблемы выдвигает изучение языка драматургии и т.д. Важно учитывать и различие стилистических форм авторской и прямой речи в рамках повествования, точно так же, как и своеобразие различных переходных форм так называемой «не собственно прямой речи» (различные проявления стилизации речи в пределах произведения, ср. например, особое положение в стиле «Мертвых душ», «Повести о капитане Копейкине» и т.п.).

У всякого выдающегося писателя, мастера художественного слова, волнующие его идеи и образы и форма их языкового выражения органически слиты и неразрывны. В процессе вдумчивого анализа произведения это

неразрывная связь выявляется на каждом шагу. Проникновение в идейный замысел произведения позволяет понять своеобразие художественного мастерства писателя, закономерность появления избранных им языковых форм. Сосредоточенное внимание к стилистическим особенностям произведения, ко всем изгибам его выразительной речи помогает глубже понять идею произведения, схватить основную мысль автора в ее развитии и, характеризуя ее оттенки, помогает не пропустить важных, хотя и не бросающихся в глаза при поверхностном чтении подробностей в раскрытии основной темы [5; 6].

Список использованной литературы

1. Хмарский И.Д. О приемах анализа литературного произведения в старших классах. // Литература в школе. – М.: 1989. №4.
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – М.: Рольф, 2012.
3. Пленкин Н.А. Стилистика русского языка в старших классах. – М., 1988. – 197 с.
4. Рождественский Ю.В. Общая филология. – М.: Просвещение, 2006.
5. Виноградов В.В. Избранные труды. Языки стиль писателей от Карамзина до Гоголя. – М.: Наука. 1990.
6. Земская Е.А. Русская разговорная речь: Лингвистический анализ, проблемы обучения. – М., 1987.

БАТА ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джумабаева А.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор Боранбаев С.Р.

Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматриваются этнолингвистические особенности лексического значения «бата» (пожелание).

Қазақтың магиялық фольклорының ерекше бір жанры бата (бата өлеңдері, бата сөздері). Бата да магиялық фольклордың басқа жанрлары сияқты сөз күдіретіне негізделген тілек, вербальдық магиялық бір түрі. «Баталы сөз – аталы сөз» дейді қазақта. «Қазақ әдебиеті» энциклопедиясында «бата» сөзіне мынадай түсініктеме берілген: «Бата арабтың «фатиха» сөзінен туындаған – алғыс, ризашылық тілек» [1,156б.]. Н.А.Кисляковтың түсіндіруінше: «Сам термин «бата» есть вариант слова «пата», которое в тюркских языках в свою очередь заменило «фата», происходящее от арабского «фатиха» (молитва; первая сура Корана – букв. «открывающая») [2,154б.].

Б.Ш.Абылқасымовтың пікірінше: «Алғыс – исконно тюркское название благопожеланий, тогда как «бата» заимствовано у арабского «фатиха» (молитва) [3,424б.]. Б.Уахатов батаны қазақ өлендерінің магиялық функциясы бар түріне жатқызады және басқа да түркі халықтарында кездесетінін көрсетеді: «Одной из разновидностей казахских песен, связанных с верой в магическую силу художественного слова, является «бата сөз» - благопожелание.

Вера в то, что посредством художественного слова можно призвать благо и счастье, породила обычай произносить благопожелания. Благопожелание, т.е. бата-тілек, существует и у других тюркских народов-киргизов, карачаевцев, татар, уигуров, алтайцев – и называется «алғыс», «тэлеклэр».

По старинной народной традиции алкыш произносят аксакалы, т.е. мудрые старцы, при вступлении невесты в дом жениха, при отправлении человека в далекий путь; адресуются бата и новорожденным. Общность функции, содержание и неизменяемость словесных формул бата позволяет назвать его общетюркским термином – алгыс. Это обуславливается и необходимостью создания единой терминологии в тюркской фольклористике» [4,231б.].

Қазақ баталарының түр-түрлері адам өмірінің көптеген елеулі сәттеріне, кезеңдеріне, тұрмыстіршілігіне, шаруашылығына арналған. Мәселен, қазақ отбасында жаңа туған нәрестенің шілдеханасын өткізеді, бейкке салу, қырқынан шығару, сүндет тойы т.б. ғұрыптық салттарды жасайды. Осындай этномәдени, әлеуметтік маңызы жоғары ғұрып-салттарда тілек-баталар айтылады.

Жас нәрестені дүниеге әкелген әйел аяқ-қолын бауырына алып, өзіне-өзі келген соң, әдетте той жасалады, ақсақалдар жас нәрестеге арнап бата береді:

Әмин десең, міне, бата,
Қолдасын Қыдыр ата.
Қызырың қияласын,
Періштең ұяласын.
Балаға бақ берсін,
Кетпес ырыс, кең пейіл берсін,
Бас берсін, өмірі ұзақ жас берсін.
Ел шеті жаусыз болсын,
Ел іші даусыз болсын,
Баланың өрісі көпті,
Қонысы құтты болсын.
Жұлдызы жарқырап.
Аспаны ашық болсын,
Бейбітшілік боп ел іргесі,
Болып жасы ұзақ, көп,
Әрқашан жүрегі қуанышты болсын.

Немесе:

Азамат болып ер жетсін,
Ақсақал болып төрлетсін.
Азамат болып көрікті,
Ғұмыры болсын берікті.
Азамат болсын ардақты
Мінезі болсын салмақты,
Өнері болсын жан-жақты.
Осы айтылғандардың бәрі қабыл болып,
Алла берсін зор бақты
(Құрманбай Боктықов, 1924ж.т.) [5,120-121беттер]

Баланы атқа мінгізу салтында да бата беріледі. «Баланы атқа мінгізу сыбағасы шабандоз, саңлақ жігіттердің бірінің үлесіне тиетін. Баланы атқа мінгізіп, аяғын тепкішекке сұғып, белін айналдыра жұқа көрпешеммен орап, қолтырмаш ағаштармен денесін ауыртпайтындай етіп тартып танады. Осы тұста той-думанға жинаған топтың ішінен біреу шығып:

Мықтап тарт ошамайдың қолтырмашын,
Жас бала жол үстінде болдырмасын,-

Деп дауыстайды. Ат үстіндегі бала алақанын жайып, ауылдың батагөй ақсақалдарынан бата сұрайды. Ақсақал былайша бата береді:

Асқар – асқар таудан өт,
Ағыны қатты судан өт.
Ит тұмсығы батпайтын,
Іргесі бітеу нудан өт.
Айдын шалқар көлден өт,
Жеті ықылым елден өт.
Құс қанатын талдырған,
Қу мекиен шөлден өт.
Жолсыз жерден жол баста,
Жаугершілік болса, қол баста,
Сәйгүлігің сай болсын,
Тілегенім осы осы әу баста,
Әумин, аллаһу әкпәр!

(А.Ө.Ж.И.Шығыс Қазақстан, 1988)

Бата беріліп болған соң, баланың сол қолына ат тізгінін, оң қолына камшы ұстатады. Шашу шашылып, тілектер айтылады. Баланы атқа мінгізетін жігіт атқа отырып, көрші-қолаң, ауылды аралатады» [6,206б.].

Қазақтың көптеген баталары күн көрістің басты көзі, шаруашылығының негізі-төрт-түлікпен, үй малымен байланысты қалыптасқан. «Халқымыздың отбасылық ғұрыптарындағы адамға айтылар ең жақсы тілекте мал-дүниенің рызығын ұл-қыздың қызығына теңеген. Айталық дастарқан батасын» әуелі құданың ырзалығына, екінші тәубаның қабылдағанына, мал-бастың берекетіне арнайды. Сондай-ақ «белдеуден ат, бастан бақ кетпесін, көгендерің бұршақты, көген көздерің оншақты болсын!»

немесе «алдыңғы етегіңді бала, артқы етегіңді мал бассын!» деген бата орнында жүретін жақсы тілектерде төрт түлік ең алдымен ескеріліп айтылады.

Дәстүрлі ас-тағамдар жүйесіндегі мінажат ету, құрбандық сипатындағы «керегап майлау», «қымыз мұрындық», «сіргежияр», «желі майлау «қағар)», «шашыратқы», «ат құйрығын майлау» қатары ғұрыптардан соң берілетін батада:

Қорғасын құдай телімнен,
Кетпесін бие желіңнен,
Сақ құлақтың сырынан қақа!
Сұмырайдың көзінен қақ!
Қымызыңыз көп болсын,
Келер жылы шұрқырып,
Мұнан да көп төл болсын!

Немесе:

Дастарқаның майлы болсын!
Желің құла дүзге жайылсын,
Өрісің сайлы, қонысың жайлы болсын!-

деп мал басының алсандығын нышандаған тілектер жиі қайталанады» [7,177б.].

дастарқан баталарына жататын баталарда малға қатысты тілектер айтылады: «Соғымын түйгін болсын!», «Бұйыртып жегізсін», «Соярын көбейсін», «Мал-басың алсан болсын!».

Соғым батасы соғымға арналған малды сояр алдында немесе соғым етінен жасалған, дастарқанға қойылған тағамды жер алдында айтылады:

Соғым қайырлы болсны,
Қазаның тоқ болсын,
Уайымың жоқ болсын.
Дастарқаның кең болсын,
Бала-шағаң көп болсын!
Бізге бергеннің есесін берсін,
Есе берсе, тәңірім,
Бірнешесін берсін!
Әумин! [1,87б.].

Қазақтарда қымыз батасы да болған: «Қымызды аяқшы құймас бұрын қымыз батасы беріеді:

Құйрығын сүйреткен бөріден сақта.
Құйрығын сүйреткен ұрыдан сақта.
Не тілеген тілеуін қабыл қыл!
Мұратын асыл қыл! Әумин» [8,254б.]

Қымызмұрындық бергенде де бата айтылады. Қымызмұрындық – алғашқы қымыз мерекесі: «Қыс бойы қымызды аңсап, сағынып шыққан ел қымыз мұрындықты нағыз мереке айналдырады. Бай ауылдар жылқы, орташа

ауқаттылар қой, енді біреулер тоқтысын сояды немесе қымыздың өзіне ғана шақырады. Той иесіне тілек, бата айтылады:

Жылқышы ата Қамбар,
Әр тілеуді құдай оңғар,
Биен көп болсын,
Қымыздың мол болсын.
Бала-шағаң аман-болсын,
Ағайының тату болсын,
Ауыз бірлігің мықты болсын,
Аллаһуақпар!» [9,211б.]

Төрт-түлік малға, көшпелі мал шаруашылығына қатысты көптеген қысқа ғана қайыратын бата орнына жүретін тілектер қазақтың магиялық фольклорында орын алған. Мәселен, «Сауар көбейсін; күзер көбейсін», «көш көлікті болсын! Қонған жерің жайлы болсын!», «Жаяр көбейсін!», «Бай бол, төрт түлікке сай бол», «малың көп болсын, өрісің кең болсын» т.б. «Қазақтың той-жиыны, қуанышқа жайылған дастарқаны батасыз болмаған. Бата сөзде дастарқан иесіне, сол үйдің шаңырағына небір жақсы тілектер айтылады. Мұның өзі үй иесіне ілтипат көрсету ғана емес, дәм-тұзды құрметтеудің үлкен нышаны деуге болады». [1,4б.]

Дастарқан баталарының мысалы ретінде төмендегідей баталарды келтіруге болады:

Ас бергенге бас берсін,
Өмірі ұзақ жас берсін.
Кетпес дәулет, кең пейіл
Қайырымды дос берсін
Немесе: Пейіліңе қонақжай
Бата берем, қолың жай:
Ақ жарылған жүрегің,
Қабыл болсын тілегің.
Бізге сойдың семіз той,
Төрт түлігің болсын сай.
Өсіп-өніп ұрпағың,
Төрт қиырға канат жай!

Дастарқан басында айтылатын тілектердің де қатары мол: «дастарқанға береке берсін», «қазаның оттан түспесін», «дастарқаның бай болсын», «дастарқаның тоқ болсын, уайым-қайғың жоқ болсын». Ж.Дәуренбеков «Беташар:Той-томалақ кітабы» жинағында мынадай бата келтірген:

Сұрасаң бата берйін,
Үстем болсын мерйің!
Ықыласпен қол жайып,
Ақ тілекті төгейін.
Дастарқаның мол болсын,
Абыройың зор болсын.
Көк жайлауды жайласаң,

Тай, құлынды байласаң,
Келін тұрсін керіліп
Салтанаты көрініп,
Сабаң толсын қымызға,
Шараң толсын уызға

Баланың тууылуына арналған той-томалақта әрине туылған нәрестеге, оның ата-анасына арнап бата айтылады:

Нәрестенің бауы берік болсын,
Ата-анасына серік болсын!
Азамат болып ер жетсін,
Ақсақал болып төрлетсін [10,111б.]

Немесе:

Талмайтын талап берсін,
Самғайтын қанат берсін.
Баянды бақыт берсін,
Ұзақ ғұмыр, тұрлаулы бақыт берсін.

Баланың тұғанынан бастап ер жеткенше бірнеше ғұрыптық-салттық кезеңнен өтеді, әр кезеңге ғұрыптық – салттық кезең өтеді, әр кезеңге байланысты өзіндік ғұрпы өткізіледі сол ғұрыпқа (кезеңге) байқатсысты баталар айтылады. Сондықтан да шілдехана батасы, тұсау кесер батасы, баланы атқа мінгізу батасы, тоқым қағар батасы, тіл ашар батасы, сүндетке отырғызу батасы т.б. бата түрлері бар.

Тұсау кесер батасында мынадай тілектер айтылады:

Қаз-қаз тұрған балаға
Бер десең, берейін бата:
Дарысын Қыдыр ата.
Қыдырың Қияласын,
Періштең ұяласын.
Құдайың жарылқасын,
Қызығың арылмасын [11,22б.]

Тоқым қағар ғұрпында мынадай тілек-бата айтылады:

Тойға отырған тұрын қара,
Ертең жігіт, бүгін бала,
Шап тайыңмен құйындатып,
Дүбірлесін байтақ дала.
Науырызда көңіл жай болсын.
Қораң толы қой болсын,
Күнде еліңде той болсын.
Шараң толы май болсын [12].

Сүндетке отырғызу ғұрпында жасалатын батада діни, яғни исламға қатысты лексикалық бірліктер міндетті түрде қолданылады, себебі сүндетке отырғызу дегеніміз мұсылмандыққа өтудің бір нышаны, рәсімі. Мәселен, сүндет тойда берілген батаның мәтінінде ислам дініне қатысты Мұхаммед, үмбет, шадияр, имам Ағзам сынды сөздер қолданылған:

Құдайдың құлымын дегейсін,
Мұхаммед үмбетімін дегейсін,
Шадияр досым дегейсін,
Имам Ағзамның қауымында қыл [13,177б.].

«Мұсылмандық сипаттағы» мәтінді мына төмендегі батадан (сүндетке отырғызу батасы) көре аламыз:

Қайырлы болсын сүндетің-
Мұсылмандық міндетің,
Бір құдайым оңдасын
Мұхамедтің үмбетін.
Қызыр болсын жолдасың
Періштелер қолдасын. [14,17б.].

қазақ этнографтары сүндетке отырғызу салтын былай сипаттайды: «Сүндетке отырғызу салты ашамайға мінгізу дәстүріне ұқсас өтеді.

Бата мен тілектің арасы да өте жақын, кейде оларды ажырату оңай емес, дегенмен тілек жанрындағы сөздер олең (шұмақ) ретінде бірнеше (немесе одан да көп) жолдардан тұрмайды – тілек бір ғана сөйлеммен айтылады және де адам өміріндегі көптеген сәттері мен, кезеңдерімен байланысты болып келеді. әрине, тілектердің де магиялық вербалдық функциясы бар – тілек белгелі бір мақсат орындалу үшін айтылады.

Тілектер айтылғанда әдетте солар орындалу үшін мақсатында мына тілектер айтылады: «Айтқаның келсін», «Тілегің періштенің құлағына шалынсын

Алғыс, бата, тілек лексикасының сипаты мен функциялары ұқсас, алайда әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктері бар; ал бәдік, арбау, бақсы сарындары лексикасының вербальдік магиялық функциялары өте жоғары және емшілік іс – әрекеттермен (кәсібімен) байланысты болып келеді

Ең бастысы – қазақ магиялық фольклоры сөздің магиялық құдіретіне, күшіне, сиқырына және қызметіне негізделген. Қазақ магиялық фольклорының осы ең басты ерекшелігі, өзгешелігі қазақ фольклорының басқа жанрларынан бөлектеп, өзіндік сипаттарына ие етіп тұр.

Пайдалынған әдебиеттер:

- 1.Н.Уәлиұлы. Бата – тілектер –Алматы: Қазақстан Желмая, 1991-105б.
- 2.Негимов С. Т.Қазиұлы. Ақ бата: Бата сөздер-Алматы: Жазушы, 1992-208б.
- 3.Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. – Қазақ халқының салт-дәстүрлері – Алматы: Рауан, 1994-224б.
- 4.Б.Хинаятұлы Қазақтардың төрт түлікке қатысты дәстүрлі барым, жосын-жоралғы, әдет-ғұрыптар//Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. Мақалалар жинағы-Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001-173-190беттер
5. қазақ әдебиеті. Энциклопедия – Алматы: Білік, 1999-752б.
- 6.Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана – Л.; Наука, 1969-240с.

7. Абылкасымов Б.Ш. О некоторых особенностях благопожелания//тюркология-88: Тез.докл. и сообщ. 5 Всесоюз. Тюрколог конферен – Фрунзе: наука, 1988.
8. Уахатов Б. Типологическое и особенное в казахской обрядовой поэзии//Фольклор, литература и история Востока – Ташкент, 1984.
9. Д.Ескекбаев. Шығыс Қазақстан облысы қазқтарының отбасылық әдет – ғұрыптары//Қазақтың әдет – ғұрыптары мен салт дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. Мақалалар жинағы – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001-117-130беттер.
10. А.У.Токтабаев. Қазақтың мал патшасы – жылқыға байланысты әдет – ғұрыптары мен наным сенімдері// Қазақтың әдет – ғұрыптары мен салт – дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. Мақалалар жинағы –Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001-201-211беттер.

«БӘДІК» ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАРЫ

Джумабаева А.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., доцент Керімбаев Е.Ә.

Шымкент университеті

Аннотация

В статье рассматриваются этнолингвистические особенности лексического значения «Бәдік»

Қазақтың белгілі «Алаш» қайраткері Х.Досмұхамедұлы бәдікті емшілік халық әдебиетінің бір түрі деп атаған: «Емшілік әдебиетке жататындар арасында «Бәдік деп аталатын түрі ерекше көзге түседі. Ауруды қоршаған бір топ ерке пен әйел түні бойы, а кейде күнімен де біресе тобымен, біресе жеке-жеке арнайы жыр-бәдік айтады» [1,93б.].

Х.Досмұхамедұлы бәдікті халықтық емшілік әдебиетінің, яғни фольклордың бір жанры ретінде түсінсе, кейбір зерттеушілер «бәдікті» мал ауруы ретінде қарастырады. Мәселен, С.Сейфуллин «бәдік» адамға не малға қатысты аурудың, індеттің «тәңіриесінің» аты десе, сол сияқты С.Мұқанов «бәдік» малға адамға тиетін аурудың құдайы, иесі – дейді.

Ал енді Ахмет Байтұрсынов өзінің «Қалып сөзі» деп аталатын мақаласында былай деп жазған: «Дерт көшіру. Малда болатын бәдік деген ауру ды, адамда болатын күлапсан деген ауруды қазақта өлеңмен емдеу бар; бәдік болған малды, күлапсан болған адамды ортаға ала қоршай отырып, қыз – бозбала жиылып, өлең айтып, «Көш! Көш!» деп, анда санда айқайлап қояды. Өлеңдері онша көркем болмайды. Ұйқасқаны болмаса, жай сөз сияқты көріксіздеу келеді. Бәдік пен күләпсан өлеңі бір мазмұнды болады.

Мысалдар: Айтамын айт дегеннен, айда күлап!

Жыландай сүйегі жоқ майда күлап!

Күләбі бұл баланың аяғында,

Болмаса аяғында, қайда күлап!

Күләпсан бұл баланың көзінде еді,
Көмеккей көзінде емес, безінде еді.
Бір қиял айтпаймын деп ойлап едім,
Бұл бала өлемін деп безілдеді.
Күләпсан, көшер болсаң, қалаға көш! Қаланың іші тола
шанаға көш!

Таппасаң онан жайлау, мен айтайын,
Қалада көзі шегір балаға көш!
Күлап құрғыр деген соң, күлап құрғыр!
Шоңқайып жол үстінде ома тұрғыр!
Жеріне ома тұрған жасыл түсіп,
Оқ өтіп, тас төбеңнен құдай ұрғыр!
Ұшына орамалдың түйдім тары,
Кетпейді жаз болса да таудың қары,
Кетпейді жаз болса да таудың қары.
Көш! Көш!-деп біз кетелік, жүр! Кетелік!
Күлаптың көшіп кетсін қалмай бәрі

(Жиенғали Жиғанынан)

А.Байтұрсынов. Ақ жол. Алматы, 1991-431

Жоғарыда келтірілген мәліметтер бойынша бәдік «малда болатын ауру», ал күлапсан адамда болатын ауру, осы екі дертті де сөзбен, яғни өлеңмен көшіруге болады. Ол үшін, яғни өлеңмен емдеу үшін «Бәдік болған малды, күлапсан болған адамды ортаға ала қоршай отырып, қыз-бозбала жиылып, өлең айтып, «Көш! Көш!» деп анда –санда айқайлап қояды». Ал Б.Уахатовтың дерек-мәліметтеріне қарасақ: «Бәдік. Адам баласына жау, қас күштер мен әр түрлі ауру, індет «иелерін» әсерлі, сырлы сөзбен көшіріп, көндіруге болады деген сенімнен шыққан өлең түрлерінің бірі – бәдік.

Бәдік те – арбау – байлау, бақсы өлеңдері секілді қазақтың емшілік кәсібіне байланысты туған. Сондықтан бәдікті жұрт тек мал ауырып, адам сырқаттанғанда, ғана айтады.

Бәдікті айтудағы негізгі мақсат – аурулыадамның иә малдың бойындағы кеселді қуалап, көшіру, сөйтіп оның дерт қыспағынан құтқарып, арылту болып табылады.

Халықтың ескілікті ұғым –нанымы бойынша әр аурудың өз иесі, тәңірісі бар, тілін тапсаң оны көшіріп, қондыруға да, аластауға да болады деп сенген.

Бәдік, бәдік деседі,
Бәдік желдей еседі,
Асқар-асқар тауларға
Ағыны қатты суларға
Айнала соққан құйынға
Ай, көш!-десе, көшеді» [2,159б.].

Б.Уахатовтың деректері бойынша, бәдік – адам, мал ауруларының «иелерін» көшіруге арналған, сөйтіп оларды (адам мен малды) дерттерінен құтқарып, арылту үшін қолданылатын өлеңдер. Бәдікпен адамды да малды

емдеген, яғни бәдік те – арбау – байлау, бақсы секілді қазақтың емшілік кәсібіне байланысты туған» (Б.Уахатов). Басқалап айтатын болсақ, бәдік – арбау – байлау, бақсы сарындары сияқты қазақтың вербальді магиялық бір түрі, яғни сөз (өлең) құдыретіне, күшіне, сиқырына негізделген емшілік мақсатында жүргізілетін тілдік (вербальдік) әрекеттердің ерекше бір формасы (қалыбы).

Бұл вербальдік магияның түрі, яғни бәдік аурудың (індеттің, сырқаттың) иесін (тәңір иесін) адамнана, малдан (олардың бойынан) қууға, көшіруге болады деген сенімнен туған, сондықтан бәдік айтушылар бәдік орындау барысында міндетті түрде («анда – санда») «Көш! Көш!» деген сөздерді айтады - ауру «иесіне» басқа жаққа (затқа жәнді немесе жәнсіз объектіге) көшуге бұйырады.

Ал енді бәдік вербальдік магиясын қандай ауру түрлеріне қолданады деген сұраққа жауап іздесек бір кезде зерттеушілер жинап жазып алған бәдік мәтіндеріне, сол зерттеушілердің пікір, деректеріне назар аударуымыз керек.

Алдымен, бәдікті мал аударуына және адам ауруларына қатысты қолданынылғанын ескеруіміз керек. Б.Уахатовтың көрсетуінше: «Қазақтың бұрыңғы ескілікті өмірінде бәдікті кез келген ауруға айта бермейтін болған. Мысалы:

От оттамай, су ішпей жата берсе,

Бәдік емей немене, бір кәдікті, -

Дегеніне қарағанда бәдік белгілі бір ауруға байланысты ғана айтылған» [2,161б.].

А.Байтұрсынов Тастанбеков Қуан деген азаматтың (информатордың) дерегі бойынша: «Қой малы айналма болса, «бәдік» дейді деген мәлімет айтқан [3,221б.]. Сонымен, «бәдік» деген сөз малдың (қойдың) айналма ауруының аты (атауы). Осындай мәліметті ХІХ ғасырдың өзінде орыс зерттеушісі А.Будагов келтірген: «Бәдік – болезнь скота, в которой он все кружится и ничего не ест (от нее лечат заклинанием: девицы аула поют песни и в них часто повторяют: көш, бәдік, көш. Тауға көш, Еділге көш – Прочь бадик! Прочь в горы, прочь в Волгу, прочь в Урал, прочь! Поверие гласит, что после этого скотина выздоравливает» [4,248б.].

Қазақ-орыс сөздігінде (Казахско-русский словарь Сост.Х.Махмудов, Г.Мусабаев. Алматы, 1989.с.75): Бәдік – вертячка (болезнь скота). Вертячка – тентек, делбе, айналма (малдың ауруы)» - делінген. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл сөзге мынадай анықтамалар берілген: «Бәдік, Делбе, айналма (мал ауруы). Бәдік малға, адамға жұғатын індет, айналма» [5,182б.].

Осы келтірілген деректерге қарасақ «бәдік» - сөзі малдың (қойдың) делбе, айналма, тентек» ауруларын аты (атауы). Сонымен қатар бұл сөздің (терминнің басқа да мағынасы (семагтикасы) бар.Мәселен, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл сөздің екінші мағынасы ретінде мынадай анықтама берілген: «Бәдік. 2.бәдік ауруына қарсы сиқыр, арбау нанымнан туған айтыс». «Бәдік» сөзінің осы екінші мағынасы арбау» сөзінің семантикасына жақын, яғни сәйкес келеді деп түсініуімізге болады. Бәдік

арбау сияқты сөз (өлең) вербальді магиясына, құдыретіне, күшіне, сиқырына негізделген қазақтың көнеден келе жатқан вербальдік (тілдік) магиясының бір түрі.

Осы мағынадағы бәдік (заговор) мал ауруларына да адам ауруларына да қолданылған. Негізінен бәдікпен мал ауруларын емдеген, алайда адамның бірнеше ауруларын емдегенде бәдікті қолданғаны жөнінде зерттеушілер келтірген деректер бар.

Сондай деректерді белгілі этнограф Әбубәкір Диваев Қалдырған: «Если у кого – либо на теле появятся парши или похожие на паршу мелкие болячки или кто одержим лихородкой, или же наконец, кто – либо подвергается укусу каракурта, а также если подвергнется какая – либо скотина болезни тентек или айлянчак, то привозят такого больного человека или скотину в заранее подготовленное место и укладывают на землю. После того вокруг больного рассаживаются девицы и молодые женщины, попарно одна против другой, а затем вокруг их садятся подростки и парни. Разместившись так, девицы начинают петь бедик» [6].

Ә.Диваев келтірген деректерге қарағанда бәдік адам ауруларына: тазқотыр, безгек, сыздауықты емдеуге және адамды улы жәндіктер шаққанда, сондай – ақ мал ауруларына: тентек, айналма сияқты дерттерге қарсы қолданылған.

Қарақалпақ бәдігінде:

Ақ терлік, қара терлік, терлік-терлік,

Мұсылманға бере көрме зор хәкерлік.

Малдың бәдік болғанын көріп едік,

Адам бәдік болғанын жаңа көрдік, - дегеніне қарағанда бәдік негізінен мал ауруларына арналған. Дегенмен, бәдік адамға қатысты дерттерді жазуға да қолданылған көрінеді.

XIX ғасырда этнограф А.Краснов Жетісі өңірінде жылан шаққан кісіні бәдікпен емделгенін көріп, сол бәдіктің мәтінін жазып алған:

Бәдік ауру

Тау басынан соғады қара дауыл.

Бәдік бастан

Жесір қатын жылайды балам жастан.

Бәдік кетіп барады Қырға таман

Жүген ала жүгірдім атқа таман.

Құдай ондап бәдікті қолға берсе,

Итере сал кәпірді отқа таман.

Ариядай,

Ақ серкенің мүйізі қарағайдай

Ау, бәдік, көш! [7,467б.].

Арбау өлеңдеріндегі қорқыту, үркіту, сескендіру сияқты әдістер бәдіктеде қолданылады. Мәселен, жоғарыда келтірілген бәдік мәтінінде у иесін, жыланды «жүгін ала жүгірдім атқа таман» деп жәәне отпен қорқытады.

Осы тараушаның басында Ахмет Байтұрсынов жазып алған «күләпсан өлеңі» деп атаған бәдік «күләпсан» деген адам ауруына қарсы қолданған көрінеді. Осы мәтіндегі «күл», «күләб», «күләпсан» сөздері ортағасырлардағы қыпшақ тілінде, қарақалпақ фольклорында, қырғыздар тілінде «күләпса» түрінде кездеседі [8,23б.].

Әсіресе «гулапсан» сөзі қарақалпақ бәдік өлеңдерінде көбірек қолданылады:

Гүл гула гулапсан гүл асқан-ды,
Гүлапсан қайдан келіп ұласқанды.
Кетерінде келгенде бұл гулапсан.
Шешесімен көрісіп жыласқан-ды.

Гүл гулапсан гүл емес пе,
Шешесі тұрған шеңгелге түнемес пе?
Кетерінде келгенде бұл гулапсан
Артына айналмастан жөнелмес пе?

Көшер болсаң көш!
Бәдік көшер ойға
Қос шашбау жараспай ма талма бойға

Қарақалпақ тілінде «гулапса» сөзі бетті, денені басып кететін қызыл дақ, бөртпе мағынада қолданылады. Мұндай қызыл дақ, бөртпелер дифтерия, скарлатина қызылша, қораса, қарамаық, қышыма сияқты аурулармен ауырғанда да пайда болады. Тәжік тілінде гулоф шон – халықтық медициналық термин, яғни бұл сөзбен қарамаық (ветряная оспа) деген ауруды атайды.

А.Байтұрсынов жариялаған «Күләпсан бәдігіндегі «күл», «күләб», күләпсан» сөздері жоғарыда аталған қызыл дақ, бөртпе болып көрінетін бірнеше түрлі (дифтерия, скарлатина, қызылша қорасан, қарамаық, қышыма секілді) ауруларға қатысты айтылатын сөздер болуы мүмкін. Зерттеушілердің пікірінше «бәдік» те «күләпсан» (гулапсан) сөздері атаулары ретінде қолданылған. Қазақта «Сүтке салған тарыдай бөрткен бәдік» - деген сөз содан қалған болу керек.»Очерки каракалпасского фольклора» деген кітапта Н.Жапақов былай деп жазған: «Бадиком» и «Гулапсаном» называли корь и др. заболвания, сопровождающиеся сыпью» [8,24б.].

Бәдік мақсаттарың бірі – дерті көшіру, яғни ауру немесе уланған (улы жәндік шаққан) адамды, айналма, тентек т.б. індеттерге шалдыққан малды жазу үшін ауруды (кеселді) түрлі объектілерге (нысандарға) көшіреді.

Бәдікті, яғни ауруды сонда кімге не неге көшіреді? Осы жәйтті байқау үшін мына бәдік мәтініне үңілейік:

Көшер болсаң, ай бәдік, жыланға көш!
Құйрығы жоқ, жалы жоқ құланға көш!
Жердің жүзін қаптаған тұманға көш!
Ай, көш!

Жұрқаға көш, ай бәдік, жұрқаға көш!
Құлан – киік жайлаған қырқаға көш!
Құлан киік жайлаған қырқаға көш!
Көш айласын білмесең мен айтайын,
Күресінен күл шашқан бұқаға көш!
Ай, көш!

Бұл бәдік өлеңінде (мәтінде) бәдікті (ауруды) «жыланға», «құйрығы жоқ, жалы жоқ құланға», «жердің жүзін қаптаған туманға», «жұрқаға», «құлан – киік жайлаған қарқаға», «бұқаға», «көш!» деп бұйырады бәдік айтушылар. Осы мәтінде бәдікті жанды (жылан, құлан, бұқа) және жансыз (табиғат) нысандарына объектілеріне көшіру көзделген.

Ауруды (дертті) көшіру нысандарының (объектілерінің) саны мен тізімін бұдан да ұлғайтуға болатынын мына бәдік мәтінінен байқауымызға болады:

Әу, бәдік, кетер болсаң тауларға көш,
Қызарған тау ішінде бауларға көш.
Таппасаң көшер жайлау мен айтайын,
Ат мініп арқыраған жауларға көш.
Әу, бәдік, көшер болсаң қияға көш,
Қайымсыз қирап жатқан мияға көш.
Таппасаң көшер жайлау мен айтайын,
Жартасқа жалғыз салған ұяға көш.
Әй, бәдік, көшпек болсаң жүргенге көш,
Жорытқан жорық іздеп сүргенге көш,
Таппасаң көшер жайлау мен айтайын,
Бүлінген бүлдіргесіз бүлгенге көш.
Әу, бәдік, көшер болсаң алысқа көш,
Жан баспас, құлан жортпас алысқа көш,
Таппасаң көшер жерді мен айтайын,
От жаққан ормандағы қашқынға көш
Әу, бәдік, көшер болсаң сайларға көш,
Мұқтажсыз, мұғадарсыз байларға көш.
Таппасаң көшер жайлар мен айтайын,
Қиғаш қас, қылымсыған қыздарға көш.

Бұл мәтінде бәдікті көшірулер ауруды (ауру) иесін «тауларға», «бауларға», «жауларға», «мияға», «ұяға», «сүргенге», «бүлгенге», «қашқынға», «сайларға», «байларға», «қыздарға», «көш» деп бұйырады немесе өтінеді.

Бәдік немес ауру (кесел, індет) жанды нәрсе (объект) ретінде суреттеледі және оған ақыл-есі бар адамға айтыландай бұйыру, өтіну, қорқыту сөздері бәдік айтушы тарапынан айтылады. Б.Абылқасымов: «Қазақ бәдіктеріндегі көшіру объектісі (бәдік) әдетте жанды нәрсе ретінде бейнеленеді – деп мына төмендегі жолдарды көрсеткен:

«Бәдік кетіп барады шатқа таман»,

«Бәдік кетіп барады өзекпенен»,
«Бәдік кетіп барады сайлауменен (сайлы жермен);
«Бәдік кетіп барады байға таман;
«Бәдік кетіп барады таудан асып»,
«Бәдік кетіп барады сусамырға»,
«Бәдік кетіп барады кең жазыққа»,
«Бәдік кетіп барады мекесіне»,
«Бәдік кетіп барады бұлағына»
«Бір бәдігім бар еді қамыста жүр,
Шақырсам да келмейді алыста жүр» т.с.с. [8,25-26беттер]

Бәдікке күш жұмсаймын деп оны бәдік айтушылар қорқытады, үркітеді, сескендіреді:

«Бәдік болсаң мен сені білер едім,
Ернін тесіп терекке ілер едім.
Ернін тесіп терекке іліп қойып,
Бір уақ тамашаға күлер едім»

«Бәдікті құдай оңдап қолға берсе,
Келместей ғып бір ағашқа таңайық та»

«Бәдікті құдай оңдап қолға берсе,
Төбелеп өлтірейік бәдікті біз»

Бәдік айтушылар жанды тұлға төбелеп өлтірейік бәдікті біз»

Бәдік айтушылар жанды тұлғаға білдіргендей бәдікке мынадай өтінішті де айтады:

«Бұма бәдік дегенде бұрма бәдік,
Бұралып босағада тұрма бәдік.
Бұралып босағада тұрсаң бәдік,
Көңдіне иесінің келер бәдік»

Сонымен біраз бәдік өлеңдерінде бәдіктің (аурудың ауру иесінің (тәңіриесінің) бейнесі белгісіз, көмески бірақ жанды, адам сөзін түсінетін, бәдік айтушылардан қорқатын, сескенетін, үрейленетін, адам ырқына көнетін бір тұлға ретінде сипатталады. Осындай бейнені біз бәдік мәтіндерінен көре, ұға аламыз. Ал бәдік өлеңдерінің кейбір жолдарынан бәдікті жын—шайтан бейнесінде тануға болады.

Мәселен:

Айтайын мен бәдікті бұрынғыдан,
Сайтанның қу бәдік те ізін қуған.

-

Бәдікті сіз де айттыңыз, біз де айтамыз.
Шайтанды көшірелік айдауменен.

-

Бәдік бастан, жаным – ау, бәдік бастан,
Жын-шайтан, неше айтамын аулақ қош деп.

-

Бұл бәдік көшер ме екен бидай берсек,
Бидайды табақ – табақ жинай берсек.
Шайтанның көшпесіне қоямыз ба,
Жабылып жан – жағына шулай берсек.

Бәдік өлеңдерінің магиялық қызметін, функциясын іске асыру үшін түрлі вербальдік айла – тәсілдер қолданылған. Біріншіден, магиялық, яғни дертті көшіру әрекетінің әсерін күшейту, молайту үшін бәдік сөздері өлең (тақпақ) формасында қолданылған, себебі белгілі бір әуен «ритм (үнемі қайталанатын) магиялық сиқырлы күшке ие – көптеген сакральды (киелі) және діни мәтіндер ритм, әуен негізінде құралған. Бәдіктің магиялық қызметін, әсерін күшейтетін тағы бір әдіс – белгілі бір сөзді (сөздердә) сан рет қайталау. сондай қайталау сөздеріне «көш! көш!», «бәдік – бәдік» «күлап-күлап» т.б. жатады. Белгілі бір сөздерді сан рет қайталау басқа да магиялық арбау мәтінде қолданылады. Мәселен, құрт шақыру, жылан немесе басқа улы жәндіктердің уын қайтаруғанда қара-құрт шаққанда; бәленгі, бүйі шаққанда айтылатын арбау мәтіндерінде «құрт-құрт», «кә-кә», «күйт-күйт», «кел-кел», «келді-келді», «шық-шық», «бүйі-бүйі», «жылан-жылан» т.б. сөздер жиі қайталаынады. Бұл вербальдік (тілдік) тәсіл адам денесінен немесе мал ағзасынан уды, дертті тезірек шығару үшін, дертті көшіру үшін қолданылған, сонымен қатар кейбір сөздер (атаулар, есімдер) зиянкес күштердің (аурулардың, жылан-жәндіктердің – олардың иелерінің) аттары болуы әбден мүмкін: Арбаушы, бәдік айтушылар сол аттарды (есімдерді) табуы тиіс.

Сондай – ақ, арбау және бәдік өлеңдерін (әсіресе бәдік өлеңдері орындалғанда) айтқанда арбаушылар, бәдік айтушылар шулап айтатын болған. Сәкен Сейфуллиннің мәлімдеуінше: «Адам ауырса, яки мал ауырса, әйел- еркек жиналып, ауырған малды қамап алып, екі – екіден қосылып, шулап өлең айтады. Өлең айтқанда ауру «иесін» қорқытып, жын ойнағандай қылып айтады.

Бәдікте мынадай өлең жолдары бар:
Шайтанның көшпесіне қоямыз ба
Жабылып жан – жағынан шулай берсек

Ауру иелерін және де басқа зиянкес күштерді қорқытып қуу үшін шулап, қолдарына бұтақ, қару, қанжар, пышақ, қылыш, шықпар- сойыл ұстап дерт-ауру, улы жәндіктер тәңір – иелерін адам мен малдан көшірген. Мұндай ғұрып (ритуал) көптеген әлем халықтарында болған көрінеді. Мәселен, Жаңа Британия жұрты ағаш бутақтарымен, келдектермен қаруланып, түнде далаға шығып, жан – жағын ұрғылап, шулап таң атқанша сиқырлы зиянкес күштерді қуған. Ал батыс Африкада эпидемиялар кездерінде сондағы елдер сойыл, шоқпарлармен түн ішінде шулап үйлерін сабалаған. Орыс деревняларында «опахивание» деп аталатын ғұрпында мал ауруларын қайтару үшін түнде картамыс әйелдер мен қыздар әбден шулаған [9].

Өте ерте замандарда дертті көшіру ғұрпыларында сабалау жорасы да болған көрінеді, яғни қолдағы қарумен: бұтақ, келдек, сойыл, шоқпар,

қанжар, қылыш т.б. қаскөй күш иелерін ұрған, шапқан, сабаған. Осы жораның айғағын бәдіктің мына жолдарынан байқауымызға болады:

Бәдікті біздер ұстап табайық та,
Таба алмасақ аямастан сабайық та-

Немесе:

Бәдігімді ұстап бер қамаласып,
Шығайын сер құмардан сабаласып,

Дертті көшіру салтындағы сабау жорасы бақсы ойындарында сақталған, бақсы кеселді қуу үшін оны (ауру иесін және ауруды) қамшымен сабаған. Арбау және бәдікте вербальдік (тілдік) магиялықмен қатар, қабаттаса имитативтік және еліктеу магиясының (подражательная магия) жоралары қолданылған. Мәселен, мата жабу жорасы қазақ бәдігінде сақталған – бұл жора еліктеу магиясына (подражательная магия) жатады.

Мата жабу, жоралғысын ретінде бәдіктің мына жолдарын келтіруге болады:

Не болды бұл бәдікке жасыл жауып,
Біреуін біреуінен асық жауып.

Немесе:

Не болды бұл бәдікке қызыл жауып,
Біреуі біреуінен ұзын жауып.

Немесе:

Бұл кезде басына қызыл шырқат бүркенген.

Қазақ бәдігінде дертті үш түрлі нысандарға көшірген: 1. адамға (адам денесінің мүшелеріне), 2. Жан-жануарларға, 3. жансыз заттарға. Осы көшіру жолдарының бәрі бәдік мәтіндерінде көрсетілген, яғни лексикалық айғағы, деректері бар.

Басқа адамға және оның дене мүшелеріне көшіру: «қу қыздарға», «балалардың құлағына», «қыздың бүйрегіне», «жігіттің таңдайына», «жігіттің еңкейетін беліне», «қыздардың кесте тіккен қолына», «қыздардың сүрме қойыған қолына», «жігіттің сарап тұрған тіліне», «шекесіне», «жағына», «тіліне», «мойынына», «ұрысқақ бәйбіше мен тоқалға, - «Бухар мен Үргеніштің сартына; «табанына», «мықынына», «бетіне», «мұртына», «жарына», «молдаға», «байларға» «ұстаға» т.б.

Жан – жануарға көшіру лексикасында мына жан – жануарлардың атаулары айтылады: «Бөрі», «теке», «нар», «жылан», «марқа», тұсақ», «інген», «ит», «құндыз», «өгіз», «бесті тай» т.б.

Жансыз заттарға және табиғат объектілеріне көшіру лексикасындағы атаулар: «бұлақ», «келі», «меке», «арша», «жиде», «Арқа», «таулар», «ине», қия», «мия», «баулар», «айна», бүрген», «саз», «жұлдыз», «қазы» «ағаш», «ағаштың гүлі», «боз үйдің көлеңкелі арты» «тәшкеннің даңғыраған жолы» т.б.

Пайдалынған әдебиеттер:

1. Н. Уәлиұлы. Бата – тілектер – Алматы: Қазақстан Желмая, 1991-105б.

- 2.Негимов С. Т.Қазіулы. Ақ бата: Бата сөздер-Алматы: Жазушы, 1992-208б.
- 3.Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. – Қазақ халқының салт-дәстүрлері – Алматы: Рауан, 1994-224б.
- 4.Б.Хинаятұлы Қазақтардың төрт түлікке қатысты дәстүрлі барым, жосын-жоралғы, әдет-ғұрыптар//Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. Мақалалар жинағы-Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001-173-190беттер
5. қазақ әдебиеті. Энциклопедия – Алматы: Білік, 1999-752б.

СОПОСТАВЛЕНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ КАК ПРИЕМ РАЗВИТИЯ РЕЧИ

Султанбекқызы А.
Еспулатова С.Н.
Шымкентский университет

Аннотация

В этой статье рассматривается сопоставление синтаксических синонимов как прием развития речи

Изучение синтаксиса и пунктуации имеют свои особенности: повторение и углубление сведений о простом и сложном предложении направлено на решение коммуникативных задач – на использование этих единиц в текстах разных стилей и выяснение возможностей их синонимической замены.

Чтобы студенты осознали синонимические отношения между односоставными и двусоставными предложениями необходимо прежде всего повторить сведения о видах односоставных предложений, их возможностях передать смысловые, стилистические и экспрессивные оттенки значений.

Например:

1. Мне не спится (односост.) – Я не сплю.(двусост.).
2. Теплый вечер (односост) – Будет теплый вечер.

В двусоставном предложении содержится сообщение о факте, а односоставное несет добавочную информацию, усиливая значения одного из главных членов:

1. Пробежал легкий ветерок. Наступает вечер. В поле стоит тишина.
2. Легкий ветерок. Вечереет. Тихо в поле.

Прием замены и сравнения одной синтаксической конструкции с другой создает их особую выразительность в художественном тексте.

Сравнение двусоставных предложении с неопределенно-личными позволяет выявить особенность последних, - внимание в них сосредоточено не на действующем лице, а на самом действии:

Очень полезную для здоровья клюкву люди собирают поздней осенью, -
Очень полезная для здоровья клюква собирается осенью.

Обобщенно-личное значение односоставных конструкций ярко проявляется в пословицах: действие представлено как часто повторяющееся без акцента на

том, кто его совершает. Студентам предлагается сравнить русские и казахские пословицы по общему значению, грамматической структуре и сделать вывод об их синонимичности не только на грамматическом, но и на лексическом уровне:

Что посеешь, то и пожнешь.

Дашь – получишь.

Особое место занимает работа над стилистическими возможностями безличных предложений, которые используются во всех стилях речи, но с разными функциями. Они широко представлены в художественном стиле при описании явлений природы, чувств, состояния человека:

Еще морозно, но в воздухе уже веет весной.

Днем каплет с распаренных на солнце крыш, ночью подмерзает тонким ледком чуть оттаявшую землю.

Приятно видеть последний снег и дышать весенним воздухом.

В деловом стиле безличные предложения употребляются в значении долженствования, желательности:

Необходимо дать представление о методе пределов, рассмотреть задачу, которая не может быть решена методами элементарной математики.

Полезно провести сравнение неопределенно-личного и безличного предложений (типа: На вечере много говорилось о музыке).

Таким образом, сопоставительный анализ односоставных и двусоставных предложений подводит студентов к интересной и трудной проблеме – классификации членов предложения по совокупности формального и семантического признаков.

Назывные (номинативные) предложения также широко используются в художественном стиле речи, так как им свойственна смысловая емкость, картинность, выразительность, наглядность, живость изображения.

1. Зимний лес. Синие тени от деревьев. Торжественное и чуткое безмолвие.

2. Зимний лес уснул. От деревьев протянулись синие тени. Наступило торжественное и чуткое безмолвие. Цель сравнения данных синонимичных предложений становится не только их грамматическая основа, но и глубина смыслового содержания назывных предложений.

Повторение сложноподчиненных предложений с разными придаточными дает возможность сопоставляет синонимичные синтаксические конструкции – определительное придаточное и причастный оборот, обстоятельственное придаточное и деепричастный оборот. Сопоставление или замена синонимичных конструкции – простого предложения, осложненного причастным или деепричастным оборотах, и сложного с придаточным определительным или обстоятельственным – требует повторения глагола, прилагательного, наречия, причастия и деепричастия, а также условий их обособления.

После повторения особенностей осложненных предложений проводится работа по трансформации их в сложноподчиненные.

Сравнивая простое предложение, осложненное причастным оборотом, со сложноподчиненным предложением с придаточным определительным, студенты должны убедиться, что причастие – это более краткая, лаконичная форма выражения мысли по сравнению с соотносительной конструкцией. Причастия употребляются во всех стилях в том числе и в художественной речи, но в каждом из них они имеют свои особенности.

1. Сухие листья, облетевшие с берез и осин, шуршали под ногами. – Сухие листья, которые облетели с берез и осин, шуршали по ногам.
2. Я не спал и слушал треск, доносившийся из сада. – Я не спал и слушал треск, который доносился из сада.

Простое предложение с причастным оборотом более характерно для книжной речи, а сложноподчиненные для разговорной.

Преобразуя сложноподчиненные предложения в простое с деепричастным оборотом, учащиеся делают вывод о синонимичности деепричастного оборота придаточному обстоятельству и отмечают при этом их различия: деепричастный оборот динамичен, подвижен, лаконичен, с его помощью легче выразить, уточнить смысл и передать экспрессию, особенно в художественной речи. Придаточное обстоятельство, в отличие от него, более медлительно и однозначно.

Река, которая набегала на каменистый берег, неслась куда-то – Река, набегая на каменистый берег, неслась куда-то.

Смысловые отношения между частями сложного предложения, средства связи между ними и виды бессоюзного сложного предложения уже известны студентам. Основным упражнением при этом является сравнение синонимичных структур – сложносочиненных и сложноподчиненных предложений с бессоюзными с одним лексическим составом:

1. Пройдет зима холодная,
И настанут дни весенние.-
Пройдет зима холодная –
Настанут дни весенние.
2. Я оглянулся и увидел, что
Над степью повисло огромное
Сизое облако. – Я оглянулся и увидел:
Над степью повисло огромное сизое облако.

Сравнение синонимичных конструкций позволяет сделать вывод, что бессоюзная связь в сложном предложении придает изображению более динамичный и выразительный характер, обладает большей смысловой емкостью и относительной легкостью. Благодаря им в отрывке из стихотворения А.Ахматовой «Старый портрет» - студенты делают вывод о большой выразительности бессоюзных предложений, каждое из которых передает целую гамму чувств, переживаний, раздумий поэта:

Сжала тебя золотистым овалом
узкая старая рама;
негр за тобой с голубым опахалом,

стройная белая дама.

Тонки по-девичьи нежные плечи,
Смотришь надменно, упрямо;
Тускло мерцают высокие свечи,
Словно в преддверии храма.

Интересно обратить внимание учащихся на пунктуационное оформление бессоюзных предложений: более самостоятельные в смысловом отношении части разделены точкой с запятой.

Таким образом, повторение сведений по синтаксису и пунктуации ставит целью прежде всего выработку умения целесообразно использовать синтаксические конструкции в зависимости от стиля речи. Методика работы по этим разделам строится в соответствии с принципами поисковой интеллектуальной деятельности, формируя у студентов умение внимательно относиться к выбору конструкций для речевого высказывания. К развивающим средствам обучения относятся следующие упражнения:

1. Лингвистическое наблюдение.

Цель его – анализ синтаксических структур разного вида и особенностей их функционирования в тексте.

2. Лингвистический эксперимент, в основе которого – приемы сопоставления, сравнения, трансформация, простых и сложных предложений. Цель упражнения – самостоятельное наблюдение над единицами языка и выводы.

3. Синтаксический разбор, осуществляемый на разных этапах изучения раздела с разными целями и в разной форме (полный, частичный, устный, письменный, графический).

4. Поисковые задания, цель которых – сформировать лингвистические знания методом аналогии, беседы, языкового анализа.

5. Творческие упражнения развивающего характера: конструирование (моделирование), распространение, вставка слов в предложение: моделирование текста, частей текста; сочинения – миниатюры.

6. Упражнения – игры, направленные на развитие лингвистической догадки, интуиции.

7. Конструирование таблиц, опорных конспектов, помогающих развивать нестандартное мышление, интеллектуальную гибкость сообразительность.

- 8. Моделирование графических схем, составление по схемам синонимичных конструкций.

Список использованных источников:

1. Павлова Т.В., Адскова «Творительный падеж. Русский язык: научный стиль. Работа с текстом»: Учебное пособие для студентов специальностей 5В070800 «Нефтегазовое дело», 5В072100 «Химическая технология

органических веществ», 5B070600 «Геология и разведка месторождений полезных ископаемых»/Т.В. Павлова, Творительный падеж Адскова. Алматы: КазНИТУ имени К. И. Сатпаева, 2016. – 163 с.:

2. Русский язык и культура речи: учебник / под ред. В. И. Максимова, А. В. Голубевой. СПб., 2010.

3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Русский язык и культура речи.

4. Абдыкулова К.Е., Ким Г.В., Павленко В.К. Русский язык. Практический курс русского языка. Учебное пособие. Алматы: Санат, 1995-2008с.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

А.О. Шимчук

*Научный руководитель – Е.В. Югай, преподаватель
Навоийский государственный педагогический институт,
г. Навои, Республика Узбекистан*

Аннотация

В статье рассматриваются основные принципы обучения английскому языку, эффективность и методы при изучении иностранного языка, подходы при освоении учебного материала.

Ключевые слова: английский язык, методический принцип, аудирование, материал, грамматика, общедидактические принципы.

В труде учителя есть вдохновение, которое основано на четком знании определенных правил и умения выполнять определенные действия. Иначе говоря, мастерство учителя немислимо без знания технологии проведения урока. В применении к обучению иностранным языкам впервые в методике вопрос о технологии подняла Г.В. Рогова: «Технология обучения, – писала она, – это наука техники обучения, это знание того, как обучать». [2,15] Рогова Г.В. включает в технологию следующие умения:

- рационально использовать время,
- адекватно выбирать приемы,
- правильно выполнять упражнения,
- использовать раздаточный материал, картины,
- ТСО,
- пользоваться индивидуальной, парной, групповой и хоровой формами работы.

Без перечисленных умений преподавателю нечего ждать «производительности» от своего труда.

Стимулирование положительного отношения студентов к обучению, формирование у них познавательных интересов, потребности в знаниях, является одним из важных дидактических принципов. Обучение, лишённое всякого интереса и взятое только силой принуждения, убивает в студенте

охоту к нему. Для того, чтобы подготовить студентов к занятиям по английскому языку и привить им интерес к этому предмету, необходимо уже в конце учебного года знакомиться с первокурсниками, организовывать для них экскурсию в оформленную лингафонной аппаратурой аудиторию, знакомить с некоторыми сведениями из истории Великобритании, США, Австралии. Заинтересованность студентов в изучении английского языка – это задача стоит перед преподавателем уже на первом занятии. В ходе беседы «Для чего мы изучаем иностранные языки?», необходимо объяснять обучающимся, что есть средство общения людей, что в мире существует более 5 тысяч языков, рассказывать о полиглотах. На дальнейших занятиях познакомить обучающихся с историей Великобритании, демонстрация флага страны и других наглядных пособий. Студенты будут знать, что английский язык - является международным языком, на котором говорит и общается большая часть населения земного шара.

Важным остается вопрос обучения иностранному языку старших курсов. Необходимо привитие обучающимся умения самостоятельно работать. Одним из важнейших стимулов повышения интереса учащихся к иностранному языку являются межпредметные связи в процессе обучения. Иностранный язык соприкасается практически со всеми другими вузовскими дисциплинами и открывает путь учащимся к дополнительным знаниям истории, литературе. Это ставит перед преподавателем задачу научить обучающихся, пользоваться иностранным языком для пополнения своих знаний по другим предметам.

Важным средством, стимулирующим повышение интереса обучающихся к изучению иностранного языка, являются Олимпиады, викторины, предметные недели, инсценировки пьес, сказок. Надолго остаются в памяти студентов уроки, посвященные жизни замечательных людей («Шекспир», «Роберт Бернс», «Б. Бриттен», «Художники Гейнсборо и Тернер»). Особенно, если обучающиеся прослушивают на уроке отрывки музыкальных произведений, слушают стихи Бернса и сонеты Шекспира, песни и порой поют сами. (Например, песни «Битлз»).

Обучение английскому языку в педагогических вузах Узбекистана строится на определенных методических принципах, представляющих единую систему.[2,15]

Ведущим методическим принципом данной системы обучения английскому языку является принцип функциональности. Этот принцип заключается в том, что обучение аудированию, говорению и чтению проводится исходя из функционирования в процессе общения каждого вида речевой деятельности и каждого языкового общения.

Функциональный подход определяет важную черту данной системы обучения - коммуникативную направленность всего учебного процесса, что проявляется в организации языкового материала, в характере устно-речевых упражнений, в организации учебной работы на занятиях. С коммуникативностью связана и другая важная особенность данной системы

обучения английскому языку-ситуативная обусловленность устно-речевых упражнений. Овладение устной речью строится на ситуациях в пределах тем, предусмотренных вузовской программой.

Другим методическим принципом является устная основа обучения. Этим принципом, в частности, определяется последовательность включения языкового материала в учебный процесс, носящий комплексный характер: аудирование - говорение-чтение-письмо, которые связаны друг с другом. Языковой материал, предназначенный для употребления в устной речи, вначале усваивается устно, а затем уже включается в тексты для чтения. В силу этого принципа обучение чтению также строится на базе устной речи и на языковом материале, усвоенном в устной речи. Тексты в свою очередь используются для устной практики.

В начале первого года обучения предусматривается устный вводный курс длительностью в один семестр (первая половина учебного года), в течение которого осваивается в речи учащихся тот языковой материал, на котором начинается обучение чтению. Длительность устного вводного курса может быть сокращена, если обучающиеся за это время освоят произнесение английских звуков, овладеют устно структурами с лексикой, на которой строится обучение чтению слов с гласными в открытом и закрытом слогах, а также освоят буквы английского алфавита – языковой материал, необходимый для начала обучения технике чтения вслух.

В дальнейшем, по мере накопления речевого опыта, длительность начального устного освоения языкового материала (устное опережение) до чтения его в текстах постепенно сокращается благодаря выработанной у учащихся способности быстро усваивать языковые явления в устной речи. Она определяется временем, необходимым для усвоения в говорении соответствующего языкового материала.

Освоив технику чтения, обучающиеся читают тексты без предварительной отработки устно. На этом этапе обучения функционирует на ранее созданной устно языковой базе.

Структурный подход к освоению грамматического строя языка является следующим принципом. Структурный подход заключается в том, что все грамматическое многообразие английских предложений сводится к ограниченному числу грамматических структур (модельных фраз, типовых предложений). В состав грамматических структур включаются именные, глагольные и адвербиальные группы, состоящие из одного или нескольких слов, которые организованы и оформлены в соответствии с грамматикой английского языка, например: *My sister/is reading/ an English book/now.* [2,15] В ходе учебного процесса, работая над грамматической структурой, обучающиеся усваивают грамматические явления, синтаксические и морфологические, представленные в данной структуре, и приобретают способность самостоятельно строить аналогичные собственные высказывания на английском языке. Используя лексику вузовского курса для постановки в грамматические структуры, учащиеся могут построить

множество английских фраз на базе ограниченного числа грамматических структур, отражающих программный материал. [3,99]

Грамматические структуры, утвердительные, отрицательные и вопросительные (разных типов), представлены в виде структурных групп. В учебном же процессе соответствующие структуры в виде конкретных фраз используются в упражнениях с коммуникативной направленностью: выполнение приказаний, краткие описания ситуаций или фрагментов ситуаций, обмен репликами в микродиалогах. Это позволяет не только усвоить практические грамматические явления английского языка, но и отрабатывать общение в элементарной форме. [4,99]

При освоении учащимися грамматических явлений используются ориентировочные указания и инструкции относительно содержания, формы и употребления в речи осваиваемых явлений, а при переходе к чтению их – краткие грамматические правила, обобщающие языковой материал. Этим целям также служит справочник, который используется в процессе обучения английскому языку.

Обучение английскому языку строится в соответствии с принципом учёта особенностей английского и русского языков и на противодействии интерференции последнего, что достигается путём специальной организации учебного процесса, направленной на ослабление влияния родного языка, и усиленной отработки тех языковых явлений, где возможна интерференция родного языка, а также путём использования положительного переноса. В данной системе обучения английскому языку исключаются упражнения в переводе как средство закрепления языкового материала, однако перевод как средство введения языкового материала, однако перевод как средство введения языкового материала и контроля его понимания учащимися находит применение в учебном процессе.

Формирование речевой деятельности осуществляется с помощью адекватных упражнений. Эти упражнения должны быть соотнесены с формируемыми действиями, то есть они должны включать либо полностью эти действия, либо часть или элементы этих действий. Последовательность адекватных упражнений формирует заданную деятельность, и нарушение последовательности может отрицательно сказаться на ходе учебного процесса и даже привести к его срыву.

Система обучения английскому языку строится в соответствии с общедидактическими принципами воспитывающего обучения, научности, сознательности, активности, прочности, систематичности, доступности и посильности, учёта индивидуальных особенностей учащихся, а также наглядности, которые в приложении к обучению иностранным языкам приобретают некоторые черты обусловленные спецификой предмета изучения.

Библиографический список

1. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе М.: Просвещение, 1991. — 287 с.
2. Система обучения английскому языку описана в пособии: А.П. Старков. Обучение английскому языку.-М., 1999.-45с.
3. Essential English for Foreign Students, Book 2, Э. К. Эварт Редактор: Вьюницкая Е. Издательство: Эксмо-Пресс, 2019 г.-99
4. Учебное пособие по английскому языку : (ч. 1) : учеб. пособие / И. В. Рогозина, А. В. Кремнева, Н. Н. Столярова, Н. П. Попова ; Алт. гос. техн. ун-т им. И. И. Ползунова. – Барнаул : Изд-во АлтГТУ, 2015. – 132 с.

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӨЗІНДІК ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Нурсеитова Б.М.

Аннотация

Ғылым қоғам дамуымен бірге жүретіні және оның жаңа талаптарына жауап беретіні табиғи нәрсе. Себебі ғылымның жаңашылдығы - бұл сұраныс пен қажеттіліктің нәтижесі. Бұл ғылымның техникалық және технологиялық салаларына ғана емес, сонымен қатар саяси, әлеуметтік және гуманитарлық салаларға да қатысты.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, қазақ ғылымы да жаңа, жаңа талаптарға тап болды. Солардың бірі - қазақтардың өмірі, өмір салты, әдебиеті мен мәдениеті, этнографиясы, шетелдегі қазақтардың қоныс аудару себептері мен кезеңдері туралы зерттеулер жүргізу. Педагогика ғылымы бұл міндеттен тыс қалуы мүмкін емес. «Кеңес дәуірінде педагогика ғылымы тым саясаттандырылған және рухани дағдарысқа ұшырағаны анық. Мұның себебі біздің дүниетанымымыз мүлдем ескерілмегендіктен және ұлттық болмысымыздан оқшаулануымыз болды. Ұлттық дүниетаным мен ұлттық құндылықтардың мүмкіндіктері Шектеулі болды, ұлттық тұлғалар жойыла бастады. Педагогикалық ғылымның саяси идеологияға әсері догматизмге және оқу орындарының практикалық шешімдерін іздеудегі әдіснамалық әлсіздікке негізделді». Сондықтан жаңа, ұлттық ұстаным тұрғысынан, шетелдегі қазақтардың әдеби мұрасын зерттеу, оның әдіснамалық және әдіснамалық негізін құру педагогика ғылымы үшін маңызды мәселелердің бірі болды.

Шетелдегі қазақтарды зерттеу тек ұлттық мүдде мен ғылым үшін ғана емес, сол кездегі саяси және әлеуметтік жағдайды зерттеу үшін де маңызды. Әсіресе, патшалық Ресейдің, содан кейін Кеңес Одағының және басқа да саяси оқиғалардың көрші елдерге көшуіне мәжбүр етіп, ХХ ғасырдағы, 1916-1933 жылдардағы қазақтардың қоныс аудару себептері мен кезеңдерін зерттеу ерекше өзекті болып табылады. . .

Бүгінгі таңда Қазақстаннан тыс жерлерде бұрынғы Кеңес Одағының 14 республикасында және әлемнің 25 елінде 5 миллионнан астам қазақ тұрады. Бұл жер бетіндегі жалпы қазақ халқының үштен бірі. Әлемнің әр түкпірінде қазақтардың саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік жағдайы әртүрлі. Қазақтар Ресейде, Түркияда, Қытайда, Моңғолияда, Өзбекстанда, Батыс Еуропада және АҚШ-тың кейбір штаттарында тұрақты тұрады. Осы уақытқа дейін біз шетелде тұратын соншама қазақты зерттей алмадық. «Тәуелсіздік алғанға дейін шетелде қазақ мәдениетін зерттеуді айтпағанда, шетелде тұратын қандастарымыздың мәселелерімен айналысатын әлеуметтік ғылымдар жүйесінде диаспораның бірде бір саласы болған жоқ» .

Бұған бірнеше себептер бар. Бірінші және маңызды себеп - Кеңес өкіметі кезінде мүше мемлекеттердің өз мүдделерін қорғауға және өздерінің идеологиясын қалыптастыруға мүмкіндігі болмады. Нәтижесінде зерттеулер «орталыққа» тәуелді болды. Ұлттық ғылымға деген осындай «шовинистік» көзқарас қазақ ғылымына да әсер етті. Мұның бірден-бір көрінісі - көптеген жылдар бойы шетелдердегі қазақтар туралы зерттеу жүргізе алмағанымыз. Яғни, қазақ диаспорасы мен төтенше жағдайларды зерттеу ғалымдар үшін «жабық» тақырып болды.

Екіншіден, отандық мұрағаттарда шетелдегі қазақтар туралы өте аз мәліметтер болған. Ғалымдардың бәріне қол жетімді болған жоқ. Деректердің көпшілігі жақын және алыс шетелдердің мұрағаттарында болғандықтан, қазақстандық ғалымдардың зерттеу жүргізу үшін шетелге шығуы жиі мүмкін болмады. Тарих, саясаттану, философия, әдебиет, тіл білімі, әсіресе саяси және әлеуметтік маңызы бар ғалымдардың мұндай мүмкіндіктері болған жоқ.

Үшіншіден, 1950 жылдарға дейін Шығыста өмір сүрген орыс және басқа да шетелдік географтардың, ғалымдар мен саяхатшылардың еңбектерінен шетелдердегі қазақтарды зерттеген Годфри Лястың еңбектерін кездестіруге болады. Мысалы, ағылшын тарихшысы Шыңжаң, Тибет, Үндістан және Пәкістандағы 1950 жылғы қайғылы оқиғалар туралы жазды. Бұл жұмыс осы оқиғалардан кейін олар туралы бүкіл әлемге таралды. Ғалым Шыңжандағы оқиғаларға куә болып, жағдайдың куәсі болған Әлібек Хаким, Хусейн Тәжі, Түркиядан келген Карамолла Хамза және Сұлтаншарип Тайжимен кездесті және қазақ диаспорасының тарихы туралы маңызды мәліметтер жинады. Милтон Дж.Кларк зерттеулерінде шетелдік қазақтардың бостандық үшін күресі мен қиындықтары туралы мәліметтер де кездеседі . Шетелдегі қазақтардың тағдырын кеңес ғалымдары да зерттеген (тек қазақтар емес). Алайда, мұндай зерттеулер негізінен ғылым үшін емес, Кеңес үкіметі тапсырған. Сондықтан бұл зерттеулер көпшілікке «жабық ғылыми жұмыс» ретінде қол жетімді болмады.

Келесі дерек көзі - Шығыс Түркістандағы оқиғаларға қатысқан немесе оқиғаларға куә болған адамдардың туыстары мен ұрпақтарының естеліктері. Мұндай еңбектерге Хасан Уралтайдың «Шығыс Түркістандағы қазақ түріктері бостандық жолында», Халифа Алтайдың «Атыраудан Анадолыға» ,

«Менің естеліктерім». Бұл кітаптардың барлығы түрік тілінде Ыстамбұлда басылды. Шетелдік қазақтардың мұндай естеліктері тек өз елдерінде таралды. Кеңес өкіметі мұндай кітаптарды әкелуге тыйым салды. Осы себептерге байланысты Кеңес өкіметі кезінде диаспора және эмиграция туралы ғылым дамымады.

Педагогика бұл саланы зерттеу объектісіне айналдыра алмайтыны заңды, өйткені шетелде тұратын қазақтар, олардың әдеби мұраларын зерттейтін диаспорология, эмигрантология, әдебиеттанулар дұрыс тұжырымдар бере алмайды. Себебі, біріншіден, диаспора-эмигрант әдебиеттің жанрлық, тақырыптық, идеологиялық ерекшеліктерін, оның негізгі өкілдерін анықтап, зерттеместен оны оқытудың ғылыми-әдістемелік, педагогикалық негізін құру мүмкін емес.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін біз ғылымда еркін ойлауға мүмкіндік алдық. Нәтижесінде ұлт тарихындағы бос беттер қайта қаралып, жаңа көзқараспен қарастырыла бастады. Қоғамдық ғылымдардағы жаңа бағыт - шетелдегі қазақтарды зерттеу басталды.

Әдебиеттану ғылымында шетелдегі қазақ әдебиеті, шетелдегі қазақ фольклоры, диаспора әдебиеті, эмигрант әдебиеті сияқты жаңа, тың тақырыптар зерттеу объектісіне айналды. Шетелде қазақ әдебиетінің тарихы, қалыптасуы мен дамуы туралы, оның өкілдері туралы біліп, олардың шығармаларымен таныса бастадық.

Диаспора термині алдымен грек тілінде «таралу» деген мағынаны білдіреді, ол шашыраңқы дегенді білдіреді. Ол VI ғасырда Палестинадан бөлініп шыққан ежелгі еврейлерге байланысты қолданылғаны белгілі. Диаспора, кең мағынада, негізгі отанымыздан және олар туып отырған этникалық ортадан алшақ орналасқан этнографиялық топ. Орыс ғалымдары диаспора мен көші-қон мәртебесін де ажыратады. В.А. «Диаспора саяси ықпалдан тұрады, ал көші-қон әлеуметтік жағдайға байланысты», - деді Тишков. А.Зеленин: «1917 жылға дейін Ресейден көшіп келгендер - мигранттар, ал 1917 жылдан кейін көшіп келгендер - эмигранттар. Олар XX ғасырдың басында орыс диаспорасын құрады» .

Түрлі саяси және экономикалық жағдайлар қазақ диаспорасының қалыптасуына ықпал етті. Бұдан әрі ескерусіз, XX ғасырдың бірінші жартысының 1907-1911 жылдардағы «Столыпин саясаты», 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1931-1932 жылдардағы жаппай ашаршылық, 1937 жылғы репрессия науқаны, Ұлы Отан соғысы санын көбейтті шетелге кеткен қазақтардың. Бұрынғы Кеңес Одағы республикаларындағы қазақ диаспорасы шетелдіктердің жалпы саны бойынша (1,5 млн), орыстар мен украиндардан кейін үшінші орында, ал пайыздық жағынан (15%) ол әлі де армяндар мен латыштардан кейінгі үшінші орында. Олардың көпшілігі, дәлірек айтсақ, жартысынан көбі әртүрлі қиыншылықтар, асыра сілтеулер мен бұрмалауларға байланысты өз Отанынан кетуге мәжбүр болған саяси босқындардың ұрпақтары ». Дәлелдемелер көрсеткендей, екі-үш ғасыр бұрын және бір ғасырдан астам уақыт бұрын қазақтар өз елінен көшіп, басқа елге

пана тапқан. Осы уақыт аралығында бірнеше ұрпақ өтті. Алайда шетелде тұратын қазақтар өздерінің салт-дәстүрін, тілін және ділін сақтауға, ұлттың тарихы мен мәдениетін сақтауға тырысады. Соның бірі - шетелде қалыптасып, дамыған қазақ әдебиеті.

К.Байтанасова: «Эмиграциялық әдебиет - бұл басқа ортада жасалған шығарма. Бұл әдебиеттер өз отандарынан тыс жерде туып, қалыптасып, олардың туылу, қалыптасу және даму процестері жолға қойылған. Осыған байланысты «эмиграциялық әдебиеттің» ерекшеліктері айқындалды» [12, 6 б. Ғалымның шетелдегі қазақ әдебиеті, эмигрант әдебиеті туралы ой-пікірлері құнды болып саналады. басқа ортада туып, қалыптасқан және қаламды басқа саяси орта тұрғысынан қабылдаған адамның өзіндік ерекшеліктері бар, алайда «Біз диаспораның тарихын зерттейміз бе, әдебиет пен мәдениетті зерттейміз бе, бәрі де қазақ халқының тарихын толтыру, олардың әдебиеті мен мәдениетін дамыту үшін жасалды. Сондықтан жер бетіндегі қазақ баласының тағдыры әр түрлі болғанымен, оның тарихы мен мәдениеті бірдей», - біз мүмкін емес жоққа шығару. Осы ойға байланысты мынадай пікір бар: «Шетелдегі қазақ әдебиеті туралы сөз болғанда, алдымен Шыңжаңдағы қазақ әдебиеті пайда болады. Бұл қазақ әдебиетінің бір саласы. Ежелгі түріктер ауыз әдебиетінен басталды, содан кейін Абай Ақыттан үлгі алып, өз бағытын таңдады. Ол қазақ классикасында тамырланған. Кейінірек шетел әдебиеті мен хан ұлтының әдебиетіне еліктеулер болды. Шыңжаңдағы қазақ әдебиетінің бір ерекшелігі - оның көбеюі басым ... ». Әдебиет - ойдың көркем көрінісі. Сондықтан, әдеби шығарма туралы сөз болғанда, ең алдымен, ұлттық ойлау мен ұлттық сана, ұлттық мінез-құлық мәселесін ұмытпауымыз керек. Өйткені кез-келген өнер туындысы суретшінің ішкі әлемі мен мінезін көрсетеді. Демек, қай жерде туылса да, не қалыптаспаса да, әдеби шығармада көптеген қасиеттер бар. Әрине, өсіп келе жатқан ортаның, қоғамдағы саяси және әлеуметтік жағдайлардың өнерге әсерін жоққа шығара алмаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. <http://www.akorda.kz> 12.04.2017.
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі № 602 қаулысы. <http://adilet.zan.kz>
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Дүниежүзі қазақтарының V құрылтайында сөйлеген сөзі // «Егемен Қазақстан» – 2017, 26 маусым. №120.
4. Мәсімханұлы Д. Қазақ және қытай әдебиеттеріндегі ұлттық дәстүр мен жаңашылдық (М.Әуезов және Лу-Шүн шығармалары негізінде): филол. ғыл. докт. ... дис: 10.01.07 / Л.Н. Гумилев атын. Еуразия Ұлттық ун-ті. – Астана, 2008. – 273 б.
5. Сейітжанұлы З. Шыңжаң қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 185 б.

6. Ысқақұлы С. Таңжарық Жолдыұлы және оның ақындық айналасы: филол. ғыл. канд. ... дис: 10.01.02. / Әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы, 2005. – 129 б.
7. Қалиасқарұлы Қ. Моңғолиядағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Арыс, 2009. – 240 б.
8. Арыққарақызы Е. Монғол қазақтарының поэзиясы және Кәкей Жаңжүңұлының шығармашылығы: филол. ғыл. канд. ... дис: 10.01.02. / Әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы, 2005. – 149 б.

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ДЕРЕКТІ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ

Нурсеитова Б. М.

Аннотация

Тарихи тұлғалар мен ұлт қайраткерлерінің өз ұлтының шынайы жасанашырларын тәрбиелеудегі рөлі ерекше рөлдік үлгі, сабақ алу керек. Қазақ ғылымында біз ғасырдың соңғы ширегінде шешіле бастаған жеке бас мәселесін тарих ғылымымен жиі байланыстырамыз. Әрине, тарихи тұлғалардың, мемлекет және қоғам қайраткерлерінің еңбегін, олардың өмір сүріп отырған қоғамдағы орны мен рөлін сараптау тарих ғылымының міндеті екенін жоққа шығара алмаймыз. Жеке тұлға тарих ғылымымен ғана шектелмейтіні ақиқат. Өйткені, халық тарихында ерекше орын алатын, ел мен жерге, ұлттық мүддеге қызмет еткен, тіпті тіпті өмірі мен шығармашылығы, азаматтық келбеті мен қадір-қасиеті туралы көптеген әдеби шығармалар мен публицистикалық туындылар жазылды. ұрысты. Мұндай тұлғалар көркем әдебиет пен портреттік очерктердің, эсселердің, естеліктердің кейіпкерлеріне айналды.

Тарихи тұлғалардың бейнесін жасайтын әдеби-публицистикалық шығармалар арасында естеліктер ерекше орын алады. Профессор Х.Абжановтың пікірі бойынша: «тұлға» ұғымын ешкімге қолдануға болмайды. Бұл мәртебе таным немесе қолдану саласында жоғары нәтижелерге қол жеткізген адамға ғана лайық. Нағыз адам - бұл көп қырлы құбылыс», - «тұлға» ұғымы біз ойлағаннан әлдеқайда жоғары екенін көрсетеді. Белгілі ғалым Д.Ысқақұлы: «Әдебиет - бұл халық тарихының көркем бейнесі, бейнелі шежіре. Сондықтан, егер бізде халықтың тарихы бар десек, онда белгілі бір оқиғаның немесе фигураның бар болуын, оны ажырамас бөлігі ретінде бейнелейтін және суреттейтін әдебиеттің болуы табиғи нәрсе», - деді әдеби шығарманың тұлғасы. азаматтық әдебиеттің ұлттық әдебиет тарихындағы алатын орны мен қалыптасуында да маңызды рөл атқарады.

Бұл ретте Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының маңызы зор. Ұлттың тарихын түгендеуге, ұлттық бірегейлікті

жаңартуға және ұлт руханилығын жаңғыртуға бағытталған ұзақ мерзімді бағдарлама жас ұрпақты тарихи тұлғалар арқылы тәрбиелеуге ерекше назар аударады. «Патриотизмнің ең жақсы үлгісі - бұл өз Отанының тарихын орта мектепте оқу», - деді ол.

Туған жердің әр шатқалы мен жотасы, тауы мен өзені тарихты баяндайды. Әр жер атауының шығу тегі туралы көптеген аңыздар мен әңгімелер бар. Әр аймақ тұрғындарының есімдері ел есінде сақталған, суықтан басылып, аптап ыстықтан паналаған ерекше балалар бар. Өскелең ұрпақ осының бәрін біліп өсуі керек» - деді Елбасы, өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі тарихи тұлғалардың маңыздылығын көрсетеді. қоғамдағы оқиғалар, нақты өмір, біз өз көзімізбен көріп, сезіндік. Оның өзіндік ерекшелігі мен табиғатын ескере отырып, мемуарлар жанрына жүгінеміз. Мақсатына қарай жазушы естелік жазудың әртүрлі тәсілдері мен тәсілдерін таңдайды. Мемуар авторы ол көрген және білген оқиғаларды сипаттайды, сол оқиғаларға қатысқан кейіпкерлердің әр түрлі кейіпкерлерін, әрекеттері мен алған әсерлерін еске түсіреді. Мемуарда жазылған оқиғалардың шынайылығы мен кейіпкердің көрінісі автордың қабілетіне байланысты. Кейбір естеліктерде әр түрлі мәліметтер қолданылуы мүмкін. Әрине, бұл жазушының есте сақтау қабілеті, оның іздену, мәліметтерді табу және қажет болған жағдайда пайдалану. мемуар, оның ішінде естеліктер - бұл қоғамның барлық оқиғаларын, сол кездегі тарихи тұлғалардың адамгершілік сипатын, олардың рөлін құрғақ сипаттап қана қоймай, сонымен қатар әйгілі адамдардың шынайы образдарын жасай отырып, өмірдің ағымдары мен болмысын көрсетеді.

Өзінің ұлттық тарихын құруда жазбаша тарихи деректерді, мемуарларды, күнделіктерді, тарихи тұлғалардың саяхаттарын пайдалану кез-келген ұлт үшін ғылымдағы үрдіс. Тарихи деректер мен естеліктер арасындағы қатынастар мен бірлікті, нақтылық пен сәйкессіздіктерді салыстырмалы талдау нәтижесінде құрылған тарихтың шынайылығы әрқашан жоғары екендігі дәлелденген факт болып табылады. Біз кейде тарихи тұлғалардың тұлғалары мен тұлғаларын құру кезінде естеліктерге сүйенетініміз рас. Қазақ тарихындағы көптеген тарихи тұлғалардың бейнесі оны көрген және қасында жүргендердің сөздері мен қиялдары арқылы жасалғандығы туралы көптеген мысалдар бар. Бұрын суретке түсіру мүмкін болмады, сондықтан қазақ хандары, бишілері мен батырларының суреттері дәл солай жасалған.

Сюжетті баяндау кезіндегі көркем әдебиет пен қарапайым естеліктердің арасындағы айырмашылықты осы жанрды зерттеген Н.Лейдерман, Т.М.Колядич, Н.Н.Кознова, Н.Ақыш, К.Байтанасова сияқты ғалымдардың пікірлерінен көруге болады. Мысалы, Н.Акиш: «Эссе мен мемуар сипатындағы ұқсастықтардан басқа, мемуарлық романның шығармашылық идеяларын орындаудағы айырмашылықтар бар. Жадта көркем әдебиеттің жаны болып саналатын сурет, образ әлсіз. Ішінара кескін,

кескін болған кезде де, жад жанры көркем әдебиетке тән эстетикалық деңгейге көтеріле алмайды».

Көркем естелік - бұл тарихи фактілер мен автордың өмір салты, көрген және білгендері, қоғамға көзқарасы негізінде көркемдік. Сондықтан, мемуар жазу кезінде жазушының өзі өмір сүрген қоғамның шындығын суреттеу, сол кезеңнің тарихи, саяси және әлеуметтік табиғатын ашу, образ жасау үшін әдеби-көркем құралдар мен әдістерді қолдану табиғи жағдай. адамның. Мұндай әдеби әдіс жадында жиі қолданыла бермейді. Өйткені естеліктерді қарапайым адамдар жаза алады, олар әдеби дайындықсыз.

Орыс әдебиеттануында мемуарларды көркем және көркем емес (немесе көркем әдебиет) деп жіктейтін пікірлер бар. Осы пікірден зерттеушілердің мемуарды екі жаққа бөлгенін көреміз: «көркем», «көркем емес» (немесе көркем).

Қазіргі қазақ әдебиеттануында да мемуарларға жақын мемуарлардың таза естеліктері мен жанрлық ерекшеліктерін анықтау, мазмұнды, идеялық және көркемдік айырмашылықтарды зерттеу бойынша зерттеулер бар. Олардың ішінде Н.Ақыштың «Қазақтың естелік романы», К.Байтанасованың «Эмиграция әдебиетіндегі идеялық-көркемдік сабақтастығы» және басқалары бар. жұмыс істейді.

Ақпараттық және құжаттамалық түрде жазылған естеліктер, эсселер, күнделіктер, рефлексиялар, хаттар мен эпистолярлық туындылар, сонымен қатар мемуарлық прозаның үлгілері - қазақ әдебиетінің үлкен өрісі. Олардың кез-келгенін біріктіретін идеялық және көркемдік сызық - олардың барлығы нақты фактілерге негізделген.

Мүмкін, осындай ерекшеліктерге байланысты жазушылар мемуарға қатысты әртүрлі пікірлер мен көзқарастарға ие. Біреуі, естелік өнер туындысы емес. Сондықтан, егер ол суретшінің (жазушы, ақын) әлемі емес деп санаса, басқа топ осы жанрдың жауапкершілігіне ерекше назар аударады. Сондықтан көркем әдебиеттегі еркіндікке дағдыланған жазушылар мемуар жанрының шектеулерін мойындайды және деректі фильмдер жазудан аулақ болады. Мысалы, Г.Бақланов «Менде мемуар жазу туралы ойым болған жоқ. Бірақ жазуға болатын қызықты оқиғалар бар. Оларға қиялды ештеңе қосудың қажеті жоқ. Сіз оны дәл осылай жазуыңыз керек, - деді Басинский. Ешқашан естелік жазуға итермелеген емеспін. «Яғни, естелік жазу көркем шығармадағыдай еркіндікті бермейді. Бұл жағдайдың үйлесімділігі, ақпараттың дұрыстығы және дәлелдемелерді еске түсіру.

«Әрбір жазушыны, әсіресе ұлы суретшіні бірдей оқиғаның құрғақ қайталануы қанағаттандыра бермейді. Бұл оның ішкі көркемдік сұранысына, үлкен шығармашылық әлеуетіне байланысты. Көркем бейнеқосылғының иесі жағдайдың мән-жайын анық ажырата алады. кез-келген көркемдік нақтылықты қоспастан қарапайым құжаттық жазуға», - дейді зерттеуші Н.Ақыш қаламда туылған естеліктер жанрының ерекшеліктерін ашып берді. Біз мұндай мысалдарды қазақ суретшілерінің шығармаларынан көре аламыз. Мәселен, қазақ әдеби процесінде мемуарист және жазушы ретінде белгілі

Ә.Тәжібаев өзінің осы жанрға келгені туралы: «Мен прозада есімде қалғанды суретші ретінде айтуға, жылдар тереңдігін көтеруге асығар емеспін. , жаңа идеяларды білдіру. Мен мұны істей алмаймын. Бірақ қарапайым жазушы да шындықты шындықты айтса, көп нәрсені айта алады. Менің жалғыз арманым - көргендері мен білгендері туралы шындықты айтатындардың қатарына қосылу». Жазушының пьесынан екі нәрсені көруге болады: біріншіден, Ә.Тәжібаев - ақын. «Мен мұны істей алмаймын» деп айту поэзия мен прозаның едәуір айырмашылығын ескере отырып «поэзияға ант сөздерден гөрі оңай» дегенді білдірмейді. Алайда ол көрген және білгендерін оқырманға және кейінгі ұрпаққа қалдыру үшін ол осы «қиындыққа» төтеп беруге дайын. Екіншіден, жазушы «тіпті қарапайым жазушы да көп ақпарат бере алады» дейді. Білімді жазушы, сол кездегі идеологиялық майданның жетекшісі «күрескері», бірнеше жыл Қазақстан Жазушылар одағының жетекшісі, зиялы қауым өкілі, сол уақыттың тірі куәгері бола алатындығы шындық. болашақ ұрпақ үшін құнды мәліметтер. Бұл ақпарат тек оқырман үшін ғана емес, әдебиет, мәдениет және өнер тарихын зерттеушілер үшін де құнды. Сонымен, жазушының «ақпараты» зерттеушілер үшін тарихи дерек көзі болып табылады.

Жазушы әйелі Сараның аузына естелік жазуда өзінің көркемдік міндетін қояды: «Дұрыс болды, қария», - деп Сара қуанышын жасыра алмады: - Өткен күнге есеп жоқ. Біз көптеген оқиғаларды көрдік, қанша жан дүниеге келді, қанша адам қайтыс болды. Бүгін олар туралы сөйлеспесеңіз, ертең кеш қалуыңыз мүмкін ...

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Шындалиева М.Б. Шешендік пен ақындықтың дәстүрлі байланысы (Омбы қазақтарының әдеби мұрасы XVIII-XX ғ.): филол. ғыл. канд. ... дис: 10.01.03 / Павлодар, 1996. – 165 б.
2. Байтанасова Қ. Эмиграция әдебиетіндегі идеялық-көркемдік сабақтастық. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ұлттық университеті оқу-өндірістік типографиясы, 2013. – 351 б.
3. Пулатова М.К. Педагогические взгляды М.Дулатова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Междунар. казахско-турецкий ун-т им. А.Ясави. – Шымкент, 2006. – 156 с.
4. Мұратханова Р. Міржақып Дулатовтың тәлімдік мұрасы арқылы тұлға мәдениетін қалыптастыру: пед. ғыл. канд. ... дис: 13.00.01. / Ы.Алтынсарин атын. қазақ білім акад. – Алматы, 2006. – 159 б.
5. Асаубаева А.К. Саяси қуғын-сүргін құрбандары болған қазақ зиялыларының педагогикалық көзқарастары (1930-1938 ж.ж.): пед. ғыл. канд. дис: 13.00.01. / Еуразия гуманитарлық ин-ты. – Астана, 2007. – 125 б.
6. Әбдіқадырова Т.Р. Алаш қайраткерлерінің педагогикалық мұралары негізінде ұлттық тұлға қалыптастыру: пед. ғыл. докт. ... дис. автореф: 13.00.01. – Алматы: Әрекет-Принт, 2010. – 41 б.

ҚАЗАҚТЫҢ АЙТЫС ӨНЕРІНЕ ЖҮРСІН ЕРМАННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ӘСЕРІ

Жүсінова Г.

Аңдатпа

Мақалада Қазақтың айтыс өнеріне Жүрсін Ерманның шығармашылығының әсері қарастырылады.

«Алаш барда – айтыс өлмейді» деп ұран тастаған Жүрсін Ерман ұлтымыздың ғасырлар бойы бірге ілесіп келе жатқан рухани дүниесінің, баға жетпес байлығының, ешбір елде жоқ ерекше өнерінің бірі - айтысты көрнеу ажалдан арашалап, халқымызға қайтарып әперген, жаңғыртқан, жаңартқан, тіпті оны бүкілхалықтық қозғалысқа айналдырған ақын. Қазақтың айтыс өнерін халықаралық деңгейге дейін көтеріп, көрші Қырғыз, Өзбек жұртына апарып асқақтатты. Еділ бабамыздың тұяғы тиген Еуропаны есінен тандырып, Әміре атамыздан кейін аспанын қазақ әнімен жаңғыртып, Парижді де бағындырған Жүрсін Ерманның жүйріктері [1, 49].

1990 жылдары айтыс көп жылғы үзілістен кейін қайта жанданып, халықпен қайта жүздесті. Осы бір тарихи кезеңді Қазақстан Республикасының мәдениет қайраткері Сәулебек Жәмекенұлы былай еске алады: «Ермановтың ерлігі өз басына жетерлік еді. Соның бірі атышулы 1986 жылдың ызғарлы лебі бүкіл елді ықтыртып тұрғанда Қарағандыға келіп айтыс ұйымдастырғаны. Онда жұрт ақындардың аузымен шерін бір тарқатып, талай боздақтардың басына бұлт үйіріліп, еңкейіп отырған ел бір серпіліп, рухы қайта көтеріліп, бойын бір тіктеп қалғаны арқа жұртының есінде. «Ленин десек партия дейміз» деп Маяковский айтпақшы, айтыс десек алдымен көз алдымызда Жүрсін Ерман тұрады. Қазақтың осы бір дара өнерін жаңғырту жолында аянбай тер төкті. Осы еңбегі текке кетпей, Жүрсін бастаған азаматтардың және Мырзатай Жолдасбеков, Рымғали Нұрғалиев, Ақселеу Сейдімбеков сияқты алдыңғы буын ағаларымыздың арқасында бодандық бұғауында ұлт рухы мен қоса жаншылған төл өнеріміз өшіңкіреп, өлеусіреп барып қайта жаңғырды. Айтыс өнерін Жүрсін қолға ала бастаған сәтте Сәнізбек Найманов деген азамат екеуіміз Жүрсіннің қасында болып, қал-қалдерімізше қолғабысымызды тигізгеніміз бар. Ең алдымен айтысты қайда өткіземіз деген сұрақ бірінші тұрды. Ол бірден республикадағы ең үлкен сарай Ленин сарайын таңдады.

- Ойбай-ау, көрермендерімізді қалай толтырамыз? - деп шошып кеттік

- Жығылсаң нардан жығыл деген, осы бас сарайымыз талай жыл не бір шетелдік жын-шайтанның ойнағы болып бітті ғой, айтыспен аластайық оны, ұлтымыздың ұлы өнері онда өтпегенде қайда өтеді?- деп ол өзіне тән мінезімен зеңбірек атқандай дүрс еткізді. Халық, қалай дегенмен де, қанша жыл көз жазып қалғандықтан болар, айтысты жатырқап та, тосырқап та қалыпты. Оның үстіне бұрынғы қоғамымыздың астаң-кестені шығып, өз бетінше елдік құрып жатқан аласапыран уақыт. Көп ұзамай күдігіміз расқа шығып, билетіміз өтпей, зал толмайын деді. Радио-телевизиядан жарнама

жапырылып беріліп жатыр. Әсіресе, өлгені тіріліп, өшкені жанған айтыс ақындары мен шын жанашырларының қуанышында шек жоқ.

- Залдың 300 мың теңге жылдық ақысын алақаныма әкеліп салмасандар, сарайдың есігі ашылмайды,- деп шарт қойды бір күні оның директоры. Ол кез үшін бұл дегеніңіз сұмдық ақша. Жабыла демеуші іздеудеміз. Қысылтаяң уақыт, ешкімнен ештеңе шығар емес. Сол кезде қаулап шыға бастаған байшыкештерге кірудің өзі бір қиямет. Күзет, оққағар дегенді әбден әуезе қылып алған, одан өтсең көмекші дегені бар, қат-қабат бір қамал. Шынымен-ақ сасайық дедік. Осы арада Жүрсіннің сұңғылалығын тағы бір рет көрдім.

- Осы Рымбекке неге бармайсың, нағыз жерлесің, талай өнерпаздар шыққан қазақы жердің тумасы, түсінуге тиіс. Бұл Күләш пен Манарбек, Шашубай сияқты өнердің шашасына шаң жұқтырмас талай дүлдүлдері шыққан Ақтоғай ауданының басшысы болған Рымбек Жүнісов еді. Алматыға келіп базарком болды, жағдайы жақсы екен деп еститінбіз. Өмірден ертерек кеткен досымыз, ақын Дәуітәлі Стамбековтің аузынан «нағашым еді» деп отырғанын сан рет естігенмін. ...Қойшы әйтеуір, үлкен азаматтық білдіріп, бақандай жүз мың теңгені ұстатып-ақ жібергені ғой. Анығын Жүкеннің өзі айтар, айтыстың мен білетін алғашқы демеушісі осы Рымбек Жүнісов еді. Ұзамай ақындарымыз да келе бастады. Шымкенттен Әселхан Қалыбекова жетті. Жамбылдан Әзімбек Жанқұлиев пен Шорабек Айдаров, Қостанайдан Әсия Беркенова келді» [2, 48], - деп айтыстың алғашқы тарихи кезеңін есіне алады.

- Жеңген ақынның өнеріне риза болып, шапан жауып, ат мінгізу бұрынғы заманда да болған. Халық ақынға деген ризашылығын осы арқылы білдірген. Ақынды риза етіп аттандырған. Айтысқа мәшине тігіп, қомақты қаржы беруді шығарған мен ғана. 1984 жылдан бері 150-ден астам көлік жүлдеге тігіліп, ақындардың алды кемі 14-15 көліктен алды. Оның бәрі осы отырған Ерманов деген қазақтың аннан-мыннан құрап-сұрап тапқан ақшасына келген дүние,- дегені бар бірде ағынан жарылып.

Жүрсін Ерманның «Екі тізгін бір шылбыр» атты жинағында айтыс өнері туралы ой-пікір топтамасы берілген. «Сіз талай жылдан бері жүргізіп келе жатқан айтыс өнерінің кешегісі мен бүгінгісінің ерекшелігі неде?» деген тілші сұрағына берген жауабында ақын: «1984 жылдың наурыз айынан бастап көгілдір экран арқылы айтыс тұрақты жүріп келеді. 1992 жылы мен жұмыстан кеткеннен кейін, біраз жыл айтыс үзіліп қалды. Мен сол күндерде айтыссыз өмір сүре алмайтыныма көзім жетті. Жаным да жүрегім де оны іздей береді. 1997 жылы қыркүйек айында сөз жарысын қайта жандандыруға ұсыныс жасадым. Сөйтіп жүргенде «Жібек жолы» көшесінің бойындағы балабақшада Мұхтар Құл-Мұхаммед мырзаға кездейсоқ кездесіп қалып, көмек сұрадым. Рахмет, ол қолдан келген көмегін аямады. Сол кісінің қолдауымен, 1997жылдың 17 қазанынан бастап тұрақты “Хабар” телеарнасымен жұмыс істесіп келеміз. Кешегі айтыс пен бүгінгі айтысты мүлдем салыстыруға келмейді. Арада 20 жылдай уақыт өтсе де жер мен көктей айырмашылық сақталған. Ол кезде М.Әуезов жіктеген айтыстың

түрлері: жұмбақ, қайым, өтірік өлеңдерді тірілттік. Бірінен-бірі өткен өте қызықты айтыс болатын. Қайсысына жүлдені беретінімізді білмей басымыз қататын. Өкініштісі, сол кезеңнің идеологиясына байланысты көсіліп, шешіліп айту формасы шектеулі болды. Қайым айтыстың негізгі миссиясы – қазақтың қанында суырып-салмалық өнердің барын дәлелдейді. “Айтыстың осы түрін неге жандандырмайсыздар” деген пікір айтушылар бар. Себебі, бүгінгі сөз жарысында ақынның ойы қайым айтысқа сыймайды. Тіпті, қазақ ақындарында суырып-салмалық өнердің барына ешкім күмәнданбайтыны да анық қой. Бүгінгі айтыс дарындыларымызға айтысудың мүмкіндік формаларын беруді қажет етеді. Осы мақсатта “Түре айтыс”, “Сүре айтыс”; “Қыз бен жігіттің айтысын” жасап келеміз» [3, 88], - деп айтыстың бүгінгі дәрежесіне баға береді айтыстың ұйымдастырушы Жүрсін Ерман.

Айтыс – қазақтың демократиясының ең жарқын көрінісі. Яғни, шындықты айту айтыскерлердің ең басты міндеті. Жоғарғы басшыдан бастап, кішкентай әкімге дейін кемшілігін сынап беретін оларға ешкім шамданбайды. Себебі, қазақта ақынына қарсы келмейтін қазақи дәстүр қалыптасқан. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген нақыл ақынның тіліне ерік беру тұрғысынан айтылған. Жасырсақ та, жасырмасақ та қоғамымызда демократия аз. Халықтық демократия айтыс арқылы ғана сақталып келеді. Ақын сынаған басшысына ешқандай ат-шапан айыппұл төлемейді. Айтыс арқылы қоғамдық пікір туады. Шын мәнінде, айтыс Үкіметке де пайдалы. Себебі, халықтың ішінде, көкейінде тұнып жатқан қыжылды ақын сыртқа шығарып, жоғарғы жақты құлаққағыс етеді. Тіпті, ол мәселе шешілмесе де халық ақынының шындықты айтқанына риза болады. Қазіргі өнерсүйер қауымның талғамы жылдан-жылға өсіп келеді, ол шыншыл, ойы ұшқыр, батыл, жанға рухани азық беретін, суырып-салма ақындарды тыңдауды ұнатады.

Жүрсін Ерман – айтыс арқылы аяқ-қолы кісендеулі алашын, көкжиектен сұлбасы көріне бастаған тәуелсіздікті етек-жеңін жинап, еңселі ел болып, қарсы алуға дайындаған ақын. Бір кездері айтыс ел арасында ұлан-асыр ұлттық – қоғамдық пікір туғызды. Адольф Янушкевичтің ХІХ ғасырда айтқан айтыс туралы асқақ ойы сонда миымызға сарт ете түскен: «Айтыс басталды. Тылсым тыныштық қайтадан орнады. Олимп ойындарындағыдай – ақ екі ақын бір-бірімен сайысқа түсті. Бірі шумақпен атқылай бастаса, екіншісі дереу жауап қайтарады: біріншісі батыл шабуылдайды, екіншісі шебер қорғанады. Екеуі де қыза-қыза айтысты қатты шиеленістірді. Орынбай домбырасын қағып-қағып жіберіп, дүниенің басы- Адам ата мен Қауа анадан түсіп, мына отырған сұлтанарға тағзым еткендей, аты шыққан арғы аталарының әрқайсын бір-бір көтеріп тастады. Содан Нұқ кемесіне мініп, топан судан өтті де, Арараттың биігінен бүкіл Ынжыл тарихын шолып өтті. Жолшыбай барлық оқиғаларды, тіпті Вавилонның Навуходоносорында, Египеттің перғауындарын да қалдырмай сүзіп шықты. Сағат бойы толассыз жырлап, Ниагара сарқырамасындай арындап келіп, ақыры ол аман-сау Мұхаммедтің өзіне де жетті-ау! Соңғы он ғасырды құшағына алып

дауылдатқан бұл жыр Ислам қаһармандарының басынан құйылып, бүкіл қазақ даласына толықси жайлар ма еді... Жок! Меккеден жаңа шыға берген кезде біздің жезтаңдай әншінің домбырасының ішегі үзілді. Өзім ойға қалдым. Осының бәрін мен дүниежүзі тағы және жабайы санайтын дала да, көшіп жүретін халықтың ортасында өз құлағыңмен тыңдадың ғой. Бұдан бір неше күн бұрын өзара жауласқан екі партияның арасындағы қақтығыстың куәсі болған едім. Сонда Демосфен мен Цицерон туралы ғұмыры есітпеген шешендерге таң қалып, қол соққанмын. Ал, бүгін, оқи да, жаза да білмейтін ақындар менің алдымда өнерлерін жайып салды. Олардың жыры жаныма жылы тиіп, жүрегімнің қылын қозғады, сонысымен тәнті етті. ...Имандай сырым! Тәңірім бойына осыншама қабілет дарытқан халық цивилизацияға жат болып қалуы мүмкін емес. Оның рухы қазақ даласында аспандай көтеріліп, жарқырап сәуле шашатын болады! Сор маңдай құл-құтандарды менсінбейтін Үндістанның жоғарғы касталары сықылды, өзіне жоғарыдан қарайтын халықтар арасынан бұл көшпелілердің де құрметті орын алатын кез келеді [4, 55].

Бүгінгі айтыс пен кешегі айтыстың деңгейі де бөлек. Қазіргі айтыскерлеріміздің бәрі де жазба ақындар. Олардың жазба ақындардан артықшылығы – көп оқиды, көп ізденеді. Сондай-ақ, өздерінің жазғанын домбыраға қосып, әнімен айта алады. Айтыскерлеріміздің сахнадағы айтысы жазба ақындардың поэзиясының деңгейінен бір мысқал да кем емес. Тапқырлығы, қиялының ұшқырлығы, көркем образдары, жазба әдебиетте кездеспейтін керемет теңеулер, метафоралар, метонимиялар, образды ойлар бүгінгі ақындардың айтысында қолданылып жүр. Бұл туралы ақын Иранғайып: «Айтыстың поэзиясы мен жазба поэзия бірігіп, қабысып кетті» деп пікір айтады. Бүгінгі айтыскерлерде үлкен төрт қасиет бар: талант, айтысты көріп өскен тәжірибе, сауат, өнеге-дәстүр. Халықтың айтысқа деген ықыласының өте жоғары екенін аңғарған сайын, ақындарымыз да шабыттана түседі. Қазақстанда айтысқа қатысып жүрген, халық таныған 40 шақты ақындар бар. Ақын болған соң, бірінің дарыны өте биік, бірінікі орташа болуы мүмкін. Айтыстың көшін сүйреп, барар бағытын белгілеп жүрген ақындар бар. Мысалы, 1980 жылдың ортасында халық мойындаған, өздерінің атақ-даңқтарын алған Қазақстанның халық ақындары Әселхан Қалыбекова, Әсия Беркенова, Қонысбай Әбілов, оның ар жағында Сыр бойының жүйрігі Манап Көкенов, оңтүстіктен Көпбай Омаров. Бұлар теңдесі жоқ ақындар болатын. Қуатты ақындардың қатарында Аманжол Әлтаев –айтыстың ескі салт-дәстүрін сақтап жеткізуші, сал-серілік өнерді сақтаған, мәдениетті, сауатты адам, әні де, сазы да төрт аяғын тең басып тұр. Мұхамеджан Тазабеков –айтыс өнеріне жазба өлеңнің тереңдігін әкелген, интеллектуалдық парасат, пайымды тұжырамдай білетін ақын. Оралдан шыққан Мәліс Қосымбаев Қашағанның жыр дәстүрлерін бүгінгі поэзияға әкеліп, қабыстырып жүрген өзінше бөлек дарын. Балғынбек Имашев Арқаның сал-серілік дәстүрін бойына сіңірген үлкен ақын. Айбек Қалиев тілі өткір, шыншыл да батыл ақын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ерманов Ж.М. Екі тізгін бір шылбыр. – Алматы: Атамұра, 2008. – 320 б.
2. Ерманов Ж.М. Арнадым сізге. – Алматы: Атамұра, 2009. -216 б.
3. Ерманов Ж.М. Құдіретке жүгіну. –Алматы: Атамұра, 2009. 340 б.
4. Ерманов Ж.М. Құстың көлеңкесі. – Алматы: Атамұра 2010. -203 б.
5. Ерманов Ж.М. Қазіргі айтыстар жинағы. - Астана: 2005. -280 б.
6. Ерманов Ж.М. Ырғай. - Алматы: Баспалар үй «АҚ», 2010. -270 б.
7. Жанділдин Ж. Пай – пай асылдар-ай!. –Алматы: Атамұра, 2007. -260 б.

ЖОҚТАУ ДӘСТҮРІНІҢ ҒҰРЫПТЫҚ МӘНІ

Шыршыкбаева А.

Аңдатпа

Мақалада жоқтаудың түрлері қарастырылады. Сонымен қатар қазаға байланысты өлеңдердің көркемдік ерекшеліктері талданған.

Жоқтаудың дәл қай кезде туып, дәл қай кезде хатқа түскенін нақты айту қиын. Десек те, осы қастерлі дәстүр көшпелілер өмірінде басқа ешбір халыққа ұқсамайтын, өзіндік бағытта, тосын бір жолда қалыптасты, дамыды. Академик Ә. Марғұлан: «Жоқтау әдебиеттің ең ескі түрі. Оның шығуы үй ішінде, қауым ортасында болған игі адамдардың дүниеден көшкеніне өкініп, оларды еске түсіру ретінде айтылған жыр. Жоқтау Орхон жазуларының түбегейлі аялғысы», — дейді. Бұдан түйер ойымыз, этнографиялық сипаттағы тасқа қашап жазылған дастандарымыз жоқтаудың көне үлгісі ретінде көрінеді.

Жоқтаудың ежелгі үлгілері үнді эпосы “Махабхаратада” да, Гомердің поэмасы “Илиада” да, Мысыр жырларында да кездеседі. Жоқтау үлгісіндегі жырларды ежелгі грек трагедияшылары, сондай-ақ Рим ақындары Катулл мен Вергилий де жазған.

Сонау сақтар мен ғұндар дәуірінен бастап-ақ біздің түркі бабаларымыз қайтыс болған адамды жоқтап, дауыстап жылап жерлеп келген. Бұл ата дәстүріміз бізде күні бүгінге дейін сақталып қалған.

Жоқтау жырлары ежелгі түркі халықтарына ортақ басқа әдеби мұраларда да кездесіп отырады. Соның бірі – оғыз-қыпшақ дәуірінің (8 – 9 ғасырлар) ескерткіші “Қорқыт ата кітабындағы” Дирсеханның жалғыз ұлы Бұқашты анасының жоқтау жыры. Осындай жоқтаулар ауыз әдебиетіндегі “Қобыланды батыр”, “Алпамыс батыр”, “Ер Тарғын” сияқты қаһармандық эпостарда, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Қыз Жібек” сияқты ғашықтық жырларда да ұшырасады. Бұл жоқтау батырдың ел-жұртынан амалсыз айырылған кезінде, жау қолына түсіп дұшпанынан қорлық көрген кезінде туыстарының қайғысымен аралас суреттеліп отырады. Жоқтаудың бізге жеткен көне үлгілері халық тарихындағы болған оқиғалармен сабақтас.

Осындай оқиға Қодан тайшының атақты жоқтауымен байланысты халық жадында сақталып қалған.

Қара қыпшақ Қобыланды Әбілхайыр ханның қазысы, арғынның әділдігі үшін Ақжол аталған биі Дайырқожаны өлтіреді (1456). Сонда әкесі Қодан тайшының қаза болған ұлының сүйегін айналып жүріп айтқан, “Қара қыпшақ Қобыландыда, Нең бар еді, құлыным” деп басталатын жоқтау арада сан ғасыр өтсе де халық жадында сақталып қалған. Дайырқожа өлгеннен кейін Жәнібек, Керейлермен бірге Шу бойына көшкен Қодан тайшы Қазақ хандығының шаңырақ көтеруіне өз үлесін қосқаны тарихтан белгілі. Қазақ халқының әдет-ғұрпы бойынша, жоқтауды марқұм болған адамның артында қалған әйелі, қызы, қарындасы, келіні, басқа да туыстарының әйелдері айтады. Ел ішіне кең тараған жоқтау жырлары негізінен айтар ой сарыны, ұйқасы, образды сөз кестесі жағынан бір-біріне ұқсас болып келеді.

Елге қадірлі, беделді адамның қазасын лайықты жырмен жоқтау оның артындағы қалған ел-жұртына салмақты сын болған. Әдетте, жаттанды сөздермен көпке белгілі жоқтау үлгілері ондай кезде жаңаша айтылып, мазмұны жағынан толығып отырады.

Ел есінде сақталған осындай жоқтау үлгілері ауызша тарап, көпшілігі кейінгі ұрпаққа жеткен. Осындай жоқтаулардың бірі – “Мамайды шешесі Қараүлек ананың жоқтауы” (1559). Қараүлек ана Мамайдың бойындағы асыл қасиеттерін терең жеткізіп, осындай адам өлген соң елдің келешегі не болады, орнын кім толтырады деп тебіренеді. Жоқтаудың айтылған уақыты да, ондағы адамдардың өмір сүрген дәуірі де тарихи деректерге сәйкес. Атақты Қаз дауысты Қазыбек биді қызы Қамқаның жоқтау жыры да (1758) – аяулы азамат есімін қастерлеп, кейінгіге оның ісін жоқтау жыры арқылы жеткізе білудің жарқын үлгісі. Қазақ халқының әдет-ғұрпында адам қайтыс болған күннен бастап оның жылы өтіп, асы берілгенше жоқтау айтылады. Қазаны естіген жанашыр туыстар ауылға “ой, бауырымдап” ат қойып шауып келіп, атынан жығыла түсіп, жақындары жоқтау айтып, қайғылы сарынмен көріседі. Жаз күндері қаралы ауыл көшіп-қонғанда, үй жығып жатқанда дауыс салып жоқтау айтылады.

Таң сәріден тұрып, жүк артып болып, көш жолға шығар алдында да жоқтау айтылған. Мұның бәрі – қайтыс болған адамның соңғы күндері өткен, соңғы рет жүріп-тұрған жерін, қоныстанған жұртын қимай, сол атамекені мен қайтқан адамның арасындағы үзілген байланыстың қайғысын жария етуді білдіреді. Баратын жеріне жеткенше қаралы көш жоқтау айтуды жалғастырып, сол мұңды, зарлы қалыптарымен келесі қонысқа жеткенше ешқайда бұрылмай жүре беретін. Жолда кездескен ауыл қаралы көштің қонақасын көтеріп алатын болған. Сондай-ақ жоқтау қаралы хабарды кеш алған сыйлы адамдар келгенде де айтылады. Жоқтаудың созылыңқырап айтылатын, ғасырлар бойы қалыптасқан әр түрлі сарыны бар

Елім деп еңіреп туған ерлерін, қол бастаған батырларын, ту көтерген ұлдарын ардақтау бағзы заманнан келе жатқан салт. Жоқтау – түркі халықтарында ежелден тұрмыс-салтымен бірге келе жатқан көне жанр.

Түркі қағанаты дәуірінің сөз шеберлері де белгілі қоғам қайраткерлері, батырлары қайтыс болғанда көне дәуірлерден қалыптасқан дәстүр бойынша жоқтап, олардың еліне еткен қажырлы іс, еңбектерін, ерлікке толы батырлық жорықтарын көлемді жырға айналдырумен қатар, оларға ескерткіш орнатып, жазып қалдыруды, санадан өшірмеуді дәстүр еткен.

Көне түркілер заманында (V-VIII ғасырларда) тасқа қашалған дәйектердің көбінде жеке батырлар, ел басқарған, жорық жүргізген айтулы сарбаздар, олардың ерлігі, өмірі суреттелсе, сол жорықтарда қаза тапқан әрі ақылды, әрі батыр ұлдары (Күлтегін, Білге Қаған т.б) арналған жоқтаулардың бірен-сараны бүгінде сақталған.

Жоқтаудың әлеуметтік, идеялық тұрғысынан қарағанда, қазақ қауымының ислам дінін місе тұтпай, толық мойындамай өткені бірден білінеді. Оның сыры мынада. Сонау көне замандардағы түркі кезеңінің өзінде (V-VIII ғасырларда) түркі тайпаларынан «өлген адамға қатты қайғырып, өлген адамның тумалары шашын жұлып, бетін тырнап, құлағын кесіп, өздерін қорлайтын» әдет болған. Оның мәнісі «өлген жақсы адамның артында қалып, онсыз сүрген өмірде не мән бар?» — деп қараудан шыққан. Бұған ешкім тыйым салмаған.

Сондай-ақ, Иорданның еңбегінде Еділ (Атилла) патша қайтыс болғанда ғұндар қайғыра отырып, той өткізген. Бір-біріне кереғар көрінетін шаралардың өткізілуін ежелгі адамдар өздерінше түсінген. Той – марқұмды сыйлау, ал, спорттық ойындар – әскерилердің ойыны емес, марқұмның тірі кезінде көңіл көтеру мақсатында жасаған істері ретінде енді оның құрметіне бағышталып өткізілген.

Осылайша бір үзіліп, бір жалғанып келген жоқтау айту дәстүрі күні бүгінге дейін жалғасын тауып келеді.

«Жоқтаулардың күй жоқтау, ән жоқтау, жыр жоқтау деп аталатын түрлері кездеседі», — деп «жоқтау» тарихын жік-жікке бөліп, жете меңгеріп, зерттеген ғалым Тоқтар Арынов жоқтауды үш түрге бөледі. «Біріншісі, өлген азаматтың балалары (көбінесе қыздары) шығарған, солар айтқан жоқтаулар; Екіншісі, өлген азаматтың анасы не жұбайы шығарған жоқтаулар; Үшіншісі, белгілі бір ақын, жыраулар шығарған жоқтаулар;» [1;] «Мұң-шер әндері» — «Жоқтау», «Жылау», «Дауыс» деп түрліше аталғандарымен, бұлар адамның қазасына байланысты келетін азарлы рәсімдер.

Ақ некелі әйелдің азаматы дүниеден озғанда, шашын жайып жіберіп жоқтау айтады. Өйткені әу бастағы жұптық нышан – қос бұрым тарқатылуы тиіс. Мұнда «сенсіз енді мен де жоқпын» деген ақ, адал жарының өліміне өкініш қана емес, оның өр тұлғасына деген үлкен құрмет жатқан жоқ па? Сол сияқты қазақтың салтында «ақтай жоқтау» деген дәстүрде кездеседі.

Мысалы құда түсіп, қалыңдық атастырылып, қалың төленіп, екі жақ келісімге келеді. Сөйтіп бұл жағдай жұртқа белгілі болады. Екі ортада құдалық рәсімдер, барыс – келіс басталады. Күйеу жігіт ұрын барған кездер де болады. Осындай жағдайлардан кейін тағдырдың жазуымен күйеу жігіт қайтыс болса, әдет заңы бойынша оны оң жақтағы (өз үйінде отырған қыз)

калындық та жоқтайды. Бұл қазақ дәстүрінде белгіленген, оны «ақтай жоқтау» деп атайды. Бұл үшін қалындықты ешкім кінәлай алмайды. Ұлттық көне заң бойынша әлгі қалындық өзі атастырылған жігіттің ағасына немесе інісіне қосылады.

Біздің қазақ өлімге барып келген адамнан: «Жақындарынан кім қатты жылап тұр?», – деп міндетті түрде сұрайды ғой. Қайтқан адамға қабырғасы қайысып, оның қадірін білдіретін жоқтау айтқан адамның сөзі біразға дейін жұрт аузында жүреді. Бұл – қазақта ғасырлардан келе жатқан жоралғы. Бұрындары тіпті ағайыны қайтыс болса, алыстан «ой, бауырымдап», «ат қойып» айғайлап келетін дәстүр де болған

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 156 б.
- 2 Авакова Р. Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы: Автореф. филол. ғыл. канд. – Алматы, 2003. – 51 б.
- 3 Айтова Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Автореф. филол. ғыл. канд. – Алматы, 2005. – 27 б.
- 4 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары.– Алматы, 1994. – 288 б.
- 5 Амиров Р.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 180 с.
- 6 Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л.: Просвещение, 1983.– 416 с.
- 7 Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, 1973 – 328 б.

К. САЛЫҚОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Борикулов М.

Аңдатпа

Мақалада К. Салықов шығармашылығының тәрбиелік мәні қарастырылады. Ақынның көптеген шығармалары талданған.

Түйінді сөздер: *поэзиялық шығармалар, тілдік ерекшеліктер, рухани әлем, ішкі толғаныс*

Тек ақындар ғана табиғатты сүйе алмаса керек. Кімге болса да, тамылжыған табиғатты құлай сүйген әрбір адамзат баласы үшін даланың ескен жылы жібек желі, түрлі гүлдер иісі, аңқыған ауасы, үстіне қырмызы көйлегін киген даласы бәрі де қашан да ыстық, қымбат. Орыс әдебиетінің өкілі К. Паустовский: «Туған елге деген махаббат - оның табиғатына деген махаббатынсыз мүмкін емес. Сондықтан да, табиғатпен жақындастыратын нәрсе бізді туған елмен де туыстастырады», - дейді [1,16-бет].

Демек, әлем әдебиетінің қай ақыны, қай жазушысы болсын, табиғатқа үлкен ықылас қоя суреттейді. Себебі, әрбір шығарманың өзіндік идеясы, өзіндік нысанасы болатындығы мәлім. Шығарма арқылы жазушы немесе

ақын өзінің сезімін беріп қана қоймайды, сондай сезімді көрсете отырып, оқырманды да табиғатты аялауға шақырады, адам мен табиғат арасындағы ара қатынасты көрсету – адамдарды рухани тәрбиелеудің орасан зор құралы деп айтуымызға болады.

Кәкімбек ақынның туған жер, дала табиғатына арнап жазған өлеңдерінің барлығы да туған жердің, дала табиғатының әрбір бөлшегін аялау, оның тыныштығын бұзбау идеясын көтереді. Сонымен, Кәкімбектің «Саумалкөл» өлеңін алып қарайық: мұнда ақын осынау бір ғаламат жердің ғажайып табиғатын суреттеумен қатар, оның әсемдігін ешқашан таптамауға, бұзбауға шақырады. Саумалкөлдің сұлулығын, қадір-қасиетін көрсететін сиқырлы суреттері өлеңнің мына жолдарынан көрінеді:

Саумалкөл көз алдымда мөлтілдейді,
Көңілім неге бір сәт серпілмейді.
Самал жел өзіндей боп аяласа,
Лүпілі жүрегімнің еркіндейді.

Ақынның жан дүниесі нәзік. Ол туған жер табиғатының әрбір бөлшегін ерекше құрметтейді. Оның сұлулығынан сусындайды, жан дүниесіне ләззат алады. Мысалы, «Қаршагүл» өлеңінде:

Қайдан шықтың,
Қалай өстің құмдақта,
Қалай жеттің
Сұлулық тәңірі сымбатқа.
Үзіп алып иіскеуге де қимаймын,

Жұлмай қарап жүрмін қазір қымбатқа,- дей отырып, ақын табиғат сұлулығының сырлы бір дүниесі болған гүлді үзбейді, Жер-Ананың бір бағын кеміткісі келмейді.

Ақынның «Құс базары – Қорғалжын» өлеңін алып қарасақ, орман-көлді пана тұтар аң-құстардың азайып бара жатқанына жан жүрегінің сыздап ауыратындығын жеткізгендей. Мысалы:

Қазақтың құс базары Қорғалжында,
Күн сүйген күміс көлдер толған нұрға.
Аққудың аққу сүйіп омырауын,
Таратты қоңырауын орман-нуға.
Сайраған шымқай ғашық үнін терем,
Сағынған бала күнді сырым терең.
Құс әні, көл жағасы қызық еді-ау,
Бетіңнен мың сүйгенім білінбеген.

Ақын бұл өлеңінде жастық шақтың әсерлі сәттерін қиюластыра шебер суреттеген. Қорғалжын – табиғаты қатаңдау аймаққа жатады. Әйтсе де, көрікті де көркем жерлердің бірі.

Аққулар көз қиығын ұзатпастан,
Айтады біздер жайлы ұзақ дастан.
Есіме түсіп кетті албырт кезім,
Құстарға қарап тұрып құшақтасқан.

Саумалкөл мөлдіріне тұнып тұрған,
Қоңыр қаз қонар ма екен қызықтырған?
Аңсадым жаным құштар сол мезетті,
Өмірдің мұң мен зарын ұмыттырған.

Кәкімбек Салықов – тіршілік атаулының жанашыры. Әсіресе, ақынның ең сүйіктісі – табиғаттың мінсіз жаратылысы – жезкиік. Туған жерге, ондағы әрбір тіршілік иесіне деген іңкәрлік сезімін «Жезкиікті көрсемші» өлеңінде әрі қарай тереңдете түседі. Ақынның замандасы Қадыр Мырза Әли «Киіктер» өлеңінде киелі аң туралы:

Көңілді көтеретін ем көбейді,
Даладай бірақ бәрі емдемейді.
Керсең ғой зымыраған киіктерді,

Дүние көз алдында дөңгелейді,- десе, ал Кәкімбек ақын елге келе салысымен адам мейірімсіздігінен жапа шегіп, көзге шалынбас қиянға кеткен жезкиікті іздейді. Даланың сәні мен салтанаты болған оның мойылдай мөлдіреген тұңғиық көздерін көріп, елге деген сағынышын басуды ойлайды:

Назарыңды бір қиып,
Назды көңіл бөлсеңші.
Мойыл көздер тұңғиық,
Мөлт еткенін көрсемші.
Біздің жаққа жеткенде,
Мойныңды бір бұрсаңшы.
Көзім тойсын көркемге,
Еркеленіп тұрсаңшы...

Кәкімбек ақын киікті сағынған сәттерінде, ғашық болған кездерінде қуанышты, жайдары күйде көргісі келетінін жасырып қала алмайды.

Қуанышқа шалынған,
Тәуір кезде көрсемші.
Сағынышқа шалынған
Ауыр кезде көрсемші.
Сағым бермес кең дала,
Ашық шақта көрсемші.
Есі-дертің мен ғана,
Ғашық шақта көрсемші.
Жабылыққа жармаспай,
Жүйріктікке жетсемші.
Жезкиіктен қалмастай,
Жүйткіп қана өтсемші.

Соңғы шумақтарда ақынның арман-тілегі көрініс тапқандай. Өйткені киік – киелі де, сұлу аңдардың бірі. Талай ақын-жыраулар мен жазушылардың туындыларына арқау болған. Мысалы:

Біздің жақта көктемде
Жазда мекен қылсаңшы.

Ел шетіне жеткенде
Еркеленіп тұрсаңшы.

Ақын ел, туған жер, атамекен деген ұғымды оның адамдары деп қана түсініп қоймай, жұпар иісті жусанды даласымен, сол даланың көркем де кербез туындысы – жезкиігімен тұтас, баршасын бірлікте ала отырып елестетеді. «Киікті елдің ұлымын» өлеңінде ақынның туған жердің қасиетті жаратылымына аңсары бөлекше:

Киікті елдің ұлымын,
Киікті елдің.
Сұлулықты жасымнан сүйіп келдім.
Жүйткіп өткен жүйріктің сырын ұғып,
Жан құпия жадыма түйіп келдім.

Ақын рухани бітімінің қалыптасуына туған жердің киелі аңының да өзіндік орны бар екендігін мойындайды, әрі оны мақтан тұтады. Сол бір жан дүниесін түлеткен рухани нәр көзі киіктердің көзден қашықтап, алыстап кеткеніне өкінеді:

Алтын жота,
Жез жамбас, күміс сағақ,
Екі көзден қалайша жылыстамақ.
Нәзік жандар сүйеді әлпештеуді,
Алақанға салар ма ем тірі ұстап.
Келсең, шіркін, ауылыма жақын ғана,
Жақын ғана, жасқанбай, батылдана.
Іңкәр жаннан үріккенің – нәзіктігің,
Сені атпайды атпаса, ақын ғана!

Осы бір нәзік жаратылым иесі – киік тағдыры Сәкеннің де жан дүниесін тебіренітіп, ақын оны өз жырына қосқан болатын. «Ақсақ киік» өлеңінде:

Мергендер дамыл алмай киікті атқан,
Ауылды қан сасытып топырлатқан.
Киікті ойлай ма екен таусылар деп,
Азайып бірте-бірте келе жатқан... – десе, енді бірде:
Кей қазақ әдет қылған киік атып,
Мүйізін пайда қылған шетке сатып,- дейді. Бұл өлеңінде ақын киіктерді себепсізден-себепсіз атып, бас пайдасы үшін қолын былғайтын мергендердің аяусыздығын әшкерелейді.
Киікті қазақ және дейді бөкен,
Батпақты бұл бейшара қылған мекен.
Бөкенді мерген атып өлтіргенде,
Жазасыз жан өлді деп ойлай ма екен,- деп ашынады.

Осы бір ойлар Кәкімбек жүрегінен де орын тапқан. Мысалы, «Көрдін бе Жезқазғанның жезкиігін» өлеңінде ақын өздеріне көзделген оқтан қашып, шыбын жанына жайлы мекен іздеген аяулы достары – жезкиігін іздейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Қазақ университеті, 1992.
2. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. –Алматы: Қ.М.К.Ә. 1960.
3. Қирабаев С. Шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1992.
4. Кәкішев Т. Кенші ақын сырлары. - Алматы: Жазушы, 1982.
5. Айтұлы Н. Қазақ жырының қара нары // Қазақ эстетикасының құндылықтық-мағыналық негіздері // Ұжымдық монография. –Алматы: 2014.
6. Салықов К. Мәңгі шырақ алауы. –Алматы: Жазушы, 2007.

МӘТІНМЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Кадиева Н.

Аңдатпа

Мақалада мәтінмен жұмысты ұйымдастыру жұмыстары қарастырылады. Тілді дамытудағы мәтіннің ерекшеліктері талданған.

Тілді оқытып, үйретудің сапасын арттыру әр түрлі жағдайларға байланысты. Соның бірі – сабақта мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыру. Мәтін ғылыми тұрғыда сұрыпталған, өңделген болуы тиіс. Сабақта қолданылатын мәтін оқушының психофизиологиялық ерекшелігіне бейімделіп (адаптирование) немесе бейімделмей (неадаптированной) де алынуы мүмкін. Мәтінді сұрыптағанда мынадай факторлардың кешенді жүйесін ескерген жөн: студенттердің мамандығы бойынша актив сөздер мен түсіндірме терминдердің ауқымы; лексика – грамматикалық материалдың ерекшелігін қамтамасыз ету; мәтіннің қиындық деңгейін анықтау критеріі; мәтіннің семантикалық моделін құру мүмкіндігі; мәтінде ойлау – танымдық мәннің болуы; контекстік көркемдік пен жанрлық шектеулік; тақырыптық принцип; мәтіннің композициялық – мәндік құрылымы мен стилі. Осы факторларға негізделіп, белгілі бір тақырып бойынша сараланған мәтіндер бір модуль құрады. Осындай бірнеше модуль болуы мүмкін. Атап айтқанда, әрбір модуль мазмұны жағынан бірін-бірі толықтыратын бірнеше мәтін жиынтығынан тұрады. Мәселен, «Адам және оны қоршаған орта» модуліне «Отбасы», «Туыс- туғандар» «Оқу орны», «Оқу тобы», «Досым» сияқты т.б. тақырыптағы мәтіндер жиынтығы кіреді. Бұл мәтіндер мазмұнын түсініп, ұғыну көп жағдайда оның дұрыс сұрыпталынып берілуіне байланысты. Оны жоғарыда айтып кеткенбіз. Сондай – ақ, мәтін мазмұнын түсіну, оның ішіндегі негізгі және жанама ойдың бөліну заңдылығы айыра білумен анықталады. Сондықтан, тілді оқытып, үйретудің кез-келген кезеңінде оқытушы студенттерге оның құрылымдық элементтерінің қайсысы негізгі, қайсысы қосымша ойды беріп тұрғанын түсіндіріп көрсеткені дұрыс. Мәтінді толық және ұғыну оның ішіндегі сөздердің мән-мағынасын түсініп, білуге де байланысты. Әрбір модульге енген мәтіндер соңында сөздік материалы берілуі тиіс. Және де бұл сөздер талданып, студенттердің арнайы дәптерлеріне жазылуы қажет.

Қандай мәтін болса да, алдымен оның мазмұнын түсіну қажет.

Білім мен дағды беруде сөз ұғымы мен мағынаны игерту тәсілдері пайдаланылады. Бұл, сабақ жүйесі тұсында оқытуда жүзеге асырылады. Мектептегі түрлі пәндерден оқушылар білім алумен бірге, сол пәндерге тиісті сөздерді терминдердің ұғымын игереді. Сондықтан да тіл мұғалімі әрбір жұмыста, білім беруде және сабақ үстінде кездесетін қиыншылықтарды жою, болдырмау мүмкіндіктерінің алдын алады. Соның бірі - түсінуге қиын сөздермен жұмыс істеу. Түсініксіз сөздерді білім алу кездеріне, оқылатын материалдардың жүйесіне қарай екі топқа ажыратуға болады: 1) көркем әдеби мәтіндермен байланысты түсінуге қиын сөздер; 2) тіл материалдарына байланысты түсініксіз сөздер. Біз алдымен көркем мәтіндегі кездесетін түсініксіз нысандарға тоқтап өтейік.

Көркем мәтіндердің тақырыбы мен идеялық мәні оқушылардың бірден дұрыс және жетік түсінбеуі, көбінесе сол тақырыптың ауыр – жеңілдігіне, яғни таңдап алынған мәтіндердегі сөйлемдердің молдығына тікелей қатысты болады. Сондықтан да осы сияқты нысандарды түсіндіруде, нақтылы әдістемелік жұмыс жүйесі талап етіледі.

Әдеби шығармалардан алынған мәтіндерде түсініксіз сөздер мынадай орындарда ұшырайды: а) мәтін ішіндегі жеке сөздер; ә) мәтін ішіндегі сөз тіркестері; в) мәтін ішіндегі жеке фразалық тіркестер; г) мәтін ішіндегі идиомалық тіркестер; д) мәтін ішіндегі құрмалас сөйлем компоненттері; е) мәтін ішіндегі төл сөз бен автор сөзі; ж) прозалық шығармалардан алынған мәтіндегі қайырымдар; з) поэзиялық шығармалардан алынған мәтіндегі жеке шумақтар; и) драмалық шығармалардан алынған диалогтық және монологтық сөйлемдерде түсініксіз сөздер жиі кездеседі [25, 111].

Мәтіндегі түсініксіз сөздерді игерту оқу және сабақ үдерісінің әр басқышында іске асырылады. Сондықтан да мәтін материалдарын оқыту үстінде түсініксіз сөздер мен жұмыс істеу мәтін оқу алдында, оқу тұсында және оқып болғаннан соң алып барылады. Осы тұста тіл мен әдебиеттің байланыстылығы айқындалады. Әдеби мәтіндерде кездесетін сөздердің мағыналық және тілдік мәні еске түсіріліп, оған талдау жасалады [26, 23].

1. Мәселен, мәтіндегі түсініксіз сөздерге түсініктеме беру материалды өту алдында беріледі дейік. Ол үшін мұғалім І. Жансүгіровтың “Ұштасқан үш тілек” деген өлеңі деп тақтаға жазады да, көрнекілік ретінде тандамалы шығармалар жинағынан өлеңнің жазылған бетін көрсетеді. Содан кейін тақтаға мына сияқты сөздерді жазып қояды: ебелек, төңкеріс, мұжық. Бұл сөздерді оқушылардың сөздік дәптерлеріне көшіртіп жаздырады. Сонан соң мұғалім бұларға төмендегіше түсініктеме береді: Ебелек деп құмды жерде, шөлді ойпанда өсетін өсімдіктің, яғни шөптің бір түрін айтамыз. Бұл күзді күні құрап, тамырынан айырылады. Осының нәтижесінде жел тұрған уақытта қаңбақ сияқты домалап жүреді. Сондай-ақ І. Жансүгіров төңкеріс деп революцияны, ал мұжық деп шаруаны түсінген. Осы жоғарыдағы үш сөзде белгілі жеке мағыналарға ие де, морфологиялық жақтан жалпы және жалқы зат есімдер, атау септікте тұр.

2. Мәтіндегі түсініксіз сөздерге түсініктеме беру материалды оқыту үстінде жүзеге асырылады. Мұғалім түсініксіз сөздерге түсініктемені көркем шығармалардан алған үзіндіні немесе толық түрін оқу тұсында контекспен байланысты ұғындырылады. Мұнда мұғалім бір сөз бен екінші сөзді, бір сөйлем мен екіншісі сөйлемді, бірінші қайырым пен екінші қайырымды, бірінші бөлім мен келесі бөлімді, алғашқы тарау мен келесі тарауды үнемі қадағалап ұштастырып отырады. Көркем шығармалардан алынған үзіндіні оқу үстінде олардың алдымен жеңіл түрлері ғана бағдарланып, бірте-бірте ауыр нысандар түсіндіріледі. Осындай еткенде ғана материалдың көлемін ықшамдап, уақыт жағынан ұтуға үнемдеуге болады.

Мәтіндегі түсініксіз сөздерді түсіндіру мәтінді оқып болғаннан соң іске асырылады. Мәселен, мәтінді мұғалім белгілейді де, оны оқушыларға іштей оқуды тапсырады. Оқу үстінде түсініксіз сөздерді белгілетіп, сөздік дәптеріне жаздырып қояды. Мәтінді толық оқып болғаннан кейін, дәптердегі жазылған немесе оқу тұсында белгіленіп қойылған сөздерге түсініксіз сөздерге түсініктеме беру жұмысын жүргізеді. Мысалы:

Мәтіндегі түсініксіз сөздің мағынасы сол сөзге жуық сөздер мен тіркестерге және сөйлемдерге қарсы қою арқылы түсіндіруге болады. Айталық, Абайдың "Ғылым таппай мақтанба" деген нәфрәтлі, ғибратлы, ақын-мизам сияқты сөздер кездеседі. Нәфрәтлі – сөзін жиіркенішті, ғибратлы – сөзін үлгілі, өнеге, ақын мизам – сөзін таразы, өлшеуіш деген сөздермен ұғындырған абзал. Абайдың "Қан- сонарда бүркітші шығады аңға" деген өлеңінде мына тәрізді түсініксіз сөздер ұшырайды: ғанибет, аңдағанда. Ғанибет - қызық, тамаша, көңіл көтеру мағынасында қолданылады да, ал аңдағанда болса, ол сөз түлкінің ізіне түсушілердің жүріс бағыты мағынасында жұмсалған деп бағдарланған.

3. Сөздердің синонимін табу жолымен түсіндіру; Мәселен, келбет сөзінің мағынасын ашу қиынға соғады. Себебі конкрет-абстракт сөз аралығын айыра алмау жағдаяттары кездеседі. Сондықтан да бұл сөздерді дәл түсіндіру үшін сапалық сын есімдерге жалғап, тіркестіре отырып мағынасын анықтаған жөн. Келбет, мүсін және әлпет синоним сөздері жағымды және жағымсыз мағыналарды аңғартады. Ал келбет, мүсін деген сөздер көбінесе жақсы, тәуір деген сөздермен тіркестіріліп айтылады: келбеті жақсы, мүсіні жақсы. Әлпет сөзі көбінесе жаман деген сөзбен байланысты қарастырылады: әлпеті жаман.

4. Сын есімдерге сай сөздердің синонимдерін іздестіру, қарастыру жолымен түсіндіру: Мысалы, алыс деген сөздің орнына қашық, жырақ сияқты мәндес сөздер қолданылады. Сондай-ақ қысқа сөздің орнына келте, шолақ және сұлу сөзінің орнына әдемі, көркем, ару сияқты синонимдер жұмсала береді. Әйтседе, бұлардың мағынасы жақын болғанмен, бірінің орнына бірі жүре бермейді. Мәселен, алыс жолда дегендегі алыс деген сөздің орнына жырақ деген сөзді айтуға болады да, қашық деген сөзді айтуға болмайды. Бірақ шаруашылықтар арасы алыс емес, дегендегі алыс деген сөздің орнына қашық, жырақ сөздерін қолдануға болады. Мұнымен мағынасы бұзылмайды, сол сияқты қысқа құйрық торы ат дегенде қысқа

сөзінің орнына шолақ, келте сияқты синонимдерді қойып айту мүмкіндігі бар.

5. Етістіктерге лайықты сөздерді қатар қою арқылы түсіндіру: мұғалім тақтаға мына сияқты сөйлемді жазып қояды: Ол бізге жаңалық хабар айтты. Содан соң осы сөйлемдегі етістіктер орнына қандай синоним сөздері қолданылады? деген сұрақты оқушылар ортасына қояды. Бұдан кейін дұрыс жауап берген сөйлемдері сынып таұтасына жаздырылады. Мұны оқушылар көшіріп алады.

6. Синоним сөздердің мағыналық бірлігін ашу, айқындау арқылы түсіндіру. Мұғалім мына сөздерді салыстыра отырып, тақтаға жазып қояды: аттай, өңеш-кеңірдек, ағаш-отын, қол-саусақ ақыл-ес. Содан соң олардың мағыналық бірлігін төмендегіше баяндайды: Бұл тақтаға жазылған сөздердің жалпы мағынасы бір-біріне ортақ. Бүркітбай атпен келді, десек әйтеуір жылқының біреуін көлік етіп келді дегенді түсінеміз. Өйткені, ат — көліктің бір түрі, ал тай болса, жылқы атаулының жас төлі дегенді білдіреді. Өңешін созды деудің орнына кеңір созды деп те, өңештеді, кеңірдектеді деп те, айта аламыз. Осылай бола тұрса да, кеңірдек - тыныс алу мүшесі дегендегі кеңірдек деген сөзді өңеш деген сөзбен ауыстыруға болмайды. Себебі, кеңірдек - тыныс алу мүшесі, ал өңеш болса, адамның, жәндіктің ос өткізетін мүшесі, екеуі екі басқа.

7. Біріккен (кіріккен) сөздердің төркінін (этимологиясын) талдау арқылы түсіндіру. Мұғалім жылжымалы тақтаға төмендегі сөздерді жазып қояды: бүгін, быйыл, апар, әпер. Бұдан кейін түсіндіру тәсілімен нысанды баяндайды: бүгін, биыл, әкел, әпер сөздерінің әрқайсысы екі түбірден бірігіп, бір сөзге айналған. Бүгін, биыл сөздерінің құрамында бұл, күн, жыл деген үш сөз бар. Бұлар бұл күн деп тіркесіп айтылатын екі сөздің жүйелі қолданылуының нәтижесінде, олар бірте-бірте ықшамдала келіп биыл болып орнығып кеткен. Сондай-ақ әкел сөзі алып кел, апар сөзі алып бар сөздерінен қысқартылып, бірігуінен пайда болады.

8. Жаңа сөздердің түбірін іздестіру арқылы түсіндіру. Мұғалім тақтаға өндіріс сөзін жазып қояды да, бұл сөздің түбірін іздетеді. Оны оқушылар төмендегіше дәлелдейді: Өндіріс сөзінің негізгі түбірі өн, өндірі - туынды етістіктің түбірі, іс - туынды түбірден туынды тұлға жасайтын жұрнақ. Өндіріс орыс тіліндегі производство деген сөздің мағынасын білдіреді. Сөйтіп жұрнақ үстіне жұрнақ қосылып, яғни негізгі түбірге жұрнақ қосылу арқылы жаңа сөз жасап тұр.

9. Сөздерге сипаттама беру арқылы түсіндіру. Мұғалім "Ер Тарғын" жырында кездесетін, айыл сөзін тақтаға жазады да, оқушылардың сөздік дәптеріне көшіртеді. Содан соң оған мынадай сипаттама береді: айыл - зат есімді сөз. Бұл - ер-тоқымды жылжытпай ұстап тұру үшін аттың бауырын орай тартатын жіңішке қайыс тартпа, қыл ызба. Мысалы, Қос айылын бек тартты, Құйысқанын қысқартты ("Ер Тарғын" жыры). Тағы да мынадай мысалдар келтіруге болады: Айылдың батқанын иесі білмен, ат білер (мақал).

Аттың айыл-тартпасын қаттырақ тартып алып, жігіт екеуіміз желе тартып жөнелдік (С. Көбеев).

10. Нысананы анықтамалар мен ережелер негізінде түсіндіру. Қазақ тілін тәжірибелік түрде үйреткенде, анықтамалар мен ережелерді саналы да толық меңгертудің пайдасы мол.

Қазақ тілін үйрету кезінде басқа да тілдік салалардың ережелері мен анықтамаларын еске түсіруге тура келеді. Мәселен, дыбыстың варианты бар тәуелді жалғаулы сөз әрқашан да өзінен бұрын тұрған сөздің, яғни оқушы сөзінің ілік септікте тұруын талап етеді деген ережемен байланыстыра алатындай болуы қажет. Мәселен, мұғалім грамматика деген сөзді тақтаға жазады да, оған мынадай амықтама береді: Грамматика - сөздердің өзгеруі және сөздердің тіркесуі мен байланысуын зерттейтін ғылым. Ол екіге бөлінеді: морфология және синтаксис: Морфология - сөз бөлшектерін зерттейтін ғылым. Ол сөздердің морфологиялық құрылымын талдайды, сөздерді топтастырады, сөздердің өзгеруін белгілейді. Синтаксис - сөйлемдердің құрылысы, сөздердің тіркесуі туралы ғылым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы, 1999.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва, 1981.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
4. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – Москва, 1986.
5. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту методикасының негіздері. – Алматы, 1991.
6. Шалабай Б. Қазақ көркем прозасының тілімен зерттеудің ғылыми –
7. теориялық негіздері. – Алматы, 1997.

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫНА ҮЛЕС ҚОСҚАН ҚАЗАҚ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ

Акшаева А.

Аңдатпа

Мақалада Филологиялық терминдердің жасалуына үлес қосқан қазақ ғалымдарының еңбектері қарастырылады.

Филологиялық терминдер – терминологиялық лексиканың үлкен бір саласы. Қазақ тіліндегі филологиялық лексиканың қалыптасуы түркологтар мен қазақ халқының ұлы ағартушы ғалымдарының (Шоқан, Ыбырай, В.Мелиоранский, В.Павлов) есімдерімен байланысты. Қазақ тіліндегі филологиялық терминдерге ғылыми мәнге ие бола бастауына және оның алғашқы кезеңін қалыптастырған ғалымдар А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, А.Жұбанов, Қ.Кемеңгерұлы т.б. болды. Бұлардың ішінен

А.Байтұрсынұлын ерекше аталуы тиіс. Себебі біз жоғарыда көрсеткеніміздей ол филология терминдерін жасаудың принциптерін алғаш жасаған ғалым.

1930-1990 жылдар аралығында филологиялық терминдердің дамуына мына ғалымдар үлес қосқан Н.Оралбаева, Ө.Айтбаев, Н.Сауранбаев, А.Ысқақов, С.Исаев, Р.Сыздықова, Ә.Қайдаров, С.Аманжолов, Н.Уәлиев т.б.

Филологиялық терминдердің лексикалық құрамы қазақ тіліндегі ең алдымен қазақтың байырғы сөздерімен құрылады. Сонымен бірге Филологиялық терминдерге тілге ерте енген араб, парсы, және орыс тілі арқылы еуропа тілдерінен енген сөздер де кездеседі.

Филологиялық терминдерде байырғы сөздердің қалыптасуы негізінде түркі тілдерінің ортақ болуында болса, араб, парсы сөздерінің негізінде жасалған терминдер қазақ тілінің ішкі заңдылығының толық болуына бйланысты. Сонымен қатар қазақ тіліндегі филологиялық терминдер төл және кірме сөздерінде жасалады, алайда төл терминдердің, кірме терминдерден (орыс тілі арқылы еуропа тілдерінен ауысқан) сан жағынан басым болып келеді.

Сондықтан кірме терминдерді тілдің ішкі заңдылығына бағындырылады. Филологиялық терминдердің құрамында жүйеаралық және санаралық омонимдер кездеседі және оның құрамында азда болса көп мағыналы терминдер де бар. Алайда омонимдік қатар сирек болса да, ол табиғи құбылыс. Филологиялық терминдердің құрамында омонимдік құбылыстан басқа синонимия, антономия құбылыстары да кездесе береді

Сөзжасам жүйесі бойынша жасалатын филологиялық терминдердер бар. Оған морфологиялық, синтаксистік, семантикалық сөзжасам тәсілдеі тән. Олардың ішінде елеулі орын алатын термин – морфологиялық тәсіл жасаған терминдер. Көлемі жағынан мол, айрықша назарға алынатын тәсіл - синтаксистік тәсіл.

Қазақ тілінде филологиялық терминдермен қатар филологиялық тіркесті терминдер бар. Олар екі, үш, төрт сыңарлы болып келеді. Тіркесті терминдер құрамы әртүрлі тілдік элементтерден құралады. Мәселен, филологиялық термин, жалпы ғылыми сипаты басым термин, термин емес тұлға т.б.

Анықтауыштық қатынаста жұмсалатын филологиялық тіркесті терминдер номинативтік қызмет атқарады. Филологиялық тіркесті терминдер қазақ тілінің тарихи қалыптасқан байланысу тәсілдері негізінде жасалады. Филология терминдерін жасағанда да лексика-семантикалық тәсілдердің маңызы зор. Ол ұлттық терминдерді жасауда көрінеді [1,212].

Көптеген белгілі ғалымдардың филологиялық терминдерді жасаудағы рөлдері диссертацияда көрсетілген, және олардың еңбектеріне талдау жасаған. Сонда олар филологиялық терминдерді құрамы жағынан дара (жалаң), күрделі (біріккен тіркесі), шығу тегі жағынан төл және кірме жасау жағынан үш әсіл бар екенін айқындады. Қазақ тілінің терминологиясына жаңаша көзқарас бұл салаларда ең үлкен өзгерістер талап етіледі.

Дәлірек айтқанда терминология проблемасын нақтылай шешу үшін екі нәрсе қажет етіледі: біріншісі, барша қауымның бойындағы шығармашылық қабілетті үйлестіру, жұмылдыру, ал екіншісі, тілге деген мемлекеттік қамқорлық пен қатал тәртіпті қатар қойып, оған үкімет тарапынан басшылық ету. Бұл мәселе жүзеге асу үшін төмендегі шаралар мен ұсыныстарды қамтамасыз ету керек. Олар;

1) Тіл саясатын жүзеге асыру үшін терминология, онамастика, жазу, тіл мәдениеті, т.б. салаларға қамқорлық жасап, оларға басшылық ету үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тіл комитеті құрылу керек.

2) Мемлекеттік тіл комитеті құрылғанша Мим-терминкомның және Мимтерминком мақсат-міндеттері мен ережелері қайтадан қаралып, жаңа статусы бекітілуі керек.

3) Терминологиялық бүгінгі дағдарыс жағдайына байланысты Мимтерминком беделді комиссия құрып, он бір принципті тұжырымдамада кеңінен талқылану керек.

4) Қазақ тілі терминологиясын жүйелі реттеу және оның ғылыми-практикалық мәселесін жан-жақты шешу үшін үлкен Бағдарлама жасау керек.

5) Осы мәселелер терминологияға қатысы бар республикалық академиялары, білім беру министрлерге, халықты бетке ұстаушыларға таратылуы керек.

6) Қазақ тілінің терминдік қорын жасаудың қамын бүгіннен бастау керек. Ол үшін ғылым саласындағы жастарды сала отырып, компьютер техникасы кеңінен қолдану қажет.

Зерттеуші Қ.Мұсаев «Терминжасамның өнімді тәсілдерінің бірі – халықтық лексикологиясының терминденуі, лексика-семантикалық тәсіл, жалпы қолданыстағы сөздердің терминдерге айналуы, жалпы қолданыстағы сөздерге жаңа арнайы мағына жүктеу, тілдегі сөздерді терминдік мағынада жұмсау, сөз мағынасын өзгерту» деп аталып жүр деген пікір келтіреді.

Тілдегі сөздердің терминдену бағытына қарай терминделу процесі екіге бөлінеді:

Сырттан терминдену – тілдің сыртында жатқан сөздерді (дилектизмдер, кәсіби сөздер, көнерген сөздер) термин ретінде пайдалану. Оның басты ерекшелігі – терминделуші ұғымдарға атау беріп отырған сөз терминологиялық лексикадан алынбайды.

Көбінесе, жалпы қолданыстағы сөздерге терминдік мағына жүктеліп, белгілі бір арнаулы саладағы ұғымдардың атауы ретінде тиісті дефиниция беріліп, сөз жалпы лексикалық өрістен терминдік өріске өтіп, соған сай терминге тән қасиетті иемденеді. Жалпы қолданыстағы сөздердің өзіндік қасиеті сақталады. Мысалы, жоғары тарауда мысалға келтірілген дабыл сөзін алайық.

1. Жаугершілікте, жорықта, той-думанда халықты бір жерге жию үшін пайдаланылатын аспап.

2. Саусақпен қағып ойналатын музыкалық аспап.

3. Әскери бөлімшенің белгілі бір мерзімде толық терминденуі нәтижесінде жауынгерлікке дайындық болуы.

4. Жергілікті жердегі халықты әуе, атом, химиялық қарулардан сақтандыру хабары.

Іштен терминдену – терминделуші ұғым атау терминдік жүйенің өз ішіндегі белгілі бір терминологиялық өрістен алады. Яғни, іштен терминдену дегеніміз белгілі бір сөздің бір ғылым саласынан екінші ғылым саласына өтуі. Мысалы, *өріс* (физикада, психологияда), *донор* (хим. медицинада), *субъект* (философияда, заңда, логика ғылымында) т.б.

Іштен терминденудің ерекшелігі – тілдегі сөзжасамның әртүрлі тәсілдерін (аналитикалық, синтетикалық, лексика-семантикалық) арқылы жасалған терминдерді де дерминдейді. Яғни, іштен терминдену кезінде терминнің қай тілдің сөзі екені ескерілмей, оның дефинициясы мен белгілі ұғымы негізгі роль атқарады.

Тілдегі сөздердің терминденуін сөз таптары тұрғысынан қараудың маңызы зор екендігін О.С.Ахманова баса айтады. Оның ойынша, терминдердің құрамын тек қана зат есімдерден толтыруға болады. А.Щеглова О.Ахманованың пікірін қолдайды: «Терминологиядағы дерексіздікті, зат, сапа және әрекет туралы ғылыми-техникалық ұғымдарды білдірудің шын мәніндегі бірден-бір лексика-грамматикалық құрамы – зат есім болады» [2,33].

Ал терминдер тек зат есімдерден жасалуы керек пе деген сұраққа В.П.Даниленко чех ғалымдарының зерттеулеріне сүйене отырып, оған сын есім де, етістік те, есімдік те қосыла алады деп есептейді. Мысалы: *Тік тұр! Дайындал! Көзде!* – термин сөздері зат есімнен жасалмаған.

Ағартушы А.Байтұрсынұлынан кейін, көптеген қазақ ғалымдары термин жасау жолында қызмет етті. Айталық, тіл білімінде Халел Досмұхамедұлы енгізген, *жалаң дыбыс, буын, басу (екпін), дауысты, дауыссыз, демеу, әндесу-үндесу, ереже, шолақ дыбыс, дәнекер дыбыс, жіңішке сөз, бітеу буын, жуан сөз, әліппе, дәйекше, жырау, айтыс, жазба әдебиет* сынды жаңа сөздер терминге айналды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекеттік Тіл - Қазақстандық қоғамның дамуының тұрақты негізі ретінде мемлекеттік сәйкестілік үрдісіндегі ұлттық идеяның негізгі құрамдас бөлігі. Республикалық семинар материалдары. - Алматы, 2008.

2. Банк терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша сөздігі // Ғ.Сейіткасымов, Б.Бейсенғалиев, Ж.Бекболатұлы. - Алматы, Экономика, 2006.

3. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. - Алматы, Экономика. 2009.

4. Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты XII Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.

5. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқулық. - Алматы, 2005. - 256 б.

6. Козлова С.П. Прагматический аспект языка рекламных лозунгов // Сб. Науч. тр. Вып. 290. - М.: 1989. - С. 13-22.

7. Әбдуәліұлы Б. Жарнама - ұлттық болмысымыздың да жаршысы // Хабаршы № 1. - Алматы, 2011.

8. Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты XII Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.

9. Максимов В.И. Русский язык и культура речи. - М: Гардарики, 2007.

10. Введенская Л.А. Русский язык и культура речи. - Ростов н/Д., 2002.

11. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М: СЛОВО/SLOVO, 2000. - 264 с.

Т. ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНДАС ТҰЛҒАСЫ

Нәби М.

Аңдатпа

Мақалада Т. Әбдіков шығармаларындағы замандас тұлғасы қарастырылады. Жазушы әңгімелеріндегі шындық пен көркемдік шешім мәселелері сөз болады.

Т. Әбдіков қаһармандарының тілі де өзгеге ұқсамайтын, өзіндік мәнерімен ғана көрінеді. Әр кейіпкердің сөз саптауы бөлек, өзіне тән табиғи жарасым табады. Авторлық баяндау да көркем шығады. Сыдырта жөнілмей, асықпай, баппен баяндайды.

Қаһармандардың бұлайша әділдік үшін, әрі жақсылық жасау жолында өліммен бетпе-бет келіп, дұшпанымен аянбай айқасқа түсуі – олардың ұнамды түрде сомдалғанын паш етеді. Жалпы қазақ әдебиетінде ұнамды образ мәселесін зерттеп, нақты табиғи сипатын ашу болашақтың ісі. Бұрын әдебиетте «ұнамды» және «ұнамсыз» образ деп жиі айтылатын. Уақыт өте келе, бұл әдеби терминнің де қайта ой елегінен өту қажеттігі туып отыр. Ұнамды не ұнамсыз деп, образды контрасты түрде екі жікке оп-оңай бөліп тастау жарасымды дей алмаймыз. Бұл жайында басқа халықтар әдебиетін зерттеушілер де қазір қызу пікір-таластарға барып жүр. Ал оның шынайы мән-маңызын айқындау бір күндік емес, өте қиын да, күрделі. Өйткені қарама-қарсы бағыттағы көзқарасты білдіретін осынау әдеби ұғымның түп тамырын және диалектикалық логикасын зерттеу қажет. Ал әдебиетке келсек, бұл образ қазір қай дәрежеде көрініп жүр?

Автор мен қабылдаушы, автор-көркем шығарма-оқушы мәселелері кеңестік дәуірде КСРО Ғылым академиясының Әлем мәдениеті тарихы Ғылым кеңесінің жанынан құрылған Көркем шығармашылықты кешенді

зерттеу комиссиясы (төрағасы академик Б.С.Мейлах) тарапынан зерттеліп, жарияланған ұжымдық еңбектерде, өнер мен әдебиеттің мәні мен қызметі жөнінде ой толғаған Л.Н.Толстой, Г.В.Плеханов, ғалымдар А.Н.Веселовский, А.А.Потебня, В.В. Жирмунский, В.В.Виноградов, М.М.Бахтин, Л.С.Выготский, Б.С.Мейлах, М.Б.Храпченко, В.В.Прозоров, Ю.М.Лотман, А.М.Левидов, Д.С.Лихачев, А.Ф.Лосев, Ю.Я.Барабаш, М.Л.Гаспаров, Ю.Б.Борев, В.Е.Хализев, В.Агеев, Ю.И.Минералов, О.А.Кривцун, Л.А.Новиков, батыс ғалымдары А.Б.Лорд, Р.Барт, П.Рикердің еңбектерінде, сондай-ақ КСРО Ғылым академиясының А.М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институты жыл сайын жариялап отырған «Контекст» жинағында қарастырылады.

Отандық ғалымдардан А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Х.Досмұхамедов, М.Әуезов, Е.Исмаилов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, Ш.Елеуенов, Р.Сыздық, Қ.Өмірәлиев, В.В.Савельева, Т.Есембеков, Г.М.Мучник, В.Бадиков, А.С.Ісімақова сынды зерттеушілердің еңбектерінде тереңінен зерттелді.

Қаламгер мен автор, оқырман, көркем мәтін мен шығарманың ұқсастығы мен айырмашылығын көбінесе айыра алмай, шатасып жатамыз. Автор дегеніміз - өнер туындыларын дүниеге әкелуші тұлға болса, қаламгер - автор сөзінің әдебилендірілген нұсқасы. Ал енді көркем мәтін мен шығарманың ара жігін ажыратып көрейік. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі - шығарма [1, 17 б.]. Шығармаға эсседен басталып, романға дейін жалғасатын өнімдер жатады. Көркем шығарма деп әдебиеттің көркемдікке қойылатын талаптарына (образ, сюжет, композиция, мазмұн, пішін, идея, т.б.) сақтай отырып жазылған шығарма. Көркем шығармаға тек қана әдебиетке қатысты шығармаларды (поэзия мен проза өнімдері) айтамыз. Осыдан шығарманың жалпылама атау, көркем мәтін шығарманың құрамдас бөлігі екені айқындалды. Оқырманға келер болсақ, ол - шығарманың өмірін жалғастырушы. Көркем мәтін, оқырман, автор арасындағы айырмашылықтар айырылып алынғандықтан соң, олардың арасындағы байланыс өз кезегімен жалғасып дамиды.

Қаламгер - туындыны дүниеге әкелуші болса, оқырман - оның өмір сүруін жалғастыратын тұлға. Ал көркем шығарманы әдебиеттану ғылымы мәтін ретінде қарастыратындықтан, мәтін - қаламгер мен оқырманның арасындағы көпір. В.В.Савельева: «Көркем мәтін - шығармашылықтың сырлы нәтижесі; талқылаудың және саралаудың нысаны; қаламгер мен оқырманның дүниеге деген өзіндік көзқарасының нәтижесі; ол белгілі бір мәдениеттанудың феномены; лингвистикалық санаты; сублимацияның нәтижесі және невропатологияның куәлігінің айғағы; архетипиялық әлемі; психологиялық нақтылық», - деп көркем мәтіннің табиғатын анықтап берген болатын [2,18 б.].

Көркем шығарма қаламгердің өзіне негіз етіп отырған өмір шындығын, оқиға желісін, саяси ойларын бірден оқырманға жеткізбейді. Ол көптеген ақыл мен қиялдың, дүниетанымның қаламгер санасымен қорытылған нұсқасын алады. Сонымен бірге, оқырманға деген сыйлығын да өзіне

сіңіреді. Шығарманың сыйлығы оқырманның оқиға арқылы өз жанын қозғауында жатса керек. Т.Әбдіковтің «Оң қол» шығармасындағы баяндау сырттай жақсы болып көрінсе де, автордың өтіп жатқан оқиғаларға, адам тағдырының ішкі жан дүниесінің қатысы, оқырман назарына қозғау салғысы келгені көрініп тұр. Көркемдік танымы биік деңгейдегі орыстың белгілі сыншысы В.Белинский А.С.Пушкин туралы ғылыми мақаласында: «Мен қандай оқырманды қалаймын? – Мынадай: мені де, өзін де, тіпті күллі әлемді де ұмытып, тек менің шығармаммен өмір сүретін», - дейді [3,20 б.].

Әңгіме жазу - жүгі ауыр өте қиын дүние. 10-15 беттің ішіне мән-мағына, өнеге, тәрбиенің барлығын қамту кез келген адамның қолынан келе бермес. Бұл жерде роман, поэма жазатындардың жұмысы оңай деуден аулақпыз. Әр жанрдың өз көтерер жүгі бар. Сонда да әңгіменің орны проза үшін ерекше. «Оң қол» әңгімесінде Алма дейтін кейіпкердің басындағы жағдай медицинада бар ұғым. Медицина тілінде «тұлғаның екіге жарылуы» деп айтады екен. Ал әдебиеттануда «адам ішіндегі адам» деген тәсілмен көрініс табады. Қаламгер тұлғасының екіге жарылуын түсі арқылы бейнелеген. Ж.Дәдебаевтың түске қатысты пікірі мынандай: «Қаламгер қай кейіпкерінің бейнесін жасамасын ол сөзге сараң, автордың ішкі сезімін сездіре бермейтін салқынқанды. Кейіпкерлері тек өз табиғатына, дәрежесіне тән сөздерді сөйлеп оларды толғайды. Шағын әңгімеде шашырап жатқан ой, оңды-солды пайдаланған сөз жоқ. Әдеби шығармада кейіпкер болмысын кесектеп, ішкі жан сырын ашуда айрықша рөл атқаратын түс ішкі монолог ретінде көрініс тапқан. Әңгімені әсерлі етіп, оқиғаны қоюлатып отырған түс – автордың үлкен табысы» [3,77 б.]. Түс - мифтің бір түрі. Саналы жаратылысқа тән қасиет болғандықтан, түс арқылы жазушы аз сөзге көп мән сыйдырады. Ж.Дәдебаевтың айтқан пікірі осыны меңзесе керек. Сонымен бірге, О.Бөкейдің де «Жасын» атты әңгімесін түс тәсілі арқылы жазуының сыры осында.

«Оң қол» әңгімесіндегі бақытсыз қыздың арғы аталарының бірі өзін-өзі өлтірмек болып, бірақ идея іске аспай қалған. Генетикалық кодқа жазылған өлім әңгімеде былай берілген: «Оң қол Алмаға тек қалың ұйқы құшағына енгенде шабуыл жасайды. Яғни өзіне қанша түсініксіз болғанмен, өзін-өзі өлтіру ниеті қыздың миында бар деген сөз. Бірақ ол ниет кімнің ниеті, қайдан келген. Алманың бүкіл өткен өмірін, мінез-құлқын, адамдармен қарым-қатынасын зерттей келіп, мұны өз басынан туған ниет деуге себеп таба алмадым. Бұл қалайда қанмен, тұқым қуалап келген ниет. Науқастың шешесі, иә әкесі, иә әкесінің әкесі бір кезде өзін-өзі өлтірмек болған. енді олар әлдебір құпия заңдылықпен Алманың санасында тұрып, өздерін-өздері өлтіргілері келеді. Бірақ олардың өздері жоқ. Санасының иесі – қыз өлуге тиісті» [4, 317 б.]. Енді генетикалық ақпаратқа енген осы идея пәленбай ұрпақтан кейін қыздың жадында жаңғырып, ақыры жүзеге асып қыздың мерт болуымен аяқталады. «Оң қол» әңгімесінде **автор идеясы** – жақсылық атаулымен қатар жүретін зұлымдық іс-әрекеттер мен жауыздықтың түп-төркіні - ой мен соны іске асыратын қол. Жаман істің ойға келіп, бірақ іске

аспаса да оның өзінен кейінгі болашағының генетикалық кодында сақталып, кесел болып жабысатынын автор әңгіме арқылы жеткізіп отыр.

«Бассүйек» атты әңгіменің желісі Хамит деген жас мүсінші-антропологтың мүсінді жасау кезіндегі ізденістері мен қиыншылықтары жайлы өрбиді. Хамитті атақты Герасимов сынды ғалым мақтап, оның дәрежесін өсірген болатын. Бірақ сол Хамит бүгін бір мүсін жасауда қатты киналуда. Жасаған мүсінін достары жақсы баға бергенімен, халық бұл еңбекті мүлдем ұнатпайды. «Әсіресе, мүкіс құлағын қалқалап, түсінсін-түсінбесін қолын көлегейлеп қарап: «Қайдам, шырағым», - деп тұрған Мұқаш шалдың бейнесі көңілге қона кетті. Кенет қиқулана жымыып: - Мынау біздің милиция Оқап секілді екен, - деп, болмаса: - Ал былтыр өлген әкесіне бухгалтер Ермек әшекейлеп күмбез орнатты, көрдің бе?- деп, әлдекімдерді сыпырта боқтап отырған сахарға салып алғандай аппақ шалдың іші-тысы түгел танылғандай», «Мүсінді ел көзіне – ортаға қойғанда күтпеген жағдай болды [5, 321-322 б.]. Жиналған халық тас мүсінге аз-кем үнсіз қарап қалды да, артынша бәрі бірауыздан:

- ... Жоқ, бұл Жаубөрі емес, Жаубөрі мұндай болуға тиісті емес, - деп шу ете қалды.

Хамит алғашында бұған қысыла қоймаған. - Мен мұны тек антропологиялық өлшемдер мен математикалық дәлдікке сүйеніп жасадым, - деп дәлелдеді ол отырған жұртқа. – Мен көркемөнер мүсіншісі емеспін. Мен мүсінші-антропологпын. Сондықтан Жаубөрі образын емес, антропологиялық пішінін ғана сақтауды мақсат еттім.

Ұзын бойлы көзілдірікті арық жігіт түрегеліп, Хамитке тесіле қарады.

-Егер жирафтың мойнының ұзындығын алып тастаса, ол жираф болар ма еді?- деді көзін аудармай.

-Әрине, болмайды.

-Ендеше Жаубөрінің кескініндегі батырлықты алып тастаса, ол да Жаубөрі болмайды. Сізде солбырайған ауыз, мұрыннан басқа түк жоқ.

-Жоқ, мен антро...- деп Хамит бірдеңеге дәлелдемек болсада, санасының түкпірінде өзінің бірдеңеге түсініп қалғанын сезе кетті.

Тіпті қайдағы бір студенттің:

-Батырдың қабағы төмен салбырамайды, шаншылып тік тұруға тиісті,- деген сөзінің де біртүрлі жаны бар секілді.

-Сіздің мынауыңыз маска,- деді тағы да көзілдірікті жігіт. – Маскада ешқандай кескін болмайды. Өйткені онда мағына жоқ»,- деген жолдар Хамиттің жасаған мүсінінің сәтсіздігін баяндаған »[6,309 б.]. Хамит сәтсіздігінен кейін бассүйекті апарып орнына қоймақ боп жүргенде, Жаубөріні түсінде көріп, бұл апарып тастау ойынан айнады. Автор бұл әңгімеде де түс көру тәсілін қолданады. Белгілі ғалым, ф.ғ.д. К.Сыздықов: «Кейіпкер де автордың өзі сияқты жоғары оқу орнын бітіріп, тандаған мамандығынан біршама мол мағлұмат алып, енді сол іштей жиналталған дайындықтарымен өз бетінше творчестволық еңбекке алғаш бой бұрған тұсы болуы керек» дей келіп, «Өзгені танығың келсе, өз ішіңе үңіл, өзінді білгің

келсе, басқаларды бақыла» -деген Ә.Науаи сөздерін тілге тиек еткен. Түптеп келгенде, бұл өзін-өзі тану - өзін-өзі жазу. Яғни, мұнда автор кейіпкерінің жан дүниесін, сезім құбылыстарын үнемі іштей кеулеп, қадағалап, соны ашып көрсетеді» - деген пікір айтады. [7, 150-151 б.]. Автордың айтпақ болған ойы К.Сыздықов пікірінде анық көрсетілді. «Бассүйек» әңгімесіндегі автор түйіні – әр адам өзгені тану үшін өзін тануқажеттілігі. Қанша мықты адам болса да өзін тани алмаса, өмірден бос өткені анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абай өлеңдер жинағы. Алматы:Казгослитиздата, 1961. – 681б.
2. Әбдібек Ж. Көркем мәтін - қаламгер мен оқырман арасындағы шығармашылық байланыс.Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы.№3(88)
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2013. – 208 б.
4. Савельва В.В. Психопантропология и современная художественная литература. Художественная литература и проблемы антропологии. Караганда, 2002. - С. 50
5. <http://www.ru.wikipedia.org>
6. Аймауытов Ж. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1989. – 558 б.
7. Әбдікұлы Төлен, Оң қол : [повестер мен әңгімелер] / Т. Әбдікұлы. - Алматы : Атамұра, 2002. - 352 б. - (Атамұра кітапханасы)
8. Әбдікұлы Төлен, Парасат майданы : Таңдамалы / Т. Әбдікұлы; [ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитеті]. - Алматы : Раритет, 2012. - 616 б. - (Жаңа заман әдебиеті . Проза)

ӘБДІЖӘМИЛ НҮРПЕЙІСОВТЫҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ МӘСЕЛЕСІ

Нұрбек Қ.

Аңдатпа

Мақалада Әбдіжәмиль Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» роман-дилогиясындағы табиғат мәселесі қарастырылады.

Я не чинил людям зла...

Я не убивал...

Я не преграждал путь бегущей воде...

«Книга мертвых» [1, 9 б.]

Ә. Нұрпейісов өзінің ширек ғасыр жазған роман-дилогиясына осынау сөздерді эпиграф етіп алуы оның роман басталмай-ақ оқушыны осы ежелгі египет жазбаларындағы өлген адамдардың құдай алдындағы ақтау сөзінің әсерімен баурап ала кетеді. «Әдебиет - өмір» (М. Әуезов), сол өмір айна катесіз Нұрпейісов романында тұтастай Арал өңірінің басына төнген қасіретті толғайды. Ал, бұл қасіретті табиғатқа төндірген – адам. Техникалық өрлеу мен инновациялық ғылым әлемі. Табиғат пен тұтастай адамзатқа

төнген осы алапат басты үш кейіпкердің – Жәдігер, Бәкизат, Әзімнің айналасында шытырман оқиғалар желісімен дамиды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қазақ романдарының реалистік сипатпен дәйектеген тақырыптарының бірі – адамдар мен табиғат ананың арасындағы қарым-қатынастың хал-ахуалы. Экологиялық зардаптардың күн санап өсуі, Байқоңыр ғарыш айлағының жергілікті ел тұрғындарын тигізері кесірі мен Арал өзенінің тартылуы және Семей полигонындағы ядролық сынақ жарылыстарынан туындаған зардаптарды арқау еткен шығармалар қазақ прозасын жаңа пішімін қалыптастырды.

Сол шығармалардың бірі Ә. Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» романының идеялық-композициялық құрылысындағы жоғарыда аталған үш кейіпкер арқылы Адам мен Табиғат тағдырларының біртұтас өріліммен және бір-біріне баламаланумен берілетін психологиялық сипат болмысымен ерекшеленеді. Романның тақырыбы – Арал теңізінің тартылуынан туындаған экологиялық проблеманың әсері, идеясы – табиғаттағы кері өзгерістер мен қайшылықтар әлемін адам тағдырлары арқылы ұғындыру болып табылады.

Қашанда адалдықты ту етіп ұстап, жамандыққа жаны қас, туған ел, жер тағдыры алаңдататын, еңбекқор, отбасына жанашыр әке, аяулы жар осы қасиеттердің бәрі Жәдігердің болмысынын табасын. Солай бола тұра ол ішпеген у, ол тарпаған дерт қалмады мына жалғанда. Ең ауыр қасіреті – туған жер Атамекен қоныс болған Арал теңізінің айдың күні аманда адам қолынан тартылып кетуі. Теңіздің тартылуы салдарынан осы төңірек адамдарының басына тілмен жеткізе алмастай ауыр зобалаңның тууы. «Әсіресе кеше Арал тартылып, ана жақта Семей, мына жақта Байқоңыр, ол аз дегендей Маңғыстаудың мидай жазық даласы мен Ақтөбенің қатпар-қатпар кәрі таулары, Орал мен Орданың шағыл құмдарына үсті-үстіне бомба жарып, ұлан-байтақ жер-су, ел-жұрт жаппай полигонға айналғалы бері бұл дүниеде қазақ тартпаған у мен дерт қалды ма? Әне жас ана құрсақ көтерсе, үзірлі, кеміс бала туып, ұрпақ азып барады» [2, 123 б.] Бұл зобалаң Жәдігердің отбасын да айналып өтпеді. Қызы іштен қолының үш саусағы кем туған ал, ұлы тумасынан ақыл есі кемтар, ауру болып туылды. Бүкіл Арал өңірінің адамдарының басына ұрпағының осындай азып-тозған күйі романның өң бойынан ащы өксікпен айтылады. Енді теңізбен бірге жаймашуақ қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманда алмағайып ғайып болды. «Телегей теңіз, сірә, тартылып, шалшық болар деп ойлап па ем, ойбай. Заңғар биік тау, сірә мүжіліп, жапырайған төбе болар деп пем, ойбай?» [3, 84 б.] деп еңіреген ел атамекенін қимаса да лажсыздан үдере көшіп жатты.

Ауылдан 25 үй көшкендегі Жәдігердің ішкі дүниесінің астан-кестенін автор психологиялық түрде әдемі жеткізеді. Тұтастай бір балықшы поселкесі көшкенде Жәдігер ауыл сыртындағы қара жалда жанары жасқа тола алғаш әйелінің көшейік деп байбалам салған ұсынысы жөңінде шындап ойлана бастап еді. Адай шал мен өзінің бауырынан ерген төрт баласы да көшті осының соңынан. Халық осылай туған елін тастап көшіп жатқанда асыл ер Аралына қиын қыстау туғанда тастап кете алған жоқ.

Ақ некелі жары Бәкизат ерлі-зайыптылық өмірдің басталысымен-ақ бұған нағыз қазақи әйелге тән ибалы, инабатты күйеуінің гүлі мен күлі болатындай мінез көрсеткен емес. Асыл ерін көргенде аузына түсетін сөздері «осы сенің ит мінезін-ай», «дипломды балықшы», «қайуан», «есін дұрыс емес», «сен дені дұрыс кісі болғанында», «өзің кінәлісін» дегеннен аспады.

Сонда да шын сүйген ғашық жүрек әйелінің өмірдің бел ортасында ауру бала үстіне тастап кетсе де жарын жамандыққа қиған жоқ. Мұз үстінде өлермен халде қалған сүйіктісін сүйреп алып шығады жағаға. Ал, өзі сол періште қалпында мына сұм жалғанмен қоштасуға да шамасы жетпей көз жұмды. Көз жұмар алдындағы өмір мен өлім арасындағы арпалыста Жәдігер тағы бір қасиетімен тәнті етеді оқырманды. Жан қиналысының өлім аузында бар зая кеткен өмірін өткізе отырып, осыған дейін ұстанған бар арманынан, идеялынан жериді, түңіледі. Өмірінде жеріп көрмеген өз әйелінен де түңіледі осы тұста. «Жәдігер жанын азаптап жатқан жендетті білгісі келді; кім екен деп ойлауын ойлады; бірақ әйелі есіне түспеді, кім де болса мынаның нәсілі ұрғашы екенін білді; мынадай екіжүздік көлгірлік тек әйелдің... әйел нәсілдес ұрғашылардың қолынан ғана келеді. Бұны жай өлтірмей, отқа итеріп, жанын азаптап, қинап өлтіргелі жатып та, ой залым-ай, бұның бетін сипай ма саусақтарын ұқалай ма?.. Айналайын-ай – дей ме? Емешегі үзілуін көрдің бе? Не деген жәдігөй, сиқыр!» [3, 567 б.].

Жәдігер бейнесі – ұлттық болмысымыздың барлық кәусарын сусындата ішкен, халықтық характер. «Әдебиеттік шығарманың ең қасиетті міндеті кейіпкердің жүрегін, жанын терең күйінде аша білуінде» [3, 125 б.] деп айтыр кеткен заңғар жазушы М. Әуезов өз қаһармандарының адамдық болмыс-бітімін барлық деңгейде аша білген. Ә. Нұрпейісовтың «Соңғы парыздағы» Жәдігер бейнесі – мінезі, ақылы, ойы, арманы, мүддесі ұлттық тұрғыдан алғанда тұтасып жатқан нағыз халық адамы. Сондай да бір күн болған атты шығарманың бірінші кітабында Жәдігердің бейнесі әбден жинақталып, дараланған образдардың бірі ретінде танылады.

Жәдігер бейнесінің болмыс-бітімінде нағыз адамға тән барлық қасиеттер тұтастай шоғырланған. Оның бойына асау теңіз Арал өңірінің адамдарына ғана тән әдеп-ғұрыптардан қуаттанған сонылылық, ұлттық һәм сипаттардан нәрленген Жәдігердің кіндік қаны тамған туған елге деген алапат сезімінен даралықты танимыз. Оның өз ісіне берілген еңбекқорлығын, қайтпас-қайсар мінездің діліне беріктігін романның өн бойында қызықты сюжеттермен сабақтасып отырады. Еркекке ең ауыр қайғының бірі сүйіп қосылған ақ некелі жарының көзіне шөп салуы. Бәкизаттың Алматыдан демалып келгеннен кейінгі салқын қанды жүзі мен астанадан киіп қайтқан су жаңа халатты көрісімен асыл ердің жүрегі бірдеңені сезгендей кірпідей жиырылғаны бар. Бәкизаттың әлденелерді сылтауратып, жар төсегіне жоламауы жанына батты Жәдігердің. Алғаш ерлі-зайыптылық өмірде әйелін малша сабайтын өрескел қылығының өзі Жәдігер бейнесінің бояуына рең беріп тұрғандай. Сондағы Жәдігердің ішкі психологиялық төңкерісін автор романда «сосын у ішкен иттей тақтай еденде дөңбекшіп жатып: «Ойбай!,

Ойбай-ай мені кімге айрбастады? Мен кім, ол кім? Ол екіжүзді артист қой!»- деп сөзінің ар жағын айта алмай, сырлы еденнің мұздай тақтайына басын ұра беріпті» [3, 254 б.] міне осыдан кейін Бәкизаттың арсыз тірлігіне оқушы қауым налиды, жеріген үстіне жери түседі.

Ендігі бір тұстағы көзсіз ерлігі тайғанақ мұз үстінде жүк машинасын зуылдатып, балықты түбекке бірақ шығаратын тұста көрініс береді. Онсыз балық қармай, жоспар орындаусыз қалып бара жатқаннан кейін арғы беттегі қамау судың балығына қызыққан ол жүгі бар машинаны жүрексіңбей әлсіз мұздың үстінен зуылдатып өте шықты. Осы тұстағы ерлігіне қарамағындағы басқа да балықшылар тәнті болып, бір сүйсінеді.

Балықшылардың ығы-жығы өмірінің ащы-тұщысын бірге өткізіп, балықшы қосында бірнеше ай өмір сүретін Жәдігердің еңбексүйгіштік қасиеті мен өз ісіне құлай берілетіндігі тәуекелшіл, шамшылдығы нағыз қазақи мінездердің бірі. Табиғатынан турашыл, тек шындықпен өмір сүретін Жәдігер бейнесімен жазушы ұлттық әдебиетіміздің жарық та сом тұлғалардың алып шоғырын толықтыра түсті. Көркем тұлға жасаудың ең сенімді жолы - өмірдің нақты шындығына сүйену керектігін автор бір сәт есінен шығарған емес. Арал теңізінің қасіретін, ондағы экологиялық ахуалдың адамзатқа берер залалдарын кеңіне ашып көрсете білген классик жазушымызға айтар алғысымыз шексіз. Табиғат жарасымын қадірлеу, табиғат пен адам өмірі егіз, оның бүгінгісі мен ертеңгісіне перзенттік адал сезіммен қарауға, табиғаттың керемет байлығын орынсыз ысырапқа ұшыратпауға жетелейді Нүрпейісов романы. Ол өз кезегінде кейіпкерлердің мінез шындығын, қайталанбас дара келбетін жасауда Ә. Нүрпейісов ұлттық әдебиеттану ғылымына елеулі жаңалық әкелді.

Романдағы Бәкизат бейнесі осал тәрбиенің салдарынан нағыз қазақи ортадан тым алшақ, қазақ қызы мен әйел, анасына тән барлық ізгі қасиеттерден ада сырты жалтырағанмен жан сұлулығынан жұрдай бейшара ұрғашы есебінде қылаң береді. Жақсы жар болудан асқан бақыт жоқ екендігін, Жәдігердің ішкі дүниесінің кәусар бұлақтай тазалығын, отбасы, ошаққасындағы әйелдің орнын сорлы Бәкизат түсінген емес. Оған өз анасының қосар үлесі де аз емес. Қазақтың тәрбиесінің көзі таусылмас таза, сарқылмас қайнар бұлақтай ана мен әжесінің қолында. Ал, Бәкизатқа мұндай тәрбиенің басы бұйырмапты. «Кәпірдің түрі қандай жаман еді, қорықпай қасында қайтып жатып шықтың?», «қызым ажалың түбінде осыдан болады», «қанішер» осындай сөздер қай ананың аузынан шықты екен деп таңқаласын шығарманы оқи отырып. Тәрбие тал бесік деп бекер атпаған атам қазақ. Кәрі қақсал ерлі-зайыптылардың жұбайлық өміріне де суман-суман еткен қолын тықпалай берумен қоса, ылғида күйеу баласын ашықтан-ашық кекете берумен де тынбай Жәдігердің қызына да шашады ащы уылдырығын.

Міне осындай ананың тәрбиесінен өсіп өнген Бәкизат ер қадіріне жете білмегенімен қоса алтын тақтан артық жар төсегін былғайды бұрынғы сүйктісімен және мұны намыс көріп, ұяттанып, арланған жоқ. Тек аршыла, ашыла шабыттана түскенін жазушы: «Өзі кінәлі. Өзі кінәлі бола тұра бұны

кінәлап... ардан безген ұятсыз неме, әлім жетеді екен деп қолын ала жүгіргенше, сол арада дәті жетіп, Әзіммен бірге өткен күндерді сұрағанда, бұ да тайынбас еді; беті ашылған әйел Құдайдан жасырмаған қылығын сенен жасыра ма? Сүйген жігітіммен бір ай жұбымды жазбай күнім де түнім де бірге өтті дер едім. Әйел байғұстың бұл жалғанда басынан бір-ақ кешетін ғажап, ғажабы несі, ғажайып сәттен алған ләзатты түгін қалдырмай айтып берер едім. Сол күнә ма?» [3, 263 б.] осылай суреттейді Бәкизаттың жан аярлық ішкі сезімінің жұтаңдығын.

Ең алғаш өзін -өзі айттырғанда сол Бәкизаттың өзі. «- Ұнатсаң... Ия, ұнатсаң маған-ақ үйлен» [3, 157 б.] деп қарамай кеткен Әзімге ерегесіп, сүймеген жанның етегінен ұстайды. Тек сонда аяғы ырың-жырың боп бітетін жұбайлық өмірдің соңы Жәдігердің өліміне де өзі себепкер болатыны білген жоқты.

Бәкизаттың образы туралы жазушы Ә. Кекілбаев кітап соңындағы «Сең соққандай сергелдең» атты мақаласында былайша көсіледі: «Қанағат, мейірім жоқ жерде махаббат та жоқ. Махаббат жоқ жерде әділет жоқ. Әділет жоқ жерде асылың жасық, алтының тас боп көрінеді. Адамзат жоғалтқан қасиетіне қайта қауышса ғана абзал атын ақтай алуы мүмкін. Соны кеш түсінген Бәкизат Жәдігерімен қайта қауышып, қайта бақыт табар сәтті кезеңнен кеш қалып қойды» [3, 490 б.] Яғни, Бәкизат бәрінен кеш қалды. Ол жұбайлық өмірді, балаларының бақытты отбасын алдамшы сезімге айырбастағанына налиды роман соңында бармағын тістеп, өкініштен өртеніп жаздайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350
3. Нұрпеис Әбді-Жамил, Сондай да бір күн болған, Сондай да бір түн болған : Дилогия. 1-кітап / Ә. Нұрпеис; [ҚР Мәдениет және спорт министрлігі]. - Алматы : ҚАЗАқпарат, 2015. - 266 б.
4. М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.
5. Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1975. 312 б.
6. Қаратаев М. Шеберлік сыры // Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.
7. Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
8. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Ғылым, 1999. – 281 б.
9. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001.– 340.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ БАСҚА ТІЛДІК ТҰЛҒАЛАРДАН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Ниязбакиева Н.

Аңдатпа

Мақалада Фразеологизмдердің түрлері және тұрақты тіркестердің басқа тілдік тұлғалардан айырмашылығы қарастырылады.

Фразеологизм – тілдің сөздік қорының айшықты да, мәнерлі де, бай саласының бірі. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем, пәрменді, бояуы қанық алуан түрлі тұрақты тіркестерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді.

Фразеологизмдер – жазу, сөйлеу тілінің ажарын кіргізіп, құдіретін арттыра түсетін, көңілдегі көрікті ойды бейнелеп, астарлап, өзіндік бояу-нақышымен жеткізетін, көркем сөз қазынасында қорланып, қолдануға дайын тұратын, қалыптасқан сөз тіркестері.

Фразеологизмдер – тіл қазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Мысалы: *suit the action to the word* – сөзді іспен дәлелдеу, *beat it on the hoof* – қара жаяу, жаяу жүру, *to eat one's words* – өз сөзін қайтып алу, *to make advances* – келісімге бару, *to take advantage* – алдау, пайдалану, *to win smb's affection* – біреудің көңілінен шығу, біреудің көңілін табу, *to be afraid of one's shadow* – барлық нәрседен қорқу, өз көлеңкесінен қорқу, *after* – ақыр соңында, *to turn deaf ear* – көңіл бөлмеу, *pi jdw* – насихат, *in a jiffy* – бір сәтте.

Фразеологизмдердің тіл білімінен ерекше орын алып, көптеген ғылыми зерттеулердің объектісі болуының себебі, біріншіден, олардың сан жағынан көптігі, екіншіден, тілдегі қолданыс аясының кеңдігі, үшіншіден, мазмұн-тақырып жағынан ауқымдылығы және, төртіншіден, тіл практикасында жиі кездесуі. Фразеологизмдер сонымен қатар барша рухани өмірдің байлығын жан-жақты сипаттауда да ерекше қызмет атқарады.

«Фразеология» деген термин тіл білімінде екі түрлі мағынада – біріншіден, тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін ғылым деген мағынада, екіншіден, белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің жиынтығы деген мағынада қолданылады.

Фразеологизмдер – тарихи категория. Олар ұзақ тілдік қолданыстан кейін ғана тұрақтылыққа ие болады. Фразеологизмдерді басқа тілдік бірліктерден ажыратудың айырма-белгілері деп зерттеушілер мынадай үш негізге сүйенеді:

1) мағына тұтастығы (белгілі бір фразеологиялық единицаның ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел немесе ішінара жартылай айырылып қалады да шоғыр тіркес тек біртұтас мағына береді);

2) тіркес тиянақтылығы (белгілі фразеологиялық единицаның ішіндегі сөздер бір-бірімен жымдаса байланысады, олардың орын тәртібі нық келеді, барлық жағдайларда дерлік бір шоқ тіркес өз қалпын сақтайды);

3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір фразеологиялық единицаның әрдайым айна-қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді бұлжымай қайталана қолданылады).

Сөз тіркестері аталған белгілерге бірден ие болмайды, фразеологиялық мағынаға ауысу үшін бірнеше шарттарды қажет етеді. Олар:

1) тура мағыналы сөз тіркестерінің қоғамдық қатынастардың ауысуына, түрлі әдет-ғұрып, ой-сананың өзгеруіне байланысты алғашқы мағынасының көнеленуі нәтижесінде идиомалық оралымдар жасалады;

2) еркін сөз тіркестерінің мағыналық жағынан толығын нәтижесінде фразеологиялық мағынаға ие болады;

3) жиі қолданылу нәтижесінде тілдік оралымдар нақтылығын жоғалтып, алғашқы құрылымдары өзгеріске түседі де, тұтас тіркеске ауысады [1, 13].

4) сөз тіркестерінің алғашқы грамматикалық құрылымының өзгеруімен бірге, ғасырлар бойы айтылған тұлғалары сақталып, тиянақты құрылымға айналады.

Тіл білімінде фразеологизмдерге беріліп жүрген анықтамаларда бейнелілік — фразеологизмдердің басты қасиеттерінің бірі ретінде жиі көрсетіледі. Фразеологизмдердің экспрессиясын тудырудың бірден-бір жолы образдылық болып табылады. Еркін сөз тіркестерінің образға ие болуы — фразеологизмге өтудің бірінші сатысы.

Тура мағыналы еркін сөз тіркестері бір затты, құбылысты, басқа затқа, құбылысқа ассоциациялау (теңдестіру, ұқсату) нәтижесінде ауыспалы мағынаға ие болады. Еркін сөз тіркестерінің ауыспалы мағынаға өтуі - фразеологизмдердің алғашқы шарты. Ауыспалы мағынада жұмсалатын тіркестің белгілі бір нәрсеге теңелетін, баланатын түрлері адам санасында образ жасайды. Бейнеліліктің негізінде тура және ауыспалы мағынаның қарама-қайшылығы болады. Тілдік қолданыста ауыспалы мағынаға ие болған тіркестер дәл сол құрамында да тұрып, тура мағынада жұмсала береді. Кейбір тіркестердің алғашқы өз мағынасы әлсіреп, қолданыстан шығып қалады да, екінші ауыспалы мағынасы ғана тілдік айналымда қалады. Олардың ассоциацияланған негізгі құбылысы ұмытылады. Бұл — фразеологизм құбылысының бір белгісі болып табылады.

Фразеологизмдердің бейнелілігіне диахрониялық тұрғыдан келгенде мынадай факторлар әсер етеді:

1) экстралингвистикалық факторлар: фразеологизм образының уақытқа, қоғамға, әлеуметтік жағдайға, ұлттың тұрмысына, таным түсінігіне қатыстылығы;

2) лингвистикалық факторлар: бейнелілікті жасау тәсілдері, троп түрлері, теңеу, эпитет, метафора, гипербола, литота.

Фразеологизмдердің бейнелілігі экстралингвистикалық және лингвистикалық факторлар араласа қатар жүруімен жасалады [2, 110].

Фразеологизмдер тіл байлығынан ерекше орын алатындықтан, қазақ тіл білімінде олардың мән-жайын айқындау проблемалары да аса қажетті, өмірлік мәселелерге айналды.

Енді фразеологизмге қандай тілдік құбылыстар жатады, олардың басқалардан қандай түбірлі айырмашылықтары бар, оларды бір-бірінен ажыратуда нені басты белгі етіп ұстау керек деген мәселеге қатысты көзқарастарға тоқталайық.

Орыс тіл білімінде бұл салада көп еңбек жасаған ғалым-академик В.В.Виноградов. Ғалым фразеологиялық орамдарды фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тіркес деп үшке бөлген. Фразеологиялық оралымдардың түрлері бір-бірінен әрқашан айқын ажыратыла бермейді, осыған орай, оларды классификациялау тіл білімінде өте-мөте күрделі мәселе болып саналады. Тіл білімінде фразеологиялық оралымдар әр түрлі жағынан қарастырылып, осыған сәйкес, олар түрліше топтастырылған. Фразеологиялық оралымдар лингвистикалық әдебиеттерде бүтіндей тұрақты тіркестің тұтас мағынасы мен оның сыңарлары мағыналарының арақатысы жағынан топтастырылса, екіншілерінде – құрылымы жағынан, үшіншілерінде қызметі немесе эмоционалды-экспрессивті жағынан топтастырылады.

Академик В.В.Виноградов фразеологиялық единицаларды бүтіндей фразеологизмнің біртұтас мағынасы мен оны құрастырушы сыңарлары мағыналарының арақатысы тұрғысынан топтастырған. Қазақ тіл білімінде де осы классификацияны бірден-бір арқау етеді.

Фразеологизмдер де негізінен үш топқа жіктеледі.

Фразеологиялық тұтастық. Бұл топқа фразеологизмнің құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып, әбден жымдасып кеткен, олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға болмайтын тұрақты тіркестер жатады. Мысалы: *to show the white feather* – ақ жалау көтеру = қорқақтық таныту, қорқақтық көрсету; *to kiss the hare's foot* – қоянның табанын сүю – кешігу.

Фразеологиялық тұтастық жеке сөздердің тұтас жиынтығынан пайда болғанымен, олар іштей түрлі бөлшектерге бөлінбей, іс-әрекетті, сапа мен белгіні, зат пен құбылысты бір бүтін атау ретінде көрсетіп бере алады.

Фразеологиялық бірлік. Бұлар орын тәртібі жағынан өте тиянақты болып келеді. Алайда құрамындағы сөздердің мағынасының қаншалықты тасалануы, я болмаса тасаланбауы жағынан елеулі өзгешеліктер болады. Бұлар ең алғашқы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан келіп шығады. Мысалы: *to turn over a new leaf* – жаңа бет ашу, жаңа бетті ашу = жаңа өмір бастау, *to dance on a tight rope* – керілген арқанда би билеу, тартылған арқанда би билеу = тәуекел ету, тәуекелге бару, нартәуекел.

Фразеологиялық тізбек. Бұлар еркін тіркесті ауыспалы мағынада қолданудан келіп шығады. Мұнда ерікті мағынасындағы сөз бен фразеологиялық қалпындағы сөздің тіркесуінен жасалып, сол тізбек күйінде

қолданылады. Мысалы: to make allowance – есепке алу, to make up one’s mind – шешу, to make friend – достасу.

Фразеологиялық тізбектің құрамындағы ерікті мағынасындағы сөздің сан алуан сөздермен тіркесіп жұмсалыу қабілеті болса, фразеологиялық мағынадағы сөз бірді-екілі сөзбен ғана шектеліп қолданылады.

Ал, Н.М.Шанский «Лексикология современного русского языка» деген еңбегінде академик В.Виноградовтың жүйесіне төртінші етіп фразеологиялық түсінік (фразеологическое выражение) дегенді қосып, бұған, мәселен, орыс тіліндегі: ...қасқырдан қорыққан орманға бармас, жылтырағанның бәрі алтын емес, темір жол тәрізділерді жатқызады.

Сонымен Н.М.Шанский фразеологиялық орамға жататын тілдік тұлғалардың аясын кеңейте түсіп, оған кейбір термин сөздер мен мақал, мәтелдерді де кіргізеді.

Мақал, мәтел, термин сөздерді фразеологиялық орамға қатыстыру соны пікір емес, бұл сарындағы пікірді кезінде Л.А.Булаховский, А.И.Ефимов тәрізді тіл мамандары айтқанды. Тіл мамандары арасында бұдан сәл басқаша пікірлер де жоқ емес. Мәселен, орыс тілінің түсіндірме сөздігінің авторлары идиома, фразалық сөздерге мәтелдерді қосып, мақалды есепке алмайды, фразеологиялық орамға нені жатқызу, нені жатқызбау деген мәселеге байланысты тың пікір айтушы тіл мамандарынан Б.А.Ларин, Л.И.Молотков тәрізді ғалымдарды атауға болады. Бұлар фразеологиялық тұлғаларды идиом, фразамен ғана шектеп, мақал, метел, термин сөздерді одан тыс құбылыс деп қарайды. Дегенмен, орыс тіл білімі уәкілдерінің барлығы дерлік идиома, фразалардың фразеологиялық орамдардың белгілі тұлғалары болатынын көрсетеді. Пікір алалығын мақал, мәтел, термин, қанатты сөздер айналасында кездестіруге болады.

Ал қазақ тіл білімі уәкілдерінің көзқарастарына тоқталсақ, оның мән-жайы мынадай. Қазіргі қазақ тілі оқулығының бірінші басылымында: «...фразеологиялық тізбектер өздерінің жасалуы, фразалық материалы, грамматикалық байланысы, лексикалық мәні жөнінен төмендегідей үш ірі түрге бөлінеді: идиомдар, мақалдар, мәтелдер», - ал аталған оқулықтың 1962 жылғы басылымында: «фразеологиялық тіркестердің құрамына идиомалар және басқа фразалық топтар жатады», - делінген.

Бастапқыда фразеологиялық орамға не жататыны айқын айтылған болса, соңғыда ол жалпы айтылған. Бірақ мақал, мәтелдердің де сөз болуына қарағанда, мұнда да олар фразеологиялық орамдардың белгілі тұлғасы ретінде алынған деуге болады.

Профессор М.Балақаев пен профессор Т.Қордабаев тұрақты тіркестерді идиомалық тіркестер, фразалық тіркестер деп екіге бөлген. Профессор А.Ысқақов та күрделі сөздерді топтастыру мәселесіне қатысты айтқандарында тұрақты тіркесті идиомалық тіркес, фразалық тіркес деп екіге бөледі. Профессор К.Аханов: «...мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді фразеологиялық единицалардың қай тобына жатқызу – өте күрделі мәселе», - дейді.

Сонымен қазақ тіл білімінде де фразеологиялық орам тұлғалары идиома мен фраза болатыны күмән тудырмайды. Проблема фразеологиялық тұлғаларды басқа тілдік құбылыстардан ажыратуда нені межелік белгі етіп алу керек екендігіне байланысты туады.

Орыс тіл білімінде фразеологиялық тұлғалар жайында сөз қозғаған тіл мамандары оны басқа тілдік құбылыстардан ажыратарлық белгі ретінде, негізінен, компоненттерінің тұрақтылығын, бүкіл тіркестің беретін жалпы мағынасы бөліп-жаруға келмейтін, тұлғасының күрделі, құрылымы жағынан вариаттары болатын, сөйлеу кезінде құрастырылып жатпай даяр, жаттанды калпында ойдан шығарып айтқандай қолданылатынын, басқа тілге сөзбе-сөз аударуға көне бермейтінін айтады. Ал қазақ тілінде тіл мамандары пікірлері де негізінен осы бағыттас болып келеді.

Фразеологиялық тұлғаларды онымен құрылымдас басқа тілдік құбылыстардан ажыратуда арқа-таяныш етіп жүрген белгілеріміз мүлтіксіз деуге келмейді.

Сөз тіркесінің көптеген мәселелері жете зерттелмегенімен, оған фразеологиялық единицалардың қатысы арнайы зерттеудің объектісі болған емес.

Қолданылған әдебиеттер

1. Боранбаева Г.С. XV-XVIII ғ. Қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер. Филол. ғылым. канд. дис. –Алматы, 1994. -169 б.
2. Боранбаева Г.С. XV-XVIII ғ. Қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер. Филол. ғылым. канд. дис. –Алматы, 1994. -169 б.
3. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Алматы, Рауан. 1991.-176 б.
4. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва. 1970.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. 560-б.
6. В.В.Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. 1946.
7. В.Н.Телия. Что такое фразеология? Москва. 1966.
8. М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаев. Қазақ тілінің стилситикасы. Алматы, 1966.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ЕГІНШІЛІКПЕН БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОМАРКЕРЛЕР

Әділбекова Р.

Аңдатпа

Мақалада Түркістан облысы топонимдері лексикасының құрамындағы егіншілікпен байланысты этномаркерлер мәселелері қарастырылады.

Түркістан облысы Қазақстан территориясында сонау көне дәуірдің кезінде – ақ суармалы егіншілік алқаптарының болғаны жайында дерек беретін әдебиет аса мол.

Шаруашылықтың көшпелі және отырықшы түрлері мен көшпелі және отырықшы өмір салтының бір-бірімен ұласып жататын көптеген сатыдан тұратынын ортазиялық этнографтар мен экономист географтардың зерттеулерінде дәлелдене түсті. Мәселен В.П. Курылев: «... қырғыздар мен қазақтарда (әдетте дала мен тауды мекендеген бұл халықтарға тек қана малшылық тән деп қарайтын көзқарас көп кездеседі). XIX ғасырда малшылықтың негізгі үш типі болған: көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшылық. Шаруашылықтың соңғы түрі Қазақстанның Оңтүстік өңірінде интенсивті егіншілікпен үйлестіріле жүргізілген» - деп жазады [1,167]. Арық, тоған, тұма, бөгет, керіс, егін, егіндік, бидай, тары, арпа, қонақ, қауын, шүй, туран, атыз, шырын, жоя, нарсалма, жап және т.б. этномаркерлері бар көптеген этномаркерлік топонимдер байырғы кездегі Оңтүстік Қазақстанның территориясында суармалы болғанын, олай болса, суландыру жүйесінің де болғанын байқатады.

Орта ғасырлық жазба деректерден арықтардың көптеген атауларын кездестіруге болады. Оңтүстік Қазақстанның егіншілік пен агросуландыру жүйесі туралы аса мол тарихи – этнографиялық әрі топонимикалық материал Н.Дингельштедтің «Опыт и изучения ирригации Туркестанского края. Сыр – Дарьинская область т.т. 1-т, спб, 1893-1895 » деген кітабында сондай-ақ 1906-1908 жылдары Шымкент уезін зерттеудің нәтижесі болып есептелінетін қоныс аударушылар басқармасының басылымдарында кездеседі. (Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки толаса Черняевского и Аулие-атинского уездов Сыр – Дарьинского области. Ташкен 1915; «Хозяйственный быт киргизского, Сартовского и русского населения Юго - восточной части Шымкентского уезда Сыр – Дарьинской уезда Ш.Ташкент, 1910 ») Оңтүстік Қазақстанның этнографиялық топонимдерін зерттеуде, бұл аталған еңбектердің мәні орасан зор.

Егіншілікпен байланысты топонимдерде әсіресе арық этномаркерлері жиі кездеседі мұндай топонимдер суару каналдарын, екінші жағынан елді мекендердің, жергілікті жерлердің, алқаптардың атаулары болып, жұмсалады. Бұл термин туралы Г.К. Қоңқашпаев мынандай анықтама береді: «Арық – суару каналы Шығыс елдерінде кең тараған, орыс әдебиетіне ерте кезден-ақ енген » Академик В.В. Радлов пен профессор Н.Г. Салицкийдің пікірінше арық сөзі айырылмақ «бөліну», «бөлу» етістігіне түбірлес. Арық термині географиялық жалқы есім атауларының, әсіресе елді мекен атауларының құрамында жиі ұшырайды. Жаңа – арық, Көкарық т.б. Ә.М. Мурзаев «Орта Азиядағы иранның Джуй сөзін алмастырған арық термині «өзеннен немесе бөгеннен суару үшін қолдан қазылған канал, ор дегенді де білдіреді»»

деп жазады [2,58]. Ә.М. Мурзаев бұл термин А.В. Севортян шолу жасаған біраз әдебиет бар екенін көрсетеді. А.В. Севортяның айтуынша арық сөзінің күллі мағыналарының бәріне ортақ болып тұрған мағына – «аққан, ағын су» ал одан кейінгі – «су арнасы», «су ағатын арна» деген мағына. Ә.М. Мурзаев бұл терминге аса мол параллельдер келтіре отырып, «ағу», «іркілу» деген мағынаны білдіретін әр түбірімен төркіндес деп қарайды: көне түркі ағой «тау аңғары», ачду «арасын сай бөліп жатқан тау, түрік, диал. Армаок, бұлақ, бастау», арос, тосқын, ағын су монғол. Аруг «суару каналы»; арог «су тартылып калған арна», арк «ор»: звенк. Ари «саға», «канал», хет ачпа «шекара», «аралық», Ақ – жерді каналмен бөлу, азс «ағу»: парсы арк суаратын канал. Ә.М. Мурзаев бұл қатарға түркі тілдерінен енген тәжік арк, арх «канал», «арық», «бұлақ»: груз. Архи «канал» арм. арк «канал», осет. Ачуд «жылға», «үлкен», «жыраға арналған жер» т.б. жатқызады.

Оңтүстік Қазақстанның говорларында суару жүйесіне жататын терминологияның кеңірек дамығанын көрсететін диалектілердің бірі диалектолог ғалым О. Нақысбеков жазып алған арық атаулары: атыз арық, бау арық, қазына арық, қауын арық т.б. [3,105].

Оңтүстік Қазақстанның диалектілік лексикасында және ішінара топонимдерінде жап «кішкене арық» деген этномаркерлер кездесіп отырады. Бұл атаудың иран тілдеріндегі аб «су» деген сөзімен салыстыруға болады. М. Мурзаевтің көрсетуінше иран тілдерінде аб, об сөзі өзінің негізгі мағынасынан басқа бұлақ жылға, кейде көл және канал тәрізді географиялық атауларды білдіреді. Мәселен, мары алқабында және Хорезм жерінде яб, оп «суару каналы» дегенді аңғартады дей келіп, ғалым Орта Азияның байырғы егіншілік алқаптарында тіпті қазірдің өзінде түркі тілдес тұрғындар басым болып отырған жерлерде суармалы шаруашылыққа жататын терминдер негізінен иран тілдерінен келген ауыс-түйіске жататынын атап өтеді [4,107].

Егіншілікке (суару жүйесіне) тән едәуір терминдердің иран тілдеріне тән ауыс-түйіс екені, сөз жоқ, түркі және иран тілдес халықтардың тілдік және мәдени байланысының тым көне заманда жатқанын көрсетеді. Кяриз этномаркерде иран тілдерінен енген танылады. В.И.Савинаның сөздігінде иран топонимдерін құрайтын иранда көне заманнан бері келе жатқан көптеген терминнің суару жүйесі құрылыстарының атаулары болып жұмсалатыны көрсетілген: Кариз, кенат, джуй т.б. [5,120].

И.В.Савинаның сөздігінен кехриз, кариз жер астындағы суару каналы, жер астындағы су жинайтын галерея деп көрсетілген және кехриз терминімен жасалған Иранның 25 географиялық атауы беріледі. Ә.М.Мурзаев өзінің сөздігінде сырт Кавказда бұл термин

кегриз, кехриз, кериз; Ауғаныстанда кариз; Аравия түбегінің солтүстік батысында, Цейлонда су жинайтын галерея шериз деп аталатынын көрсетеді. Ә.М.Мурзаев бұл сөзді көптеген халықтың географиясында қолданылатын терминдердің бірі деп қарайды. Ал бұған қоса айтарымыз керіз термині қолданылатын аймақтарда суарудың керіз жүйесі кеңінен өрістеген. Суарудың осы аталған түрі көне дәуірден бері егіншілікпен айналысқан иран тілдес халықтардан түркі тілдес халықтарға кеңінен тарап кетті.

Келесі бір тоқталатынымыз, қала құрлысы терминдерімен байланысты топонимдер. Қала аттарын және қала объектілерін білдіретін атауларға байланысты. Географиялық атаулардың белгілі бір қабаты Оңтүстік Қазақстанның тарихи топонимдерінің құрамына енеді. Көне замандағы, орта ғасырдағы және берітіндегі қала атаулары байырғы қытай жылнамаларында, орта ғасырлардағы араб географтарының шығармаларында парсы, түркі тілдеріндегі жазылған деректерде батыс еуропа және орыс саяхатшыларының жазбаларында кездеседі.

Бұл аталған еңбектерде аса қызғылықты тарихи-лингвистикалық ортақтықты әзірлеуге мүмкіндік беретін тарихи-этнографиялық ақпараты мол сөздер (терминде) бар. Мұндай этномаркерлерге мысалы, Қазақстанның, оның ішінде Оңтүстік Қазақстанның топонимдерінде кездесетін балық термині жатады. Мәселен, Е. Қойшыбаев Қазақстанның Талдықорған, Атырау, Қостанай облыстарында Балықсор, Балықсу, Балықшы, Қарабалық деген топонимдердің бар екенін көрсеткен. Оңтүстік Қазақстан облысының Түлкібас ауданында Балықшы деген ауыл бар, ал оның маңында археологиялық ерекшеліктердің санатына жататын орта ғасырлық қаланы орны жатыр. Ә.М. Мурзаев өзінің сөздігінде балық, балығ «қала» деп көрсетеді, кейбір авторлардың бұл терминді «балшықтан салған құрылыс», «балшық үйлері бар қала» деп балшықпен байланыстыратынын және бұған түрікше valik «қала» (жорамал дәлелдеуді қажет етеді) дегенді дәлел ретінде келтіретінін айтады [6,70,71].

Азия-Еділ бойындағы балық топонимдерімен келетін аймақты арнайы әзірлеген Т. Нафасов «Қорған», «бекіністі жер», «село», «қала» дегендерді білдіру үшін қолданылатын апеллятивтердің ішінде ең көнесі «бекініс», кейініректегісі «село», «қала» деген мағыналарды білдіретін valik – valig атауы дейді [7,121].

Е.Қойшыбаев Балқаш гидронимінің этимологиясын қарастыра келіп, ол гидронимді Орал – алтай тілдері тобындағы көне тілге тән және мағынасы «су» ұғымымен байланысты болу керек деп топшылайды. Е. Қойшыбаев балк (балық) сөзі балық «балшық» зат есімінен пайда болып, сындық қызметке жұмсалуды әбден мүмкін дейді. Қазақ тіліне сақталып қалған балық сөзі «лай» мағынасы мен қазіргі кездегі «балық» мағынасынан басқа «су» мағынасын да білдірген дейді [7,53,54].

Көне және ортағасырлық түркі қалалары шикі балшықтан салынғаны мәлім, сондықтан бал негізгі түбірінен өрбіген туынды сөздердің семантикасындағы мынадай өзгерістердің болуы түсінікті, әрі заңды.: «су», «лай», «балшық», «корған», «қыстақ», «қала», «су», «соң», «балшық», «батпақ» ұғымдарымен байланысты байырғы түбір көптеген орал-алтай, үнді-европа тілдерінде кездеседі. Мысалы: литв. *vaļa* «балшық», «іркіндісу», «батпақ», молд. Батлэ «батпақ», албан *balta* «тартпа», «батпақ», итал. \диал.\ *balta* «балшық», грек *baltoe* «батпақ» дегенді өзара салыстыруға болады.

К.АХМЕТОВА ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ

Ахатова Г.

Аңдатпа

Мақалада К.Ахметова және дәстүрлі қазақ поэзиясы қарастырылады. Бұл мақалада тәуелсіздік дәуіріндегі поэзиялық шығармалар талданған.

Түйінді сөздер: поэзиялық шығармалар, тілдік ерекшеліктер, рухани әлем, ішкі толғаны.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік көзқарасы мен қолтаңбасы бар, ізденіс пен ізгілікке жаны құштар, жүрегі жырға, көңілі нұрға толы талантты тұлғалардың бірі – Күләш Ахметова.

К.Ахметованың ақындығы алыптар тобының асылы мен асқарының сөз өресіне айналады. Ақындық өнер мен көркемдік қабылдау мұраты өмір тәжірибесімен уақыт бедерінен де із береді. Мұны К.Ахметова поэзиясының бел – белестерінен жіті көруге болады. Айталық, К.Ахметованың алғашқы өлеңдерінде (Атамекен, «Ақпан айы», «Жол», «Қысқы бақта», «Оқырманмен әңгіме», «Көктем де келді», «Ыстық жаз», «Таңертең», «Түнде» т.б.) ізденіс іздері адам мен оның еңбегіне құрмет, өмірге құштарлық, игілік пен ізгілік қасиеттері, жыл мезгілдері мен табиғат тамашалары кең орын алған.

Ақынның аталған өлеңдері адам әлемінің иірім сырлары, өмірдің нұрлы да жарқын сипаттары, еңбек мұраты мен ізгілік, инабат табиғаты сол секілді әр алуан ізденіс, салыстыру мен суреттеулер арқылы беріледі. Бұның бәріне де адалдық пен әділеттілік салтанаты, өмірдің өршіл сипаты, жасампаздық сырлары, еңбек қуанышы кеңінен көрініс береді.

Күләштің жырлаған тақырыбы, жанрлық ерекшеліктері, көркемдік стилі жағынан әр алуан. Ол қазақ даласындағы ұлттық идеяны, бүгінгі заман тақырыбын жырлайды. Табиғат толғаныстарын, сезім иірімдерін, адамгершілік пен ұлтжандылықты, жеке адам психологиясын, қазіргі қоғамның өзекті мәселелерін өлеңдерінің өзекті тақырыптары ете отырып, жаңа идеяны насихаттаушы ақын ретінде танылды. Күләш Ахметова лирикасының табиғатынан ұлттық болмыс бедері, қазақ тілінің өлең – жыр болып төгілген әрі мен нәрі, шұрайы мен шырайы қиял қанатымен

канаттанып, құштарлық, өнерге сүйіспеншілік сезімдері сырлы да нәрлі түрде өріс алады.

Адам өмірін үлгі ету, еңбек мұраттарын бағалау, келешекке үміт арту айқын аңғарылады. Кеше – бүгін байланысы берік те тағылымды. Мәселен, «Мен туған үй» өлеңінде:

Түрлі достар үйімізде бар біздің,
Тоғысатын шоғырындай жұлдыздың.
Балалайка тартып анам, ал әкем

Әнін салып отыратын қырғыздың, - деп балалық дәуренін сағынышпен еске алу арқылы алтын тамыр – ауылға, кеше - бүгінге барлау – байлам жасайды [1]. Ақын үйді – отан бейнесінде алып, одан нәр – қуат алған адамдар әлемін, еңбек тынысын еркін де көркем, серпінді суреттейді. Ата - анаға құрмет, досқа беріктік санды сезім сырлардан да табиғилық, тазалық танылады.

К.Ахметова поэзиясындағы сыр мен сезім шындығы, тұтастығы – тақырыптық – идеялық сипаттарынан, жанрлық – көркемдік ерекшеліктерінен, тілдік – стилдік қырларынан танылар еді.

Бұл тұста, әрине, ақын өмір шындығын көркемдік шешімге айналдырар тұста, тақырып табиғатына айрықша мән береді. Ақын кез – келген тақырыпты толғаусыз толғап, қиыннан қиыстырып жаза бермегені ақын аңғарылады. Бұл ретте, әрине, өзі көрген, көңіл сеніп жүрекке берік ұялаған жайларды ғана тереңнен толғап, шынайы жырлайды. Өзін толғандырған тақырып табиғатына еркін еніп, оны әр қырынан танып, қалың көпке ізденіс – көркемділігімен, шеберлік пен шешендікке сай сомды бейне, ұтымды қырларымен жеткізу – Күләш Ахметова ақындығының басты белгілерінің бірі.

Күләш Ахметова лирикасындағы ізденіс арналары – ауқымды да ағысты, тақырыптары – іргелі де мәнді, көзқарас пен қолтаңба мәнерінен ақиқатты ту етіп, шынайы шындыққа табан тіреу айқын байқалса, мазмұн құрылымынан - ұлт пен ұрпақ мұратына адалдық, ел мен жерге берілгендік, адамдық істі ардақтау, кісілік пен кішілікке ден қою, тарих пен танымға, дәстүр мен дінге, діл мен тілге ерекше мән беріп, көркем де кемел, шебер де шешен жырлайтыны айқын танылады.

Күләш Ахметованың ақындық өмірінде де өзіндік өзгешеліктер мол. Оның бастысы және қайсібір тақырып, мәселелер өмір шындығына негізделуінде жатыр. Өлең мұраты, ондағы өмір оқиғасы мен лирикалық қаһарман әлемі осы бағыт, ұстаным аясында кең өріс алады [2.11].

Күләш Ахметова өмірін өлеңге арнаған. Өмірге өнердің көзімен қарайды. Сыр мен сезімді қатар ұстайды. Әр кезде шындықтың шырағданы бола біледі. Бұның барлығында да ақындық мұрат айқын. Ұлттық болмыс пен уақыт өрнегі бедерлі. Қазақ әдебиетіндегі қазіргі адым, жер, әлем, орта, гуманизм жеке адам тағдыры мәселелері көтерілуде. Кәдімгі қарапайым адам тіршілігі, психологиясы мен көңіл – күйі өрелі түрде, жоғары әлеуметтік

деңгейде қозғалуда К.Ахметованың лирикалық туындыларында өмір шындығы және қаһарман әлеміне кең орын беріледі.

К. Ахметованың «Бұлақтағы жұлдыздар» (1982) атты өлеңдер мен поэмасы енген жыр жинағы – ізденіс іздері мол, тақырыбы мен мазмұны бай, көркемдік – рухани әсері жоғары, қолтаңба мен көзқарасы таным – түсінігі айқын, суреттеу амал – тәсілдері, шеберлігі мен шешендігі өзара үйлесім – тұтастық тапқан тағылымды туынды.

Жыр жинағы - бес бөлімнен тұрады. Алғашқы төрт бөлім – адалдық пен адамгершілік құндылықтарынан, игілік пен ізгіліктен, еңбек мерейі мен табиғат тамашаларынан тұрса, соңғы бөлімге «Болашақ үшін» деген Б.Момышұлына арналған поэма енген.

Бұдан басқа, атап айтқанда «Қар жауып тұр қалада», «Күн бұлыңғыр», «Ыстық жаз», «Қызыл алма», «Өмір деген бояу», «Аппақ гүлдер» сынды өлеңдері жаратылыстың ғажайыптарын, жыл мезгілдерінің құбылысын адам әлемімен, оның еңбек әрекетімен, уақыт тынысымен өзара сәйкестікте суреттейді.

Адам мен табиғаттың ара – қатынасын, аспан асты, жер үсті көріністерін, күн мен түн байланысын, жұлдыздар сырын көңіл толқыны, жан сезім тербелістері негізінде нанымды жеткізетін «Бұлақтағы жұлдыздар» өлеңінен үзінді келтірсек.

Тыныштықта тұнжырап тұрды ізгі аймақ,
Сұлу сурет мойныңды бұрғызбай -ақ.
Көздің жауын алады жарқ – жұрқ етіп,
Жұмбақ толқын ішінде жұлдыз қайнап

Өлеңде өмір өрнектерімен бірге табиғат арқылы да адам әлемін аялау мен бағалаудың мол мүмкіндіктері бар. Ақын табиғат тылсымына үңілу негізінде адамзатқа ортақ мәселелерге назар аударады. Адам мен табиғатты қатар сөз етеді.

Ортақ тұстарына ден қояды. Сол арқылы табиғатқа адам қолымен жасалып жатқан қиянат кедергілерге қарсылық білдіріледі. Экология мәселесін өткір көтереді.

К.Ахметова поэзиясында ақынның өмірге деген күштарлығы, өнерге деген шынайы ілтипаты айқын аңғарылады.

Екіншіден, ақын өлеңдері ойлы да өрнекті, сенімді де серпінді өріс алады.

Үшіншіден, ақындық өнер табиғатынан өлең өрісінің кең көкжиегі, ондағы шындық пен суреткерлік, шеберлік пен шешендік жүйесі жеткізіледі.

Төртіншіден, ақын қолтаңбасына шындық өмірдің өрнектері, еңбек ырғақтары, адам әлемінің сырлы иірімдері оңды сипаттарымен, ұнамды қырларымен көрініс береді.

Бесіншіден, ақынның өлең өрімдері, ондағы өмірден өрбіген шындық сырлары көңілді бертеп, жүрекке қорытылған қалпында суреттейді. Ақын қайсібір құбылыс, көріністерді сырттай қызықтап, үстірт суреттемейді,

керісінше көңіл көрігінде шындап, жүрек пернесінен өткізіп, содан кейінгі тұстарда ой мен сөз жүйесіне, сыр мен сезім тұтастығына тербеп, талғам – толғаныстарына еніп барып қана қалың көпшілікке ұсынады. Өмір шындығы негізгі нысаны етіліп, осы бағыт – арна мезгіл әуенінен, адам әлемінен, көркемдік таным иірімдерінен кең көлемде танылады.

Ақын сыры, ондағы көңіл шуағы мен жүрек сыры осында. Ақын шығармаларында байқалған сыршылдық, терең лиризм, романтикалық әуен мен философиялық кеңдік оның лирикасының басты мұратын айқындайды. Парасатты поэзия биігінен көрініп, жемісті еңбегімен әдебиетке өзіндік үлесін қосып жүрген К.Ахметова лирикасы айқын қолтаңбасымен, дүниетаным тереңдігімен ерекшеленеді [3.15].

К. Ахметованың өлеңдері тақырыптық жағынан алып қарағанда кілең лирикаға құрылған деуге болады. Оған мөлдірлік, тазалық тән. Ондағы табиғат, көңіл – күй, махаббат лирикалары оқырманның жан дүниесін тербеп, терең сезіммен баурап әкететін табиғилық басым.

Ақынның табиғат лирикасы – кең даланың көрінісі. Ақын табиғаттың төрт мезгілін адам жанымен байланыстырып, оның өзі табиғаттың төл перзенті екендігін әр өлеңінде еске салатындай. Жүрегімізге терең үңіліп, ойымызға салмақ салсақ поэзия мен табиғат бір – бірімен ажырамас дүние, тамырлары тереңде, бір арнада тоғысқан тұтас жүйе екеніне ешбір шүбә келтіре алмаймыз. Табиғат – тұнып тұрған тыныштық ұясы ғана емес, тылсым, жұмбақ дүние. Тылсым дүниенің сырын ашу әрбір жеке адамның қолынан келмейді, ол үшін әрбір адамның бойынан ақынға тән жүрек пен әсемдікті бейнелейтін асыл көз, сергектік пен серпінділік сипаттар көп болуы шарт. Ақын мұраты, өлеңсіз өріс өресі де осында.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1.Қалижанов У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым.3-том. – Алматы: «Құс жолы», 2008. – 288 б.
- 2.Байбосынова Ұлжан Маликайдарқызы. Сыр бойы ақын-жыраулары шығармашылығындағы ислам тақырыбы. қазақ әдебиеті. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. Қазақстан Республикасы, Алматы, 2006
3. Баят Е. Уақыт белдеуі: Өлеңдер. – Алматы: Қазығұрт, 2015. –208 б.
- 4.Байтұрсынұлы Д. Сенің арқаң. – Алматы: Ан Арыс, 2014. –320 б.
5. Мәсімханұлы Д. Өз аспаным өзімде. – Астана: Фолиант, 2014.– 440 б.
6. Қалибекұлы Ғ. Үш тоғыс: Поэзия, проза, әзіл суреттер, фотошежірелер. – Алматы: Мерей, 2013. – 328 б.

ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Ерденова А.

Аңдатпа

Мақалада халық поэзиясы және дәстүр жалғастығы қарастырылады.

Әдеби үрдіс – қоғамдық-тарихи үрдістің бір бөлшегі. Әдебиеттану ғылымындағы дәстүр мен жаңашылдық ұғымдары қатар айтылады. Дәстүр мен жаңашылдық – әдеби үрдіске тән жалғастықты, жазу творчествосындағы халықтық үлгілер мен өзіндік соны сипат-қасиеттердің бірлігін танытатын ұғым. Дәстүр мен жаңашылдыққа қалыптасып, сұрыпталған көзқарас, түсініктер, көркемдік үлгі-өрнектер, тәсілдер жатады. Жаңашылдық деп кешегі күннің тәжірибесі мен жемістерінен мән-мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман талабына жауап беретін, бұрынғы-соңғының шеңберінен шығып, болашаққа кең жол ашатын аса маңызды ізденіс-әрекеттердің танылады. Әрбір жаңашылдық даму нәтижесінде біраз уақыттан кейін дәстүрге айналып отырады. Дәстүр мен жаңашылдық диалектикалық бірлікте болады. Дәстүр мен жаңашылдық тарихи өзгермелі. Бұл категориялардың әдеби дамуды жүзеге асырудағы ролі зор.

Дәстүр көркемөнердің тақырып ауқымы, үйреншікті сарын, өмірге қатынасы, бейнелер аумағы, идеялық бағыты, қалыптасқан көркемдік құралдарды өз бойына жинақтайды. Көркемөнердің жеке түрлерінде дәстүр бойынша суреттеу амалы мен тәсілдері, композициялық құрылымы, шығарманың тұтастық принциптері саналады. Өнердегі жаңашылдық дегеніміз тың тақырыпты бұрын қолданылмаған әдіспен көркем тіл арқылы суреттеу, соны мәселеге батыл шешім табу, шығармалар жазу екендігі.

Жаңашылдық – асқан творчестволық ізденістің нәтижесі, өнер өрісін кеңейте түсетін өнертабыс. Өнердің бұрын қол жеткен табысына, ұлы суреткерлердің тәжірибесіне сүйенбей шығармашылығында ілгерілеу мүмкін емес. Жаңашылдық пен дәстүр ұдайы ұштасып отырады. Тұрмыстық, қоғамдық тіршіліктің өзгеруіне, адамның айнала өмір танудағы жаңа ұғым, түсініктеріне байланысты әдебиетте мазмұн мен форма жағынан жаңашыл шығармалар туады. Дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталумен қатар, суреттеу, сомдау, сөз қолдану жағынан жаңа бейнелеу тәсілдері пайда болады. Әдеби шығармадағы тақырып жаңалығы, дүниетанымдағы, көркемдік ойлау жүйесіндегі жаңашылдық бүкіл бейнелеу құралдарына, көркемдік тіл, стиль, өлең ырғағы, жанрлар - бір-біріне жаңаша сипат дарыта алады. Көркемдік жаңашылдық тек қана жаңа сөздер, өрнектер, тәсілдер табу арқылы ғана емес, бұрыннан бар бейнелеу құралдары жаңаша қолдана білетін суреткерлік шеберлігі арқылы да танытылады. Жаңашылдықтың негізі – ойдың саралығы, өмір құбылыстарын жаңаша ұғып-түсіне білу, сезіну және соған сәйкес туатын көркемдік шеберлік.

Дәстүр мен жаңашылдық кең мағынасында – философиялық проблема, дүние жүзіндегі барлық даму атауларының тетігі. Дәстүр мен жаңашылдықсыз өсу, өрбу, өзгеру болмайды. Әр халықтың тарихи қалыптасқан тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы бар, мінез-құлқы бар, тілі бар, толып жатқан ұлттық өнер түрлері де белгілі бір заңдылықпен дамып, өзгеріп, жаңғырып отырады. Ол жаңалықтың көктен түспейтіндігін, оның жоқтан емес, бардан пайда болатындығын танытатын диалектикалық даму

процесінің заңдылығы. Бұл процесс барды мүлдем жоққа шығармайтыны, керісінше оның құнды, құнарлы қасиетін жарамсыз ескісінен ажыратып алып, жаңартатыны.

Дәстүр мен жаңашылдықтың көркем сөзде көріну жолдары әрқилы. Дәстүрге көркем өнердің тақырып ауқымы, үйреншікті сарын, өмірге қатынасы, бейнелер аумағы, идеялық бағыты, қалыптасқан көркемдік құралдар жатады. Әдебиетте, өнерде ұлттық ерекшелікті сақтай отырып қана жаңа заманның талап-тілегіне сай шығарма жазуға болады. Дәстүрге сүйену дегенде дәстүрге еліктеу, немесе дәстүрді қайталау деп қабылдамау керек. Дәстүрдің табиғи түрде жалғасуы біреудің біреуге қызығып, еліктеп, немесе оқталып, сұқталып қараған жалаң ниетімен жүзеге аспайды.

Жазба әдебиетінде халықтық дәстүрдің көріністері байқалып отырады. Қазақ әдебиеті заңды түрде халықтың бұрынғы ғасырлар бойы өзінше құралып, дамып, қалыптасқан рухани өмірі мен сөз өнерінің «жаны мен тәнінен» пайда болған. Ол жаңа дүниеге сөз өнерінің небір асыл нәрі мен нұрын бойына сіңіре, дамыта келді, қабылдай, игере келді. Халықтың ежелден өмір жолында, тырбанған тіршілігінде, шытырман тағдыр талқысында тірнектеп жиған рухани қазынасы – арман-мұраты, салт-санасы, сенім-сезігі, түсінік-түйсігі қазақтың бай фольклоры мен поэзиясының терең мазмұнын қалады. Мазмұн қазақтың тіл байлығынан өзіне лайық түр тауып, көркем сөз өнерінің поэтикасын тізді. Қазақ халқының көп ғасыр бірге жасасып келген көркем сөз өнері Абай заманына жеткенде, атақты шығыс зерттеушісі ғалымдардан жоғары бағасын алған өзінше ұлан-асыр көркем дүние болды. Осы дүниеге, бай әдеби мұраға Абайдың қатысы жөнінде М.Әуезов: «Абай өз халқының тілі мен өнерін, анық халықтық қазыналық қасиетті жақтарын аса зор бағалаған» деген. Жазба әдебиетіміздің негізін салған ұлы классик ақын оны емін-еркін кешіп, еңсере игергені аян. Осы ретте Абайдың «Біреудің кісісі өлсе, қаралы - ол» деген атақты өлеңін оның оның поэзия мұрасына деген көзқарасының айнасы дей аламыз.

Бірақ Абай ондағы не бардың бәрін бірдей талғамай қабылдай берген жоқ және қабылдағанының деңгейінде қалып та қойған жоқ. Қайта соның бәрін жіті сын көзінен өткеріп, пайда-зиянын айыра білді, шикісі болса, міні, кемшілігі болса көре білді. М.Әуезов анықтаған, үш арна әдеби дәстүрді айтамыз: ол – қазақтың төл әдебиеті, әсіресе ұлы орыс әдебиеті. Бұл, Абайдың өзі арман еткен, кәдуілгі «ер данасының қиыннан қиыстырар» өлең сөздің патшасы, «сөз сарасы» екен, «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысы» екен, арман биігін аңсап қана қоймай, оған тегеурінді талантымен шарықтап шығу – Абай поэзиясының жаңашылдық қасиетін танытқаны сөзсіз. Қат-қабат дәстүр қазынасынан асылын аршып ала білу және оны жаңа жарқын идеяның игілігіне жұмсап, шығармашылық іске асыра алу – Абай даналығының, Абай жаңашылдығының Пушкинге ұқсас үлгісі мен өрнегі десе болады.

Көне түркі әдебиетінің қазақ әдебиетіне ықпалы болды. Көне түркі әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын кезең-кезеңімен жүйелеп қарастыруға болады.

Қазақ әдебиетіндегі шығыстық дәстүрдің де өзіндік әсері болды. Ұлттық сөз өнерінің даму тарихында шығыс әдебиетінің ықпал-әсерінің зор екендігі даусыз. Қазақ әдебиеті тарихының кезең-кезеңінде шығыстық дәстүр түрліше дәрежеде көрінеді. Шығыс әдебиетінің төл сөз өнеріне ықпалының күшейген тұсы – ХХ ғасырдың бас кезі. Оған дәлел ретінде кітаби ақындар шығармашылығын атап көрсетуге болады. Қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері Ж.Жақыпбаев, Иран-Ғайып т.б. шығармашылығындағы шығыстық өрнек басым.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы жыраулық дәстүр өз жалғасын табуда. Жыраулық поэзияның қазақ әдебиетінің ұлттық ерекшелігін танытатын айрықша құбылыс екендігі белгілі. Жыраулық поэзия кейінгі әдебиеттің дамуына зор ықпал етті. Жыраулық поэзияға тән тақырып пен идея, пафос, өлең өрнегі, тіл кестесінің қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірдегі өкілдері шығармашылығынан жалғастық тауып жатты. Оның әр қаламгер шығармашылығынан көріну ерекшеліктері әрқилы. Қазіргі қазақ поэзиясының әр кезеңінің көрнекті өкілдері Ф.Оңғарсынова, Е.Раушанов, Ж.Әскербекқызы т.б. шығармашылығындағы жыраулық үрдістің көріну қалпы байқалады.

Сөз өнері – адам өмірінің көркем көрінісі. Әдебиет өмір шындығының сәулесі. Өмір шындығы дегеніміз – бірімен-бірі тұтасып жатқан ұшы-қиыры жоқ мол дүние. Жазушы сол өмір шындығын екшеп, сұрыптап пайдалана отырып, адамның көркем бейнесін жасаушы.

Әдебиетті тудырушы – талант иесі. Оның бойында тума қабілет, табиғи дарынмен қатар өмірді тани алатын талғампаздық қажет. Табиғи қасиет білім мен өмірді зерделей алатын суреткер бойындағы парасаттылықпен бірге өрбіп, өсіп отыруы қажет. «Үлкен дарын! Үлкен еңбек! Міне, көркем шеберлікке бірден-бір қажет қос қасиет – осы екеуі» [1, 6 б.].

Қазақ әдебиеті тарихында көркемдігі жоғары қымбат мұралар тудырған қайталанбас дара тұлғалардың аз болмағаны ақиқат. Олардың шығармаларын ғылыми тұрғыда зерттеп, зерделеп, оларға талдау жасау – әдебиеттану ғылымының басты мақсаты. Қазақ әдебиетінің әрқилы кезеңінде рухани дамуымызға, мәдени өркендеуімізге айтулы үлес қосып, ұлттық жан дүниеміздің дамуына септігін тигізген қаламгерлеріміздің туындыларын талдап, олардың суреткерлік қолтаңбасын ажырата отырып, әдебиеттегі орнын анықтау үлкен міндетті жүктейді.

Қай дәуірдің болсын әдебиеті өздігінен туа салмайды, ол өзінен бұрынғы әдебиеттің дәстүрлеріне сүйеніп, оның озық үлгілерін, идеяларын байыта отырып дамиды. Әдеби дәстүрдің қалыптасуы – бірнеше ғасырдың жемісі. «Көркемдік ойлаудың ұлттық ерекшеліктері негізінде қалыптасқан әр халықтың әдеби дәстүрі – бір кезең, бір дәуір емес, ұзақ ғасырлар тудырған, ұрпақтан ұрпаққа беріліп, үнемі өзгеріп, түлеп, байып, дамып

отыратын рухани игілік. Қашанда әдеби дәстүр мен әдеби даму – әдеби қозғалыстың өзара ажырамас, тығыз диалектикалық байланыстағы құрамдас қайнарлары» [2, 5 б.].

Қазақ әдебиетінің алтын қорынан мәңгілікке орын алған ақындарымыз – Абай Құнанбаев, Мағжан Жұмабаев т.б. құнды көркем туындыларды дүниеге келтіре отырып, қазақ поэзиясының дамуына жол ашып, көркемдік әдеби дәстүрдің қалыптасуына ықпал етті. Олардың әр түрлі тақырыпты қозғаған туындылары классикалық әдебиет қатарын толықтырды. Құнды көркем сөз өнерін дүниеге келтірген құнарлы орта, олардың қалыптастырған әдеби көркем дәстүрі қазақ поэзиясын жаңа беліне өз әсерін тигізгені белгілі.

XX ғасыр қазақ әдебиеті өзінен бұрын қалыптасқан әдеби дәстүрге сүйеніп жетілді, өсті, жаңарды. Абайға дейін қазақ поэзиясының дамуының өзіндік арнасы болды. Ауыз әдебиетінен бастау алған қазақ поэзиясының өзіндік ұзақ даму тарихы бар. Өлең сөздің құдіретін білген қазақ халқы өнерлі халық болған. Қазақ халқы үшін поэзия өнердің биік үлгісі бола білген. Поэзия дәстүрлі түрде қалыптаса келе, қазақ ақындары қалыптасқан дәстүрлі арнаны жаңашылдық сипатта жан-жақты дамыта отырып, қазақ әдебиетіне мол жаңалық әкеліп отырған. Яғни әдебиеттегі дәстүрлі арна жаңа сипат алды.

Әдебиеттегі жаңашылдық – әрқашан асқан шеберлік пен зор таланттың нәтижесі, ол әдебиет пен өнердің өрісін кеңейте түседі. Тұрмыстың, қоғамдық тіршіліктің өзгеруіне, адамның өмір танудағы жаңа ұғым-түсініктеріне байланысты әдебиетте мазмұн мен түр жағынан жаңашыл шығармалар туады. Бұл тұрғыда кейбір дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталумен қатар жаңаша суреттеу, бейнелеу, сөз қолдану амалдары пайда болады. Әсіресе жаңа өзгерістер мен құбылыстарды аңғаратын соны бейнелеу құралдары жасалады. Бұл – әдебиеттегі жаңашылдықтың белгісі.

Дәстүр мен жаңашылдық тек түрді, сыртқы өзгерістерді білдірумен қатар, ішкі мазмұнды бірдей қамтып, шығарманың идеялық-көркемдік немесе ұлттық сипатын жаңа сатыда елестетеді. Енген жаңалық әдебиетке сіңіп, дәстүрге айналып кетуі мүмкін. «Көркем творчество үнемі қозғалыс, даму үстіндегі күрделі әрі жанды процесс. Бұл процесте әр шынайы жаңашылдық өзінің сонылық қасиетін берік сақтай отырып, кейінгі дамуға да үлкен ықпалын тигізеді. Бұл ретте белгілі творчестволық озық жетістіктердің жаңашылдық өмірі мен дәстүрлік қызметі қатар басталады деуге болады. Нағыз дәстүрлік сипат алған көркемдік құбылыс әдеби дамуда бүтіндей жаңа серпіліс, жаңа белес дайындайды» [3, 5 б.].

Қашанда көркем шындықтың негізінде өмірлік шындық жатады. Өмірлік материал көркем шығармаға енгенде, көркемдік шындық жазушы қиялы негізінде туындайды. Әдеби шығарма адам өмірінің көркем бейнесі десек, жазушының көркем ойы, қиялы негізінде сол адам өмірінің шындығы көркем туындыға айналып жатады. Көркем шығармадағы кейіпкер де жазушының қиялы, фантазиясы, өмірді тануы нәтижесінде өмірге келеді.

Кейіпкер бейнесі арқылы өмір заңдылықтары терең танылып, жан-жақты ашылып жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 2 Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. -320 б.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ Университеті, 1992. – 350 б.
- 4 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: 2002. – 404 б.
- 5 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 211 б.
- 6 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 243 б.
- 7 Нұрғалиев Р. Телағыс / Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
- 8 Қаратаев М. Шеберлік сыры / Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.

Ш.МҰРТАЗАНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ» РОМАНЫНДАҒЫ ЕТІСТІКТІҢ ЖЕДЕЛ ӨТКЕН ШАҒЫ, МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Камалова М.

Аңдатпа

Мақалада Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы етістіктің бұрынғы өткен шағы, мағыналық ерекшеліктері қарастырылады.

Қазақ тілі сөз таптарының жүйесімен ерекше орын алатын сөздер – етістік.

Етістік – тіліміздегі сөз топтарының ішіндегі ең күрделі және қорымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика–семантикалық сипатымен, бай лексика – грамматикалық формаларымен, кең синтаксистік қызметіне байланысты.

Етістіктің лексика–семантикалық сипатының өрісті болатын себебі – ол семантика мен тек субъектінің іс - әрекетін ғана емес, қоғамда ұшырасатын, табиғат ауқымында, адамның абстракты ойы мен санасы арқылы туатын көптеген амал, әрекет, іс – қимыл, қозғалыс, жай, күй т.б. процестерді, сол процестерге қатысты ұйымдарды түгел қамтиды. Есімдерге қарағанда, етістіктердің лексика–грамматикалық мағыналары да, грамматикалық мағыналары да әр алуан, сөйлемді атқаратын қызметі ерекше.

Етістіктің лексика–грамматикалық формаларының бай болатын себебі –ол формалар амал -әрекеттің болу мезгілін, жүзеге асу кезеңін, олардың өту сипатын, яғни бағыты, ақрқыны, тынуы тәрізді жайларды бағдарлатады, яғни етістік формалары осы және өзге де әр түрлі құбылыстардың көрсеткіші ретінде қызмет етеді.

Етістік тобын құрайтын сөздер іс -әрекет, қимыл –қозғалыс, күй тәрәзді толып жатқан құбылыстарды, белгілі мезгілдік сипаттарды белдіреді.

Осының бәрінде де етістік сай –салалы динамикалық процестерді адам санасында абстракцияланған жүйелі тілдік материалдар негізінде жеткізеді. Оқы, жүр, байқа, жүгір, келдік тәрізді етістік тобын құрайтын мындаған лексикалық единицалар белгілі іс (оқы, жүр), әрекет (жүгір, байқа), қалып (келдік) т.б. құбылыстарды білдіріп, нақтылы мағыналары есім сөздермен ұштасып жатады.

Ә. Төлеуов осы шақты нақ осы шақ (жалаң нақ осы шақ, күрдері нақ осы шақ), ауыспалы осы шақ деген топтарға бөледі.

Мұнда, *осы шақ* істің сөйлеп тұрған уақытта істелуім де, не істелу үстіндегі кезеңім де көрсететін шақ категориясы. Біз ауыл сыртындағы дөңде отырмыз. Үркер жайды жәшік өзі айтып отыр. Келе жатыр, оқып отыр десек, мұнда келу, оқу қазір сөйлеу мезгілінде болып жатқанын көрсетеді. Жоғарыдағы отырмыз, айтып отыр, келе жатыр сияқты осы шақ жасалу тұлғасына, сөйлемдегі беретін мағынасына қарай нақ осы шақ (отырмыз, айтып отыр), ауыспалы осы шақ (келеді) болып, ең алдымен екіге бөлінеді.

Бірақ жоғарыдағы мысалдарда көрсетілгендей, морфологиялық жағынан, бұлардың әрқайсысының жасалу ерекшеліктері әр түрлі.

Нақ осы шақ дегеніміз істің дәл сөйлеп тұрған уақытта, кезде істелуін білдіретін етістіктің түрі. Асан мектепте отыр. Ол оқып отыр деген нақ осы шақтың өзі де жасалу тұлғасына қарай жалаң нақ осы шақ (отыр). Күрделі нақ осы шақ (оқып отыр) болып екіге бөлінеді.

Жалаң нақ осы шақ қосымшаның көмегінсіз-ақ өздерінің лексикалық мағынасы арқылы сөйлеу үстінде болып жатқан іс-әрекет, жай-күйді білдіретін жалаң нақ осы шақ отыр, жатыр, жүр, тұр етістігінің бір өзінен жасалады. Аталған төрт етістіктің басқа да етістіктерден айырмасы – жеке тұрып үш жаққа бірдей жіктеме алады: Ояна кетсем, қасымда сен отырсың. Қойшы деп мен жатырмын.

Күрделі нақ осы шақ екі не одан да көп етістіктер аналитикалық тәсілмен бір-біріне тіркесе айтылып, бір-ақ лексикалық ұғымда жұмсалып, бір сұрауға жауап беріп, сөйлемнің бір-ақ мүшесі болады: Жас туған бұзаулар тоңып тұр Қожаштың әкесі қайын-жұртына көшіп келіп жатыр. Осындай екі не одан да көп етістік тіркесе келіп, күрделі осы шақ жасалады. Мұның жасалуы төрт түрлі:

а) Жіктік-жақ жалғауы жалғанып, көмекші болған отыр, тұр, жүр, жатыр сөздерін негізгі мағыналы үнемді көсемшеден соң қою арқылы: мен газет оқып отырмын.

ә) Бара, келе, апара, әкеле сөздері жатып көмекшісімен тіркесуі арқылы: Баймағамбет келе жатыр. Ол газетке мақала әкеле жатыр.

б) негізгі етістік үнемі көсемшелі (-ып,-іп, -п) болып, бара жатыр, келе жатыр, күрделі етістіктері тіркесуі арқылы жасалады. Өндіріс күннен күнге өсіп келе жатыр.

в) -лы, -лі жұрнағы қосылып, сындық мәнге ауысқан сөздерге (ілулі, байлаулы) көмекші болып, отыр, жатыр, жүр, тұр тіркелсе; Оған көңіл аударған ешкім жоқ, қол-аяғы әлі байлаулы жаты.

Ауыспалы осы шақ. Басқа сөздердің ыңғайына қарай бірде осы шақ, бірде келер шақ мағынасында ауысып жұмсалатын етістіктің түрлері бар: жазып отырмын (осы шақ), жазады (қазір жазады) болып келетін ауыспалы осы шақ жасалу тұлғасына қарай етістіктің түбіріне ең әуелі көсемшенің –а, -е, -й жұрнағы, одан соң жіктік жалғаулары жалғанады: отыр – а, мын, жыр – е, -мін; чөйле –й, -мін, көр-е-сің, сөйле-інді т.б. Олар жасалу түріне, беретін мағынасына қарай екі түрлі. Мәселен, мен кинодан келемін сөзін сөйлемде келтіріп былай айтуға болады: Мен кинодан келемін десек келемін ауыспалы осы шақ мағынасында болса, Мен жиналысқа сағат екіде келемін десек, келемін ауыспалы келер шақ.

Нақ осы шақтың күрделі түрі ауыспалы осы шақтың мағынасында айтыла береді: жүріп келеді, сөйлеп келеді. Жанбота ат үстінде газет оқып келеді. Тұйық етістікке – да, - де қосымшасын қосып, одан кейін жіктік жалғауын жалғау арқылы ауыспалы осы шақ жасауға болады.

Мұндай тұлғада жасалуы – қазақ тілінде кейінгі кезде пайда болған құбылыс. (22, 101-103). Ал, Байымбетова Жүзімкүл осы шақты нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ деп қарастырады. [1,54].

Өткен шақ іс-әрекеттің сөйлеуші баяндап тұрған уақыттан бұрын болған я істеліп тынған амал-әрекетті білдіреді.

Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романында амалдың кезін білдіретін етістік формалары аса бай. Бірақ ол формалардың түрлері де, мағыналары да бірдей емес, әр алуан. Мысалы, мағына реті жағынан олардың біреулері сөйлеп отырған кезден әжептәуір бұрын я соның дәл алдында ғана болған амалды білдірсе, біреулері едәуір бұрынғы, біреулері одан әріректегі, біреулері одан да аяғы кездегі, енді біреулері тіпті арғы замандардағы, атам замандардағы, ежелгі ескі я көне замандардағы істі білдіреді. Ол ғана емес, кейбір формалар өтен кезде істелмекші болғанымен, түрлі жағдайлардың себептері мен салдарынан сол кезде жүзеге аспай қалған амал - әрекеттерді де өткен амал ретінде білдіреді. Осыларға орай, қазақ тіліндегі өткен шақтың көрсеткіштері де өте көп және ол көрсеткіштердің түрлері жалаң (синтетикалық) да, күрделі (аналитикалық) та болып келеді.

Мысалы: -Түрме әкімшілігі айламызды асырдық деп ойлады. (Ш.М., 1994.,58).

Сонда губернатордың бір айтқаны Приходьконың есінде мықтап сақталып қалған. (Ш.М.,1994., 5).

Мырзалар желкесін қасыды. (Ш.М.,1994., 5).

Приходько мырза шын діндар кісі еді. (Ш.М.,1994., 7).

Айнала балауыс шырағандар жағылған. (Ш.М.,1994., 8).

Әкесі Рысқұлды Саймасайлар байлап тастап, жабыла сабағанда бір сәтке басы осылайша салбырап қалып еді. (Ш.М.,1994., 9).

Бұлар ол айланы алдақашан есепке алып қойған. (Ш.М.,1994., 10).

Тура бес күн бостандықта болдым. (Ш.М.,1994., 10).

Сонда әке жазған сезіктеніп қалып еді. (Ш.М.,1994., 10).

Сөйтіп жүргенде көрген Тұрары ғой, Тұрар деген атының өзіне әке байғұс бар үмітін артып еді. (Ш.М.,1994., 13).

Шал да болса Түлкібас – Жуалыдан ауып келген Шымырдың бір тентегінің қорлығына көнбек емес еді. (Ш.М.,1994., 15).

Өз ықтиярымен шықтым. (Ш.М.,1994., 15).

Әруақ құдай қолдаған екен, балаң бір қатерден қалыпты. (Ш.М.,1994., 16).

Лезде кара қойдың қамы уайымдатқан Рысқұл тәуіп ағасына рахмет айтуды да ұмытып кетіп еді. (Ш.М.,1994., 16).

Тұқымбай да сезіктенулі болатын. (Ш.М.,1994., 37).

Ендігі қиыны – есіктен қарағанда Қызыл жебе үрікпесе болар еді. (Ш.М.,1994., 38).

Келтірілген мысалдардағы осы формалардың бәрі де грамматикалық көрсеткіштеріне қарағанда, өткен шаққа жатқызылуы тиіс. Өйткені олардың бәрінің құрамында да өткен шақтың көрсеткіші *-ды (-di)* және *-ған, (-ген)* элементтері қатысады, осы элементтер аналитикалық етістіктердің *еді (e+di)*, *екен (e+кен)* деген тұрақты көмекші компоненттерінде де кездеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бердібаев Р. Тарих роман. - Алматы: Санат, 1997. – 239 б.
2. Төлеумағанбет С. Алдымен өз халқың танысын сені // «Zaman Қазақстан» газеті. 1998 жыл, 5 маусым.
3. Қайырбеков Ф. Жұлдыздың жарығы // «Егемен Қазақстан» газеті. 1994жыл, 24 тамыз.
4. Рахманбердиев М. Тұраннан түлеп ұшқан Тұрар // «Қазақ әдебиеті» газеті. 1994жыл, 16 қыркүйек.
5. Жұмабеков С. Жұлдызы нұрлы суреткер. – Алматы: Өлке, 1993. – 126 б.
6. Мұртаза Ш. Қызыл жебе. - Алматы: Жазушы, 1982-495б.
7. Тұрысов Е. Замананың мұңды дастаны // «Оңтүстік Қазақстан» газеті. № 31.
8. Шераға 60 жаста. Естеліктер жинағы. – Алматы, 1993.

ІС ҚАҒАЗДАРЫ ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Жасұзақ Ж.

Аңдатпа

Мақалада Ресми стиль табиғаты қарастырылады. Іс қағаздарды жүргізу және оларды жазудағы негізгі талаптар талданған.

Қазақ тілі ғылымында ресми қарым-қатынас тілі – іс қағаздары тілін жан-жақты, арнайы зерттеу әлі де толық түрде жүргізілгенімен, қазақ әдеби тілінің тарихын әр түрлі дәрежедегі зерттеулердің бұл тақырыпқа да қатысы бар екендігінде ешқандай күмән жоқ. Сондықтан осылардың ішінде іс

қағаздары тілін зерттеуге азды-көп үлес қосқан ғылымдардың еңбектеріне тоқталамыз.

Ыбырай Алтынсарин – қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына зор үлес қосқан ағартушы. Ол қазақтың тарихын, тілін, әдебиетін, этнография мәселелерін шамасы келгенінше зерттеді. Соның ішінде сол кездегі іс жүргізу жүйесінің дамуына, іс қағаздаының стильдік жағынан саралана түсуіне септігін тигізді.

Ы.Алтынсаринді біз жаңашыл-педагог, этнограф-ғалым, қазақтың жазба әдебиеті мен әдеби тілінің негізін салушылардың бірі ретінде танимыз. Оның “Торғай облысының әскери губернаторына су тасқыны салдарынан Торғай уезінде 11 адамның өлуі туралы рапорт”, “1882 жылы Торғай облысындағы оқу жұмысының жайы туралы есеп”, “Торғай облысы соғыс губернаторының қызметін атқарушы Ильинге баяндама” [1, 52-54] т.б. толып жатқан хат-құжаттарының, 1857 жылы Орынбор өлкесінің облыстық басқармасының төрағасы В.В.Григорьевке тілмәш болып жүргенде, 1879 жылы Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметін атқарып жүргенде жазған қызметтік құжаттарының, 1868 жылы Торғай уездік басқармасында атқарған іс жүргізушілік қызметінің, 1879 жылы жарық көрген “Қазақ хрестоматиясының” бірінші бөлімінде берілген оқушылардың туысқандарына хат жазу үлгілерінің т.б. еңбектерінің қазақ тілінде іс-қағаздары және іс жүргізу жүйесінің қалыптасуындағы орны зор. Ал Ы.Алтынсаринді іс жүргізуші ұғымында тану үшін әлі де зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет сияқты. Ыбырайдың мына хатынан өз тұсындағы жеке адамдар арасындағы хат үлгісін көреміз: *“Қадырмен ағамыз Байекеге көп сәлем. Бағдүнде алхамдиллә саламат бармыз. Бұл жақтың қары жұқа, малы семіз, бірақ малда да, адамда да сырхау бар. Адам ауруы қорасан, малда сығыр бірлү тұйе өліп жатыр. Мұның бағдүнде жаңа арада үчитіл Мазохинден хат жолықтым. Моллалар Бақтөбайның төрған үйінден қуамын деб машақатланұбдүр...”* [2, 52-54]

1879 жылы Ы.Алтынсарин қазақ тілінде газет шығару жөнінде жергілікті патша әкімшілік орындары алдына ұсыныс жасаған, болашақ газеттің үлгісі ретінде оның бірінші нөмерін өз қолымен жазып құрастырған.

Бірақ Ыбырайдың бұл талабын патша үкіметі қабылдамай тастаған. Б.Әбілқасымов Ыбырай жасаған бұл газеттің үлгісін ұлттық жазба әдеби тіліміздің ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы жай-күйін танытатын бағалы құжатқа жатқызады [2, 52-54]

А.Байтұрсынұлы – қазақ тілі мен әдебиетінің теориясын, халықтың көркем сөз мұрасын зерттеуші ғалым. Жазу мәдениетіміздің негізі болған ұлттық графиканы ғалымдарымыз “А.Байтұрсынов жазуы” деп атап келеді. Ғалымның 1912 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан “Оқу құралы”, “Тіл құрал” еңбектері бастауыш мектептерге арналған оқулық болуымен қатар, бұл қазақ тілінің фонетикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген ғылыми еңбектердің алғашқы қарлығашы деп айта аламыз. Сонымен бірге оның 1912 жылы Шаһзаман мырзаға жазған хатын іс қағаздарының сол

кездегі озық үлгісіне жатқызуға болады: *“Мырза! Көзіңіз шатынап, шеке тамырыңыз шығып, аузыңыз көпіріп, таласқа кетіп барасыз. Таластан қазақ баласы пайда тауып жүрген жоқ. Сабырмен отырып, ойласып іс істелік. Қазақ тіліндегі дыбыстарды көп я аз деп көрсетіп, борышыма берейін деп отырғаным жоқ қой. Мақсат – сіз болып, біз болып, ақылдасып отырып, дыбыс басына үріп белгілеп, жазуымызды бір жөнге салалық деген. Осы күнде әркім әр түрлі жазып жүр...”* [3, 52-54]

Ал іс жүргізу, кеңсе іс қағаздарын дамыту барысында ғалымның қосқан үлестері;

- қазақ алфавитін, емлесін жеңілдету үшін, реттеу үшін жасаған реформасы тілдің басқа тармақтары сияқты іс қағаздарының сауатты толтырылуына жол ашты;
- қазақ тілінің дыбыстық жүйесін, морфологиясы мен синтаксисін өз тілімізде тұңғыш рет топтастырып, аса құнды пікірлер айтуы арқылы іс қағаздар құрылымын грамматикалық талдау жолына бағыттады;
- ғалымның басшылығымен шығып тұрған “Қазақ” газеті іс жүргізу, іс қағаздарын сауатты толтырылуына жол ашты;
- ғалымның сауатты жазу, терминдерді дұрыс қолдануда бастаған жолдарының бір соқпағы іс жүргізу, іс қағаздарын дұрыс толтыру ісіне жетелейді.

“Қазақ я құрып жоқ болар, я өз тілімен де өзгелердей тіршілік етер, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті. Атаның аздырмай берген мүлкін, қолымызға алып быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас” деген ғалымның 1913 жылғы сөзі мен Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 1998 жылғы “қазақ қазақпен қазақша сөйлессін” деген сөзімен үндесіп жатыр” - дейді Б.Хасенов /4,304-305/. Бұл пікірден А.Байтұрсынов армандағандай қазақ тілі қоғамның барлық саласында қызмет етуге тиіс екені, оның бір тармағы іс қағаздар тіліне байланысты екені көрініп тұр.

А.Ибатов Алтын Орда дәуірінде жазылған түркі тілді жарлықтар, соның ішінде қазақ тілінің тарихы үшін өте құнды деректердің бірі – XIV ғасырда жазылған жарлықтар тілін, атап айтқанда: “Тоқтамыстың Яғайлаға жарлығы”, “Темір-Құтлығтың жарлығы” және “Тоқтамыстың екінші жарлығы” атты құжаттарды талдап зерттеген. Ғалым жарлық мәтіндерін зерттеу және оны қайта бастыру, өңдеу, сондай-ақ араб әрпімен транскрипциялау, қате жерлерін түзету, оған түсінік беру сияқты істерді өз қолдарымен жасап, көптеген еңбек сіңірген ғалымдар И.Гаммер, Г.Башберн, Г.Ярцев, В.В.Григорьев, В.Смирнов, В.В.Бартольд, В.В.Радлов және И.И.Березиндерді атап көрсетеді /5,32/.

Ғалым жарлықтардың транскрипциясы, әр жарлықтың мәтіні жайында ескертпелер айтып, жарлық мәтіндерінің тілдік-лексикалық, морфологиялық сипаттарына тоқталады. Жарлық мәтіндерінің лұғаттық құрылысына толық талдау жасайды.

А.Ибатов жарлықтардың тілі орта түркі жазба әдеби тіліне

жататындығын, ал отра түркі жазба әдеби тілі қазіргі халықтар мен ұлттардың әдеби тілі сияқты жалпыхалықтық тіл болмаған, ол тіл сол замандағы хат танитын сауатты адамдар үшін жазылған жазба әдебиеттердің тілі, сауатты адамдар ғана оқып қолдана алатын жазба әдеби тіл болғандығын айтады. Бұл жарлықтар жазба түрінде берілгендіктен, олардың өзіндік жазу ережелері, қалыптасқан үлгілері болған. Бұл іс қағаздарын тек сауатты адамдар ғана оқи алған және олардың тілі қалыптасқан белгілі бір жүйеден ауытқымаған.

Ғалым жарлықтарды жазылу мерзімі мен мекеніне байланысты төрт топқа бөледі. Бірінші топқа Алтын орда дәуіріндегі Тоқтамыс пен Темір Құтлығтың жарлықтарын, екінші топқа қазан хандығы дәуіріндегі Ибраһим мен Сахиб-Герейдің жарлықтарын, үшінші топқа Қырым хандығы тұсындағы Хажы-Герей, Меңкі-Герей т.б. хандардың жарлықтарын, төртіншісіне қазақ хандығы тұсындағы жарлықтар мен хаттарды, әр түрлі іс қағаздарын жатқызады. Олардың ішінде басқаларына қарағанда ертерек жазылған және мекені жағынан қазіргі Қазақстан аймағында пайда болған Тоқтамыстың екі жарлығы мен Темір-Құтлығтың жарлығына толық тілдік талдау жасайды. Жарлық мәтіндерінің лексикасы көбіне түркі тілдеріне ортақ сөздер болып келеді, бірақ сол дәуірде қолданылған мағынасы түсініксіз сөздер де кездеседі. Сондай-ақ, ғалым жарлықтар мәтіндеріндегі сөздерге фонетикалық, морфологиялық талдаулар жасайды. Қысқасы, А.Ибатовтың “XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі” атты зерттеу кітабы қазақ кеңсе іс қағаздары тілінің зерттелу тарихындағы құнды еңбекке жатады. Р.Сыздықова –қазақтың әдеби тілінің пайда болуын, қалыптасуын, дамуын, соның ішінде кеңсе іс қағаздары тілін зерттеп, келелі пікір айтқан ғалымдардың бірі.

Ғалым алдымен қазақ әдеби тілінің түрлі тармақтарының пайда болуы, тілдік ерекшеліктері, көркем әдебиеттің қисса жанры мен оның тілі, т.б. мәселелерге тоқтала келе, 1785 жылдан 1828 жылға дейінгі ресми іс қағаздарының тілін талдайды. Талдауға негіз болған материалдарды атап көрсетеді: 1785 жылы Екатерина II-ге Кіші жүз старшиналарының Әбілқайыр ханның балаларын хандықтан аластатуды сұрап жазған “ғарызнамасы” прощение, 1785 жылы Кіші жүздің ханы Нұралының генерал-поручик О.А. Шеньстромға жазған хаты; 1787 жылы Қара Кібек би және Шұбар билердің Россия Сыртқы Істер коллегиясының мүшесі граф А.А.Безбородкоға жазған хаты; 1790 жылы Сырым Датовтың Екатерина II-ге жазған “ғарызнамасы” донесение; 1793 жылы Жетісудың бас старшинасы Тіленшінің Шерғазы сұлтанға жазған “азлам намасы” донесение; 1794 жылы қазақ сұлтандары, старшиналарының Екатерина II-ге жаңа хан тағайындауды өтініп жазған “ғарыз намасы” прощение; 1803 жылы Айшуақ ханның Россия Сыртқы істер министрі В.П.Кочубейге жазған хаты; 1821 жылы Шерғазы ханның граф. К.В.Нессильеродқа жазған “ғаріз халі” прощение; 1825 жылы Қаратай сұлтанның Орынбор әскери губернаторы П.К.Эссенге жазған донесениесі. Ғалым осы құжаттардың стильдік белгілеріне, лексика-грамматикалық

сипаттарына толық тоқталады.

XIX ғасырдың өн бойындағы қазақ әдеби тілінің, қоғамдық тілді пайдалану әрекетінің даму барысын екі топқа бөліп қарастырды. Бірі-осы ғасырдың 60-70 жылдарына дейінгі, екіншісі-соңғы үш-төрт онжылдықтар ішіндегі кезеңдер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар.– Алматы: Ғылым, 1994.-295 б.
2. Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. Алматы : Ғылым, 1988.122 б.
3. Байтұрсынұлы А. Шаһзаман мырзаға. Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1988. 122 б.
4. Ұлттық рухтың ұлы тілі. Ғылыми мақалалар жинағы.– Алматы: Ғылым, 1982. -224 б.
5. Ибатов А. XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1990.-151 б.
6. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. (XV-XIX ғасырлар)– Алматы: Ана тілі, 1993.-320 б.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Мурзалиева М.

Аңдатпа

Мақалада жыраулар поэзиясындағы отбасы құндылықтары қарастырылады.

Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешірген ауыртпалықтарын жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ой-санасын, философиялық көзқарасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен де құнды. Жыраулар сан ғасыр бұрын өмір сүрсе де, рухы осы уақытқа жетіп, адамды толғандырып, ішкі жан дүниенің нәзік қылдарына жан бітіріп, қозғалысқа келтірген, біздің рухани болмысымыздың қуаты, нәрлі және мәңгі бастау қабаты болып табылады.

Жыраулардың дүниеге көзқарасы - қазақ қоғамының өздері өмір сүрген ғасырлардағы даму деңгейінің анықтамасы. Табиғатпен тікелей араласуы, тілдесуі, табиғаттағы заттардың қатынасын, адам өмірінің қайшылықтарын шешуде арқау етуі, оған иланып адам өмірін дүние заңдылықтарына бейімдеуі, оның астарлы сырлары мен адами кісілік қасиеттерін қарастыруы, адам мен әлем бірлігін іздестіруі - жыраулардың дүниеге көзқарасының идеялық өзегі болып табылады.

Жырға тоқталатын болсақ, «Жыр - (көне түркі тілінде «иыр»)-кең мағынада поэзиялық шығармалардың жалпы атауы, тар мағынасында қазақ халық поэзиясындағы 7-8 буынды өлең өлшемі, поэзиялық шығарма жанры» деген анықтама «Қазақ әдебиетінің энциклопедиясында» берілген екен. Ал, зерттеуші Ш.Уәлиханов «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» атты еңбегінде «Жыр дегеніміз рапсодия. Ал жырламақ деген етістікті тақпақтап айту дегенді білдіреді. Барлық далалық жырлар қобыздың сүйемелдеуімен тақпақтап айтылады», -деп көрсеткен екен.[1,256]

«Тіл бас жарады, бас жармаса тас жарады» деп сөз өнерін, тіл тағылымын ардақ тұтқан қазақ халқы сонау XV ғасырда да жырларды қадірлеген болуы керек. Поэзиямен жаны егіз көшпенділер бесіктен туғаннан бастап жыр әуеніне елітіп өскен. Соның әсері болуы керек жыр тарих сахнасында да талай хандарға, сұлтандарға, әмірлерге, өз ықпалын тигізіп, халықтың игілігіне айналғаны анық. «Қазақтардың бүкіл өлеңдерінің түп негізі ретінде қазақтар өздері «өлең» және «жыр» деп айтатын екі түрлі өлең түрін қабылдауға болады.

Жырау - қазақ әдебиетінің көрнекі өкілі.Әдебиетте де тарихта да маңызды орын алар тұлға. «Жырау- өз жанынан шығарып айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды орындайтын халық поэзиясының өкілі жырау атауы - «жыр» сөзінен туындайды» деген түсінік жырауға «Қазақ әдебиетінің энциклопедиясында» берілген. Өз жанынан суырып шығарып жырлайтын жыраулар XV ғасырда ғана туа салған жоқ.

Жырау тұлғасының тарихы тереңде. «Сәугейлік, батагөйшілдік, түс көру, ырым айту, табиғат құбылыстарына өзге де жайларға қарай болжам жасау, абыздың бір міндеттерін атқару -көне дәуір жырауларына тән қасиет»- делінген жоғарыда аталған еңбекте. Иә, жыраулық мектептің түп негізі абыздардан басталады. Ел ертеңі жайлы болжам жасап, данышпандығымен дараланып жүрген жыраулар хан сарайында отырып, алдағы болар қауіп-қатерді болжап отырды. Хандардың түсін жорып, халық арасындағы қарым-қатынастардың қалай бағыт алатынын болжап, оны жыр жолдарымен жеткізіп, абыздық дәстүрді әдебиетпен байланыстыра дамытты.

Жыраулар - қазақ хандығы тұсында халқымыздың асыл, саналы, қасиетті болуын мұрат еткен нағыз тәрбиешілер. Жыраулар поэзиясы - қазақ сөз өнеріндегі шынайы ұлттық сипаттың негізгі көркемдік іргетасы. Сондықтан, халықтық тәрбие дәстүрін жыраулар поэзиясы арқылы тереңдете ұғындыру - өмір талабынан туындаған мәселе. Жыраулар өмір жайлы, достық жайлы, адамгершілік, ерлік жайлы, тіршілік, отбасы құндылықтары жайлы жыр шерткен. Олар өмір диалектикасына да терең көз жіберген, дүниенің бірқалыпта тұрмайтынын («мынау жалған дүние кімдерден кейін қалмаған» – Шалкиіз), үнемі өзгерісте болатынын дұрыс пайымдаған[2,286].

Жыраулар поэзиясы -өмірді танытушылық, философиялық-дидактикалық мағынасы мол мұра. Оларда бүгінгі жастар ғибрат, тағлым алар дүниелер молшылық. Жыраулар поэзиясы өзінің әлеуметтік, адамгершілік сарынымен ғана емес, көркемдегіш құралдарымен де құнды.

Жыраулар поэзиясында психологиялық параллелизмге, дыбыс үндесулеріне, ішкі ұйқасқа құрылған өрнектер молынан кездеседі.

Жырау - өз жанынан өлең, жыр шығарып айтатын және этикалық дастандар мен толғауларды орындайтын халық поэзиясының өкілі. Жырау атауы «жыр» сөзінен туындайды. Орта ғасырдағы қазақ поэзиясында жыраулар жетекші роль атқарады. Олардың шығармалары дидактикалық сипаттағы философиялық толғаулар түрінде келеді. Жырау толғауларында өзінің замана жайында түйіндерінің мораль, этика хақындағы ойларын баяндайды, елеулі қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді көтереді.

Жыраулар ел болашағын жырлауы тұрғысынан дараланып келген, сол дәуірдің ой-сана, әдет-ғұрыптық, тілдік, шаруашылық, тарихи көріністерін суреттеген. Бұл жөнінде Х.Досұхамедұлы: «Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері – туғаннан бастап өмірден озғанға дейін, сондай-ақ тұтас халықтың немесе жеке рудыңқоғамдық өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады», - деп ой түйсе, Е.Ысмайлов: «Жыраулар өмірдің ұсақ мәселесіне аз араласып, көбінесе, заман-дәуір, өткен мен келешек, адамгершілік, жақсылық пен жамандық жайында ойлар, болжаулар, қағидалы сөздер айтып отырған», - деп жазады.

Жыраулар поэзиясының құндылығы неде? «Бұл дәуірдігі әлеумет тіршілігінің - дейді М.Әуезов,-ең шешуші мәселесін әдебиет жүзіне түсіріп, алғашқы рет қалың ел қамын ойлап, күңіренген қария-Асан. Бұл заман сыншысы сөйлесе, шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді, өзі туған заманның белгілерін қарап, келешек заман не айтарын болжайды: сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйленеді. Айтпақ жайларын ашып, ұғымды қылып айтып бермейді. Әдейі көмескілеу, жұмбақ қып айтады. Жыраудың сөзі мақсатсыз айтылмайды. Не айтса да көптің мұңы, көптің жайы туралы не көпке арналып, ақыл, өсиет есебінде айтылады»[3,566]. Ғалымның осы ғұламалық пікірінде жыраулар поэзиясының идеялық-көркемдік мәні терең ашылған.

Халқымыздың осы зергерлік сөз тұнығына әрі ақын, әрі ғұлама Шәкәрім де ден қойған. Ол «Ескі ақындық» деген өлеңінде халық мұрасын, ауыз әдебиетін, жыраулар поэзиясын аса жоғары бағалаған:

Такпақ пен мақал тағы артық,

Суырыпсалма жағы артық,

Айтады олар ойланбай,

Сыпыра жырау, Шортанбай,

Үмбетей мен Марабай

Алды-артына қарамай,

Сокқанда жырды суылдап,

Жел жетпейтін құландай [Қайдан алынған пай әдебиет қойылу керек]..

Шәкәрім ескі ақындар поэзиясында «терең сыр» барын таниды. Олардың жырында «қыран құстың ұшқаны», «ақбөкеннің жүрісі», «жайдақ желдің желісі», «мөлдір судың аққаны», «жел жетпейтін құландар жүйріктігі», «адам жанының жайма шуақ кезендері»-баршасы, көшпелі қазақ

өмірінің бүкіл әлеуметтік, рухани тіршілігі бейнеленген деп керемет ой түйген. Жыраулар поэзиясын айтулы сөз зергері Мағжан Жұмабаев та «Батыр Баян» поэмасында:

Бұқар мен Тәттіқара жырлағанда

Толқынды тұңғық боп төгілді жыр,-деп аса қадірлеген. Демек, жыраулар поэзиясы-халқымыздың неше ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген, өшпес, өлмес мұрамыз[4,99б].

Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткізген тарихи уақиғаларды, оның арман-мұратын, кешірген ауыртпалықтарын жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ой-санасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен де бағалы.

Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы - туған елі, оған деген сүйіспен-шілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Халқына жайлы қоныс, ырысты жер іздеген Асан қайғының «Желмая мініп жер шалсам, тапқан жерге ел көшер» деген ақылгөй сөзі - сол елінің қамын ойлаған жүрек сөзі. Сол сияқты Қазтуған жырау да «Қайран да менің Еділім» деп еңіреп өткен. «Еділдің бойын ел жайлап, Шалғынына бие біз байлап» деп Доспамбет жырау армандаған, «ауылдан топыр үзілмей, ошақтың оты өшпесе, май жемесе қонағым.он кісіге жараса, бір кісіге асқан тамағым» деп, Ақтамберді жырау еліне ырыс, молшылық тілеген, бейбіт, тыныштық өмірді қалаған. Жыраулар поэзиясы еліне деген ыстық сезімге толы. Жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғырын, көркемдік билігін айқындап кетті.

Жыраулар поэзиясының тұңғыш өкілдері ретінде XV ғасырда өмір сүрген Асан қайғы, Қазтуған есімдері аталады. Олардың туындыларында кең құлашты этикалық бағыт пен нәзік лиризм философиялық-дидактикалық сарынмен астаса көрініс тапқан. Жыр поэзиясының дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкиіз шығармалары ерекше әсер етті. XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген Жиёмбет пен Марғасқа, Ақтамберді, Үмбетей жыраулардың поэзиясында Отанды қорғау, жат жерлік басқыншыларға қарсы күрес тақырыбы ерекше жырланған. XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Бұқар жырау жыраулық поэзияны жаңа биікке көтеріп, оның тақырып аясын кеңейте түсті[5,211б].

XV-XVII ғасырдағы жыраулар поэзиясы қазіргі Қазақстан жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде қанат жайды. Діни, тәрбиелік, қоғамдық, әлеуметтік, ерлік пен ездік, қарыз бен парыз, о дүние мен бұ дүние тағы басқа жайындағы философиялық туындылар жыраулар поэзиясының терең дүниетанымдық сипаты болды.

Олар шығарған әдебиет үлгілері - негізінен заман, қоғам, өмір жайлы ойлы сырлы толғаулар, ақыл-өсиет түріндегі шешендік сөздер, мақал тақілетті тұспал-дидактикалық термелер сондай-ақ елді жеңіске бастаған батырлардың көзсіз ерлігін жырлаған. Ерлік эпосы, ел қожаларын

дәріптейтін мадақ жырлар, қайғылы қазаға байланысты азалы сөз, естірту жоқтау немесе қара қылды қақ жарған әділ қазы, я болмаса табан асты тапжылмастан сөз бастап, терең оймен жұртты ұйытқан ақыл иелерін қошамет тұтар арнаулар болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.ХҮІІІ-ХІХ ғасыр қазақ әдебиеті / Редакциясын басқарған Қ.Жұмалиев. - Алматы: 1967. -582 б
2. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алматы: Жазушы, 1967. - 388 б.
3. Жыр мұра. Құрастырып, алғы сөзін жазған ф.ғ.к.Оспанұлы Ә. – Астана: Елорда, 2001.– 496 бет.
- 4.ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 бет.
- 5.Мағауин М. Ғасырлар бедері. - Алматы: Жазушы, 1991. - 422 б.
6. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, II том 1989.– 495 бет.
7. Бердібаев Р. Ғасырлар толғауы. - Алматы: Жазушы, 1977. - 320 б.
8. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алматы: Жазушы, 1967. - 388 б.
- 9.М.Мағауин. Алдаспан. Алматы «Атамұра» 2006ж 306 бет
10. Қазақ мақал-мәтелдері. Алматы «Білім» 1999 ж, 269б
- 11.М.Мағауин. Алдаспан .Алматы «Атамұра» 2006ж 306 бет
- 12.М.Мағауин. Алдаспан .Алматы «Атамұра» 2006ж 306 бет
13. Ы.Алтынсарин. Мұсылманшылықтың тұтқасы. Алматы – «Қаламгер» 1991ж 80 бет.

ТАБУ МЕН ЭВФЕМИСТИК АЛМАСТЫРУЛАР ЖӘНЕ МЕТОНИМИЯ

Омарова Г.

Аңдатпа

Мақалада табу мен эвфемистік алмастырулар және метонимия ерекшеліктері қарастырылады.

Кез келген тілдің тарихи даму кезеңдері бар. Тілдегі сөздер мағына жағынан дамып, өзгерістерге түседі, кейбір сөздер ескірген ұғымға байланысты ұмытылып, кейбіреуі жаңа мағынаға ие болады. Жалпы түркі тілдеріндегі сияқты, қазақ тілінде де ескі әдет-ғұрыпқа, салт-санаға, діни ұғымға байланысты қолданылған көптеген сөз кездеседі. Олардың ізі қазіргі әдеби тілімізден байқалады. Семантикалық тұрғыдан қарағанда, мұндай сөздердің бір тобы әдет-ғұрыпқа я ырымға, діни ұғымға байланысты өзінің алғашқы тура атымен аталмай, екінші бір сөздермен ауыстырылып аталады. Халық арасында етек алған кейбір әдет-ғұрыптар көптеген сөзді өзінің тура атымен атауға тыйым салады немесе шектейді. Бұл сияқты құбылысты лингвистикада табу (полинезияның «тыйым салу» деген сөзі) деп атайды. Қазақ тілінде табудың кейбір қалдықтары қазірде де кездеседі. Табу ізі, негізінен, революциядан бұрынғы қазақ фольклорынан, мақал-мәтелдерден

көптеп ұшырасады. Сөйтіп, табу – мифологиялық сенім-наным, қорқыныш сезімдер мен кейбір әдет-ғұрып, салт-санаға байланысты туған лингвистикалық құбылыс. Аса қасиетті делінетін немесе тым өрескел я қорқынышты көрінетін нәрселердің атын тура, дәл атамай, ол ұғымды басқа бір сөздермен жеткізу де табу деп аталады. Табу мен эвфемистік тіркестер метафора, метонимиялы қолданыстардан да байқалады [1,]256..

Қазақ келіндері өзі түскен ауылдағы рудың, үлкен кісілердің, ата-енелерінің, қайын-қайынағаларының атын атамайды. Осындай белгілі себептерге орай, кейбір сөздер мен сөз тіркестері өзінің тура атымен аталмай, басқаша, жанама сөздермен, тұспалдау арқылы жеткізіледі. Мысалы: «Шешей, сонда сен де бар шығарсың деймін, түнде күйеуден ақша алып, Шырайлымды алып барып көрсетпекші болдық қой» (Б.Майлин). Бармашы, Тетелес! – деп байбалам салып, кәне жіберсінші» (Ж.Аймауытов). Мұнда жеңгесі қайын сіңлісін «Шырайлым» деп, қайнысын «Тетелес» деп отыр. Екеуі де өз аты емес. Бұл – табуға жататын сөздер. Бірақ адамдардың тұр-сипаттық жақындықтарына қарай басқа атаумен алмастырылып тұр. «Шырайлым» сөзі қайын сіңлісінің түріне, әдемілігіне, ал «Тетелес» сөзі қайнысының жас шамасына қарай алмастырылып айтылған. «Екі қыл күйрыққа, біріншіден, байдың еш нәрсесі кетпес. Ит-құс тиді дермін» (Ш.Мұртазаев). Мұндағы «ит-құс» сөзі – қасқыр, бөрі деген сөздің орнында тұрған табу. Ал бұл қасқырға балама, тепе-тең мағыналы сөз емес, малға қауіпті ит пен құстың жиынтық мағынасын білдіретін метонимия. «Бөрі» сөзі – «ит-құсқа» синоним.

Тағы бір мысал алайық: «Білімсіз – есек, опасыз – десек, Сөйлеп, күліп жүрсе де өлікпен тең, ит-құсқа жем» дегендегі (М.Жұмабаев) «ит-құс» сөзі «кім болса соған» деген мағынада қолданылып тұр. Бұл жерде «ит-құс» сөзі метафора болады, себебі адам соған балама ретінде қолданылып, ит-құс сияқтыларға, яғни пиғылы жаман адамдарға жем боласың деген мағынада айтылып тұр. «Қалиқа деген бір жеңгесі: Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау! – деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді» дегендегі (М.Әуезов) «Телғара» - Абайдың аты орнына айтылып тұрған табулық метонимия. «Телғара» - Абайдың түр-түсіне қарай қойылған аты. Бұған қарағанда, контекске байланысты бір сөздің өзі бірде метонимия, бірде метафора қызметін атқарады. Ондайда метонимия болып тұрған сөз әуелде өз мағынасын алмастырған сөзден басқа сөздің баламасы ретінде қолданылады. Мәселен, «ит-құс» сөзі – «Қасқыр», «бөрі» дегенге метонимия, ал «кім болса соған, яғни адам» дегенге балама ретінде метафора.

Ғылымның, өнер мен дүниетанымның өркендеуіне байланысты, тілімізде табу бірте-бірте сирек қолданылып бара жатса, ал эвфемизм тілдің көркемдегіш, бейнелегіш құралдары ішіндегі болашағы мол түрінің бірі екендігін аңғартады. Эвфемизм – бір затты не құбылысты, я болмаса бір дөрекі, ұятты уақиғаны сыпайылап айтып жеткізудің амалы, адамның көңіліне келмейтіндей жұқалап, бипаздап, майдалап айта білу тәсілі. Мәселен, Ш.Мұртазаев бұл тәсілді кейіпкерлерінің этикалық, әдет-ғұрыптық

мәдениетін аңғарта отырып қолданады: «Бұлардың бұрынғы бишараларға бұл фәниден ұзақ тұз-дәм бұйырмаған. Жастайынан шетіней берген. «Сенің туған анаң Қалипа дүниеден ерте көшті, Тұрар...», «Ішінен қан өтіп, жүре алмай, қайтып бас көтере алмай есіл ер, еліме жете алмадым-ау деп еңіреп жатып жан тапсырды». «Он тұтқынның бірі құрбан болды». Адам өлімі – қай заманда болса да ең қорқынышты құбылыс. Сондықтан ерте кезден бастап-ақ адамзат өлім туралы естіруге аса сақтықпен қараған. Өлімді өз атымен емес, тұспалдап айтатын болған. Өлді деу орнына «жүріп кетті», «қайтпас сапарға кетті», «аттанып кетті», «жаны жай тапты», «демі бітті», «қажыға кетті» деп сөйлейді. Жоғарыда келтірілген сөйлемдерде «өлді» дегеннің орнына «шетіней берді», «дүниеден көшті», «жан тапсырды», «құрбан болды» тәрізді эвфемизм қолданылған. Бұлардың ішінде «өлді» сөзінің орнына тең дәрежеде балама болып тұрған «дүниеден көшті» («дүниеден көшіп кеткен сияқты»), «құрбан болды» (құрбандыққа шалғанмен бірдей) сөздері метафораға жатады, ал «шетіней берді» (шеті мүжілу, шеті сыну), «жан тапсырды» (бойынан жан шықты) сияқты бөлшектік мағыналы сөздердің «өлді» деген сөзді мәндік жақындығына қарай толық алмастыруы метонимия болады. «Жаман хабар жатқан ба, жоғалғаны қолды болып шықты». Мұндағы «қолды болып» тіркесі – «ұрланған» дегеннің орнына қолданылып тұрған эвфемизм. «Қол» дегеніміз – адамның бір мүшесі, ұрлық сол қол арқылы жасалады, яғни бір-біріне мәндік, мекендік жақындығы бар, сондықтан метонимияға жатады. «Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп» (Абай). Мұндағы «ұзын құлақ» - өсекші, құлақтан құлаққа сөз тасушы, яғни жағымсыз адам. Сондықтан адамдар оның атын тура атаудан да тайсақтайды. Бұл мысалда ол сөз әрі эвфемизм, әрі метонимия. Бұл мысалдардан табу мен эвфемизмнің, негізінен, метафора мен метонимия арқылы жасалатындығын көреміз. Сыпайы сөйлеу, жаман деген адамның өзінің көңілін ауыртпауға тырысу, қауіпті, қорқынышты нәрселердің атын да тура айтпау сияқты әдептілікпен, инабаттылықпен ұштасып жататын ізгі қылықтарда табу мен эвфемизмнің, яғни метонимия мен метафораның да өзіндік үлесі аз емес.

Мифтік ескі наным бойынша атын тура айтуға тыйым салынған сөздер тіл білімінде табу деп аталады. Қараңғылық пен дін-шілдік құрып тұрған өткен замандарда адам баласы өмірді жете таиыш білмеу салдарынан, зат пен оның атауының арасында табиғи байланыс бар деп жансақ түсінушілік болған Адамзат өзі тудырған кейбір сөздерді күндслікті тұрмыст өз атымен атамай, баскаша атауға можбүр болған. Мұндай тыйым салынған сөздер дүние жүзіндегі халықтардың көпшілігінде кездеседі. Бұл әдет түрік халықтарының тарихында кең тараған Қазак халқының революцияға дейінгі тұрмысында да бұл сияқты соқыр сенім біркыдыру өмір сүріп келгендігі аян. Осындай тарихи оқиғаның нақтылы бір айғағы (көрінісі) ретінде мынадай бір аңыз әңгімені келтіруге болады.

Баяғыда Аюбай, Түлкібай, Итбан деген үш ағайынды адам өмір сүріпті. Булардың отырған ауылы терең сайдың ішінде екен Күндердің бір күнінде

ағайынды ақсақалдар үйде әңгіме дүкен құрып отырады Бір кездес ауылдың иттері жабылыш үріп шулап қоя береді. ‘Төртегі ақсақалдардың бірі босаға жақта күйбеңдеп жүрген келінге:— Шырағым, иттер неге үріп кетті, байқап келші,- деп жұмсайды. Келін жүгіре басып далаға шыкса ауылдың арт жағында үлкен бір аю түлкіні қуалап барады екен де, иттер соған үріпті. Үйге қайта еңбек болған келін кенет “Япыр-ау, мұның бәрі аталардың аты гой, қалай айтсам екен деп қысыла-қысыла ішке енеді — Иә, балам, иттер неге үріл деп сұрайды ақсақалдың бірі. Сасқалақтаған келін:—Ауыл сыртындағы аршалы бстте атакем тәкемді зыттыра қуып бара жатыр екен, осы ауылдағы жәкемдердің бәрі соларға қарай үріп жүр,— депгі

Қазақтың ескі әдет-ғұрпы бойынша келін болып түскел қыз күйеуінің туған-туыстары өз атымен атамайтын болған. Солар-дың әрқайсысына лайықтап (жолына, жасының үлкен-кішіі қарай) өз тұсынаи басқадай ат қоюға мәжбүр еткен. Мәс қызға қарп көз, бикеш, шырайлым, еркежан десе, ұлға кекілдім, айдарлым, тұлымдым, шырақ, тетелес, мырза жігіт, төре мырза аға, би аға делінген. Егер аты дөрекілеу болса, иттеріс деп те атаған. Сол тәрізді ата-ене, абысын-ажын, қайын аға қайын жұрт, нағашы, жиен-жиеншарларға дейін шетінеи ат қойып шығатып болған. Қелін ат қойғанда кездейсоқ түрде емес ат қоятын адамдардың мінез-құлқыи, тұр-тұрпатып, өнер-талабын жан-жақты тексеріп, түрлі қасиеттеріне қарай сәйкестен діріп атаған.

Мәселен, тете емес қайнысын тетелес деп атамаған тұлым қоймаған қайнысын тұлымдым демеген. Жасы үлкен адамдардың аттары басқа зат атауларымен аттас болып келсе, онда келін оларға да басқаша жаңа ат ойлап табатын болған. Мәселен, Жылқыбан болса мінгішдеп, Қойшыбай болса — азбан деп, Бүркітбай болса — үлкен құс деп, Тышқанбай болса— қаптесер деп, Қарабай болса — баран деп, Ақберген болса— шаңқан деп атайтын болған. Ауылды жерде әлі күнге дейін ескі салт-сананың сарқыншақтары жасы мосқал тартқан адамдардың арасынан там-тұмдап болса да кездесіп қалады. Бұлар қазір кедесе калса, ескі ырым, діни ұғым бойынша емес, халықтың б зтикалық, эстетикалық қалыптасқан көне нормасы түрінде жұм-салады. Ұят сақтап, сыпайыгершілік білдіру иба, рәсім ретінде қолданылады. Демек, табудың бұл түрінің мән-мағынасы түбірі-° мен өзгерген, көнеріп, бір жола күнделікті қолданыстан шыққан леуге болады.

Қазақ тіліндеп табудың ендіп бір түрлері табиғаттың дүлей күшімен, адамды опат қылатын ауру аттары мен қаскүнем жырт-қыш ан-жондіктермен тікелей байланысты шыққан. Мәселен, ре-волюцияға дейінгі қазақ аулында жай түсті десек, “адамға қыр-сығы тиюі мүмкін” деген наным бойынша, оны жасыл деп атай-тын болған. Шешек ауруының атын атасақ, “жұғады”, “жабыса-ды” деген сенімге байланысты шешек ауруының атын тура ата-май, әулие, қорасан, мейман, қонақ, деп өзгеше атаран. Қасқырды қасқыр деп атасақ, естіп қойып, “малымызға шабады” деп қорқып, оны итқұс, қара құлақ, серек құлақ, ұлыма деп атайтын еді. Жыланды да жылан десек, “келіп шағады” деп үрейленіп, оның түйме, қамшы, ұзын құрт деп айтқызыған. Ұры

алған, жоғалған малды ұрланды десек, “мүлдем табылмай кетуі мүмкін” деген сеніммен қолды болды деп айт дейтін. Мал сауылып бітті егеннің орнына мал байыды, кун батты дегеннің орнына күн айыды, жиналған адамдар кетейік, қайтайық дегеннің орнына көбейейік деп айтуды әдетке айналдырған еді. Соның нәтиже-сінде осы ұғымдарға катысты бірнеше синонимдер пайда болған. Бұлар белгілі контексте әр түрлі стильдік мән тудырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. -Алматы, 1968, 264-б.
2. Сыздық Р. Сөз құдіреті. -Алматы, 1997, 224-б.
3. Кәрімов Х. Қанатты тіл. -Алматы, 1995, 141-б.
4. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. -Алматы, 1978, 192-б.
5. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. - Алматы, 1966, 208-б.
6. Серғалиев М. Сөз парасы. -Алматы, 1989, 198-б.
7. Шалабай Б. Көркем проза тілі. -Алматы, 1994.
8. Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. -Алматы, 1987. 288-б.

Ә. НҮРПЕЙІСОВ «ҚАН МЕН ТЕР» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Нұрбек Қ.

Аңдатпа

Мақалада Ә. Нұрпейісов «Қан мен тер» романындағы тарихи шындық және көркемдік шешім қарастырылады.

«Қан мен тер» трилогиясы үш кітаптан тұрады: «Ымырт», «Сергелдең», «Күйреу». «Қан мен тер» трилогия романы жазушыны әлемге танытқан шығарма, бұл романды жазушы он бес жыл жазды. «Қан мен тер» - символдық атау. Қан - өмір үшін күресті бейнелесе, тер - сол күрес жолындағы қиындықтарсимволы. Трилогияда халқымыздың Қазан төңкерісіне дейінгі, кейінгі тыныс-тіршілігі, Азамат соғысының зардаптары, Кеңес үкіметінің орнауы, тарихи бетбұрыстар кезіндегі адамдар арасындағы қарым-қатынастар кеңінен суреттелген. Шығарманың үш негізгі кейіпкері – Еламан, Ақбала, Тәңірберген. Еламан – кедейліктен көз аспаған, қарапайым балықшы. Тәңірберген – атақты бай, мырза. Ақбала өзі сүйген жанды сүйе алмайтын жан. Романдағы жиынтық мінез кейіпкерлер арқылы қазақ халқының тағдыры суреттеледі.

Жазушы өмірі жайлы естелігінде: «О заманда қалмақ та, қазақ та көшпелі, бір соғыста атамыздың санына садақ жебесі тиеді. “Жау марқайып кетеді”, – деп жарасын жасырып, оқ тиген санын қанжығаға қайырып байлап, шайқаса берсе керек. Сөйтіп, жарасы асқынып кетеді. Ағасы Қыдырбай дереу сынықшы алып келіп көрсетеді. Сынықшы: “Аяқты кесу

керек, әйтпесе өледі. Ол үшін төрт жерге төрт қазық қағып, аяқ-қолын байлап, екі жігіт кеудесінен басып отырсын”, – дейді. Өткір пышақ, тұзды су, түйенің шудасын алдырып, ем-дом жасауға кәдімгідей дайындалады. Сонда Тайқожа: “Көзім тіріде кеудеме ешкімді мінгізбеймін, шыдаймын, төзімім жетеді!” – [1, 220 б.] деп дес бермей, аяқ-қолын кергізбей, тақиясын тістеп, ақырына дейін шыдап жатса керек. Сынықшы оқ тиген аяғын кесіп, байлап, сыртқа шығады. Жігіттер батырдың қарысып қалған жағын қылыштың ұшымен ашса–тістелген тақия қырқылып қалыпты. Содан әлгі атамыз Ақсақбөрі атанған. Бұл кісінің мінезін “Қан мен тер” романындағы Еламанның бәзбір тұстарына қиыстырып келтірдім»– деп Еламанның мінез-бітімін қайдан алып сомдағанынан сыр шертеді

Еламан өміріндегі ілкі әлеуметтік сілкініс кездейсоқ оқиғадан басталады. Арал промселінің қожайыны «тентек Шодыр» атанған Федоров әлі дұрыстап қата қоймаған теңізге балықшыларды зорлап айдап салады. Жалданған балықшыларды басыбайлы құлы есепті ұрып соғады. Өзіне де қол көтерген соң іштей кіжініп жүрген Еламан суға кеткен балықшыларды сұрастырмай, ауын жоқтап тұрған дүниеқоңызды сүйменмен салып өтеді... Кездейсоқ оқиға. Еламан кісі өлтіремін деп ешқашан ойламаған. Тумысында жуас, ақ пейілді адам. Мына кездейсоқ оқиғаның қажеттілік деп аталатын астары бар. Жазықсыз Андрей мен Жалмұраттың қазасы, көпестің олардың өмірінен дүние боқты жоғары қоюы, адамшылық ар-инабатының жоқтығы адал кеудеде кек отын тұтатады.

Нұрпейісов характер сомдауда әлеуметтік һәм психологиялық талдау тәсілін бір арқанның екі тіні есебінде өреді. Романның алғашқы беттерінен-ақ автор би-төл сөз және төл сөз (несобственно-прямая речь) арқылы Еламанның жанын сөйлетеді. Және психологиялық талдаудың монолог формасын жиі қолданады. Монолог шарты – жалғыздық. Еламан «Жалғыз кісіге ой үйір келеді-ау» – деп түйеді . Ойы үнемі екіге бөлініп жүреді. «Теңіз үстінде әйелі жайында көп ойлайды. Алғашқы кезде ол бір түндік астында бірге тұрғасын бойы үйреніп кетер деп үміттеніп жүрген. Бірақ «Кешкісін үйге кеп әйелінің бетіне бір қарағаннан-ақ көңілі суып сала беретін». Еламан қасында құр сүлдесі жатқан әйелі Ақбаланың тәні ғана өзінікі, ал жаны басқа жақта екенін сезгенде мүлде моқап қалады. Бас кейіпкердің осы күйі ұзақ-сонар ішкі монолог, би-төл сөз арқылы беріледі. Кей кейде ғана ішкі монологі ішкі төл сөз пішінін алады. «Бейшара қайтсін, мен кінәлімін. Ие, ие, мен кінәлімін», [2, 220 б.] – деді Еламан ішінен».

Кейіпкер іштей күйінеді, опынады, толғанады. Адамның осы бір ішкі драматизміне жазушы әрдайым құлақ түргіш. Трилогияның екінші кітабы «Сергелдеңде» Еламанның жеке басының қайғысын ел қайғысы басып кетеді. Екінші кітап халық кенішіне бойлай түседі. Қазақ даласында әлеуметтік қайшылықтардың өршуін тереңнен қопарып көрсетеді.

Ақ патша тағынан құлап, орнына келген Уақытша үкімет те ел тізгініне ие бола алмай, Қос үкімет дейтіннің орнаған кезі. Ел іші дағдарыста. Соғыс ауыртпалығы ес жиғызбай езіп, жаншып әкетіп барады.

Бұрынғы майлы, жайлы орнынан тапжыла қоймаған ескілік Петербор жақтан шыққан дүрбелеңнен шошынғанымен, әлі айылын жияр емес. Түрмеге қамалған, айдауда жүрген, одан түріктермен соғысқа қатысқан, майданнан оралғанда Шалқарға келіп теміржол бойына жұмысқа орналасқан Еламан, ендігі жүріс-тұрысында біраз дүниені бағдарлап, байыздайтын өреге көтерілген. Бірақ кейіпкердің әлі де «бір қайнауы ішінде». Әлі де ол оң мен солын айырып жетпеген сергелдең пішінде, әуре-сарсаңда.

Екінші кітаптың сюжеті мен композициясы бас кейіпкер характерінің осы ерекшеліктерінен туындайды. Сюжет әлеуметтік дауылдың қарсаңындағы ісініп-қабына бастаған теңіздей теңселген ахуалды бейнелеу барысында шиыршық атады. Бұрынғы самарқау ырғағынан жаңылған кейіпте. Композиция сюжеттің сабақтас оқиғаларынан құралады. Әлдебір үлкен оқиға аяқтала бере, ширыққан сюжет суреті публицистика әуеніне ауысады. Суреттелген оқиғаларды тың ойлармен түйіндейді. Эпикалық сюжеттің ішкі драмалық, күрделі-психологиялық сипаты өзгеріп, ақырында талдама-жинақтаушылық реңк алады.

«Еламанның сең соққан балықтай сергелдеңге түскен жаны соқтықпалы өмірден соқпақ іздеп, баяғы Шалқарға бет қойды». Романның соңғы редакциясында бұл сөйлем түсіп қалған. Онсыз да түсінікті жайттарды оқырманға шайнап берген астай беруді автор жөн көрмеген тәрізді. Оның бер жағында, Еламанның сең соққан балықтай күй кешіп жүруі рас болғанымен, Шалқарға бет қоюында саналы әрекет барлығы байқалады. Талай елді, жерді аралады. «...Ұйықтап жатқан кеше ойға тас тиіп оятқандай болды; сонан бері өз басының қайғысын ел қасіреті жеңіп, шерлі жүрегі сыздап қайтты». Шалқарға бет алғанда Еламан қара басының қамын ойлаған жоқ. Еліне көмек тиетін көздің қай жерде екенін біліп аттанған.

Характердің сюжеттік арнасы кеңі түседі. Майданнан еңсесін тік көтеріп қайтқан Еламан ешкімге кеудесін бастырмауға, есесін жібермеуге тиіс. Іс жүзінде солай болады да. Майданда казак-орыстармен төбелес үстінде жазым бола жаздаған жерінен арашалап алып, Шалқарға жұмысқа орналастыруға көмектескен, үйінен пәтер берген Мюлгаузенмен жұдырықтасып қалады. Мюлгаузеннің «қорқақсың» деп жұрт көзінше қорлап былапыттағаны жанына батады, намысына тиеді. Кейіпкер характерінің қатайғаны Тәңірбергенмен айырылысқан бетте төркініне қайтуға жүзі шыдамай Шалқарға келген Ақбаламен ойда жоқта ұшырасып қалғанда байқалады. Ескі нұсқада Еламан бұрынғы әйеліне жаны ашығандай, онымен қайта табысқысы келгендей кейіп көрсетуші еді. Жаңа нұсқада оның Ақбалаға қайырылғысы жоқ. Құштарлыққа бой ұрып, емшектен шықпаған баласын тастап, бір кезде айдауға кеткен Еламанға ол да бұрылмастан кетті ғой, – деп қорытады өз шешімін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
3. Нұрпейіс Әбді-Жәмил, Шығармалары : Қан мен тер. Т.2: 1-ші кітап. Ымырт / Ә. Нұрпейіс; [ҚР Мәдениет және спорт министрлігі]. - Алматы : "Қазығұрт" баспасы, 2019. - 392 б.
4. М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.
5. Атымұмов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1975. 312 б.
6. Қаратаев М. Шеберлік сыры // Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.
7. Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
8. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Ғылым, 1999. – 281 б.
9. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.

НЕГІЗГІ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМДАР

Қадырбаева О.

Аңдатпа

Мақалада негізгі терминологиялық ұстанымдар қарастырылады. Қазақ терминография саласындағы өзекті мәселелер талданған.

Қазақ терминологиясында қазіргі кезде қалыптасып келе жатқан жұтаңдық пен белең алып келе жатқан биберекеттік мәселені түзеп, оны ана тіліміздің табиғатына сай етіп қолдану мәселесінде қалыптасқан принциптер бар. Ұстанымдар жайында қысқаша тоқталсақ.

Бірінші ұстаным. *Егеменді ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгісінің бірі - мемлекеттік тіл болса, оның негізгі тірегі - терминологияны дамыту, реттеу, қалыптастыру мәселелерін осы мемлекеттің өзі қамқор болу керек.*

Бұл ұстаным терминтануда бұрын болмаған. Мәселені бұлай айтуға, ең бастысы көп жылдық тәжірибеден белгілі болған қажеттілік болса, екіншісі, «Тіл заңы» алдындағы жауапкершілік пен 2030 жылға дейінгі тіл дамыту бағдарламасындағы міндеттемені мойындатудың керектігі себеп болды. Себебі терминология 50 жылдан астам уақыт бойғы міндетін қоғамдық қызметте атқарылып келген, кейіннен Қазтерминкомның қолына берілгенімен, оған мемлекеттік тарапынан қамқорлық жасалған емес.

Мемлекеттік қамқорлық дегенде нақтылы да тиімді көмектің, идеологиялық қолдаудың, қаражаттың қажеттілігін айту керек. Мемлекеттік

терминком - биресми ұйым емес, сондықтан, термин жасауға жауап беретін, терминдерді жасау, оларды ауыстыру реттеу, қалыптастыру, жариялау т.б. жұмыстарды ұйымдастырушы, бақылаушы, бағдарлаушы, үкімет тарапынан қаржыландырылатын, тұрақты мемлекеттік ресми орган ретінде статусы белгіленіп, қайта құрылуы керек. Мимтерминком осы күнге дейін терминология мәселесіне шешуге дәрменсіздік көрсеткенін жасыруға болмайды [1,24].

Мысалы 10 жылдық (1971-1982) ішінде үш мыңға жуық термин атауларды басып, бекітіліп шығарылды. Бірақ терминкомның он жыл ішінде болған 65 мәжілістің нәтижесі екенін ескерсек, әрбір мәжілісте 45 терминдер қаралып, бекітіліп отырған. Қазақ тілінде терминологиялық лексикасының саны 100 мыңнан асады және оның 90 пайызы - әлі күнге дейін бекітілмеген терминдер мен атаулар. Соның коэффициенті пайдасы 3-% болған. Шын мәнісінде жаңадан жасалған, балама ретінде алынған және сырттан қабылданған ғылыми-техникалық атаулардың бәрі Мемлекеттік термин комиссиясының тарапынан сұрыпталып, ресми бекітілуі тиіс. Сондықтан да мәртебесін өзгерте қалған кезде де, Мемтерминкомның міндетін үш топқа бөліп қарау керек.

- 1) термин саласындағы шығармашылық,
- 2) терминді елестен өткізіп, ресми бекіту,
- 3) терминдерді қалыптастырып, тәжірибеде қолданысын реттеу.

Екінші ұстаным. Қазақ тілі терминологиясының дәстүрлерін жалғастырып, өмірдің биік талабына сай жүзіп отырған бұхаралық үрдістің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану. Жаңалыққа, өзгеріске бейім тұратын терминология саласында бұл үрдіс 2-3 жыл ішінде көзге түсіп отыр.

Жаңа үрдіс мәселесіне бүгінгі терминология саласынан үңілсек, өзгерістердің барлығына парасаттылық, байсалдылық, зейінділікпен қарау қажет. Қазақ қауымында тілімізге еніп, әбден қалыптасып кетуіне қарамастан *семья* деген әлеуметтік терминді қабылдауды қаламаса, оған зорлық жасауға болмайды. Осы терминдерге балама ретінде ұсынылып жатқан он шақты сөз - *жанұя, отбасы, шаңырақ, үй-іші, түтін, әулет, үйелмен, тегі, отау* т.б. қолданылған [2,87].

Үшінші ұстаным. Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгеруде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрын қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану.

Бұл - бұрыннан келе жатқан дәстүрлі ұстаным.

Терминология саласында жарты ғасыр бойы біз қазақ тілінің байлығын б іршама пайдаландық, бірақ сарқа пайдалана алмадық. Оның бірнеше себептері бар.

1) замана үрдісі, тіл саясаты мен идеология ықпалы, орыс тілінің аз ұлттар тілін жасаған үстемдігі мен өктемдігі;

2) еліміздегі ұлт, ұлыс тілдері өздерінің дамуында кенжелеп қалуына байланысты «қазақ тілі ғылым тілі болып, орыс тілімен терезесі тең тұра алмайды» деген пікірлердің мамандар арасында қалыптасуы.

3) терминология процестердің бір жақты, бір бағытта дамуы. Терминдік ұғымдардың қайнар көзі орыс тілі болып табылады да қалған ұлт және ұлыс тілдердің бәрі «қабылдаушы пассив» тілдер болып саналады.

4) ғасырлар бойы өз еркімен дамып келген ұлттар мен ұлыс тілдерін ғылыми-техникалық прогреске икемдеу, үйлестіру, баулу жұмыстарымен ешкім шұғылданған жоқ, сол себептен, олар бірден термин тасқынына бұл тілдер төтеп бере алмады.

5) ана тілін мүмкіндігінше ашып, терминология тасқынына қарсы қоятын ұлт кадрлары тоталитарлық үкімет тарапынан қойылған болатын.

Осындай себептерден кейін ұлт терминологияның ұлттық қасиетінен алыстап, орыстық және интернационалдық терминдер мен атаулар есебінде құрылып, қалыптасуына әкеп соқты. Бұл принципті іске асырудың жолы - тіл байлығымыздың қайнар көзін, бастау-бұлақтарын ашу. Осы ретте, ескертетін бір жайт, тіл байлығы деген ұғымды тіліміздегі сөздердің санымен ғана өлшеуге болмайтындығы. Мысалы, қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде 70-мыңдай жеке дара сөздер мен сөз тұлғалары қамтылған. Ескерілмеген, ұмытылған, енбеген, жаңа және көнерген сөздерді қосып есептегенде, олардың саны 700 мыңға жуық. Шындығында келгенде тіл байлығы сөз санында емес, мағыналық потенциясында. Демек тілімізде 1 миллиондай мағыналық единица (бірлік) бар [3].

1991 жылы қазақ тілі *суверен, суверинитет, суверенный* мағынасында *егемен, егеменді, егемендік* деген сөздерді термин етіп ресми қабылданды. Бірақ осы уақытқа дейін бұл сөз қайдан шыққан, «қазақта мұндай сөз жоқ» деген мәселелер қозғалып келеді. Шындығына келгенде, бұл - жергілікті ерекшелік ретінде қолданып келген қазақтың төл сөзі. Әйтпесе, жыраулық поэзиядан бергі «Егемен ел болмай, етек-жеңі кең болмас, терезесі тең болмас» - деп ақындар өлеңге қоспаған болар еді. Бұл сөздер әдеби тіл нормасына тән *ие* түрінде емес, өлкелікке тән *еге* түбірінен туындалған. Байқап қарасақ, бұл сөздер көптеген түркі тілдерінде қолданылады. Мысалы, халқы 60 миллион Түркияда осы сөз былайша пайдаланып келеді: *егемен үлке (егемен ел), егеменлі жұмхурият (егеменді республика), Улусал Егеменлік (ұлттық егемендік)* т.б. Түрікше-орысша сөздіктерде *егемен* сөзі былай қолданылады.

1) *суверенный, державный, господствующий, правящий*

2) *диктатор, суверен*

Егеменлік сөзі

1) *господство, гегемония*

2) *суверинитет.*

Сонымен бұл принцип әдеби тіл байлығымен ғана емес, жалпыхалықтық (кәсіби сөз, ауызекі тіл) лексикалардан мүмкіндігінше пайдалану керек деп қолдады. Жалпыхалықтық тілдің потенциялық

мүмкіндігі осымен ғана шектелмейді. Оның қойнауында көнеден сақталып, мағыналары ескірген, қолданыстан шыққан көнерген сөздер аз емес. Оларды қайта жаңартып тілге жаратуға болады. Кейінгі кездерде жазылған тарихи романдарды көрсек көне сөздер көп кездеседі.

Осыған қарап тұрсақ, орыс тілінде дамыған, ұлт тілімізде кенжелеп қалған терминологияның бір саласы - әскери лексика еске түседі. Мысалы президентімізді ұлттық гвардиясы құрылғанда, *жарлық, бұйрық, басқару* қандай тілде болады деген мәселе алға тартылды. Егер мемлекеттік тілде болса көнесі, жанасы бар көптеген әскери атау сөздерді (*батыр, ерен, су, шеру, ондық, сүмбе, салмақ, самқол, найза, түмен, қол, алай*) жаңартып, жаңа термин етіп қайта әкелуге болады. Тілдің тарихи даму нәтижесінде қазіргі қазақ тіліндегі көмекші етістіктерді көне ескерткіштердегі көмекші етістіктермен салыстырғанда, олардың кейбірінің дыбыстық құрамы да, тұлғасы да сақталмағанын көреміз. Мысалы: Төрт будун қой йағы ерміс [4,56.].

Ал бұл сөздердің қолданылу өрісінің кең болуы да, атқаратын қызметтерінің мол болуы да олардың тілімізде алатын орындарының ерекшеліктерімен байланысты. Көмекші есімдер кәдімгі зат есімдерше қолданылады, ондайда көмекші есімдердің негізі зат есімдерден ешқандай айырмашылығы болмайды. Демек, ондай жағдайда бұл сөздердің бойында зат есімдерге тән семантикалық дербестік те, морфологиялық жағынан дәл сол зат есімдердей түрлену қабілеті де толық сақталады. Мысалы: Сыртын көріп ішінен түңілме (мақал); Ол қанша артта қалса да, пікірі алда (Ғ. Мұстафин); Сырттан аяз, іштен жалын шарпиды (С. Мұқанов); Менің іштегі суды сыртқа төгуімнен, сырттағы судың ішке құйылуы басымырақ боп кетті (С.Мұқанов).

Бұл мысалдардағы сыртқы, сырттағы, іштегі деген жұрнақ қосылған формалар да, сыртқа, ішке деген барыс септіктегі формалар да, алда, артта деген септіктегі формалар да, сыртын деген табыс септіктегі форма да, іштен, ішінен (әрі тәуелдеулі) сияқты шығыс септіктегі формалар да - өздерінің лексикалық дербестіктерін де, түрлену ерекшеліктерін де, сөйлемде жеке-дара мүше болып қызмет атқару қабілеттерін де өз бойларында толық сақтап тұрған зат есімдер. Дәл осы зат есімдер көмекші есімдер есебінде, демек, семантикасы солғындаған дәнекер сөздер есебінде жұмсалғанда, лексикалық мағыналары солғындауымен байланысты, синтаксистік дербестіктерінен айрылады да, тек морфологиялық жағынан түрлену қасиеттерін ғана өз бойларында сақтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Мемлекеттік Тіл - Қазақстандық қоғамның дамуының тұрақты негізі ретінде мемлекеттік сәйкестілік үрдісіндегі ұлттық идеяның негізгі құрамдас бөлігі. Республикалық семинар материалдары. - Алматы, 2008.

2.Банк терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша сөздігі // Ғ.Сейіткасымов, Б.Бейсенғалиев, Ж.Бекболатұлы. - Алматы, Экономика, 2006.

3. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. - Алматы, Экономика. 2009.

4.Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты ХІІ Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.

5.Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқулық. - Алматы, 2005. - 256 б.

6.Козлова С.П. Прагматический аспект языка рекламных лозунгов //Сб.Науч. тр. Вып.290. - М:1989. - С. 13-22.

СИНОНИМ, ОМОНИМ, АНТОНИМ МЕН МЕТОНИМИЯ

Омарова Г.

Аңдатпа

Мақалада синоним, омоним, антоним мен метонимия ерекшеліктері қарастырылады.

Әдетте, халықтың сөз қорындағы сөздердің ең керектілері талғап, таңдап, сұрыпталып қолданылады. Әркім өз ой-сезімін оқушыларына жеңіл, өткір етіп жеткізе алатын жинақы сөздерді таңдайды; жалпы, бай тілден ең керектілерін таңдап ала білумен қатар, әр сөздің мәніне және олардың сөйлемдегі алатын орнына да зор көңіл бөлінеді. Әр сөздің сөйлемде таңдаулы, талғаулы орны болады. Төселген, шебер қаламгер еш уақытта олардың орнын шатастырмайды, қай сөз, қандай жерде қолданылуы керектігін дәл сезінеді. Бұл мәселенің синоним, омоним, антонимдерді орынды қолдана білуге тікелей қатысы бар.

Әңгімені синонимнен бастайық. Синонимия сөздің мағыналық қасиетімен байланысты құбылыс екендігі белгілі. Бұл жүйедегі басты объект – сөз болса, олардың мағыналық теңдігі мен жақындығы мағыналық сәйкестіктердің бір ұғым төңірегінде ұштасуымен анықталады. Сондықтан синонимдер ең алдымен әрбір тілдің дамуы мен өркендеуіндегі ең маңызды да күрделі құбылыс, әрбір тілдің дамығандығын, оралымдылығын сипаттайтын лексикалық категория болып табылады. Синонимдер жан-жақты қарастырылған семантикалық категория болып есептелгенмен, бұл құбылыстың күрделілігі сондай, оның анықтамасы, белгілері, түрлері, өзіндік айырым-ерекшеліктері туралы әлі де зерттеулер жүргізілуде.

Ахмет Байтұрсыновқа дейін қазақ тілінде синонимдер туралы ғылыми пікір айтылған жоқ деуге де болады. Ұлы ғалым өзінің «Тіл қисыны» атты мақаласында «синоним» деген терминді қолданбағанымен, оның қасиетін дәл танып, нақты айтып береді: «Біздің қазақ тіліндегі сөздердің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сөздерді сөйлем ішінде

орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз. Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әр түрлі сөз қолданады. Бәрінің де ой-мақсаты бір, бәрінікі амандық, бірақ әркім әр түрлі сөз қолданып өзінше сұрайды. Әркім өз қалауынша алып, өз оңтайынша тұтынған сөздер - сол адамның тілі болады» [1:14].

Сонымен бірге еңбектері белгілі бір сөз табына қатысты синонимдерге арналған ғалымдарды да атап өтуге болады. Мысалы, қазақ тіліндегі синонимдерге қатысты зерттеулерге шолу жасасақ, зат есім синонимдерін Ә.Болғанбаев, етістік синонимдерді М.Серғалиев, О.Жұмашев, А.Османова, сын есім синонимдерін Ф.Оразбаева секілді ғалымдар зерттеген. Орыс тілінде көбінесе етістік синонимдердің зерттелуіне назар аударылған (Е.А.Иванникова, В.Н.Цыганова, т.б.). Демек, зат есім, сын есім, етістік сияқты сөз таптары қамтылған. Сол сияқты синонимдерді басқа лексика-семантикалық топтармен байланыстыра зерттеген еңбектер де бар. Мысалы, орыс тіл білімінде синонимдер мен антонимдердің байланысын қарастырған А.А.Уфимцев пен Л.Веденская, қазақ тіл білімінде синонимдердің фразеологиямен қатысын қарастырған Г.Смағұлова тәрізді зерттеушілердің еңбектерін атап өтуге болады.

«Тіл білімінде синонимдердің белгілі бір салаларға, тіл білімінің тарауларына байланысты дараланып бөлінетіндігі сияқты (лексикалық синонимдер, морфологиялық синонимдер, синтаксистік синонимдер), сөздердің мағыналық айшықтарына, айтушының не жазушының сөз саптау шеберлігіне қарай, қысқасы, стилистикалық тұрғыдан синонимдердің басқа атаулармен жұмсалатын тағы бір түрлері бар. Авторлық, индивидуальдық немесе стилистикалық синонимдер, бір сөзбен айтқанда, контекстік синонимдер осындай қасиеттерімен, белгілерімен көрінеді» [2:29].

Сондықтан тілдегі синонимдердің мағыналық шегін ажырату қандай қиын болса, олардың түрлерін белгілеу де сондай қиындық туғызады. «Синонимдерді айқынадауда сүйенетін негізгі таяныш олардың білдіретін мағынасы болуға тиіс. Кез келген контексте біріне-бірі жақын тұрған сөздерді синоним деп қабылдай беруге келмейді» [3,260].

Мағыналарының тиянақты, тиянақсыз болып келуіне байланысты, олар тұрақты және контекстік синонимдер деп бөлінеді. Контекстік синонимдер тиянақсыз, өзгермелі түрде келеді де, қаламгердің жазу шеберлігіне байланысты болады.

XIX ғасырда сөздердің синоним деп танылуы тек контекске байланысты қарастырылып, тіл және сөйлеу жүйесіндегі синонимдердің аражігі ажыратылады.

Ғалым У.И.Уемов орыс тілі мамандарының синонимдерге берген әр түрлі анықтамаларын үш топқа бөліп көрсетеді [4:26-48].

Синонимдерді орын ауыстырымдылыққа байланысты қарастыратын ғалымдар (К.С.Горбачевич, С.Г.Бережан, В.А.Сиротинина) сөздердің семантикасын басшылыққа алса, енді бір топ зерттеушілер (В.А.Звегинцев, В.Н.Цыганова, В.К.Фаворин, Е.Р.Курилович) синоним сөздердің

қолданыстық (дистрибутивность) ерекшелігін негізге алады. Ал Ю.Д.Апресян синонимдердің орын ауыстырымдылығын синонимдердің үйлесімділік қасиетімен байланыстырады. Қазақ тіл білімінде орын ауыстырымдылық туралы Ә.Болғанбаев: «Синоним сөздердің кез келген контексте бірінің орнына бірі жалпылама ауыстырылып қолданыла беруі шартты айырым-белгілерге міндетті заң болып енбейді», – дейді [5:23].

Синонимдер туралы айтылған ғылыми пікірлерді қорытындылай келе, синонимдердің мағыналық сәйкестігінен басқа олардың контекст ішіндегі орын ауыстырымдылығы да маңызды екендігіне көз жеткізуге болады. Өйткені синонимдерді бірін-бірі алмастырып қолдану кезінде сөздердің стильдік реңктері ажыратылып, синонимдер қолданылу ерекшеліктеріне қарай жіктеледі. Ал синонимдік қатардағы сөздердің бір сөз табынан болып, грамматикалық бірлікте тұруы синонимдердің қызметін айқындайды.

Синонимдік қатар – әрбір ұғым-түсінікті барлық реңктерімен бере алатын сөздер тізбесі. Бұл қатардан көнерген сөздер мен кірме сөздерді, диалектизмдерді, байырғы сөздерді де кездестіруге болады. Синонимдердің негізгі басты белгісі – сөздердің бір ұғымды беру үшін мағыналық сәйкестіктерінің болуы. Егер синонимдер әр түрлі ұғымды білдірсе, ондай сөздерді синонимдік қатарға топтастыру мүмкін емес. Ал мағыналық реңкті синоним болудың негізгі шартты белгісі деп қабылдасақ, тілдегі синонимдердің бәрі бірдей экспрессивті реңк бере бермейді.

Зат есім синонимдердің мағыналарында стильдік реңк тудыра алмайтын синонимдер де бар. Мысалы, жауынгер сөзі әскери тәртіпті мойындайтын, соғыс тәсілін меңгерген адамдарға байланысты айтылатыны белгілі. Осы сөздің тарихи романдарда сарбаз, лашкар, әскер, жасауыл тәрізді синонимдік қатарлары да кездеседі. Бұл синонимдік қатардағы сөздер жауынгер сөзіне мағыналық реңк беріп, түрленіп қолданылып тұрған жоқ. Синонимдік қатарының көптігі жауынгер сөзінің қолданылу аясының кеңдігін көрсетеді. Сөзді синоним деп тануда оның бастапқы мағынасына мән беру керек. Бастапқы мағынадағы сөздің синонимдік қатардағы сөздермен қарым-қатынасқа түсуі арқылы оның мағынасы сараланып, айқындала түседі.

Синонимдік қатардағы сөздер туралы да пікірлер әр түрлі. Мәселен, О.Д.Богоусловская синонимдік қатар белгілі бір жүйеге бағынған сөздердің ертеден қалыптасқан тобы десе [5:72], В.А.Сиротина синонимдік қатар синонимдік қарым-қатынаста алынған сөздердің тобы деп тұжырымдайды [6:37].

Синонимдік қатардағы сөздердің бәрі бірдей болып келе бермейді. Әрбір қатарда бір сөз басқа синонимдерге қарағанда басым айтылып, басқа сөздердің өз төңірегіне топтасуына негіз болады. Ондай сөздер синонимдік доминант немесе басым синоним деп аталады [6:23].

Синонимдік қатардағы сөздер кейде әр түрлі мағыналық реңк беретін сөздерден тұруы мүмкін. Сондықтан синонимдік қатардан доминант сөзді белгілеу қиындық туғызады. Доминант сөзді белгілеуде сөздердің бастапқы

мағынасы басшылыққа алынады. Мысалы: көршілес, қанаттас, қатарлас – көрші тұратын, қонысы бір адамдар. Осы сөзді контекст ішінде алып қарасақ:

«Сарыарқаны ен жайлап, көршілес жатқан екі ұлыстың арасында тағы да ерсілі-қарсылы ат жүгірту көбейді» (Ә.К.).

«Сондықтан аталас ағайын іргелерін тым алшақ ұстамай, қанаттас, қатарлас қонғаны мақұл» (Қ.Ж.).

Осы сөздерден доминант сөзді бөлу үшін олардың мағыналарын ажыратамыз.

Көршілес - бұрыннан сыралғы, таныс адамдар, бұл сөзде көркемдік реңк жоқ.

Қанаттас - осы ұғымды бергенмен, көркемдік реңк басым.

Қатарлас сөзінің қатарына іргелес сөзін жатқызуға болады. Бұл сөздерде стильдік реңк жоқ, қатар қону деген мағына береді. Ал контекстегі негізгі ой «жау тырнағынан босаған жерге ел қондыру». Сондықтан қатарлас сөзінің мағынасы синонимдік қатардағы сөздерге ұйытқы болуы нәтижесінде басым болып тұр. Қатарлас сөзі іргелес сөзінің мағынасымен дәл мөлшерде жиі қолданылады.

Кез келген синонимдік қатардағы доминант сөзді табу арқылы олардың арасындағы мағыналық реңктері мен стилистикалық ерекшеліктерін ажыратуға болады.

Белгілі бір ұғымды толық сипаттап беру үшін шығармада екі не үш синоним сөз қатарынан қолданылатын тұстары жиі кездеседі де, қатар қолданылған синонимдер бірінің мағынасын бірі толықтырып тұрады. Бұндай жағдайда доминант сөзді анықтау қиындық тудырады. Сондықтан сөздің тұрақтанып қалыптасқан мағынасы мен контекстік мағынасын дұрыс ажырата білген жөн.

Тіл элементтері арасында парадигмалық байланыспен қатар синтагмалық байланыс та бар. Сондықтан сөз семантикасын синтагматикалық тұрғыдан қарастыру кезінде сөздердің үйлесімділігі мен тіркесімділігіне тоқталып өту қажет. Ол үшін үйлесімділік пен тіркесімділік сөздерінің ара жігін ажыратып алған дұрыс.

Ю.Д.Апресян сөздің мағынасы мен оның үйлесімділік қасиетінің өзара байланыстылығын қарастыруда синонимдер үйлесімділігінің үш түріне тоқталады. Олар: морфо-синтаксистік, лексика-семантикалық, коммуникативтік [27:95].

Егер үйлесімділік екі лексеманың синтаксистік байланысқа түсуі кезінде байқалатын болса, ал тіркесімділік сөйлем құрамындағы сөздердің бәріне тән. Кейінгі жылдары сөздердің сөйлем ішінде бір-бірімен тіркесу қабілетін көрсетуде валенттілік термині жиі қолданылып жүр. Жалпы валенттілік мәселесі М.Д.Степанова, С.Д.Кацнельсон, Ю.Д.Апресян еңбектерінде де сөз болады. Ал қазақ тілінде М.Оразовтың еңбегінде қарастырылған. Валенттілік пен тіркесімділік термині туралы да әр түрлі пікірлер қалыптасқан.

Мәселен, валенттілік пен тіркесімділік туралы сөздіктерде мынадай анықтама беріледі. «Валенттілік – сөздің басқа сөздермен синтаксистік

байланыс жасау қабілеті, ал тіркесім – қатынастарды бейнелейтін ең негізгі қасиеттердің бірі» [6:250].

«Тіркесімділік – тілдің элементтерінің бір-бірімен фонологиялық, семантикалық, грамматикалық ерекшеліктерімен сәйкесіп, сөйлеуде тізбектер құру қабілеттілігі» [29:60].

Тіркесімділік те сөздің лексикалық мағынасынан келіп шығады да, семантика мен синтаксиске қатысты қарастырылады. Сөздің валенттілігін анықтау барысында жеке сөз мағынасы нақтылана түседі. Мысалы:

«Қымыз үстінде Әбілхайыр ханға жалынған, жалбарынған» (М.М.).

«Төрт айдан бері қажыған, шаршаған».

«Күзде таққа қолы жетпеген Дабашы мен Әмірсана қатты қапаланды, ашуланды» (Қ.Ж.).

Осы сөйлемдердегі жалынған-жалбарынған, қажыған-шаршаған, қапаланды-ашуланды синонимдері бір-бірімен байланыста келіп, айтылған ойдың, іс-әрекеттің себебін, мақсатын, нәтижесін білдіреді.

Үйлесімділік сөз бен сөз арасындағы байланыс болса, тіркесімділік сөйлем ішіндегі сөздердің байланысы болып табылады. Сөздердің үйлесімділігі қосарлану арқылы жасалған синоним сөздер қатарында да кездеседі.

Қос сөздердің үйлесімділік дәрежесі қосылған үйлесімділік және қиысқан үйлесімділік тұрғысынан қарастырылады.

Мысалы: ақыл – кеңес.

Бұл синонимдік жұптың бірінші сыңары «белгілі бір бағыт көрсету» болса, екінші сыңарының мағынасы – «бағытқа жетудің амалдарын сілтеу». Осы екі сыңардың ішкі мағыналарының бірлікте келуі үйлесімділікке негіз болады.

Атақ – абырой.

Екі сыңарының мағынасы қиыса келіп, адамның еңбегі арқылы белгілі бір сый-құрметке ие болуы деген мағынаны білдіреді.

Сонымен қатар қос сөздердің үйлесімділігінен қосарланған сыңарлардың стильдік ерекшеліктерін де аңғаруға болады. Мысалы: қайғы-қасірет сөзінің бірінші сыңарының мағынасы «басқа түскен қиыншылық» болса, екінші сыңары «қайғы» сөзінің мағынасынан басым келіп, стильдік мән беріп тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. -Алматы, 1968, 264-б.
2. Сыздық Р. Сөз құдіреті. -Алматы, 1997, 224-б.
3. Кәрімов Х. Қанатты тіл. -Алматы, 1995, 141-б.
4. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. -Алматы, 1978, 192-б.
5. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. - Алматы, 1966, 208-б.
6. Серғалиев М. Сөз парасы. -Алматы, 1989, 198-б.
7. Шалабай Б. Көркем проза тілі. -Алматы, 1994.
8. Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. -Алматы, 1987. 288-б.

«ПАРАСАТ МАЙДАНЫ» ПОВЕСІНІҢ СТИЛІ МЕН ТІЛІ

Нәби М.

Аңдатпа

Мақалада Т. Әбдіков шығармаларындағы замандас тұлғасы қарастырылады. Жазушы әңгімелеріндегі шындық пен көркемдік шешім мәселелері сөз болады.

Тәуелсіздік кезеңі тудырған повесть жанрының кеңестік дәуірге өзін қарсы қоятын санамен қалыптасып, жанаша пайымдау, еркін ойлап, ойлағанынды ашық жаза білу дәрежесіне жетті. Ең алған қолымызға түскені Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығы, Қазақ ПЕН-клубының Мұхтар Әуезов атындағы халықаралық сыйлығы берілген Төлен Әбдіковтың «**Парасат майданы**» атты повесі.

2001 жылы оқырманға жолдау алған шағын жанрлы повестің бір адамның бойында екі түрлі бейненің өмір сүру заңдылығын күллі адамзатқа қауіпті дерт есебінде суреттейді. Төлен Әбдіковтің кесек туындыларының бірі «Парасат майданы» зұлымдық пен мейірімділік, жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен әділетсіздік сияқты қасиеттерінің қалай алмасып кеткендігі туралы сыр шертетін көркем проза.

Повесте адам бойындағы қос тұлғалықты «психикалық паталогия» деп түсіндіреді. Кейіпкер – күнделік иесі жындыханаға түскен. Араға үш-төрт күн салып күнделік иесі басқа бір адам бейтаныс құрбы болып шыға келеді. Хикаяттағы сюжет осы екі адамның арасындағы тартыспен бейнеленеді. Повестің кіріспесіне Роберт Пенн Уорннің мына сөзін эпиграф етіп алуында да үлкен мән бар-ды.

Сен жақсылықты жамандықтан
Жасауың керек, үйткені оны
Жасайтын басқа ештеңе жоқ.

Ия расында да мына дүниені жақсылық атаулысы мекендемесе, бәрімізде құрдымға кетіп тынар едік ау. Адамның жігері мен ақыл-парасатына қарсы бағытталған рухани терроризмге қарсы аянбай күресу керек, дейді Әбдіков романы.

Қытай философиясындағы «Ян» мен «Инь»-нің арақатынасы бірін бірінсіз тұра алмайтындай екі кереағар күштің алма кезек дүниеге бірде ізгілікті бірде зұлымдықты шашатын егіз құбылыс деп білетін Бейтаныс құрбының және ізгіліктің көлемі зұлымдықпен ешқашанда өлшенбейтіндігін алға тартатын Күнделік иесінің арасындағы парасат майданы ақыры өз өмірінді құрбан етсе де жамандыққа жол бермеумен пайымдалады.

Хикаятта осы екі кейіпкер мен жындыхана дәрігерлерінің арасындағы қарым-қатынасқа ғана негізделген күрделі сюжеттерден басқа оқылымды қамтамасыз ететін шытырмандар жоқ.

Солай бола тұра әу дегеннен-ақ роман оқиғасына қызығушылық билеген оқырман санасына көптеген философтар мен ғұламалардың аталы сөздері білмекке құмарлық сезімін тудырады. «Бостандық деген ар-ұяттың

тазалығы» дейді әлемдегі жеті дананың бірі Периандр Коринфский. Сондай-ақ Бальзак, Ницше, Сократ, Фрейд, Абай, Мағжандай ірі ойшылдардың айтқандарын басшылыққа ала отырып, рухани кемелдену арқылы шын бостандыққа жете алатындығы және ізгілікті адам санасына берік орнату керек деген қорытындығы келеді.

Адам баласының бойындағы өзімшіл «Менін» соқыр сезім патшалығынан аса алмай қашан «Бізге» айналмайынша адамгершілік қағидаларын іске асыру мүмкін емес деген пікірді алға тартады. «Адамның рухани түлеп, жаңа биікке көтерілуіне кедергі болып отырған қатыгездік, күншілдік, қызғаншақтық, менмендік, астамшылдық, сарандық, ақшақұмарлық, араққұмарлық, әйелқұмарлық, атакқұмарлық секілді кеселді кесапат қасиеттердің қай-қайсысының да түп-тамырында «өзім, өзім ғана» деп емінген «Меннің» жатқаны ешкімге де құпия емес.

Тарихита іргелі мемлекеттердің құлауына негізінен басқарушылар арасындағы алауыздық себеп болған. Ал, алауыздықты бас-басына би болған, бірігуге жандары қас «Мендердің» өзімшілдігі тудырады.

От басынан бақ тайып, ерлі-зайыптылар ажырасып жатса, оған да біреуінің ия екеуінің бойындағы өзінен басқаны ойламайтын өзімшілдік кінәлі.

Ағайынды екі адам немесе қанды көйлек достар араздасып жатса, ол да өңмендеген өзімшілдіктің кесірі екені даусыз. «Меннің» өлермендігі тұрған жерде жарасымды махаббат та, риясыз достық та, береке-бірлік те болуы мүмкін емес. «Мен» қашан да тойымсыз – бәрінен артық, бәрінен биік, бәрінен ықпалды болғысы келеді де тұрады. Оның бас сұқпайтын, бүлдірмейтін жері жоқ»

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жаңа өмір мен нарық нақыштарын, сондай-ақ өміріміздің айнасын суреттей білген автор шеберлігінің көркемдік сапасы жоғары дәрежеде кеніне дай жоқ. Көркемдік сапа туралы айту – көркемдік кеңістік пен күрделі сюжет тұрғысынан көркемдік өлшемдерді ұстанып сөйлеу. Осы тұрғыдан келгенде Әбдіков повесі қазақ әдебиеті атты киелі дүниенің қастерлеп көтеріп келе жатқаны рухани жүгінің басым бөлігі – ел тағдыры мен ұлт болмысын шынайы келбетін жасай білуімен ерекшеленеді.

Повестегі Күнделік иесіне дәрігердің ертең басқа адам болып оянатын естігеннен кейін дегбірі қашып оған жол бермеудің амалына кіріскенше асығады. «Парасат майданының» көркемдік идеясы алмағайып мына заманда өз өмірінді құрбан етсеңде зұлымдық пен жамандыққа тосқауыл болумен ұштасады. Повесть соңы Мұқағали Мақатаевтың өлеңімен аяқталыпты:

«Бүкіл дүние жамандықтарын
Артындар маған көтерем!
Қарызым болсын өтеген,
Жауыздық біткен менімен ған бірге өлсе,
Бүгін-ақ өліп кетер-ем».

Ішіндегі екінші тұлғаның мына өмірді былғап, жамандықты жан-жағына таратып, өзімшілдігіне салынуына жол бергісі келмеген күнделік иесінің осы бір ерлігіне тәнті боласын. Шынайы өнер шындықпен шеберленгенде ғана шыңға жететінің ескерсек, тәуелсіздік алғаннан кейінгі дәуір мен нарық нақыштырын шынайы суреттеген осындай повестер сөз жоқ қазақ әдебиетін жаңа бір шыңға шығаратыны хақ.

Т. Әбдіковтың әр кейіпкерлерінің өзіне тән психологиялық кескін-келбеті бар. Олардың кейіпкерлері тап болған психологиялық жағдайын бейнелеу тәсілдері де өзгеше. Аталмыш жазушылар кейіпкерлерінің ішкі психологиялық толғаныстарына бой ұрады да, өмір құбылыстарына байсалды ой парасат көзімен қарауға шақырып, өткен мен бүгіннің ажырамас, диалектикалық бірлігін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Әдебиет миссиясының бірі - күрескерлік. Мемлекеттік Тәуелсіздікке жеткізген күреске толы ұлт тарихында қазақ әдебиетінің орны мен қызметі ерекше. Жаңа заманда жаңаша мазмұн мен сипатта ұлттың ойы мен санасын тың арнаға салған Алаш жолы өзінің алтын жұлгесін жоғалтқан емес. Алашпен үндестік әр заманда жалғастығын тауып, ұлт қызметін өрге сүйреп отырды.

Кеңес одағы кәрін төгіп тұрған тұста қазақ әдебиеті күрескерлік жолға түсіп, Алаш жұртының санасын, рухын азаттық үшін қырандай баптады. Сол жауынгер әдебиеттің арқасында Тәуелсіздің шұғыласын көрдік.

Ұлттық армияның қызметін атқарған қайсар қазақ әдебиеті сардарларының бірі һәм бірегейі - аса әйгілі жазушы, мемлекеттік сыйлықтың иегері Төлен Әбдік. Төлен Әбдіктің барша жұрт жадына тоқып өскен атақты «Оң қол», «Ақиқат», «Тозақ оттары жымындай» және тағы басқа шығармалары жоғарыда айтып өткен күрескер әдебиетіміздегі тамыры терең, биігі асқақ көркем туындылар.

Адам жан дүниесінің екіге бөлінуі - қазақ әдебиетінде бұрыннан-ақ Адамның екі ұдай күй кешуін, адамның ішкі әлеміндегі сезім «Оң қол» дәрігер жігіттің әңгімесі есебінде берілген. Әңгіме шағын Шындығында да адамзат әу баста «Бәрі де адам үшін!» соның игілігі үшін деп жасаған "құндылықтары" өзіне қазылған көр болып шықпасына кім кепіл? Ал бұл мәселені «Ақиқат» повесіндегі Роберт айтқан болатын: «Адамға өз көрін өзі қазуға болмайды!». Роберт осылай десе, «Тозақ «Оң қол» әңгімесі ауруды бақылаушы дәрігердің әңгімесі болғандықтан, бас Жазушы Т.Әбдіктің «Ақиқат" пен «Оң қол" шығармаларындағы үлкен идеяның Кейіпкердің ішкі күйзелістері, сезімдері — барлығы кейіпкердің өз аузынан Адамның "мені" - психикалық тұтастық. Бірақ тұтастық болуы үшін Жазушы Т. Әбдіков бүгінде дәл осы қоғам адамының ішкі «Бетін ашсаң болды, небір сұмдық оқиғалар тасқыны сені жаңқа лақтырады:

- өзінің анасын зорлаған немесе өлтірген...
- өзінің балиғаға толмаған қызын зорлаған немесе өлтірген...
- сәбиін өлтіріп, қоқысқа тастаған келіншек...

өз ұлына тұрмысқа шыққан миллионер әйел...
адам етін жеген маньяктар...

еркекке үйленген еркектер...

өлікпен жыныстық қарым-қатынасқа түскен

Әйтеуір бірінен-бірі өткен сұмдық! Осыны оқып, көріп отырған әуелбастан адамды адамжақсылық атаулының өмірде басым бола беруіне сенуге және сол үшін күресуге пейіл кейіпкердің жан дүниесі екіге жарылмағанда неқалды? Осыдан келіп өмірден Ал жаттану - өзіңнен шыққан, етене үшін депөзіңе үстемдігі. қазіргі дәуірде сол қоғамды адам басқару мүмкіндігінен айрылған. Себебі, ұлы Абай айтпақшы: «Тәннен жан артық еді, Жалпы Т.Әбдік шығармаларындағы кейіпкерлер санасындағы ырықсыз өрнектер олардың тіршілігіндегі Басты кейіпкер өмірдегі өзін таба алмай жүрген көп пенделер

Ақыл мен жан — "Мен өзім", тән — "Менікі";

"Мені" мен "Менікінің" мағынасы екі.

"Мен" өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,

"Менікі" - өлсе өлсін, оған бекі, - деп Абай

Бұл туынды адамзат өмірінде енді парасат майданы басталғандығын меңзеді. Төлен Әбдіков сөз болып отырған «Парасат майданы» атты Мен бұл күнделікті таныс дәрігерден алғанмын. Ең ғажабы – Жас кезде өмір қайнаған базар секілді. Дос та көп, ... Сондықтан онымен аса бір емен-жарқын араласып кеткен күн Күнделік иесінің аты-жөнін жария қылу әбестік болар деп ойладым. Міне осылай күнделік мазмұнды повесть байланысы өрбиді. Күнделік он Шығарма мазмұны құраған орталық кейіпкердің күнделігі оқырманын өзіне баурап алады.

... Оның себебін дәрігерден сұрасаң шаршағаннан дейді. Рас шығар.

... Жақсыға да, жаманға да дәлел көп. Біреудің көзін

... «Сұм өмір абақты ғой саналыға»

Бұл шығарманың құндылығы мен қасиеті де – қиыннан қиыстырылған Сонымен шығарма құрылымы күнделік күндеріне негізделіп, тілі өте шұрайлы, артық баяндаулар мен басы бөлек сөйлемдер негізінен құралған көркем дүние.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абай өлеңдер жинағы. Алматы: Казгослитиздата, 1961. – 681б.
2. Әбдібек Ж. Көркем мәтін - қаламгер мен оқырман арасындағы шығармашылық байланыс. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. №3(88) 2012.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2013. – 208 б.
4. Савельва В.В. Психоантропология и современная художественная литература. Художественная литература и проблемы антропологии. Караганда, 2002. - С. 50
5. <http://www.ru.wikipedia.org>

6. Аймауытов Ж. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1989. – 558 б.
7. Әбдікұлы Төлен, Оң қол : [повестер мен әңгімелер] / Т. Әбдікұлы. - Алматы : Атамұра, 2002. - 352 б. - (Атамұра кітапханасы)
8. Әбдікұлы Төлен, Парасат майданы : Таңдамалы / Т. Әбдікұлы; [ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитеті]. - Алматы : Раритет, 2012. - 616 б. - (Жаңа заман әдебиеті . Проза)

МЕМЛЕКЕТТІК ТЕРМИНОЛОГИЯ КОМИТЕТІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Қадырбаева О.

Аңдатпа

Мақалада негізгі терминологиялық ұстанымдар қарастырылады. Қазақ терминография саласындағы өзекті мәселелер талданған.

Қазақ тілі терминологиядағы тілдік элементтер қатарына орыстық және интернационалдық терминдер жатады. Шет елдік терминдердің 70-проценті ғана интернационалдық терминдер қатарына жатады. Шығу тегіне қарай олар, грек, итальян, латын, неміс, араб, француз, қытай, парсы тілдердің элементі болып жіктеледі. Орыс тілі де солардың құрамында. Дегенмен орыс тіліндегі шет елдік элементтердің бәрін интернационалдық терминдер деп атауға болмайды. Себебі интернационалдық терминдер қатарына кіру үшін, кім дегенде олар жер жүзіндегі ең ірі 5-6 тілдің қолданысында болып, халықаралық деңгейде танымал болу керек [1,10].

1.Адамның дене мүше атаулары өте конкретті зат атаулары және өте актив лексикалық элементтер болып саналады. Ерте кезде де қазіргі күнде де адамдар дене мүше атауларын басқа бір заттарды түсіндіру үшін басқа заттармен теңеп, салыстырып қолданады. Бұндай қолданылу өте қарапайым болса да, нақтылы және дәл болады. Мысалы, жұдырықтай тас, аттың басындай бақ, бармақтай жара, үш елі қазы, бір қарыс жер, бір құшақ отын [2,14].

Қазақ тілі терминінің грамматикалық жүйесін зерттеу ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталатыны белгілі. Әсіресе, тіліміздің морфологиялық құрылысына байланысты А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Жиенбаев, С.Аманжолов т. б. ғалымдардың пікірлері ғылыми ортаға таныс деп білеміз. Морфология туралы сөз қозғаған ғалымдардың еш қайсысы тілдегі сөздерді белгілі бір топтарға таптастыру мәселесіне соқпай өтпеген. Бірақ олардың бұл саладағы пікірлері, мазмұны мен сипаты жағынан да, сөз таптарының саны жағынан да біркелкі емес.

Сөздерді таптастыруда ғалымдардың ұстанған принциптерінің әр түрлі болуына орай, олардың классификацияларының да әркелкі болатыны заңды құбылыс. Дегенмен жоғарыда аты аталған авторлардың және кейінірек жасалған ғылыми морфологияның авторларының еңбектерінде көмекші сөздер деп аталатын бір топтың бар екендігі күмән тудырмайды. Әрине, әр

автор оны әр түрлі атауы мүмкін (шылауыш, шылау тап, көмекші сөз, мәнсіз сөздер т.б.).

Бірақ олардың көпшілігінде өзіне тән лексикалық мағынасы солғындаған немесе мүлдем жоғалған сөздер көмекші сөздердің қатарына жатқызылатыны анық байқалады. Лексикалық мағынаның әлсіреп күңгірттенуі және ондай мағынаның грамматикалық мағынамен ұласып кетуі, сөйлемде дербес мүше бола алмауы көмекші сөздерді, соның ішінде шылауларды сипаттайтын және оларды атаушы сөздерден ажыратып тұратын белгілер болып табылады [3,12].

Бірақ бұл анықтамада да шылаулардың барлық қасиеттері қамтылмаған. Мысалы, бұл анықтамада кейбір шылаулардың сөйлем мүшелерінің қызметіне қосатын үлесі болатыны ескерілмеген. Мысалы, Осыны Павлов Абайға айтуды былтырдан бері аса бір зор мақсат етіпті. (М.Әуезов) деген сөйлемде пысықтауыштық қызметте тұрған былтырдан бері дегендегі бері шылауын шартты түрде алып тастасақ, ол сөйлем мезгілдік мәннен де, соған орай, пысықтауыштық қызметтен де айырылған болар еді. Сондықтан шылаулардың бойындағы осы қасиет оларды бір-бірінен ажыратудағы бір белгі болып табылады.

Шылауларды жіктеуде тағы бір белгі - олардың мағыналық реңктері болып табылады. Бұл тұрғыда демеулік шылаулардың семантикалық сипаты ерекше орын алады. Өйткені қолымыздағы материалдар бір ғана демеуліктің бойында бірнеше семаның бар екендігін көрсетеді. Әрине мұнда негізге алып отырғанымыз лексикалық мағынаны құрайтын сема емес, (шылауларда лексикалық мағынаның болуы мүмкін де емес), грамматикалық мағынаны құрап тұрған семалар [4,286-287].

Бұл жалғаулықтардың бірыңғай тілдік единицаларды жалғастыру, ал септеуліктердің сөйлем мүшелерінің қызметін толықтау сияқты функцияларымен байланысты деп білеміз [4,84].

Даму үстінде грамматикалық амал-тәсілдер, грамматикалық форманттар туып, жетілуімен қатар сөздер де лексика-семантикалық жақтан сараланып, іштей негізгі және көмекші болып жіктелініп, лексика-граматикалық жақтан бірте-бірте дамып отырады деп А.Ысқақов дұрыс айтқан болатын. Бұл терминдерге де тән құбылыс. Сөздердің грамматикалық даму жолын тіл тарихына тиісті материалдардан да, қазіргі түркі тілдерінің материалдарынан да байқауға болады. Мысал ретінде қазіргі қазақ тілінің шақ категориясының тарихынан да, көмектес септігінің тарихымен байланысты көрсетуге болады.

Тілдің грамматикалық құрылымы өте баяу дамиды болғандықтан, оның негізгі бағытын анықтау онша қиынға соқпайды. Жоғарыдағы айтылғандардан шығатын қортынды сол - көмекші есімдер сөздің пайда болуымен пайда болған емес, беріректе пайда болған. Орхон-Енисей ескерткіштерінде аз қолданылатын көмекші есімдер X-XIII ғасыр жазба ескерткіштерінде грамматикалық категория ретінде, жеке топ ретінде

калыптасқан. Көмекші сөздердің дамуында екінші бір тілдің де ықпалы болуы ықтимал.

Бұл үрдіс түрлі тілдерде түрліше болады. Мысалы, қазақ тіліндегі кейбір көмекші есімдердің мағынасының қалыптасуында бұл ықпал анық байқалынады. Орыс тіліндегі *под лозунгами, под руководством* сияқты тіркестестерді сәтсіз аудару нәтижесінде қазақ тілінде «ұранның астында», «басшылығының қол астында» деген сияқты тіркестер пайда болған. Бұл сияқты калька жолымен сөз мағынасының дамуы тілшілеріміз тарапынан зерттелінген де болатын. Көрші тілдерден сөз алу арқылы да көмекші сөздердің қатары байыды. Бірақ, бұлар сәтті алынып жатыр ма, мәселе сонда болып тұр [5,8].

Сөздердің бір басқыштан екінші басқышқа өтуі ұзақ уақытты қамтиды. Сондықтан осы екі басқыштың арасын байланыстырып тұратын сөздердің болуы ықтимал. Демеулік шылаулардың синтаксистік қызметіне қарағанда лексика-семантикалық қызметі басым болады. Олай болса, көне заманындағы сөздердің көпшілігі атауыш сөздер болып, бірте-бірте замандар бойы баяу, грамматикалық өзгеріске ұшырап дербес сөздер көмекші сөздерге айналып отырғанын байқаймыз.

Түркологияда күрделі етістік деген термин өте кең мағынада қолданылып, оған сырттай ұқсастығы бар тілдің түрлі фактілері жатқызылып келгеніқазіргі кезде анықталып отыр.

Мысалы. *Жәрдем ет, жүрек жұтқан, келіп кет, кіріп шық, оқи салу, келе алма* т.б. мұндағы жәрдем ет құрамды етістік, оның құрамындағы көмекші етістік есім сөзге қимыл мағынасын қосқан жүрек жұтқан – фразеологияға жатады, оның құрылысындағы сыңарларындағы идиомалануынан басқа лексикалық мағына қалыптасқан, келіп кет, кіріп шық – күрделі етістік, олардың құрамындағы сыңарлары лексикалық мағына бермейді, лексикалық мағына – оқы, кел етістіктерінде олар аналитикалық формалы етістіктер. Мысалы:

«Осыны Құлыншақ маған қиса екен! Қонбаса екен! – деп әкеме өтініш айтыпты (М.Ә). осы сөйлемдегі қиса екен, қонбаса екен деген етістіктер сөйлемде қию, қону деген лексикалық мағынаны білдіреді, бұл етістіктер қонысты оған қиюын, қонбауын тілеу, қалау мағынасында қолданылып тұр. Осы тілек қалау мағынасы қалай жасалғанын талдап қаралық. Мұндағы қи, қонба етістіктерінде тілек мағынасы жоқ. Шартты райдың - са жұрнағын да да, екен көмекші етістігінде де жеке тұрғанда қалау мағынасы жоқ –са жұрнағы мен екен көмекші етістігі түбір етістікке қатар тіркесе ғана, қалау мағынасы пайда болады [6,28].

Өйткені бір ғраматикалық категорияның синонимдес аналитикалық форматтары бар. Оның қайсысын таңдау сөйлеушінің стиліне байланысты. Мысалы, келіп қалды, келе қойды, өсіп келеді, өсіп барады, жүзі нұрланып сала берді, нұрланып қоя береді, нұрланып жүре береді. Аналитикалық формалы етістік сыңарларының арасына басқа толық мағыналы дербес сөз қосуға болмайды: мысалы, оның біліп алғысы келіп еді дегенді, біліп алғысы

келіп оның еді, біліп оның алғысы келіп еді сияқты дербес сөз бен аналитикалық форманттың арасына басқа дербес сөздер қосуға болмайды.

Қазақ тілінде грамматикалық категориялардың мағынасының әрі синтетикалық, әрі аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы кең орын алады. Мысалы ондайды білген емеспіз. Бұл мысалдағы етістік (білген емеспіз) болымсыздық категорияның аналитикалық формасында тұр. Ол синтетикалық формада да айтылады. Аналитикалық формалы сөз құрамы жағынан тең емес сыңарлардан құралады. Мысалы, келе жатыр, оқыса екен, өте қызыл деген аналитикалық формалы сөзге жататын мысалдарды алсақ мұндағы келу, оқу – қимылды, қызыл-деген сапа-сынын білдіреді [35,20].

Аналитикалық формалы сөздердің құрамындағы бір сыңар грамматикалық мағына берген, мұның себебі ол сыңар грамматикалық дамудың нәтижесінде лексикалық мағынасынан айырылып, грамматикалық қызметке ауысқан мұндай сөздер тілде көмекші сөздер деп аталады. Жоғарыдағы мысалдағы жатыр, сал етістіктерінің дербес сөз ретіндегі мағынасы бізге белгілі мысалы, ол жатыр, қарындашты портфельге сал,. Осы мағына келе жатыр бара жатыр, келе сал, айта сал деген жоқ.бұл келтірілген мысалдардағы аналитикалық формалы сөздердің бәрі екі сыңардан тұратыны, оның бірі лексикалық мағынаны білдіретін дербес сөз бен екіншісі грамматикалық мағынаны білдіретін көмекші сөз екені анықталады [6,14].

Сырттай қарағанда аналитикалық формалы сөз тіркесіне ұқсағанымен құрамының дербес сөзбен, көмекші сөзден, яғни лексикалық жағынан тең емес, сыңарлардан құралуы оның сөз тіркестерінен ажыратып тұрады, өйткені сөз тіркестері лексикалық жағынан тең сыңарлардан құралады: ол келді, үйге келді, үйден келді т.б.

Дербес сөзге тіркескен көмекші сөз атаулының бәрі сөздің аналитикалық формасын жасай бермейді. Шымылдық ішінен шың еткен дауыс естілді. Бұл сөйлемдегі шың еткен деген сөз – еліктеуіш сөз бен көмекші етістіктің тіркескен түрі, бұл тіркесте көмекші етістік еліктеуіш сөзге қимыл мағынасын қосып, оны құрамды етістікке айналдырған. Қазақ тілінің категорияларының көбінде олардың мағынасын қосымша арқылы да, көмекші сөз арқылы да беруге болады. қосымша ондай категорияларда сол категорияның синтетикалық формасын жасаса, көмекші сөз (кейде қосымшамен, кейде қосымшасыз) аналитикалық формасын жасайды [6,12].

Көмекші сөздің сөзге қосымшасыз тіркесуі арқылы жасалған аналитикалық форма (өте жақсы, ең үлкен, өте ауыр т.б.) болуы керек те, көмекші сөздің дербес сөзге қосымша арқылы тіркесінен жасалған сөздің формасы аралас аналитикалық форма (келе қал, біліп қой, құлай жазда (ды) деп аталуы қажет. Тіл білімінде аналитикалық форманың бұл түрлері көбіне ажыратылмайды. Әрбір аналитикалық формант тілде белгілі бір мағынаны білдіреді. Мысалы, - а ал – қимылды субъектінің жасау мүмкіндігін – са екен – тілек мағынасын, - сал – қимылдың немқұрайды жасалуын білдіреді, басқа аналитикалық форманттарда осы сияқты [6,120].

Сонымен қатар, шет тілдік (интернационалдық) терминдер мен ұлттық терминдердің ара салмағының сақталуына Мемтерминком тарапынан ерекше мән берілуі тиіс. Себебі терминология лексика саласындағы үйлесімділіктің бұзылуы тіл дамуына кедергі келтіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекеттік Тіл - Қазақстандық қоғамның дамуының тұрақты негізі ретінде мемлекеттік сәйкестілік үрдісіндегі ұлттық идеяның негізгі құрамдас бөлігі. Республикалық семинар материалдары. - Алматы, 2008.

2. Банк терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша сөздігі // Ғ.Сейіткасымов, Б.Бейсенғалиев, Ж.Бекболатұлы. - Алматы, Экономика, 2006.

3. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. - Алматы, Экономика. 2009.

4. Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты XII Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.

5. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқулық. - Алматы, 2005. - 256 б.

6. Козлова С.П. Прагматический аспект языка рекламных лозунгов // Сб. Науч. тр. Вып. 290. - М.: 1989. - С. 13-22.

ЕРТЕДЕГІ ИСЛАМ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ЕСІМІМЕН БАЙЛАНЫСТЫ АГИОТОПОНИМДЕР

Әділбекова Р.

Аңдатпа

Мақалада ертедегі ислам қайраткерлерінің есімімен байланысты агиотопонимдер мәселелері қарастырылады.

Мәдениеттің күнделікті өмірде, тұрмыстық жағдайда адамдардың қарым – қатынастарында пайдалантындығы анық. Бұл тұрғыда мәдениетке адамдардың ішкі дүниесінің мөлшерлік үлгі жағы басым.

Діни ілімнің түсініктерінің шеңберінде «мәдениет» ұғымы (ғибада), жоғарғы иенің беретін сенімі, дәстүрі, болмыстың жоғарғы мәні жатады. Мәдениеттің діни көзқарастардан нәр алатындығы даусыз. Оларға адамдар арасындағы сал-сана, дәстүр, жоғарғы бір күшке табыну, жаратқанның құдіретіне сену, ру – тайпа басы әулиелердің қасиетіне бас июі, табиғат және жер – су иелеріне сиыну сияқты табынулар рухани жетілдірілуі.

Сонымен, рухани мәдениет - халықтың жадында сақталатын әдет – ғұрып, салттар, әулие - әмбиелерге табынушылық туралы нормативтік ақпараттар, рухани дамуды бейнелейтін жік.

Сондықтан, қазақ қоғамында ұлттық - мәдени дәстүрді жаңғырту үшін қазақтардың басынан өткерген тарихынан, рухани мәдениеттің әр қырынан жан – жақты тереңдете қарастырдық.

Созақ қыстығының маңайындағы Хазрет Әли мазары Мұхаммед пайғамбардың жақын серіктестерінің аттары және олардың әулеті дәстүрлі ислам діні тараған барлық аймақтағы жұртқа түгелдей дерлік жақсы мәлім. Созақ қыстағының маңында Мұхаммед пайғамбардың немере інісі әрі күйеу баласы Хазрет Алидің баласінікі деген жорамалға орай қойылған атаулар Орта Азия территориясының көптеген жерінде бар екенін ескерте кеткен жөн.

Мәселен кейбір информаторлардың айтуынша созақ қыстағына жақын жердегі мазар Хазрет Әлидің Ханафиядан туған, Мұхаммед деп аталатын.

Хазрет Әлидің немересі, Мұхаммед Ханафияның баласы имам Жүніс Әулие Хазараспа жанындағы Карандыж бабаның кесенесіне қойылған. Мұхаммед Ханафиянікі делініп жүрген мазарда мәрмәр тақтаға «Хазрет Али угли Мұхаммед Анафия» деген есім ойылып жазылған. Бұл есімнің бірінші бөлігі Хазрет Алиұлы дегенді білдіреді. Бұл жерде Хазрет эпитеті мұсылман қоғамында аса құрметті, аса сыйлы адамға қатысты айтылады. Араб есімдерін зерттеуші ғалым А. Гафуровтың айтуынша бастапқыда тек мұсылман теократикалық мемлекеттік басшылары – халифаларға қатысты, қолданылған хазрат (хазрат) термині мұсылман шығысында әсіресе діни ортада қадірлі адамдарға айтылатын жалпы эпитетке айналып кеткен. Гафуровтың көрсетуінше хазрат сөзі тек әулиелер қатарында айтылатын адамдардың есіміне қосылып жұмсалуды мүмкін. Самарканд түбіндегі Дағбет қыстағында жергілікті шейхтардың аттары ойылып жазылған мазарат бар. Дағбет шейхтері өздерін Халифа Хазрет Әлидің ұрпақтары деп саналғандықтан олардың есімдеріне хазрет сөзі қосылып жазылған болу керек.

Хазрет-и Али десе, әрбір мұсылман бұл есімді төртінші Халифа, Мұхаммед пайғамбардың күйеу баласы деп ұғады. Жалпы хазрет сөзінің есіммен тіркесі пайғамбардың дегенді немесе пайғамбарлар қатарына жататын мұсылман әулиелер дегенді білдіреді [1,83].

Автохонды тұрғындардың тілінде және агиографиялық әдебиетте хазрет эпитеті жұртшылыққа кеңінен танымал мұсылман әулиелеріне қатысты жиі қолданылады. Мәселен, суфизмдегі түркілік дәстүрдің негізін салушы Хожа Ахмед Ясавиді кейде, қазірдің өзінде, Хазрет Сұлтан (Әзірет Сұлтан) деп атаған.

1896 жылы Ә. Диваев бастырған қазақтың аңыз-әпсаналарында «Арыстан баб Әзірет Сұлтан мен Темірдің көп жыл бұрын өмір сүрген», - дейді [2,36].

Түркістан облысыоблысының Созақ ауданында Баба Ата қыстағына жақын жерде Баба Ата әулиенің мазары бар. Мәлімдеушілердің

айтуынша Баба Атаның нағыз аты Исхак Баба. «Жергілікті тұрғындардың көнекөз қариялардың айтуынша», - деп жазады Р.М. Мұстафина, Мұхаммед пайғамбардың немере туысы және күйеу баласы Халифа Хазрет Али Исхак бабаның түп атасы болып табылады. Шежіре бойынша бұл туыстық байланыс былайша таратылады: Хазрет Али, одан Мұхаммед Ханафия одан Әбдірахман баба, одан Исхак баба, одан Ярдил шейх, одан Исмаил шейх, одан Хусаин шейх, одан Махмұд шейх, Кахар шейх, одан Ибрагим Ата - Қожа Ахмед Ясавидің әкесі [3,28].

Сонымен, Баба Ата есімін ІХ ғасырда өмір сүрген, Оңтүстік Қазақстан ислам дінін таратуға айрықша еңбек сіңірген тарихи тұлға Исхак әулиенің лақап аты деуге болады.

Қазақ тілінде Баба ата атауының бірінші сыңары «ұлы ата, түп ата» дегенді білдіретіні белгілі. Мұсылман әлемінде баба сөзі сондай-ақ «рухани ата», «ұлы ұстаз» деген мағынаны да білдіреді.

А. Гафуров былай деп жазады: суфистік ордендер сөзсіз мойынсынуымен діни иерархия принципіне құрылған. Мойынсұнушы – мурид әрқашан ұстазға-муршидке қалтқысыз бағалаған, оны әкесіндей көрген.

Бұл жерде дәуіштер қоғамы баба яғни «әке» деп аталатын байырғы үйелмендегі ақсақал билігін еске түсіреді. Қолданыла келсе қазақ тіліндегі баба баб (п) сөзі «әулие», «әулие ата», «баба», «қасиетті мекен» деген мағынада ие болған. Оңтүстік Қазақстан территориясында қасиетті саналатын мекендердің көптігін ел ішінде айтылатын мына бір өлең жолдары айқын аңғартады:

Түркістанда түмен баб,
Сайрамда бар сансыз баб,
Отырарда отыз баб,
Ең үлкен Арыстан баб.

Ата сөзі – бабаның синонимі, бұл сөздің кәдімгі туыстықты білдіретін басқа «қасиетті» деген мағынасы да бар. Мәселен, әулиелердің атында және олардың жатқан жерлерінің атауларында ата сыңарының қосақтала жүруі тегін емес.

Оңтүстік Қазақстанның территориясында ертедегі ислам қайраткерлерінің есімімен байланысты агиотопонимдер аз кездеспейді. Солардың қатарына Сайрамдағы мазар атауы – Сәдуақас ата некронимін жатқызуға болады. Р.М. Мустафина Сәдуақас әулие жайында мынадай дерек келтіреді. «Санд ибн Абу Баккас» (Садвакас) пайғамбардың серіктесі әрі қолбасшысы, ол тек Орта Азия мен Шығыс Түркістанда ғана емес, Қазақстанға да кеңінен мәлім. Жергілікті тұрғындардың айтуына қарағанда Сайрамдағы мазар Мұхаммед пайғамбардың серіктесі әрі батыры әулие Сәдуақас атанікі. Осы жерлерде айтылып жүрген аңыз-әбсаналарға қарағанда ол Орта Азияға жергілікті тұрғындарды ислам дініне кіргізу үшін аса мол қол бастап келген екен. Сауран

жерінде осы қолға жалғыз өзі қарсы шыққан бір батыр қыз жекпе-жекте қарсыласының бәрін жеңіп, өлтіре береді. Өзінің барлық әскерінен айырылған Сәдуақас жекпе-жекке енді өзі шығады. Әулиелігінің арқасында Сәдуақасқа ештеңе дарымайды, тек жеңіл-желпі жараланады. Мұсылмандар елінде Сәдуақастың мазары деп аталатын орындар аз емес. Мәселен, мұндай орын Түркіменстандағы Сумбар өзенінің бойында бар. Сад Баккас есімі Хорезде аса ірі қайраткер ретінде мутазилитшілікке байланысты тараған деген топшылау бар. Міне, осы арадан Сәдуақас есімнің бүкіл Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан тарағаны күмәнсіз».

Бір назар аударатын жайт-Сәдуақас Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының түсінігінде қасапшылардың желеп – жебеушісі болып көрінеді.

«Ол дұшпанмен айқаста аса дәлдігімен ерекше көзге түскен. Қарсы келген дұшпанды бір сілтегеннен екіге теңдей етіп қақ бөлген. Міне, сондықтан болар қасапшы малдың етін шабарда балтасын көтеріп тұрып: «Ия, Сәдуақас, менің қолым емес Сәдуақастың қолы» деп айтатын болған».

Қазіргі Жамбыл қаласының бұрынғы атауы Әулие ата кесенесімен байланысты. Орта ғасырдағы Тараз қаласындағы Қараханидтер әулетінің егізін салушы Қарахан (кейіннен Әулие Ата атанып кетті) жерленген. Күні бүгінге дейін Әулие Ата кесенесін Айша Бибі мазарымен қатар қасиетті саналып, зиянат ететін орынға айналды.

Оңтүстік Қазақстанның Созақ ауданында қарасты территориясында діні үшін құрбан қолбасылар мен әскерлер жерленген дейтін мазар бар. Бұл орынның қасиетті саналатынын әулиелердің атынан да байқауға болады. Жалаңаяқ Әзер әулие, Жылтырақ баба әулие, Мәмед қалпе, Шәймерден әулие.

Әсіресе Укаш ата әулиенің бейнесі жұртшылыққа кең тараған. Аңыз бойынша Укаш ата әулиеге атса оқ, шапса қылыш өтпейді екен. Тек намазға бас қойғанда ғана ол бұл қасиетінен айырылады екен. Міне, осы сырды білген дұшпандар Укаш ата әулиенің басын таңертеңгі намаз кезінде шауыпты, ал домалап жарыққа түскен бастың орны құдыққа айналған екен дейді. Қасиетті деп саналатын бұл құдықтың 30 метр тереңдігі суын тек күнәдан таза таңдаулы жандар ғана іше алады дейді. Құдыққа түскен ас таяқ исламның қасиетті астанасы Меккеге ағып барған деген аңыз да бар.

Ғайып этномаркерлі агиотопонимдер де ерекше топ құрайды. Осы есіммен байланысты мазарларды, қасиетті саналатын орындарды Орта Азияның түгелге дерлік территориясынан ұшыратуға болады. Мәселен, тек қана Түркістан ауданының Атабай қыстағының маңында, тауда екі әуленің атымен аталатын Ғайып Ата немесе «Үлкен ғайып» және «Кіші Ғайып» деген жер бар. Р.М. Мустафина өзінің кітабында бұл атауларға қатысты мынадай бір әбсаналарды еске алады: «Кіші Ғайып»

биігінің жанынан өтіп бара жатқан жолаушы лақ бағып жүрген бір баланы көреді. Жолаушы жақындап келе бергенде ол жоқ болып кетеді. Тағы бір әбсананың бірінде Үлкен Ғайып әулие бейітінің басындағы ағашты кесіп алмақ болған жылқышының түсіне әулие кіріп, туған жерінен кетуге мәжбүр еткен дейді. Г.Т. Снесаров Өзбекстанның Хорезм облысындағы дінге табынуды зерттей келіп, былай деп жазады: Ғайып ата «соңғы шейіт имамының ғайып болуы» деген мағынаны білдіреді» атымен аталатын қасиетті жерлер Хорезм облысының жер-жерлерінде кездесіп отырады. Бір ғажабы олардың аты болмайды: Әулие туралы информаторлар ештеңе айта алмайды... Бұл термин бір адамды ғана емес, әр түрлі адамды білдіретін тәрізді [4,62].

Ғайып Ерен қазақ тілінде көзге «көрінбейтін», «тасаланған» деген мағынаны білдіреді. Бұл атау барлық аңыз-әңгімелерде көзге көрінбейтін әулиелерге байланысты айтылады. Қазақтың фольклорлық текстерінде бұл сөз Ғайып Ерен немесе Ғайып Ерен Қырық Шілтен деген тіркес түрінде кездеседі:

Ғайып Ерен пірлерім,

Бұл бәледен өзің қақ.

(Алпамыс)

Тіккен саудагердің қосы ма еді,

Ғайып Ерен Қырық Шілтен досы ма еді?

(Қыз Жібек)

Қазақта Ғайып ерен жабайы жануарларды қауіп қатерден сақтайтын, олардың өсіп өнуіне жәрдемдесетін пірі саналады. Қырғыз фольклорында осыған ұқсас бейне бар. Қырғыздың «Жаныш пен Байыш» эпосында алакөлдiң жан жануарларын сипаттайтын тұста Қайберен күйіс қайыратын малдың пірі ретінде айтылады. И.Б. Молдабаев өзінің монографиясында тау тасты кезіп жүретін Қайберен тау шатқалдардың иесі болып саналады. Тауда қауіпті жағдай тап болған сәтте қырғыздар: «Айналайын, Қайберен, Қырық Шілтен өзің қолдай гөр» деп сыйынатын айтады.[5,127].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Койчубаев П, Краткий словарь топонимов Казахстана. Алма-ата. 1974.
2. Мурзаев Ә.М. Словарь народных географических терминов М. 1984.
3. Потапов Л.П. Географический фактор и традиционной культуре и быте тюркоязычных народов Алтая-Саянского региона II роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным). Л. 1984.
4. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. Алматы, Евразия, 1993.
5. Уалиханов Ш. Таңдамалы - Алматы: Жазушы, 1985.
6. Гачев Г. Национальные образцы мира - Москва: Советский, писатель, 1988.

7. Молдабеков Ж. Қазақ осы - мың өліп, мың тірілген. Алматы: Санат. 1998.
8. Гамкрелидзе Т. В., Вег. Вс. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Благовещенский гуманитарный колледж им. И.А.Бодуэна де Куртенэ. 1998.
9. Қайырбаева Қ. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. Автореф. Дисс. Фил. Ғылымның кандидаты.-Алматы 2004.

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИ ПРОЦЕССТІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ахатова Г.

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңашылдық бағыт ерекшеліктері қарастырылады. Бұл мақалада тәуелсіздік дәуіріндегі поэзиялық шығармалар талданған.

Түйінді сөздер: поэзиялық шығармалар, тілдік ерекшеліктер, рухани әлем, ішкі толғаныс

Әдеби процесс— бұл белгілі бір дәуірде, сонымен қатар, ұлттар мен елдердің, аймақтардың, әлемнің күллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи-заңды қозғалысы.

Әдеби жанр - әдеби шығарманың тарихи қалыптасқан типі. “Жанр” сөзі француз тілінде “тек” ұғымын береді, сондықтан да эпос, лирика және драманы ертеректе жанр деп атады, кейде жанр термині әдеби түр терминімен теңестіріледі (қ. Әдебиеттің тегі мен түрі). Ал шын мәнінде жанрлар аталған үш тек пен әдеби түр құрамына кіреді. жанрдың әдебиеттің тегі мен түрінің қайсысына жататынын көркем шығарманың эстет. сапасы, көлемі, соған сәйкес жалпы құрылымы айқындайды. Тарихи тұрғыдан алғанда, ұлттық өнердегі кез келген жанр біржола жоғалып кетпейді, тарихи объективті жағдайға байланысты белгілі бір кезеңде әдеби процессте “кейін шегінуі” мүмкін.

Бұрын болған кейбір жанр жаңа уақыт талабына қайта сай келсе, “жанрлық жад” (М.Бахтин) қайта оянып, соның негізінде әлгі жанр түрленіп, әдеби процессте алдыңғы қатарға шығады. Әдебиет тарихында барлық дәуірді басынан өткеріп, жоғалмаған жанрға мысалды жатқызуға болады. Кейінгі дәуірде қайта өрлеген жанрларға трагедия мен новелла жатады. Кез келген жанрдың тарихи даму жолы өте күрделі, өйткені, әрбір ұлы суреткердің шығармашылығында ол түрленіп отырады. Мыс., әдебиеттегі психологиялық роман жанры адамның ішкі әлеміне терең бойлау процесінде қалыптасты.

Әдеби бағыт және ағым – көптеген жазушылардың, топтар мен мектептердің шығармашылығына тән рухани эәне эстетикалық ұстанымдардың, сондай-ақ, осы ұстанымдардың өзара сәйкестігіне негізделген бағдарламалық-шығармашылық мақсаттардың, тақырыптардың, жанрлар мен стильдердің жиынтығы.

Еліміздің тәуелсіздік алуы ұлттық әдеби өмір шежіресінде жаңа тарихи кезеңнің бастау алуына себеп болды. Қазіргі қазақ әдебиеті – көркем мазмұн мен пішін тұрғысында да, идеялық-концептуалдық тұрғыда да жаңарған, толысқан әдебиет. Ұлттық рухтың жаңғыруы әдеби әлемде игі өзгерістер мен құбылыстарға жол ашты. Егемендіктің жариялануы бұрынғы саяси идеологияның салдарынан бұрмаланған ұлт тарихын қайта зерделеуге, тарихтағы және жалпы руханияттағы (дін, тіл, мәдениет, әдебиет) ақтаңдақтардың орнын толтыруға мүмкіндік берді. Ұлттық әдебиеттің саясат құрсауынан (изоляциядан) босап, әлемдік әдеби кеңістікпен ықпалдастығы (интеграциясы) артуынан көркемдік даму арналарында әлемдік мегаүрдістердің әсер-ықпалы айқын аңғарыла бастады. Қазіргі таңда ұлттық сөз өнерінде дәстүрлі реализммен бірге өзге де модернистік, постмодернистік ағымдар мен құбылыстар қатар өмір сүре бастады.

Бұл тұста заманауи әдебиеттің тақырыптық аясы айтарлықтай кеңейіп, бүгінгі қоғамның әлеуметтік проблемалары, жаңа заманның ұлт тыныс-тіршілігі алып келген жағымды-жағымсыз жаңалықтары және өзге сан салалы рухани-мәдени мәселелер қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті тақырыптарына айналды. Олардың иерархиялық қатарынан елі мен жерін қорғаған халық қаһармандарын (хан, би, батыр т.б.), нарық пен демократия дәуірінің кері әсерінен қалыптасқан қоғам өкілдерін (қылмыскер, жезөкше, нашақор т.б.), тіпті мистикалық (елес, аруақ), діни-мифологиялық (періште, пайғамбар, Қыдыр т.б.) бейнелерді де кездестіруге болады. Бұл еңбекте заманауи әдеби үдерістегі осындай елеулі көркемдік өзгерістер мен жаңалықтардың орын алуы жан-жақты тұрғыдан ғылыми сараланып зерделенді. Қазіргі әдеби кейіпкерлер жүйесі де типологиялық тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырады.

С.Мәуленов, Ғ.Қайырбеков, М.Әлімбаев т.б. сынды кеңестік кезеңнің барлық сынынан өткен ақындармен қатар, әдебиетімізге алпысыншы жылдары келіп, поэзияда үлкен бетбұрыс жасаған Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, К.Ахметова, С.Жиенбаев, И.Оразбаев, Т.Медетбеков сияқты ақындар шығармашылық жұмыстардың шырқау биігінде болатын. Ал өз шығармашылықтарын сексенінші жылдары бастаған жас ақындар ол кезде әлі де болса еліктеу үстінде жүрді. Олардың қатарында Г.Салықбаева, С.Нұржанов, Б.Үсенов, Б.Жақыпов, Т.Көпбаев, Ж.Әскербекқызы, Т.Досымов, О.Тұржанова т.б. ақындар сол кездері өздерінің алғашқы өлеңдерімен жұрт көзіне түсе бастаған еді.

XX ғасырдың алпысыншы жылдары өз өлеңдерімен оқырмандар көкейінде ерекше сақталған ақындардың даңқтары мен дақпырттары олардан кейін шығармашылық үдеріске келген жас ақындардың тез танылуына, олардың шығармашылықтарының жоғары бағалануына біршама тосқауыл болды. Өйткені сол кездегі сыншылар мен ақындар тарапынан өз заманының мұны мен сырын жырлаған жастар поэзиясы әлі де өсу үстіндегі, жетілу жолындағы талпыныс ретінде ғана бағаланды. XX ғасырдың аяғы бұрынғы кеңестік республикаларда өзінің дүбірлі саяси науқандарымен, бұрын қатаң

бақылауда болған идеология мен қоғамдық санадағы еркіндіктің демократиялық көріністерімен есте қалады.

Сексенінші жылдары билік басына М.Горбачевтің келуімен басталған қайта құру саясаты күллі салада жылдар бойы қысылып-қымтырылып келген, жариялауға тоталитарлық жүйе тыйым салған көптеген мәселелердің ашық айтылуына әсер етті. Әсіресе, 1985 жылғы сәуір пленумынан кейін ұлттар достығының зертханасына айналған КСРО шеңберінде әр ұлт өзін-өзі басқа қырынан танып, өздерінің ұлттық болмысына қайта үңіле бастады. Бір кездері халық жауы болып атылған, жылдар бойы кеңестік жазалау лагерьлерінде жапа шеккен зиялы қауым өкілдері ақталып, олардың коммунистік идеологияға қайшы деп айыпталған шығармалары жарыққа шыға бастады. Әр республикада өзінің егемен елдігі, тәуелсіздігі туралы мәселелер ашық айтыла бастады. Халық өзінің ұлттық тегіне, тіліне, тең құқықтылығына мән беріп, сол мақсаттарын іске асыру жолындағы күреске кірісіп те кеткен болатын. 1986 жылғы Алматыдағы көтеріліс соның айқын көрінісі еді.

Бұл еркіндіктің лебі әдебиетімізде де көрініс тауып, ақындар мен жазушылар өз шығармаларында халқымыздың өткен тарихына, ұлттық болмысына терең назар аударып, жетпіс жыл бойы күллі қаламгер қауымды өз құрсауында ұстап келген социалистік реализм әдісінен бойларын аулақ салып, жаңа жол, жаңа жүйе іздей бастаған кезең болатын.

Кеңес өкіметі әлі де болса шалажансар күйінде билік ету әрекеті үстінде болғандықтан кейбір қаламгерлер өз шығар-машылықтарын қай бағытта жазуды білмей дағдарған тұс та осы кезеңге сәйкес келеді. Ал енді кейбір ақындар мен жазушылар бұрынғы коммунистік сананы ысырып тастап, ұлттық құндылықтарға шынайы мойын бұрды.

XX ғасырдың сексенінші жылдары әдебиетте Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, Д.Әбілев, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ж.Молдағалиев

«Поэтикалық шығармашылыққа қабілеттілік туралы айта келе, әл-Фараби ақындарды үш топқа бөледі. Біріншісі, теориялық тұрғыдан бұл өнер негіздері жайлы білімнен ада болғанымен, поэзияның немесе барлық жанрларына табиғи қабілеті барлар. Екінші топтағы ақындар, олар табиғи дарындарымен қатар, поэзия өнерінде де терең білгірлігімен сипатталады. Оларды «ойлаушылар» деп атауға тұрады. Үшіншісінде – шығармашылық төлтумалық пен өнер канондары туралы терең білім жоқ, алғашқы екі топтағы ақындарға еліктеушілер» [1,152] .

«Фарабидің ойынша, нағыз көркемдік өнерді, білімді табиғи таланты зор ақындар туғызады. Оның үстіне «ғажап поэзия» жасау үшін ақын еркіндігі болу керек. Ақын өзі игерген, әбден меңгерген жетік формада (жанрда) жазса да, жақсы туынды бере алады. Ал әр түрлі әсер ықпалдарға байланысты немесе өзі әбден игермеген жолмен жазса, білгір ақынның өзі де жақсы нәтижеге жете алмайды. Өлең шығаруда ақынның білімділігі мен табиғи талантына қоса тәжірибелілігі де қажет деп, жазушының өз өнеріне кемелденуін ерекше бағалайды» .

«Поэзия – жүректің сөзі. Бір жүректен шыққан шымыр сөз кем дегенде жүз жүректе бұғып жатқан бұла сезімнің бұлықсып бас көтеруіне түрткі болады. «Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар» деген ұлғатты сөздің өлеңге де толық қатысы бар. Жүректегі сезімді оятқан өлең тегін өнер болмаса керек. Өлеңнің өнегесі сол, ол адамдық сезімді ғана оятып қоймайды, оны адамзаттық асқақ сезімнің дәрежесіне дейін көтереді. Азаматтық асқар сезімнің шыңы ұлттық сезім де өлең арқылы оянып рухани күш алады» [2,152] , – дейді сыншы С.Әшімбаев.

Қазақ халқының ежелден суырып салма ақындарға өте бай халық болғандықтан халық ауызы әдебиетінде де тұнып тұрған мөлдірлікпен тазалықты дәріптеген өлең шумақтары тарихы тереңнен келе жатқан ең молы, бағалысы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Абай, Қара сөз. Книга слов / Абай; [пер. с каз. К. Серикбаевой и Ю. Кузнецова]. - Семей : Международный клуб Абая, 2001. - 264 б. - (Аманат журналының кітапханасы ; XIX ғасыр поэзиясы)
2. Айтматов Шыңғыс, Ғасыр айрығындағы сырласу (Құз басындағы аңшының зары) : (Рухани-философиялық, тарихи-танымдық және махаббат хикаяларына құрылған эсселер кітабы) / Ш. Айтматов, М. Шаханов. - Алматы, 2008. - 512 б.: суреттер.
3. Бегалиева Дидар, «Түсіме кіреді тек туған жерім»: [Ақын Тұрсынай Орабаева жайында] / Д. Бегалиева // Қызмет.- 2015.- №23-24.- 26 маусым.- Б.4.
4. Шірбаева Гүлдария, Аяқталмаған сұхбат: [Ақын Тұрсынай Орабаева жайында] / Г. Шірбаева // Қазақ әдебиеті.- 2015.- №25.- 26 маусым.- Б.11.

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Ерденова А.

Аңдатпа

Мақалада Халық поэзиясы және дәстүр жалғастығы қарастырылады.

Қазақтың ұлттық Ренессансының басы Абай Құнанбаев, оны дамытқан әрі қалыптастырған XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлері дейтін болсақ [1,5], оның пайда болу процесіне XIX ғасырдың алғашқы жартысында ғұмыр кешкен кемел ақын Дулат Бабатайұлы бастаған «Зар заман» дәуірі әдебиеті өкілдерінің әсері бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Дулат ақынның Абайға дейінгі поэзияда көркем ойлау жүйесінің жаңаша үлгісін тудырып, ұлттың әлеуметтік үнін, халқының азаттығын жырлауда замандастарынан даралық танытқаны туралы Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншәлиев, Р.Сыздықова, Қ.Өмірәлиев т.б. сияқты көрнекті әдебиет зерттеушілері Кеңестік идеологияның екпіні басылмай тұрған кездің өзінде толымды пікірлерін жазды. Өткен заманның озығынан үйреніп, тозығынан жиренген, тарихтың тұнығынан қанып ішкен

талғампаз Алаш қайраткерлері Семей жеріне туларын тіге отырып, сол өлкеде ұлы Абайдың алдындағы бүтіндей бір әдеби дәстүрдің бастауы болған, азаттықты аңсаған саф алтындай бағалы жырлар тудырған Дулат Бабатайұлының шығармашылығын мүлде білген жоқ десек қателескен болар едік. Оның кестелі көркем жырлары сол кезеңдегі азаттықты аңсаған көзі ашық зиялы қауымның айнымас темірқазығы болғандығы анық. Пікіріміздің дәлелі ретінде Дулат ақынның шығармашылығындағы идеялық жаңалықтар мен көркемдік ерекшеліктер турасында азырақ сөз қозғамақпыз.

Дулат ақын шығармашылығы біз «Зар заман әдебиеті» деп бөліп қарастырып жүрген әдеби ағымның көш басында тұр. Ол жасы жағынан да, әдебиетке келуі жағынан да осы ағымның өкілдері Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері, Албан Асан, Нарманбет Орманбетұлы сияқты марғасқалардың алдында болып есептеледі. Сондықтан оны ең бірінші XIX ғасырдағы қазақ қоғамын өз билігінен айырған Ресей патшалығының отарлаушыларына қарсы, қазақ даласындағы әлі де болса дербес хандық биліктің жойылуына қарсы алғаш үн көтерген, патша билеушілерінің шылауындағы аға сұлтан, ұлықтарды оңдырмай сынаған, сол дәстүрді қалыптастырушы жаңашыл ақын ретінде тануымыз қажет.

Әдебиеттегі дәстүрдің қалыптасуының бір парасы мазмұн мен пішінге байланысты. Кейде дәстүрді өлеңнің сыртқы пішініне сәйкестендіріп жалғастыратындар болса, көбіне ішкі мазмұнға байланысты да дәстүр жалғастығы жаңғырып жатады. Ал екеуі бірдей тонның ішкі бауындай үйлессе онда әдебиетте жаңа бір арна пайда болады. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының ішкі мазмұнына алғаш реформа жасаушылардың бірі ретінде Дулат ақынның қазақ поэзиясына енгізген жаңалығы зерттеушілер тарапынан биік бағасын алып үлгерді. Ол сол жаңалықтары арқылы өзінің дәстүрін қалыптастырды. Академик Р.Сыздықова: «Дулат – жыраулық мектептен шығып, ақындық мектепті күшейткен суреткер», – дей келіп, «Дулаттың өлеңдері бұрынғы жырауларды былай қойғанда, тіпті кешегі Бұқар толғауларынан, одан қалды өзімен тұстас ақындардың туындыларынан мүлде өзгеше дүниелер» [2,3], – деп қорытындылайды. Міне, қазіргі алдыңғы қатарлы ғалымдарымыз осындай үлкен баға беріп отырған хас суреткердің туындыларындағы халықтық үлгілер, әлеуметтік үн, көркемдік шындық, көркемдік тәсіл, өлең құрылысындағы жаңалықтар өзінен кейінгі Абай Құнанбаев бастаған классикалық поэзияны дамытушы буынға айнымас алтын қазық іспетті болды. Сөз жоқ, Дулат Бабатайұлы өзінің алдындағы дәстүрдің қайнарынан қанып ішкен, өзінен кейінгі ақындық дәстүрді дамытушыларға тыңнан түрен салып берген қайталанбас тұлға. Егер «жаңашылдық деп кешегі күннің тәжірибесі мен жемістерінен мән-мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман талабына жауап беретін, бұрынғы-соңғының шеңберінен шығып, болашаққа кең жол ашатын аса маңызды ізденіс әрекеттерді айтатын болсақ», Дулат поэзиясы осы қалыптасқан қағидаға толығымен жауап бере алатыны анық. 1959 жылы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияда баяндама

жасаған ғалым М.Базарбаев: «Әрине, Абайда алуан түрлі жаңалықпен қатар, халық поэзиясынан алынған, онан үйренген жәйттар бар, бірақ ол көбіне тек суреттеу тәсілі ретінде, онда да мүлде басқаша контекстке келеді. Мәселен, әлгі айтқан мүлде жаңаша жазылған «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінде:

Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой.
Өкінді жолың бекінді,
Әуре болма оны қой! –

дейді.

Мұнда «адасқан күшік» дегені бұрыннан, қазақтың өлеңінде болсын, жай сөзінде болсын бар нәрсе. Бірақ тынымсыз, мазаң ойдың, жабырқау көңілдің суретін беруге алынуы – жаңалық» [3,47], – дейді.

Осы конференцияда «Дулат ақын мұрасынан» деген тақырыпта баяндама жасаған ғалым Х.Сүйіншәлиев ақын шығармалырының бірқатар идеялық жаңалықтарына тоқталғанымен, көркемдік жаңалықтарын толығымен ашып көрсете алған жоқ. Дегенмен біз тіл мен жаққа тұсау салған цензура заманында саф алтындай Дулат ақын шығармашылығына назар аудартуға жасқанбай қадам жасаған ардагер ғалымды орынсыз кінәлаудан аулақпыз.

Әдебиеттанушы ғалым С.Негимов: «Ақын ойының осы бір дәні Абайда былайша өсіп жалғастырылған:

Дулат:

Мөңіреп жұртқа ой қайтты
Бұзауы өлген сиырдай.
Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой.

Халықтың көркемдік-эстетикалық ойлау жүйесіне серпін қосқан, ұлт тілінің негізгі сөздік қорын сарқа пайдаланған санаткерлер осылайша бірін-бірі толықтырып, ойға ой үстеп, мысқалдап дамытады. Яғни, халықтың поэзиялық ой-өрісін, дүниетанымын тереңдеткен сұңғыла жыраудың даналық мәйегіндей мәнді қорытындылары мен тұрлаулы тұжырымдары Абайдың ақындық көрігінде құрыш болаттан құйылғандай жаңарып, толысып, қайта түлеген» [4,244], – дейді.

Сонымен М.Базарбаев айтқан «тынымсыз, мазаң ойдың, жабырқау көңілдің суретін беретін» жаңалық Абайға дейінгі поэзияда бар болып шықты, Абай тек сол жаңалықты дамытушы, дәстүрді жаңғыртушы ретінде өз биігінен көріне білген. Кез келген жаңалықты кемел ойдың биігіне көтеретін Абай поэзиясы бұл жаңалықты өзінше түрлендірген, кемелдендірген. Ойымыз дәйекті болуы үшін әдебиет сыншысы Т.Шапайдың мына бір пікіріне назар аударайық: «Абайдағы әлеуметтік сарынға бойлаңыз. Тақырыптарды шолыңыз, поэтикалық тіл кестесіне, түрлік, бейнелік үлгілерге, кейбір ырғақтық – интонациялық – әуендік құбылыстарға назар аударыңыз – Абай әлемін зерлеген Дулаттық өрнектерді жазбай танысыз». [5,266]

Жалпы Дулат шығармашылығын өз замандастарынан ерекшелендіріп тұратын жаңалығы – образ жасаудағы шеберлігі екендігі белгілі. Мәселен, Абай поэзиясындағы «Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс» немесе «Жүрегім менің қырық жамау, қиянатшыл дүниеден», «кірлеген жүрек өзі үшін, тұра алмас әсте жуынбай» деген жолдардағы «жүректің саусағы», «қырық жамау жүрек», «кірлеген жүректің жуынуы» сияқты қиыннан қиыстырылған тіркестер Кеңес дәуірінде орыс ақындарының әсерінен туған жаңалықтар ретінде бағаланып келді, Пушкин, Лермонтов сияқты көркем ойдың көгіндегі жарық жұлдыздардың немесе орыс әдеби тілінің белгілі бір деңгейде ұлы ақынның шығармашылығына әсер еткенін жоққа шығаруға болмас, дегенмен Абайдың туғаннан құлағына сіңісті ана тілінде арда жырлар тудырған Дулат ақынның айшықты ойларында осындай қиыннан қиыстырылған образдардың барлығын неге ескермеуге тиіспіз? Дулаттағы «Әкеңнің айтқан аз сөзін, құтысына көңілдің, Төгіп алма, дәлдеп құй», «Күндіз күлкі бермеген, түнде ұйқы бермеген, көзінен төкті арманды» немесе «Кеудеме қайғы толған соң, тұнық жырмен жуынам» деген шумақтардағы «көңілдің құтысы», «көзінен арман төгу», «тұнық жырмен жуыну» сияқты түрленген көркемдік тәсілдер ақын поэзиясының даралығын айқындап тұр. Осы жолдарды оқи отырып, қазақ поэзиясының ұлы реформаторы Абай Құнанбаевқа үлгі болған жаңашыл тұлғаны алыстан іздеудің қажеті шамалы екендігіне тағы бір көз жеткіземіз. Осы ретте, «Жаңашылдық – әрқашан асқан шығармашылық ізденістің нәтижесі, ол өнер өрісін кеңейте түседі. Өнердің бұрын қол жеткен табысына, ұлы суреткерлердің тәжірибесіне сүйенбей шығармашылықта ілгерілеу мүмкін емес. Жаңашылдық пен дәстүрдің ұдайы ұштасып отыратыны да сондықтан» [6,156], – деген әдебиет теоретигі М.Базарбаевтың пікірін басты назарға аламыз.

Академик Қ.Жұмалиев Дулатты өзінен бұрынғы және замандас ақындармен салыстырғанда өзгешеліктері айқын тұратын ақын ретінде атай келіп, екі ерекшелігіне баса назар аударады. Бірінші ол Дулат сөздерінің логикалық жағы мығымдығына тоқталып, өлең сөйлемдерінің жолдары тек ұйқастары арқылы емес, логикалық ішкі мазмұнымен де нық байланысып жататынын айтады. Оны Абайға дейінгі ХІХ ғасырда өмір сүрген ақындардың ішінде қазақ поэзиясына жаңа түр кіргізген бірден-бір ақын ретінде атайды. Ғалым Дулаттың «Тырнақтай меңі болған соң» деген өлеңін мысалға келтіре отырып, қазақ өлеңіне *a-a-a-b-a*, *в-в-в-(в)-a* болып – келетін он тармақты шумақтан құралатын өлең құрылысын алғаш енгізген ақын ретінде ерекше бағалайды [7,164]. Ал дулаттанушы Қ.Өмірәлиев *a-a-a-b*, *ә-ә-ә-b*, *в-в-в-b* түрінде ұйқас құрайтын жеті-сегіз буынды өлең үлгісі ХІ ғасырдағы түркі ғұламасы Махмұт Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрік» сөздігінде кездесетінін айта келіп дәл осы өлшем-үлгі ХІХ ғасырда Дулат Бабатайұлының «Атаны бала алдады» деп басталатын өлеңінде кездесетінін, одан әрі Абай Құнанбаевтың «Келдік талай жерге енді» деген өлеңінде жалғасын табатынын тілге тиек етеді [8,88]. Осы пікірлерді мысалға келтіре

отырып Дулатты өлеңнің сыртқы пішініне жаңалық енгізуші ретінде танып, сонымен қатар орта ғасырда пайдаланылған өлең үлгісі мен әдеби дәстүрді жаңғыртушы тұлға ретінде танимыз.

Қ.Жұмалиев атап көрсеткен екінші ерекшелігі – ақынның тілі. Ол Дулат поэзиясында замандастарымен ойға қатыссыз басы артық сөз кездеспейтінін, сөздері мағыналы, әрі көркем өлеңдерінде сөз, дыбыс ойнақылығы жиі ұшырайтынын айтады. Ақын поэзиясының бағалы жағы өзіне дейінгілер мен өзінен кейінгілерде кездеспейтін оригиналдық образдар мен жаңаша сөз тіркестері, инверсия мен эллипсис т.б. поэтикалық тілдердің түрлері мол кездесетінін атап көрсетеді. Нақты мысалдар келтіре отырып, Дулатты әдебиеттің дамуына, оның поэтикалық тілінің дамуына елеулі еңбек сіңірген ақын ретінде бағалайды [9,164]. Мандайалды ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, Дулат Бабатайұлының қазақ поэзиясының тілі мен өлеңнің түрін дамытушы, осы салаларға елеулі жаңалық енгізуші әрі дәстүр қалыптастырушы ақын ретінде танимыз.

Дулат ақынның тағы бір жаңалық енгізген саласы – поэма жанры. Оның шағын сюжетке құрылған «Еспембет» дастаны ілгерідегі ғалымдарымыздың зерттеуінде қазақ поэмасының алғашқы үлгісі ретінде дәлелденіп жүр. Өйткені бұл эпикалық шығармада ой шұбалаңқылығы, артық тіркестер, сол кезеңдегі кейбір жауынгерлік, батырлық жырлардағыдай көпірген көп сөзділік жоқ. Оқиғаны қысқа әрі нақты түрде баяндайды. Формасы жағынан қазіргі поэма деп жүрген жанрға өте жақын келеді. Ол жайында академик Қ.Жұмалиев: «Олақ ақындардай көп сөзділікке салынбай, поэмада суреттелетін көп оқиғаны аз жолға сыйғызып, көрсетейін деген образын, айтайын деген идеясын шебер түрде, ойдағыдай етіп бере білген» [7,155], – деп атап көрсетеді.

Жетім баладан ел қамын жейтін дулығалы батырға айналғанға дейінгі Еспембеттің өмір жолын суреттеуге арналған поэманың бастан-аяқ айтылатын идеялық мазмұны соңғы түйінді екі жолға сыйғызылған. Мәселен,

Еспембеттей ер қайда,
Ер күтетін ел қайда? –

деген жолдар ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясының ең озық үлгілерінің бірі ретінде бағаланады. Өйткені Дулат заманына дейін тұтас көлемді туындының идеясын екі жолға ғана сыйдырған, айтайын деген ойға қатыссыз жолдар мен буын мен бунақ санын толтыруға арналған басы артық тармақтар өте сирек кездесетін шығарма туған жоқ болатын. «Еспембет» поэмасындағы шиеленіс пен тартыс, батырлардың ұрысы кезіндегі суреттеулер өте шебер сомдалып, бояуы қанық шешен тілмен кестеленген.

Сөзімізді түйіндесек,

Жыршының аты жыршы ма,
Әркімнен өлең жаттаса?
Сөз – жібек жіп, жыр – кесте,
Айшығы айқын көрінбес,
Өрнексіз қылып баттаса, –

деп өлеңге жоғары талап қоя білген, қазақ поэзиясының реформаторы Дулат Бабатайұлының жырлары қашанда келешек ұрпақтың рухани қажеттілігін өтей бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 2 Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ Университеті, 1992. – 350 б.
- 4 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: 2002. – 404 б.
- 5 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 211 б.
- 6 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 243 б.
- 7 Нұрғалиев Р. Телағыс / Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
- 8 Қаратаев М. Шеберлік сыры / Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.

ЖОҚТАУДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Шыршыкбаева А.

Аңдатпа

Мақалада жоқтаудың түрлері қарастырылады. Сонымен қатар қазаға байланысты өлеңдердің көркемдік ерекшеліктері талданған.

Қазақта басқа ұлттар мен ұлыстарда мүлде кездеспейтін бағалы, құнды асыл дәстүрлеріміз бар. Солардың бірі – қайтыс болған адамды жоқтау салты. Өлім жайлы суық хабарды естіген ел сол үйдегілерге көңіл айта барады. Олар жоқтаушыларға ерекше көңіл аударады. Жоқтайтындар көбінде қайтыс болған адамға ең жақын қыз-келіншектер, ақ самайлы аналар болған. Егер әйелдер жоқтау білмесе, арнаулы жоқтаушыларды шақырып келіп отырғызады да, қалғандары соларға қосылып жоқтасқан. Олар бастарына қаралы жаулық салып, жасқа толы жанарларын орамал-шыттарымен қалқалап еңіреседі.

Мұнда көшпелілер әйелдерінің мінез-құлқы, ақыл-ой дамуы мен ақпейіл қасиеті айқын көрініп отырған. Бұл, әсіресе, ошақ отбасысы қайтыс болған кезде ерекше байқалады. Тегі жағынан ақсүйек сұлтандардан шыққан немесе қоғамда көрнекті орын алатын қазақтардың қазасында жылап-сықтап, жоқтаумен өлең айтылады. Мұнда марқұмның түрлі қасиеттері жырланады. Жесірдің күйеуін, қызының әкесін, немесе қарындасының ағасын жоқтап өлең айтуын қазақтар «жылау», иә болмаса «жоқтау» деп атайды», бұл халық поэзиясын алғаш ғылыми тұрғыдан жүйелеген шығыстанушы Әбубәкір Диваевтың жоқтауға байланысты берген пікірі. Бұдан басқа «жоқтау» дәстүріне байланысты зерттеліп, жинаққа енген еңбектер мен шығармаларда аз емес.

Жыл бойына созылатын жоқтаудың негізгі міндеті – ол өлген адамның қоғамдағы алған орнын дәріптеу, көрсеткен еңбегін құр жалаң тізіп шығу деген жадағай ұғымынан анағұрлым тереңде жатыр. Адам өлсе де, оның жаны тірі, ол біздің не айтып, не ойлап отырғанымыздың бәрін біледі. Сондықтан оның аруағына тиісті ғайбат сөздер айтпау керек. Өйтсең-ақ болды, өлген адамның киесі атады, бір пәлеге душар етеді деп түсінген. Сондықтан, өлген адамды жоқтаудың мазмұны– бірыңғай мақтауға құрылатын себебі де содан. Ас кезінде жоқтаудың көлемі де ұлғайып, мағынасы да мазмұнды бола түседі. Қазақтар жоқтауды жоқтау үшін айтпаған. Оны биік дәрежелі көркем өнер сатысына көтеріп айтқан. Сол арқылы «о дүниеге» кеткен адамды өлтірмей, оның тарихы азаматтық болмысын көркем сөзбен бейнелеп берген.[1;40-41]

Жоқтау барлық адамның жан дүниесін тебірентетін, сай-сүйегін сырқырататын, егілтетін болуы керек. “Өлеңмен жер қойнына кірер денең” деп ұлы Абай атамыз айтқандай, жоқтау әсем дауысты әйелдердің айтуымен құлаққа жетсе, күніренген жұрт ұйып тындап, еріксіз егіледі. “Өлім сынға барады” деген. Сынның бірі – жерошағы қоңырсымай қалды делінсе; енді бірі жоқталмай қалуы.

Яғни бұдан шығатын қорытынды, кез келген әкеден не шешеден немесе туған бауырынан айрылған жас бала оның қандай адам болғанын, елдің алдындағы қадір қасиетін, қалдырған ұлағатын сол жоқтауды тыңдай отырып ұғынады.

Жоқтау сияқты салтпен байланысқан шер өлеңінің барлығы қазақ елінде өлең өнері қаншалық қасиетті, қадірлі сөз болғанын білдіруден басқа, тағы бір бағалы жері болған. Ол бағасы: қайғыға душар болған жанкүйер әйелге жанынан өлең шығаруды міндет қылғаны, жақыны өліп, жүрегіне қаяу түскен әйел өзінің қайғылы күйін білдіріп, бойына біткен өнері болса сынға салып, өлең шығарып көру керек. Салт бойынша өлікті қадірлеу, жыл уағына шейін жоқтау, сол жыл уағына шейін қаралы болып отыратын әйелге ақындық өнерін еріксіз қадірлі қылып, еріксіз соны іздетеді. Салтқа бағынудан өлеңшілікке, әншілікке бойсұнып, сол өнердің жолына еріксіз салынууды керек қылады.

Рас, мұнымен қазақ әйелінің бәрі бірдей ақын болып кеткен жоқ. Өз жанынан шығара алмаған әйел өлікке арналған өлеңді жақынына шығартып алып та жыл бойы айтатын болады. Бірақ осы салттан ақындық сияқты қасиетті қадірлейтін шарт туатынын ғана айтамыз.

Жоқтауда қазаның себеп-салдары және сол тұстағы әлеуметтік жағдайларда көрініс тауып отырады. Жоқтау өлеңдері от басы, ошақ қасының ғана мұң-зарын қамтып қоймай, халық қайғысымен қабыстыра жырланатынын көреміз. Бұл ерекшелік жоқтаудың тарихи мәнін арттыра түседі. Әсіресе жоқтау өлеңдеріндегі «Ақ сұңқар құстай ұшқыр қып», «Арманда кеткен асылым», «Соғып тұрған дауылым», «Толған айдай халқыңа», «Асқар таудай паналап», «Құйма алтындай сабынан» т.б. тіркестер

бірден-бірге көшіп жүретін оралымдар десек орынды болмақ. Бұл ерекшелік өлеңді төгіп айтатын импровизатор ақындарға тән.

Жоқтауды қайтыс болған адамның әйелі, апасы, қарындасы, қызы және жақындары айтады. Ал аса құрметті адамдарға сол елдің сұлу, әнші қыздары қатыстырылады. Мысалы, өткен ғасырдың сексенінші жылдарында Сарыкөл жерінде (Қостанай) өткен Шауыпкел батырдың асында Шәңкі бидің немересі Төкіш болыстың сұлу қызы Бәдігүл мен Байғасқа бидің қызы Бәпіш жоқтау айтқан.

Қазір жазба және ауыз әдебиетімізде жоқтаудың үлгілері өте көп. Ондағы парасатты сөздер, жақсыны ардақтау, сипаттау, мадақтау, теңеу сияқты өлең жолдарының көркем қисыны таңданарлық шеберлікпен жырланады.

Оның мысалы мынадай:

Алты атасы бай өткен,
Алты атанға жүк артқан.
Жеті атасы бай өткен,
Жеті атанға жүк артқан.
Үйде сұңқар түлеткен,
Қияда сұңқар тілеткен.
Алтайы қызыл түлкі алған,
Қиядан барып теке атқан.
Паршаны бөздей жырттырған,
Жібекті жүндей түттірген.
Қонақ келсе – қон деген.
Қой семізін сой деген.
Шынжырлы қауға тарттырған,
Қайыңнан астау шаптырған.
Қаптатып жылқы шаптырған...
(Кеңгірбай биді жоқтау)
Айналайын, әкежан,
Қараның болдың ханындай.
Қарайғанды ықтаттың,
Қамысқа түскен жалындай.
Орта жүздің көркі едің,
Қоңыраулы бұйра нарындай.
Ағайынды жинадың,
Алпыс үйлі ауылдай.
Орынды болдың орасан,
«Мыңжылқының» қауындай
Көпке пайдаң көп тиді,
Көктемдегі жауындай.
Желінбей қалды жеңсігің
Жаңа піскен қауындай.
Өте шықты сұм жалған.

Бәйге атының шаңындай.
Адыра қалды ақ ордаң,
Иесіз қалған ауылдай.
(Әйтекені жоқтау)

[2;40-41]

Жоқтау адам қайтқан күні бірнеше рет айтылса, кейінгі күндерде де айтылып отырған. Үйде ғана емес, далада да, жолда да... Ол өлген адамның жылына дейін айтылады. Жоқтау – азалы, қайғылы, зарлы үнмен жырланады. Кейде марқұмның бедел-абыройына орай жиналған жандардың арасында жоқтау айта алатындары көп болса әрі қарай жоқтауды бірнеше адам жалғастыру үрдісі де болған. Жоқтау қайтыс болған кісіні жерлеп келген соң да, кейінгі кәделері (еске түсіру) кезінде де, көрмеген жақын адамдары келгенде де жалғаса береді. Қалай жерленді? Қандай жерге жерленді? Кімнің қасына жатты? Жоқтаушылар соның бәрін білгісі келеді.

Жоқтау — әркез жеке-жеке айтылады: сүйек шығарғанда, жерлеп келгенде, кісі көңіл айтып келгенде, қонақасыдан тарап жатқанда бөлек-бөлек жоқтау айтылуы керек. Соның бір дәлелі ретінде Монғолия жерінен келген оралман ағамыздан алынған мына бір жолдарды келтіре кетейік

Өлік шығарғанда

Әуеден ұшқан бозторғай,
Балақ жүнің бос болғай.
Аруақ болып барасың,
Атакем енді хош болғай.
Қарағай басы әсемді-ай,
Молдалар жазар Кәлемді-ай*.
Алдыңда мүмин аруақ
Үш қайтара сәлемде –ай.
Бір Шәһәриәр Омардай
Көп шақырсам обалды-ай.
Сегіз сарай ұжымақ
Есігін ашсаң самалдай.
Жылқы ішінде қарала,
Бейіштің төрін арала.
Сегіз сарай ұжымақ

Самалына саяла. [3;40-41]

Өлікті қойып келгенде айтатын көріс

Атакем кірді-ау тас үйге
Есігі жоқ, төрі жоқ,
Жәймә-шуақ бос үйге.
Атакем менің кеткен соң,
Кім кіреді осы үйге.
Екінті намаз бесінді-ай,

Белдеуден тұлпар шешілді-ай.
Иманды болғыр, атакем,
Пейішке қарай көсілді-ай.
Алтынды ерден қас кетті,
Ақ ордадан бас кетті.
Атекемнен айырылып,
Екі көзден жас кетті. [4;40-41]

Марқұмның киімін бергенде (таратқанда) айтатын көріс

Бір пайғамбар Ыдырыш
Басқа бір түсті қиын іс.
Қиын іс емей немене,
Күнде тап болды-ау жиылыс.
Жылқы ішінде керімді-ай
Сыпырайын терімді—ай.
Иманды болғыр атекем
Киімің елге берілді-ай.
Жылқы ішінде қасқадай,
Тайпалып жерді басқаны-ай.
Киімін алған ағайын,
Жағасын жерге тастама-ай. [5;40-41]

Жоқтау тәрбиелік үлгі — өнегесі бар, мәдениеттілік пен адамды бағалаудың және оны есте сақтаудың бір белгісі ретінде қалыптасқан. Жоқтау – аза ғұрпын көтере түсетін, қайғыны басатын, қазаға аса лайықты қаралы салттың бірегей түрі. Қайтыс болған адамның жақсылығын, еліне істеген қызметін, жақсы қасиеттерін паш ететін тұрмыс – салт дәстүрі, жыры, зарлы өлең. Жоқтаудың дінге қатысы жоқ, ол қалыпты халықтық салт, өлімнің берік әдет – ғұрпы деп ұғыну керек. «Боздағым» атты қазақтың жоқтау жырларында. Жақсы жоқтаулар – елге үлгі. Қазақ жырларынан бастау алатын жоқтаулардағы зарлы, өкінішті сезімдерді бейнелейтін тұстарына ел өзегі өртені өксісе, енді бірде оның терең өмір белестеріне үңілте отырып, мәнді де мағыналы ойлар түйіндеуі сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 156 б.
- 2 Авакова Р. Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы: Автореф. филол. ғыл. канд. – Алматы, 2003. – 51 б.
- 3 Айтова Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Автореф. филол. ғыл. канд. – Алматы, 2005. – 27 б.
- 4 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары.– Алматы, 1994. – 288 б.
- 5 Амиров Р.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 180 с.

6 Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л.: Просвещение, 1983.– 416 с.

7 Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, 1973 – 328 б.

АҚЫН ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ТУҒАН ЖЕР ТАБИҒАТЫНЫҢ ӘСЕМ КӨРІНІСІ

Борикулов М.

Аңдатпа

Мақалада К.Салықов шығармашылығының тәрбиелік мәні қарастырылады. Ақынның көптеген шығармалары талданған.

Түйінді сөздер: поэзиялық шығармалар, тілдік ерекшеліктер, рухани әлем, ішкі толғаныс

Қай елдің қандай ақын-жазушысы болмасын, олардың ең алдымен жерін, елін, Отанын, оның сұлу да әсем табиғатын жырламағаны жоқ. Себебі әрбір ақын – ең алдымен өзі туған, өскен ортаның төл перзенті емес пе?! Кәмелет жасқа аяқ басқанда шығарған өлеңінен-ақ оның бар ғұмырбаяны көрінеді.

Ауылдың ақын қарттарын,

Жалғауға жастар мол дайын.

Ән-күй мен домбыра баққаным,

Мен қалай ақын болмайын?![1, 432-бет] - деп бар болғаны он жеті жасында-ақ Сырымбетте жүріп, өзінің ақындық жолға түсетінін баяндайды.

Сұлу табиғат, оның әсем де кіршіксіз, кейде алай-дүлей мінез көрсетер құбылыстары ақынды бей-жай қалдыра алмайды. Керек десеніз, елінің жерінің келешегін де осы табиғат арқылы болжап отырғандай күйді көреміз. Тіпті көп ақындар өз туындыларын табиғат аясында жазатын секілді. Адам – табиғаттың бір бөлшегі болғандықтан, перзенті ретінде оны жырламасқа, тілге тиек етпеске мүмкіндігі жоқ. Кәкімбек те табиғатты көп жырлайды. Оның табиғат жайлы жазылған шығармалары туған жер табиғатына деген ақын сезімінің қуатын, жан тебіренісінің іңкәрлігін танытады. Ақынның «Туған жер» өлеңі осы сөздерімізге дәлел бола алатындай. Өйткені әр адам өзінің туған еліне, туған жеріне деген ыстық ықыласын жан жүрегімен жеткізуге тырысады.

О, туған жер!

Нәр берген сенсің жаныма,

Сағыншақ деме,

Табынсақ ауыл маңына.

Сағынары жоқ

Саңлаусыздан сақтасын,

Есуас күлер

Ежелгі жүрек заңына.

Сыр бүкпеймін,
Ағынан келем жарыла,
Ел деген бір сөз,
Жеткізер шабыт бойыңа.
Көкірегім менің
Жалғасып кеткен сияқты
Қазақстан
Самалы дәру таңына.

Кәкімбек – табиғаттың әсем жыршысы. Оның бұл саладағы өлеңдері оқушы бойына, туған жерге, оның табиғатына деген терең сүйіспеншілікті оятады. Оның табиғат туралы жырларын оқып көрсеңіз, түгелдей өмірдің өзіндей сұлу суретке, таусылмайтын, үзілмейтін әсемдік идеясына толы. Ақын өлеңдерін оқысаңыз, табиғат пен сол табиғат-анасына іңкәрлікпен қол созған адам бойындағы нәзік сезімі, айта алмай жүрген ойымызды, перзенттік борыштылығымызды сезінгендей боламыз.

Кәкімбек ұғымында, адам – табиғат туындысы. Оның жақсы-жаман мінездерінің бәрі табиғаттан дариды. Бұл ойды ардақты азамат ақын Қадыр Мырза Әли де қостайды. Ол былай дейді: «Байқауымша, адам бойындағы қадірлі қасиеттерді табиғаттан және тәрбиеден деп, негізінен екі салаға бөлуге болады. Төңірегін, тұрмыс-тіршілігін, елің-жұртың сіңірген немесе сіңіруге тиіс мінез-құлық біршама баршылық. Оған ізеттілік, іскерлік, әділдік, аршылдық, білгірлік, байсалдылық, басқа да толып жатқан көкейге қонымды қымбат қасиеттер жатса керек-ті. Табиғатыңнан, болмыс-тумысыңнан біте қайнасқан асыл қасиеттер де болады. Бірақ олар мол емес, шектеулі ғана. Табиғат тартқан дара қасиеттерге тұрмыс-тіршілік үйреткен үлгілі мол тәжірибені жөнімен жымдастыра алмау, бұл әрине, өкініш. Бұл әрине, қасірет...» [2, 55-58-беттер].

Кәкімбек болса, көктемдегі махаббат салтанаты, майдағы жыр құмарлық, қыста суып, жазда ысып жүретін мінездер – бәрін де адам табиғаттан үйренеді дейді. Мысалы:

Көктем келді,
Махаббатқа салтанат,
Жасап жатыр тірі жәндік жан талап.
Анадайдан кербездене қаласың,
Он сегіздің әсем әнін қайталап.
Қыста – суып,
Жазда - ысып, күйгендік,
Көктемде рас – қызды көптеу сүйгендік.
Күзде ғана күдер үзбей қоштасып,
Бәрін-бәрін... табиғаттан үйрендік,- деп жырлайды.

Ақын бұл арқылы адам бойындағы әсемдіктің түпкі сырын ашуға, жалпы әлемнің сұлулығын бейнелеуге ұмтылады. Бірде Шоқанға қойған ескерткіштей, бірде ат үстіндегі Ақан серідей елестеген Сырымбет тауы табиғат пен адам өмірінің бірлігін паш етеді. Ақын:

Жұмағын көрдім
Сұлулық пен тұнықтың.
Дәмесін еттім,
Құмарта беріп шынықтым.
Сен – шаңырақ,
Мен ұмтылып қол созған,
Керегеңе байланып қалған уықпын,- дейді.

Осыдан-ақ Кәкімбектің өзі туған өлкенің сұлу табиғатына қаншама тәуелділігін және оның әсем жыршысы екендігін көреміз.

Кәкімбек ақын ата-анадан жастай жетім қалады. Ағайын-туыстың қамқор көңілімен ержетіп, ерте есейген көрінеді. Оның 1954 жылы жазылған «Ескі үй» деген антологиялық өлеңінде:

Өзі шаттық, өзі мұң,
Қасірет-қайғы шеккен үй,
Тірісінде көзінің,
Әкем салып кеткен үй.
Шат-шадыман көңілді,
Құтты үйлердің бірі еді.
Анам барда сол үйдің

Іші қандай нұр еді? [3, 22-бет],- деп ақын сол тағдыры, сол қайғысымен, сол мұңымен жүрегіңді ауыртады, сен де ақынмен бірге жылап, бірге мұңаясың, бірге қайғырасың, бірге қайғы жұтасың...

Кәкімбек - тамаша өлке, сұлу өңір – Көкшеде туылған. Көкше баурайында қаншама құстар мекен етіп, өздерінің сырлы әнімен бүкіл даланы керемет ләззатқа бөлейтін болған. Көлдің көркі – аққулар да айдын көлде өздерінің кербез биін билеп, табиғатқа ерекше бір сән беріп тұрғандай. Көкше бойынан салдық қасиетін танып, адамның көз жауын аларлық әсем табиғаттың бүкіл қадір-қасиетін жан-тәнімен қабылдап, жусан мен жұпар иісі аңқыған ауасын көкірегіне құшарлана жұтып, оған өлердей ғашық ақындардың бірі – Кәкімбек. Бұл ойымызды ақынның «Көкшетау» өлеңі дәлелдей түседі:

Қос өркеш көшкен бұлтты екшелейді,
Сал бойын сандықтастар дестелейді.
Сыры мол ел аралап аңыз болған
Қазағым еркелетіп Көкше дейді.
Тас бұлақ таудан ағып сарқыраған,
Еркелеп көлге құлап арқыраған.
Мөп-мөлдір көкшіл таза су түбінде
Құмқайрақ сары алтындай жарқыраған.

Көкшенің сондай табиғатынан Кәкімбек тек тән сұлулығын иемденіп қоймай, оның жан сұлулығын да бойына сіңіргенін өлеңдерінен айқын байқаймыз. Ақын туған жердің сұлу табиғатынан өз бойына үлкен жігер, биік рух, ақылдылық, адалдық, бүкіл қазақ жұртына тән кеңпейілділік,

адамгершілік және осы сияқты көптеген қасиеттерді үйлестіре сіңіргендей. Бұл оның табиғат сұлулығын суреттеген әрбір өлеңдерінен көрінеді.

Кәкімбек ақынның «өлең өрнектерінен өзіне ғана тән жылуын, жүрек лүпілін сезіне аламыз» дегенде, айтылар басты әңгіме – оның терең сыршылдығы мен нәзік лиризмге бай шығармаларында, өлеңдерінен жеңіл әзілге орын жоқтығында...

Көбінде табиғаттың ерке қылықты сұлу жаратылыстары – аққу құс, жезкиік, елеңдескен елік, ақ қайың, мөлдір көл, жасыл желекті тау қойнауы – ақынның ерекше ден қоя жырлар тақырыптары да тегін таңдап алынбағандай дерсің.

Өйткені ақынның ес білгеннен көргені, өскен ортасы – аяулы Айыртау атырабы, сырлы Сырымбет, ерке Есіл, сымбатты Саумалкөл, жауһардай Жалғызтау, қасиетті Қоскөл, Қамсақты болатын. Осылардың бәрі ақын қиялын қанаттандырып қана қоймай, сыр мінез сұлулыққа да іңкәр етіп тәрбиелегендей сұлулық сымбатын танып-білуге жетелегендей, жан сарайына сұлулық сырын сарқылмас сабадан қотара құйып ала бергендей ме деп қаласың... Мүмкін солай да шығар!? Кім білсін?!

Ақынның «Қамсақты» өлеңін алып қарайық:

Аулымның өзені алдымда
Ол келді, әлде мен бардым ба?
Балалық базары аңсатты,
Жағаңда қалдырған, Қамсақты.
Алғашқы кездескен кезімдей,
Жүректе жылт еткен сезімдей.
Сүйіскен толқындар тамсантты,
Сыбырлап ағады Қамсақты.

Кәкімбек ақын осы өлеңі арқылы Қамсақтыға деген іште сақталып жатқан сағынышын жеткізуге тырысқан тәрізді. Әрбір адам баласының ішкі жан дүниесінде сағыныш оты алаулап тұратыны белгілі. Ол жылдар өтсе де еш өшпек емес. Мысалы:

Таусылмай айтар наз іңірден,
Ұрсады-ай апам деп, жүгірген.
Өзіңдей қарайлап жан-жақты,
Жүгіріп барады Қамсақты.
Сен берген ақ түбіт бөкебай,
Сияқты желбіреп өтеді ай.
Сағындым, сағыныш шаршатты,
Жағаңа жетсемші, Қамсақты.

Туған жердің ауасы да, бір түйір тасы да, самал желі де, түзу шығар түтіні де қашан да ыстық, қашан да көңілге сағыныш ұялатар нәзік сезімдер.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
2. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: Қ.М.К.Ө. 1960.

- 3.Қирабаев С. Шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1992.
- 4.Кәкішев Т. Кенші ақын сырлары. - Алматы: Жазушы, 1982.
- 5.Айтұлы Н. Қазақ жырының қара нары // Қазақ эстетикасының құндылықтық-мағыналық негіздері // Ұжымдық монография. –Алматы: 2014.
- 6.Салықов К. Мәңгі шырақ алауы. –Алматы: Жазушы, 2007.

РЕСМИ СТИЛЬ ТАБИҒАТЫ

Жасұзақ Ж.

Аңдатпа

Мақалада Ресми стиль табиғаты қарастырылады. Іс қағаздарды жүргізу және оларды жазудағы негізгі талаптар талданған

Қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде тіл өзі қызмет етіп отырған қоғамның ресми тіліне – мемлекеттік тілге айналады. Оның қоғамдағы рөлі артып, мемлекет тарапынан жүргізілетін барлық істің тілдік көрінісі болады.

Қазақстан Республикасының егемендік алған он жыл ішінде, әсіресе, оның мемлекеттік тіл ретіндегі орны мен рөлі бұрынғыдан әлдеқайда артты, өмірдің сан-алуан саласында қолданылу аясы кеңіді.

Қазақ әдеби тілінің жүріп өткен жолы, даму тарихы ұзақ болса, оның әрбір стильдік тармағының даму, қалыптасу тарихы да біркелкі емес. Соның ішінде ресми іс қағаздары стилінің, жалпы қазақ тіліндегі іс жүргізу жүйесінің өзіндік даму жолы, ұзақ қалыптасу тарихы бар. Оны айқындау үшін алдымен ресми іс қағаздары стилінің өзіндік ерекшелігін білу қажет.

Әдеби тілдің стильдік тармақтары, олардың жүйелену ерекшеліктері туралы қазақ ғалымдары түрлі пікірлер білдіреді. Қазақ тіл ғылымында әдеби тілдің қоғамдық әлеуметтік қызметін, стильдердің уәзипалық қызметін қарайтын зерттеу еңбектері бар. Орыс тіл білімінде А.И.Гвоздев, А.И.Ефимов, В.П.Мурат, Э.Розенталь, “*Орыс тілінің стилистикасы*” оқулығында 5 түрін бөліп қарастырады /48, 49, 50, 51/, бұл пікірді М.Балақаев, Р.Сыздықова қолданғанмен, С.Исаев стильдерді 3 топқа бөледі.

Бұл жөнінде қазақ әдеби тілі тарихының іргелі мамандарының пікірлеріне көз жүгіртейік. М.Балақаев: “*Стиль дегеніміз – тілдің қоғамдық қызметінің әрқилы орайында тілдік тәсілдердің белгілі мақсатпен жинақталған жүйесі. Сондай тілдік жүйелерден оның стильдік топтары құралады. Олардың бәрі бір дәуірде, бір кезеңде пайда болмайды, пайда болғандары бір қалыпта қатып қалатын жүйелер емес, үнемі даму процесінде болатын тарихи категориялар*” /52,24/ десе, Р.Сыздықова: “*Тілдің функционалдық стилі дегеніміз әдебиеттің белгілі бір жанрына, немесе әлеуметтік іс-әрекеттің белгілі бір саласына, я болмаса қоғам тіршілігіндегі белгілі бір ситуацияға сәйкестендіріліп қалыптасқан тұлға-тәсілдер жүйесі, семантикасы мен экспрессиясы жағынан біршама тұйықталған (әр стильге қарай іріктелген) тілдік құралдар тобы*” [6, 52-54] деген пікір айтады. Орыс және қазақ тіл біліміндегі осы пікірлерді жүйелей келіп С.Исаев былай қорытады: “*Стильдік тармақ тілдік элементтер жүйесінің өзіндік қолданылу ерекшеліктерімен айқындалады. Ол тек белгілі*

текстің лексикалық құрамымен, терминдік ерекшеліктерімен ғана шектелмейді. Ой құрауға қатысатын тілдік элементтердің: сөз түрлендіргіш, сөз байланыстырғыш, сөз тудырушы, конструктивті үлгілердің, сөз мағыналарының жүйелі қолданылу ерекшеліктерімен айқындалады. Ол ерекшеліктер тілдік қабаттар жағынан да бір-бірімен үйлесіп келеді. Демек, стиль ең алдымен қолданылуда өзіндік ерекшеліктері, айырым белгілері бар тілдік элементтер жүйесі немесе әдеби тілдің өзіндік сөздік құрамы, грамматикалық тұлғалары бар сараланған бір бөлігі. Стиль әдеби тілдің даму барысында қалыптасады” [7, 52-54]

Қазақ әдеби тіліндегі стильдік тармақтардың түрлері, олардың саны жөнінде де пікір алшақтықтары кездеседі. Зерттеушілердің көпшілігі қазіргі әдеби тіліміздің негізгі бес стильдік тармағын (ресми іс қағаздары, ғылыми, көркем, публицистикалық және ауызекі сөйлеу стильдері) көрсетсе, С.Исаев пікірінде өзіндік ерекшелік бар. Ол былай дейді: *“Екінші бір ескеретін нәрсе – әдебиет жанрларының туып, дамуы тілдік стильдердің тармақтарын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Яғни тілдік стильдердің пайда болып, жеке өріс алуы тілдегі белгілі жанрлардың дамуымен, өзіндік өріс алуымен тығыз байланысты... Бірақ бұл сияқты жанрлар жеке-жеке тілдік стильді тудырған жоқ. Міне, осы жағынан келгенде, кейінгі кейбір зерттеулерде қазіргі әдеби тілде қалыптасқан, өзіндік белгілері бар негізгі үш түрлі стильдік тармақ көрсетіліп жүр. Олар көркем стиль, ресми стиль және бейтарап стиль” [8, 52-54]*

Ресми іс қағаздары стилі әдеби тілдің стильдік тармағы ретінде барлық зерттеулерде де көрсетіледі. Қалай болғанда да, әдеби тілдің стильдік тармақтарының қалыптасуы ең алдымен оның қоғамдық қызметінің артуымен, яғни өмірдің әр алуан саласында белсенді пайдалануымен байланысты болады. Стильдік тармақтардың көпшілігі жазба әдеби тілдің дамуымен тікелей байланысты.

Ресми стиль – функционалдық стилистика жүйесінің бір тармағы болғанымен, оның қоғам өмірінің әр алуан саласындағы қызметі өте күрделі. Функционалдық стилистика өз ішінде стильдер жүйесі бойынша ауызекі сөйлеу стилі, ресми стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, көркем әдебиет стиль болып сараланғанмен, әр стильдің мемлекеттік дәрежесін, статусын толық дәлелдейтін қоғамдық қызметінен көрініс табуға тиіс.

Қазіргі уақытта белсенді іскер жанрдың іскерлік, шеберлік дағды мәнерін қалыптастыру үрдісінде кез келген қоғам мүшесі іскер заман талабына сәйкес реми стильдің оның тілдік лингвистикалық белгілерін, техникалық, психологиялық әдіс-тәсілін жетілдіріп, үйреніп отыруы керек. Бұл күнделікті өмірде жиі кездесіп отырады, өмірде қызмет тұрғысында қажеттілікті талап етеді.

Ресми хат, ресми шақыру, ресми хаттама, реми құжат, ресми кездесулер мәселесіне қатысты хаттамаларды тілдік құралдар арқылы қалай шешу әдісін талдау қажеттілігі бүгінде қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесінің қызметінің негізі болып табылады. Бұл мәселеге байланысты

көптеген мемлекеттерде үлкен маңыз беріліп, іс қағаздарының үлгілері, оның тілдік ерекшеліктері талданған еңбектері іскер қарым-қатынас хаттамасы мен этикасы жеке адамға қатысты оның технологиясына жазылу үлгі мәнеріне үлкен маңыз бере отырып, миллион тиражбен кітаптар шығарылып жатады.

Ресми стиль – мемлекеттік тілдің қоғамдық қызметіне, әлеуметтік саяси дәрежесіне тікелей қатысты. Ол қоғамдағы саяси-әлеуметтік оның ішкі-сыртқы экономикалық, әлеуметтік жағдайы мен әрі тіл саясатының басты күшін танытатын сала болып табылады. Ресми тілге президент сөзі, мемлекет қаулылары, заңдары, ресми хабарлар, мемлекетаралық, еларалық, келісім шарттар, халықаралық хаттамалар, өкімет заңдары, қаулылар, әр түрлі ережелер, жеке адамның өмірбаяны, қолхат, сенімхат, өтініш т.б. жатады.

Ресми стиль үш бағытта даму керек дейді кейбір ғалымдар. Олар:

1. *Елшілік*
2. *Әскери*
3. *Азаматтық*

Ресми стиль үлкен екі бөлімнен тұрады:

Ресми құжаттар.

Күнделікті іскер.

Оларды іштей тағы да жіктейді.

Ресми стиль елшілік тілі және құқықтық қатынастар мен заң шығару, іс жүргізу сферасында негізгі қолданысын табады. Оның құрамында мынандай тармақтары бар.

1. *Дипломатиялық (нота, меморандум, келісім, конвенция т.б.)*
2. *Заң шығару (заң, жарлық, азаматтық-құқықтық актілер)*
3. *Әкімшілік кеңсе құжаттары (қызметтік хаттар, акт, өтініш, бұйрық іс қағаздары, мінездеме, өмірбаян, сенімхат, қолхат, түсініктеме т.б.)*

Орыс тіл білімінде де, қазақ тілі білімінде де стильдерді топтастыру, оның ішінде, ресми стильді топтастыру туралы ғылыми көзқарастар әр түрлі. Мысалы: Д.Э.Розенталь: “*Ресми стиль – құжаттар стилі: халықаралық келісімдер, мемлекеттік актілер, заңдар, іс-қағаздары, хат алысу, бағдарламалар т.б.*” жанрларының әр түрлілігіне қарамастан, оларға ортақ белгілер бар деп тұжырым айтады: 1. *Тілдік құралдардың үнемі қолданылуы.* 2. *Материалдардың стандартты түрде қолданылуы (жеке куәлік, диплом, туу, неке, ақша туралы куәлік құжаттар).* 3. *Терминдердің кең түрде қолданылуы (дипломатиялық, әскери, заң, әкімшілік т.б.)* 4. *Логикалық фактілердің құрмалас сөйлем ішінде бірінен соң бірі қатар келуі.*

5. *Тілдегі эмоционалды-экспрессивтіліктің мүлде жоқ болуы* [9, 52-54] Н.М.Шанский редакциясын басқарған оқулықта: *Ресми стиль – құқықтық қатынастарға қызмет етеді – іс жүргізу және заң ісі.* Стильдік тармақтары:

Заң ісі (заң, бұйрық, азаматтық және қылмыстық акт). 2. *Әкімшілік – канцелярлық (акт, бұйрық, іс-қағаздар, арыз-шағым, мінездеме, өмірбаян, сенімхат т.б.).* 3. *Дипломатиялық (нота, меморандум, комюнике, келісім, конвенция).* *Ресми стиль – көбіне жазбаша түрде болады. Ауызша көрінуі*

жанрларына байланысты. Мысалы: жиналыстардағы сөз сөйлеу, қызметтестер диалогы т.б.

Қазіргі ресми стиль көбіне жазба түрде іске асады. Ал ауызша түрі салтанатты жиындарда парламент, мәжіліс залдарындағы зиялылар бас қосуында, кездесулерде сөйленетін сөздер әр түрлі ресми баяндамаларда жүзеге асады. Ресми стиль адамдардың қарым-қатынасының жоғарғы сферасында қызмет етеді. Мәселен, екі елдің немесе мемлекеттің сыртқы байланысында, мемлекет ішіндегі бірлестіктер мен кәсіпорындар келісім шартында қолданылады. Француздың көрнекті лингвисті Шарль Балли ресми стильді ауызекі сөйлеу тілі немесе өмірбаяннан бастап, ережелер, одан әрі кодекс, статья, заңдарға дейін түсінікті болуы қажет дегенді айтады [10, 52-54]

Ресми стиль ішінара екіге бөлінеді:

1. *ресми документальды;*
2. *қызметтік хаттама;*

Біріншіге мемлекет тұрғысындағы қарым-қатынас пен елшіліктегі толтырылатын актілер мен заң тілі жатса, екіншісіне қызметтік хаттамалар мен іс қағаздары жатады.

Сондықтан болар, ресми стильді “*суық стиль*” (холодный) деп те атайды.

Елшілік қарым-қатынас мақсатында жүзеге асатын мәтіндерді “*суық стиль*” деп те атаған.

Ресми қатынастардағы кездесулерді әңгіме – кездесу, әңгіме – келісім деп бөлуге болады. Әңгіме кездесу көзқарас, пікір алысу түрінде болады, мысалы: бірігіп қызмет ету жайы, соның алғы шарттары сөз болады.

Өзара келісім шарттар кезінде көкейкесті мәселелерді шешу, ортақ мақсаттар жөнінде сөз болады. Ресми кездесулер мен өзара келісімдер алдынала дайындықты қажет етеді.

Келісім кезінде екі нәрсеге мән беру керек. Біріншісі: ресми кездесулерге дайындық жасау, екіншісі: келіссөз кезіндегі ең ұсақ кемшіліктерді болдырмау. Үзіліс пен түзетулерге дейін қателік жіберу, келіссөздерге *дайындықсыз болу* деген сөз талқыланатын мәселеге екі жақтың да өз жауапкершіліктерінің жоқтығы деген ұғымға әкеп соғады.

Дайындық барысында қажетті талқыланатын мәселесіне қатысты сұрақтарды анықтау, тиісті құжаттарды даярлауда өте мұқият ескеру керек.

Әңгіме барысына қажетті құжаттар дайындау, оған атап айтқанда: ескертпе, жазбалар, жарнамалық жоба т.б. жатады.

Бұл айтылғандар ресми стильдің шағын әрі ауызша түріне жатады. Ресми стильдің ауызша түрінде сөз арқылы ойға жетелейтін, оның қарым-қатынасын шындайтын аса қатал талап пен нәзік икемділікті талап ететін сөз оралымдары, сөйлем түрлері дайын болуы керек. Бұнда хабарлаудың көбі – ишарат қимылдар және сөйлеген сөз бен сөйлемдердің ерекше мағыналық-стильдік құрылымына байланысты.

Дипломатиялық қарым-қатынас тілінің өзіне тән терминдер жүйесі болады. Олар халықаралық ортақ терминдер болып табылады. Орта ғасырда батыс

Европадағы ортақ қарым-қатынас тілі латын тілі, одан кейін (18-19 ғғ.) Француз тілі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1994. -295 б.

2. Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. Алматы : Ғылым, 1988.122 б.

3. Байтұрсынұлы А. Шаһзаман мырзаға. Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1988. 122 б.

4. Ұлттық рухтың ұлы тілі. Ғылыми мақалалар жинағы.– Алматы: Ғылым, 1982. -224 б.

5. Ибатов А. XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1990.-151 б.

6. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. (XV-XIX ғасырлар)– Алматы: Ана тілі, 1993.-320 б.

ЖҮРСІН ЕРМАН ЛИРИКАСЫННЫҢ НЕГІЗГІ ТАҚЫРЫПТАРЫ

Жүсінова Г.

Аңдатпа

Мақалада Қазақтың айтыс өнеріне Жүрсін Ерманның шығармашылығының әсері қарастырылады.

«Поэзиясыз Жүрсін – Жүрсін емес» деп Асқар Егеубаев айтқандай Жүрсін қайраткерлігі мен ақындығын қоса алып келе жатқан нағыз ұлт ақыны. Жүрсін – лирик ақын.

Ақындық туа бітетін қасиет пе, жоқ әлде, адам басына жүре келе қонатын бақ құсы ма?-деген сауалға ақын Жүрсін Ерман: «Ақындық –тылсым, оның құпиясын ашып, жұмбағын шешкен күні поэзия өнер болудан қалады. Ақындығына қазір ешкім күмән келтірмейтін Мұқағалидың өзі неге өле-өлгенше тұрғыластарынан «осы мен ақынмын ба?» деп сұрау салып өтті деп ойласың? Өзінің кейбір өлендерінің өлмес ғұмыры бар екенін Мұқағали білмеді деймісің? Ақындық талант – ғайыптың ісі, қазір бар, қазір – жоқ. Ана сүтімен бойыңа дарыған, қаныңа сіңген тылсым күшті сәбидей уілдетіп, үкідей үлпілдетіп мәпелеп, тәрбиелеп, ұштамасаң, тілі шала шыққан күйінде, сақау-мақау қалпында, жарым-жан болып қала беретініне күмән келтірмеймін ақындық қасиет адамға алғашқы жүрек лүпілімен бірге байланатын табиғи қасиет, оны тәрбиелеу, қанаттандыру – әркімнің өз бағына немесе сорына байланысты. Ақындық – бақ құсы деп кім айтты? Ақындық – сәт сайын, сағат сайын өзіңмен өзің арпалысу, өзіңді өзің жеу, Тәңірден, тылсымнан медет сұрау, бермесе – күту, зарығу мен тарығу, іңкәрлік пен құштарлықтың алапат майданында, Кербаланың шөлінде бір ауыз сөз үшін жан алып, жан берісу. Ұтарың – бір шумақ ғұмырлы өлең, ұтқызарың– ғұмырың. Әрине, кеудесіне Алла дем салған жалғыз шумақ

жақсы өлеңнің қанағатын еш бағыттың өлшеміне сыйғыза алмайсың. Кейде түсінде өлең жазылады. Оянғаныңда сол өлеңнің бір жұрнағы жадында қалса, соның азабы мен ғажабы талай күн мазанды алады. Түсте өлең жазу – сирек кездесетін құбылыс. Өткен жылы мына бір-екі жол түсіме кірді:

Жетпесімді білсем де – армандаймын,
Өтпесімді бұлдаған сормандаймын.

Осы өлеңді қалпына қанша жыл келтіретінім бір Аллаға ғана аян...», -деп жауап береді [1, 223].

Жүрсін Ерман өлең жазуды бала күнінен бастаған. Балаң жырларының бірі өзінің анасына арнаған өлеңі.

Жүрсіннің 13-14 жаста жазған өлеңінде келешек өмірінде ақын болатынына сеніп, анасына болашақта не күтіп тұрса да, ана жанынан табылатынын ескертеді.

Күйзеліс, қуаныш, тағдыр ұқсастығы. Поэзияның күдіреті, қасиеті де осындайда білінер болар.

Ол алғашқы өлеңдерінде:

Қарлығаш- балаң, қанаты талып құласа,
(Қуантпас, бірақ жан анам, сені бұл аса)

Қанатын созып құлайтын шығар сен жаққа,

Сонан соң ғана, жылайтын шығар... жыласа...,-деп толғап еді. Ақындықтан гөрі, ақын жаратылысының жан тебіренісі. Жан дүниесіндегі толқудың шынайы суреті. Ал, бүгін:

Ұлытауым, ұлығым,

Ұлтым менің,

Ұран ілер басына бұлт ілмегін.

Ұларыңды ойлама, ұлыңды ойла,

Бауыры бүтін бар дейсің бұл күнде кім,

Ұлытауым, ұлығым ұлтым менің!

Туған жер, туған ел тақырыбында жазылған кейінгі жылдардағы өлеңдері алғашқы бала күнгі өлеңдерінің жалғасы секілді. Ақынның алғашқы анасына арнаған өлеңдеріне үтір қойып, кейін соларды жалғастырғандай болып көрінеді. «Ұлытауға бардың ба?» кітабінде:

... Өзінің жасап солай бар амалын,

Анашым айтушы еді жорамалын.

Таза бас туған жердің топырағын,

Жете гөр қадіріне Жер-ананың!»

Көңілді бастық бүгін өрекіген,

Білемін енді басқа деректі мен:

Ұшынған ұлы дәуір сырқатымен,

Ұшықтау Жердің өзін керек білем!-деп тебіренеді «Жерұшық» өлеңінде.

Сол туындысында:

Құшақтап тұған жерді жатқанымда,

Естуші ем жүрегімнің дүрсілдеуін,-деді Жүрсін. Өлеңіннен нәзік лирикалық сағыныш байқаймыз. Өмірге азаматтық тағдырына өлеңмен кіріп,

өлеңмен келе жатқан жанның сөзі. Балғын боз бала кезде Жүрсіннің «Шұбалып қос етегі сызылмайды...»

Осы сарындас «Сырдария» өлеңі:

Бойлай алмай құм астына сіңіп жатқан сырларына,
Сан сағаттар өткен шығар жағаңа кеп тұрғаным.
Еркектердің көз жасындай сараң ғана сырғанайсың,
Сар даланың кеудесінде сырғып аққан Сырдария.
Сырдария! Сырдария...

Сынды жыр жолдары ақынның бертінгі, тоқсаныншы жылы жарияланған туындысы сонау бір анаға арнаған өлеңнің тереңдетіп жалғастырып тұрғандай. Қолына қалам ұстап, ақ қағазға телмірген күллі шайырдың басындағы тағдыр бұл! [2, 4].

«Ер туған жеріне» дейді қазақ. Ақын да туған өлкесін әспеттеп жыр арнайды: бір тауына арша болсам дейді, даламның сарқылмас бұлағы болсам дейді... дей келе, жырдың соңғы шумағында:

Сенен өнгем өскен ем,
Ей, Туған жер,

Қайта айналып өзіңе кеткім келер, - деп түйіндейді. Қайталанбайтын ұйқас пен муза үйлесіп жатыр.

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» сөзбен шешкен шешен халықпыз ғой. Ел мен елді жауластыратын да, жауласқан жұртты татуластыратын да, мұнайтатын да, мұнайған жанды қуантатын да- сөз. Сөз құдіретін

«Бәсіре сөз» өлеңінде Жүрсін ақын:

Аттан жығыл жығылсаң- оқасы жоқ,
Жығылуға болмайды сөзден, балам ,-деп жыр өреді.

Бұл жолдар сөздің парқын түсінгенге мол өнеге.

Осы ойды «Мына заман...» өлеңінде:

Сәбиімдей мен сені әлдилеймін,

Сен аман бол киелі сөз өнерім,- деп сабақтайды.

Жүрсін Ерман өлеңінде терең философиялық астарды карапайым тілмен жеткізуге ұмтылады. Сол үшін де қара өлең мен ерікті ұйқастарын қолданады. Ал, өлеңіндегі поэтикалық тіл құнары сөз жоқ, халық әдебиетінен жұққан.

Сөйтіп барып, өлеңді құрғақ дидактикадан арашалайды. Тағаны берік, бойы мықты поэзия жолдарына айналдырады.

Жүрсін Ермановтың бүкіл болмысы – далалық болмыс. Даланың жөргегіне оранып, даланың бесігіне бөленіп өскен оның жыры да, сыры да тіпті мұңы да – сол Дала. Есіліп сөйлеп, көсіліп жүретін ортада өскен оған қала тым тар, тым шектеулі.

От жақпаймыз күйелеш күл шығарып

«Құдығымыз» көрген жоқ бір суалып.

Көршің итпен сөйлесіп отырады

Иланбасаң үйіне кірші барып,- қала өмірін жырына шебер қолданады. Қаланың жан тыныштыққа үйренген адамдарын тіпті өзін қоса атады.

Мұндағы «көршің итпен сөйлесіп отырады», -деп басқа ұлттыңкіріп-шығып қыдырып жүрмейтінін ал өзіңнің оның үйіне барғың келгенімен итпен сөйлесіп отырған адамнан не қайыр дегнге келеді. Шынайы қоғамда күнделікті болып жатқан дүниелер бұл [3, 88].

Елдегілер еткенмен осыны аңыз
Біз ішінде жүрген соң – шошынамыз.
өрт қабырға – қыстауың,
Ал жаз шықса

Балкон деген жайлауға асығамыз, Ауылдығы қыстауды, қаладағы қысы-жазы отыратын төрт қабырғалы үйге теңесе, жазда балкон деген жайлауға шығамыз деп мысқылдайды.

Ие болар кезеңде бір атаға
Мейманыңа беретін – құр атала.
Желдегенде барарың – саяжайың,
Шөлдегенде табарың – сыраhana.

Бәріміз де ауылдан келгенбіз. Ауыл табиғатын оның жусанын, өзені мен туын, сылдырлаған бұлағын сағынбайтын адам бар ма? Туған жер мен туған елген деген сағынышты өлеңдер барлық ақында бар. Бірақ Жүрсін Ерман сол сағынышты өзінше айтқан. Осы өлеңде «сағыныштан өліп бара жатырмын», «қыстауыңа қунап жайлауыңа аунар ма едім» деген айтыла – айтыла әбден жауыр болған бір де бір тіркес жоқ. Өзінің қаладағы тіршілігін мысқылдай отырып, далаға деген сағынышты оқырманды әбден мезі еткен «сағынышты жырлардан» мүлде басқа жолмен жеткізген. Шеберлік деген осы.

Әрине, мұны айтқанда Жүрсін Ерманның білетіні де, жазатыны да ауыл тақырыбы екен деп ойлап қалмаған жөн. Оның ең басты тақырыбы Қоғам мен Адам тағдыры. Олардың терең қатпарларын қопарып, тылсым құпия тұстарына үңіліп, біз біле бермейтін, бірақ бізге соншалықты жақын қасиеттер мен құбылыстарды ашып көрсетеді [4, 28].

Қоғамдық саяси лирикаларының бір қатарына тоқталсақ: «Қазақтың баласын қайрау» өлеңі алыңғы буын ағаның соңғы буынға ақыл айту, оларды жігерлендіру мақсатында жазылған.

Шежірені шиырлап тарата алам,
Тусақ, туған шығармыз әр атадан.
Өзінді-өзің сүйрелеп, қатарға қос,
Ей, қазақтың баласы кара табан!

Қарындаспын, қандаспын, жүректеспін,
Сол жүректен мен саған тілектеспін.
Алп-алп басқан аталар әулетіміз,
Сенен асып туған жоқ білекті ешкім.

...Болу керек жігітте айла күшті
Парасатпен пайымда пайдалы істі.
Барша қазақ елінің бақ-талайы,

Тағдырыңа бір сенің байланысты, - деген жолдар арқылы тәуелсіздікке қолы жеткен қазақ елінің тағдырын қазақ баласына жүктеп отырғанын көреміз.

Жігітсің бе, мақсаты, мұраты бар,
Күз басынан құлжаңды құлатып ал.
Жарқ ететін сағатың соғады әлі,
Оқталмаған мылтық та бір атылар!

...Тауқыметін тартсаң да азаптың көп,
Қуана біл, қарағым, қазақпын деп.
Атыңды сәл оздырсаң, сол қазағың,
Жібереді мықты ғып.

Өзі-ақ, Күндеп! Бұл өлеңді ақынның жан сыры деп қана емес, ақын ойының нәзіктігі, бағзы біреудің қолына түсе бермес шындықтың тылсым сыры деп қабылдайсыз. Әсіресе, осындай өлеңдерінің бағасын арттырып, оқырманын екшейтіні заңды. Осы қасиеттің бәрі жинақтала келе ақын өлеңдеріне табиғи сипат береді. Ақын кемелденген сайын неғұрлым табиғи қасиет, талантына неғұрлым шынайылық тілейді. Ол асқақтықты, шабытты көбіктен емес, толқыннан іздейді. Содан ғана өлеңіне өзек, жанына ләззат табады. Тура осындай мақсатта жазылған М.Шахановтың «Жігерлендіру» өлеңін алып қарайықшы:

... Өмірдің барлық сәтсіздіктерін,
Бақытсыздық деп кім айтты саған?
Тұлпарды сүрінбейді деп,
Асауды мінілмейді деп,
Ақ көйлек кірлемейді деп,
Қара ешкі мүжіген ағаш,
Қайтадан гүлдемейді деп,
Кім айтты саған?

Жүрек отына орап айтқан осы жолдар да әлгі пікірімізді дәлелдейді. Мұндай өлеңдер қатары М.Шахановта да, Жүрсінде де баршылық. Жүрсіннің енді бір қатар өлеңдері өз махаббатын – туған жерге, анаға, елге, сүйгеніне деген сезімін паш ететін сыршыл өлеңдер.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ерманов Ж.М. Екі тізгін бір шылбыр. – Алматы: Атамұра, 2008. – 320б.
2. Ерманов Ж.М. Арнадым сізге. – Алматы: Атамұра, 2009. -216 б.
3. Ерманов Ж.М. Құдіретке жүгіну. –Алматы: Атамұра, 2009. 340 б.
4. Ерманов Ж.М. Құстың көлеңкесі. – Алматы: Атамұра 2010. -203 б.
5. Ерманов Ж.М. Қазіргі айтыстар жинағы. - Астана: 2005. -280 б.
6. Ерманов Ж.М. Ырғай. - Алматы: Баспалар үйі «АҚ», 2010. -270 б.
7. Жанділдин Ж. Пай – пай асылдар-ай!. –Алматы: Атамұра, 2007. -260 б.

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Елеуова А.

Аңдатпа

Мақалада қазақ баспасөзінің зерттелуі қарастырылады.

Кейінгі кезде қазақ баспасөзінде қолданыста жиі кездесетін қысқарған сөздердің бірі – БАҚ. Бұқаралы ақпарат құралдарын электрондық бұқаралық ақпарат құралдары және мерзімдік басылымдар деп екіге бөліп жүрміз. БАҚ-тың бұл екі түрінің де атқаратын қызметтері бірдей, яғни көпшілікке ақпаратты жеткізу.

Зерттеуші Б.Момынова «Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы)» деп аталатын ғылыми еңбегінде бұқаралық ақпарат құралдарын **оқылатын (визуальды), тыңдалатын (аудиальды) және әрі тыңдауға, әрі көруге болатын (аудио-визуальды)** үш түріне тоқтала келіп, олардың ортақ қызметтерін: біріншіден, ақпараттық функциясы, екіншіден, ақпаратты жеткізудегі комментарийлық-бағалаушылық функциясы, үшіншіден, ақпараттық ағартушылық-танымдық функциясы, төртіншіден, ақпараттық қоғам мүшелерінің дүниетанымына әсер ету функциясы, бесіншіден, ақпаратты жеткізуде жағымды эффектілер тудыру үшін тиімді тәсілдерді пайдалану функциясы деп санамалап көрсетеді [1,4-5].

Рас, жоғарыда зерттеуші көрсеткендей, БАҚ-тың қызметтері ортақ болғанымен, олардың ақпаратты жеткізуді бір-бірінен айырмашылығы да бар. Электронды ақпарат құралдары (теледидар, радио) ақпаратты аса бір ұшқырлықпен жедел түрде, яғни оқиғаны болған жерінен сол сәтінде жеткізеді. Ал мерзімді басылымдар ақпаратты тап бір сондай ұшқырлықпен жедел түрде жеткізбегенмен де, ақпаратты тасқа басқандай қаттап қоюымен ерекшеленеді. Оның үстіне, көшпеліктің мерізді басылымдары қажет болса қалаған уақытында алып оқуына мүмкіндігі бар. Газеттің қоғамда атқарар қызметін ғалым А.Байтарсұновтың сөзімен айтар болсақ: «Әуелі, газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. ... дүниеде болып жатқан істер, сөйленіп жатқан сөздер – кімге пайдалы? Кімге зарарлы екендігін күні бұрын біліп, пайдалы болса, шаттанып, зарарлысынан сақтанып тұрады. Екінші, газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады.

Үшінші, газет – халыққа білім таратушы. Олай дейтініміз, газеттен жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, парасаты жетікпекші.

Төртінші, газет – халықтың даушысы. «Жұртым» деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады» деген [2,10]. Ғалымның газеттің қоғамдық рөлі туралы ой-пікірлерінің мәні бүгінгі күні арта түспесе кеміген жоқ.

Бесіншіден, баспасөз – қоғамның айнасы болғандықтан, көпшілік айтар ойы мен сөйлер сөзін түзеп қана қоймай, тіл мәдениеті тұрғысынан да кейбір мәселелерде «газетте былай жазылған» дегендей, баспасөзге де жүгінері хақ. Сондықтан да халықпен күнбе-күн жүздесіп отыратын баспасөздердің тіл мәдениетін, әсіресе жазу мәдениетін қалыптастыруда да маңызы зор. Мерзімді басылымдар осындай ерекшеліктерімен электрондық ақпарат құралдарынан өзгеше болса керек.

Қазақ тіл білімінің көшбасшысы А.Байтұрсыновтың жоғарыда айтқан ой-пікірінен бастап, бүгінгі күнге дейін қазақ баспасөзі және оның тарихы, қалыптасуы, дамуы, қазақ баспасөзінің тілі, қазақ баспасөзінің жүйесі мен құрылымы т.б. туралы зерттеуші-ғалымдар Х.Бекхожин, Б.Кенжебаев, Ш.Сарыбаев, Ү.Субханбердина, Б.Әбілқасымов, Н.Қарашев, С.Исаев, Б.Момынова, О.Бүркітов, Ш.Мәжітбаев, А.Алдашеваның еңбектерінде тікелей сөз болады.

Бұдан басқа баспасөз тілі жайында қазақ әдеби тілінің даму тарихы, қазақ тілі білімінің әр түрлі салалары, функционалдық стиль, терминология, стилистика, тіл мәдениеті туралы жазған зерттеуші-ғалым І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев, М.Серғалиев, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ө.Болғанбайұлы, Г.Смағұлова, Ш.Құрманбайұлы, т.б. еңбектерінде айтылады.

«Қазақ баспасөзінің тарихы әр кезеңдегі тарихи оқиғаларға байланысты зерттелуі қажет. Бұл қазақ халқының әлеуметтік өміріне, экономикалық жағдайына тығыз байланысты зерттелуі тиіс деген сөз. Осылай зерттелгенде ғана баспасөздің қоғам дамуына атқаратын рөлі анықталады», дейді «Қазақ баспасөзінің тарихының очерктерін» жазған ғалым А.Бекхожин [3,45]. Осыған байланысты біз де баспасөз материалдары негізінде жазылған еңбектерді шартты түрде 3 кезеңге бөліп қарастыруға болады деп ойлаймыз:

1. Алғашқы қазақ газеттері тілі жөніндегі зерттеулер (1860-1918ж.ж).
2. Кеңес дәуіріндегі қазақ баспасөзі тілі жөніндегі зерттеулер (1920-1990ж.ж).
3. Тәуелсіз Қазақстанның қазақ баспасөзі тілі жөніндегі зерттеулер (1990 жылдан бастап осы кезеңге дейінгі).

Баспасөз тілінің зерттелуі жөніндегі ғылым-зерттеу жұмыстарымен танысу барысында зерттеу жұмыстарының басым көпшілігі алғашқы қазақ газеттерінің тілімен байланысты екенін байқауға болады. Қазақ баспасөзінің тарихы ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ тілінде шығып тұрған екі газеттен басталады. Олар ұлттық баспасөзіміздің алғашқы қарлығаштары – «Түркістан уәлаятының» газеті (1870-1883 ж.ж.) мен «Дала уәлаятының» газеті (1888-1902 ж.ж.).

Ғалым Б.Әбілқасымовтың «Алғашқы қазақ газеттерінің тілі» атты еңбегінің сол кезеңдегі баспасөз тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктерін танып білуде орны ерекше. Осы еңбегінде ғалым: «Ұлт тілінде баспасөздің шығуы ең алдымен қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына аса зор ықпал жасады, қазақ тілінде бұрын болмаған қоғамдық-

публицистикалық, ғылыми-көпшілік әдебиеттер стильдерінің негізі қаланып, ресми іс-қағаздары стилі одан әрі жетілді», дейді [4,56]. Ғалым К.Бекхожиннің «Қазақ баспасөзі тарихының очерктері» (1860-1958ж.ж) атты еңбегінде Шоқан, Ыбырай, Абайлардың қазақтың демократиялық публицистикасы мен реалистік жазба әдебиетінің негізін қалаушы екені, одан әрі қарай мерзімді баспасөздің әр кезеңде қалай дамып, өркендегені туралы айтылады. Зерттеуші Н.Қарашеваның еңбегінде («Айқап» журналы негізінде) [4] алғашқы қазақ газеттерінің грамматикалық ерекшеліктері сөз болса, ал зерттеуші Ү.Субханбердинаның «Айқап» журналына зерттеу жүргізе отырып, «Түркістан уәлаятының» газетін көпшілікке жеткізуде, таныстырудағы еңбегі ерекше екенін айтқымыз келеді. Ғалым Ү.Субханбердина «Түркістан уәлаятының» газеті туралы: «Бұл газет – қазақ тілінде шыққан мерзімді баспасөздің тұңғыш, алғашқы қарлығашы. Сондықтан, мұның тілі республикамыздағы мерзімді баспасөз тілінің, публицистикалық тілінің алғашқы түрі болып табылады. Қазіргі кемеленген публицистикалық тіліміздің алғашқы бастамасы да осы «Түркістан уәлаятының тілі» деген болатын. Ал осы екі газеттің тілін салыстыра зерттеген ғалым Т.Қордабаева: «Бірде өзбек, бірде қазақ тілінде кезектесіп шығып тұрғанына қарамастан «Түркістан уәлаяты» газетінің тілі нағыз қазақ ортасында шыққан «Дала уәлаяты» газті тілінен едәуір таза және синтаксистік жағынан ықшамды, жеңіл еді» [5] деген ой айтады.

Ғалым Б.Кенжебаевтың «Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер» атты еңбегінің де баспасөзі зерттеуде зор маңызы бар. Сондай-ақ алғашқы мерзімді басылымның бірі – «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика, оның лексика-семантикалық топтары ғалым Б.Момынованың еңбегінде жан-жақты зерттелсе, ал зерттеуші С.Сапинаның еңбегінде «Түркістан уәлаятының газетінің лексикасы» сөз болады.

Екінші кезең туралы айтар болсақ, кеңес дәуірі кезеңіндегі басылымдарды шартты түрде болса да іштей кезең-кезеңге бөліп қарастыруда зерттеушілердің топтастырулары әртүрлі екенін байқауға болады.

Ғалым Б.Момынова қазақ газеттері лексикасының қалыптасу кезеңдері төмендегідей кезеңдерге:

1. Алғашқы қазақ газеттері лексикасы кезеңі (1860-1918 ж.ж.)
2. Совет өкіметі жылдарындағы қазақ басылымдары лексикасы кезеңі
  - а) Совет өкіметінің алғаш жылдары шыққан газет лексикасы (1920-1940 ж.ж.)
  - ә) Ұлы Отан соғысы (1941-1945 ж.ж.) жылдан 1960 жылға дейінгі аралығы
  - б) 1960 жылдан 1985 жылдың аяқ шеніне дейінгі аралық
3. Қайта құру жылдарындағы басылым лексикасы (1985-1991 ж.ж.)
4. Қазіргі заманғы ұлттық баспасөз тілі (1991 жылдан, яғни егемендік алған кезден бергі уақыт) [6,130-131], - деп, бөліп қарауды ұсынса, ал ғалым Ш.Мәжітаева: «XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі» атты

еңбегінде [6] мерзімді басылымдар тілін: 1) XX ғасырдың басындағы ұлттық мерзімді баспасөз тілі; («Айқап», «Қазақ» материалдары негізінде); 2) 20-30 жылдардағы баспасөз тілі; 3) Соғыс жылдарындағы мерзімді баспасөз тілі деп қарастырады. Ғалымдардың топтастыруынан баспасөздің дамуының негізгі факторы ретінде қоғамдық саяси-әлеуметтік өзгерістерге сүйенгенін байқаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
- 2 Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1940. – 153 б.
- 3 Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілі (Лексика, фонетика, морфология, синтаксис). – Алматы, 1953. – 220 б.
- 4 Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954. – 270 б.
- 5 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
- 6 Сәрсенбаев Р. Қазақ мақалдары мен мәтелдерінің лексика-стистикалық ерекшеліктері. ҚДА. – Алматы, 1967. - 27 б.

ТІЛДІҢ ЛЕКСИКА-ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ СӨЙЛЕУДЕГІ, ЖАЗУДАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ

Ахметжанова А.

Аңдатпа

Мақаладас сөйлеуде көркемдегіш және бейнелегіш құралдарды пайдалану ерекшеліктері қарастырылады.

Тіліміздегі фразеологиялық тіркестер – лексиканың ең бір айшықты бай саласы. Бұлар өзінің экспрессивтік –эмоциялық әсерлілігімен көзге түседі. Фразеологиялық тіркестер көркемдік қасиетіне орай көркем шығармада молынан қолданылады.

Фразеологиялық тіркестерді қолдана білу – тіл білудің үлкен белгісі. Халық қазынасы болып табылатын фразеологизмдерді жақсы білетін кісі ой өрнегін түрлендіріп, ұтымды, түсінікті, ықшамды етіп береді. Сондықтан әрбір мәдениетті, сауатты кісі, тілге шешен болғысы келетін студент халық тіліндегі тұрақты тіркестерді көңілге тоқи жүріп пайдалануы тиіс[32,58].

Сонда фразеологизм дегеніміз не? Кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы бір тұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік бірлік, әдетте, фразеологиялық тіркес деп атайды. Мысалы: қас қаққанша, көзді ашып жұмғанша, ит арқасы қияда, тайға таңба басқандай, үріп ауызға салғандай, ат үсті қарау, ата мекен, су ми, су жүрек т.б. сияқты сөз тіркестері фразеологизмге енеді. Мысалы, Басқарма маған мына бір сөзді мірдің оғындай қадап айтып еді. Салым суға кеткендей жабырқау тартып үйге келсем, жастығымның үстінде Шегеннен келген хат жатыр екен.

Фразеологизм мен күрделі сөздерді салыстыру. Мысалы, бас тарту; 1. Байсал ақсақалға қой сойып, бас тартты. 2. Бауыржан олрады қоштаудан бас тартты. Жағасын ұстау; 1. Марат келіп Мұқанның жағасынан ұстай алды. 2. Шұбар соны есітіп жағасын ұстап келді.

Қазақ тілінде фразеологиялық тіркестер үшке бөлінеді: идиома, фраза және мақал-мәтелдер.

1. Идиомалардың білдіретін мағыналары олардың құрамындағы сөздердің мағыналары қатыспайды, мүлде басқа мағынада, сол тұрақты қалпында ойды әсерлі, образды етіп айту үшін жұмсалады. Мысалы: қара қылды қақ жару, аузымен орақ ору, қой аузынан шөп алмау, қой үстінде боз торғай жұмыртқалау т.б. Бұл идиомалардың білдіретін мағыналары осы тіркестерді құрастырушы сөздердің мағыналарынан келіп шықпайды. Мысалы, аузы-мұрны қисаймастан деген идиоманың білдіретін бір бүтін мағынасы осы тіркестің құрамындағы аузы-мұрны және қисаймастан деген сөздердің білдіретін мағыналарына мүлдем сәйкеспейді.

Идиома ерікті мағынасындағы сөз бен фразеологиялық байлаулы мағынасындағы сөздің тіркесінен жасалып, өзінің даяр қалпында жұмсалады. Мысалы, мидай дала, асқар тау, шалқар көл, ата мекен, ата жау, аталы сөз, су жаңа, қыпша бел т.б. осы сияқты тұрақты сөз тіркестері енеді. Идиоманың құрамындағы ерікті мағынасындағы сөз алуан түрлі сөздермен тіркесіп жұмсалуға икемді болса, фразеологиялық байлаулы мағынасындағы сөз бір не бірден-саран сөзбен ғана тіркеседі. Мысалы, мидай дала, шалқар көл деген сөздер әр түрлі сөздермен тіркесіп жұмсала берсе (жазық дала, кең дала, ұлан-ғайыр дала, терең көл, кішкене көл т.б.) фразеологиялық байлаулы мағынасында мидай сөзі дала сөзімен, шалқар сөзі көл сөзімен ғана тіркеседі.

2. Тіліміздегі тұрақты тіркестердің бір түрі – мақал- мәтелдер. Олар халық данышпандылығының айнасы. Сонау атам заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, екшелеп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі мақал-мәтелдердің ерекше қасиеті көлемінің шағындығы, мазмұнының кеңдігі, тілінің өткірлігі, мағынасының тереңдігі. Әрі ол барлық халыққа бірдей әсерлі, жалпы адамзатқа ортақ, көңілге қонымды, ұтымды келеді.

Мақал-мәтелдердің көбі өмір шындығының қорытындысы, іс-әрекеттің ережесі болып келеді. Мысалы, «Бөтен елде сұлтан болғанша, өз елінде ұттан бол!», «Елінен безген ер оңбас, көлінен безген қаз оңбас!» - десе ата-бабамыз, қазіргі солардың ұрпағы біз оны қалай мансұқ етіп, бекер дейміз?!

Мақал-мәтел аз сөзді, терең мағыналы, әрі ұтымды болғандықтан, сөйлеген сөзде пайдалана білуі жоғары мәдениеттілікті, ойлылықты байқатады. Өйткені «Сөздің көркі – мақал, жүздің көркі – сақал» дегендей мақал-мәтел айтылайын деген ойға мазмұндылық дарытады. Мысалы, «Шегірткеден қорыққан егін екпес», «Еңбек түбі – береке», «Еңбексіз егін бітпес, оқусыз білім бітпес» сияқты мақалалар еңбекті ұйымдастыру барысында әңгімеде пайдалану сөз мазмұнын жандандыра түседі.

Осындай орынды қолданған мақал-мәтелдер ауызекі сөзде де, жазбаша сөйлеуде де шешендік, көркемдік элементтерінің бірі болғандықтан халықтың тіл байлығын қадір тұтып, тіл өнерін үйренемін деушілер оларды көп біліп, дұрыс пайдалануы қажет. Мақал-мәтел адамды бейнелі ойлатуға үйретеді [43,211].

3. Қанатты сөздер. Қанатты сөздерді айтылатын оймен орайластырып дұрыс қолдана білген адамның сөзі мірдің оғындай өткір, көңілге бірден ұялай қалатын, дәл, әрі көркем болады. Бұлар бұрын-сонды шешендер мен көркем ақын-жазушылардың аузынан, қаламынан шығып жұртшылыққа тарайды да, олар бүкіл халықтың қасиетіне ие болып, жалпылық сипат алады. Мысалы, «Кімнің тарысы піссе, соның тауығы», «Соқыр тауыққа бәрі бидай», «Сиыр су ішсе, бұзау мұз жалайды», «Ит үреді, керуен көшеді», «Сырдың суы сирағынан келмейді» сияқты қанатты сөздерді о баста қашан? кім? Айтқаны белгісіз, сондықтан олар халықтың нақыл сөздері деп айтылады.

Бірқатар қанатты-нақыл сөздердің авторы белгілі. Мысалы, «Баяғы жартас бір жартас», «Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ» (Абай), «Достың сыры досына паш» (С.Торайғыров), «Жаңылмайтын – жақ, исүрінбейтін тұяқ жоқ».

Қанатты сөздер – ұшқыр ойдың қанаты. Айтылатын ой-пікірдің көркем бейнелеудің құралы. Оны көп біліп, сөйлеуде, жазуда сөйлей алу – үлкен өнер.

Қорыта айтқанда, көркем тілмен бейнеленген кестелі сөздерді жазған (не сөйлеген) кезде өз сөзінде пайдалану – тыңдаушылық құлақ құршын қандырып, ойына ой қосып, қиялына қанат бітіреді. Сезіміне әсер етіп, эстетикалық талғамын арттырады. Сөйлеуші тіліндегі қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, ұшқыр да ұтымды афоризмдер айтылатын ойдың ажарын ашып, көркемдігін арттырады. Тыңдаушының зейінін өзіне еріксіз аударады [44,98].

Тілдік қарым-қатынаста кездесетін лексикалық тұлғаның бірі – тұрақты сөз тіркестері.

Тілдік қатынастың жүзеге асуы хабардың (ақпараттың) айтылуына, жеткізілуіне, қабылдануына тікелей байланысты. Қандай болмасын, хабардың түрі тілдік қарым-қатынас арқылы лексикалық тұлғалардың қатысымен жүзеге асады. Осы тұрғыдан келгенде, тілдік бөлшектердің де, тұрақты тіркестердің де өзіндік атқаратын қызметі бар.

Қатысымдық әрекетте басты көңіл бөлетін нәрсе – тілдік тұлғалардың жеке қолданылуы емес, олардың бір-бірімен өзара байланысқа түсу арқылы белгілі бір ойды, пікірді жеткізуге себепші болатын заңдылықтары. Тілдік бөлшектер өз алдына жеке, дербес тұрғанда қарым-қатынас құралы бола алмайды, сондықтан мұндай жағдайда түсінісу де болмайды. Белгілі бір хабарды жеткізу мақсатында әрбір сөз нақтылы мағынаны білдіру арқылы бүтіндей жүйелі байланысқа түседі де, адамның ойын екінші біреуге түсінікті етеді [34,57].

Сөз жеке тұрғанда зат не құбылыстың аталымы ғана болып табылады. Ол басқа тілдік тұлғалармен өзара мағыналық байланысқа түсіп, ойды жеткізу арқылы қатысымдық қызмет атқарады. Бірақ сөздің жеке қолданылуының екінші жағы да бар. Егер сөз белгілі бір ойды жеткізу мақсатында атаулы сөйлем ретінде қолданылса, ол дербес лексикалық тұлға есебінде емес, қатысымдық тұлға тұрғысында жұмсалады.

Қатысымдық тұлға ретінде жеке сөз бен тұрақты сөз тіркестерінің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

Егер сөз хабар беру мақсатымен қоса жауап алуды қамтамасыз етсе, онда бұл қатысымдық әрекеттің жүзеге асқандығын білдіреді, ал тек баяндау үшін айтылса, ол хабарлау (информация) ғана болып табылады.

Тұрақты сөз тіркестерінің қатысымдық ерекшеліктері олардың құрамында бірнеше сөздердің тіркесіп келуі жағынан көрінбейді, керсінше, сол бірнеше сөздердің қатыса келіп, әрі атаулы, әрі экспрессивті мағынаны білдіру арқылы қатысымдық және ақпараттық мәнге ие болуына қатысты қарастырылады. Мысалы, «қой аузынан шөп алмас» деп айту арқылы адам мінезінің жуастығын, момындығын атап қана қоймай, сонымен қатар оған мінездеме де беріп, оның өзіндік ерекшелігін сипаттаймыз. Осындай мінездеме берілген жанмен қандай қарым-қатынас жасауға мүмкіндік болатындығын да түсініп, соған қарай өзімізді бейімдейміз.

Жалпы, тұрақты тіркестің мағыналық, экспрессивті-эмоциялық ерекшелігіне сай адамдар арасындағы қатысымдық байланыстың алғышарттары қалыптасады. Қатысымдық қасиеттеріне қарай фразеологиялық сөз тіркестері мағыналары жағынан ұқсас болып келуі арқылы бір-бірімен синонимдік қарым-қатынаста жұмсалады. Мұндай жағдайда мағыналары сәйкес бірнеше сөздер бірыңғай синонимдік қатар жасайды. Бұл тұрақты тіркестердің мағыналық, экспрессивтік сипаты бір-бірімен күшейе түседі де, сөйлеу тілінде заттың, құбылыстың сын-сипатын айқындай түсу үшін пайдаланылады. Мысалы: тайға таңба басқандай – соқырға таяқ ұстатқандай – бесенеден белгілі – айдан анық т.б. Мұндай бір синонимдік қатарға бірнеше тұрақты сөз тіркестері бірігіп келіп, ашық, белгілі, айқын деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар бұл тіркестер өте айқын, тым ашық, анықтың анығы деген экспрессивтік мағынаға да ие болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. . Купина Н.А. Работа над словом.// Методика развития речи. М., 1991. 240с.
2. . Шанский Н.М. Язык и речь.// Что значит знать язык и владеть им. Л., 1989, 192с.
3. 5 Жапбаров. А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және
4. әдістемелік негіздері. п.ғ.д.дисс., 2004. –Б. 139.

5. Балақаев М. Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері. – Алматы, Мектеп, 1987, 88с.
6. Сыздық Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылымы. Алматы, 1970.
7. Хасенов Ә., Бектұров Ш. 8- кластың қазақ тілі оқулығына арналған методикалық нұсқау. А., Мектеп, 1973.87б

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖАСАҒАН ТЕРМИНДЕРДІҢ СИПАТТАРЫ

Ақшаева А.

Аңдатпа

Мақалада Филологиялық терминдердің жасалуына үлес қосқан қазақ ғалымдарының еңбектері қарастырылады.

Қазіргі қазақ ғылымында А. Байтұрсынұлының терминжасамдық мұрасын зерттеп жатқан ғалымдар баршылық.

А.Байтұрсынұлы 1988 жыдың соңында анықталған терминологиялық мұрасына арналған тұңғыш мақалалардың бірі- «Қазақстан әйелдері» журналында жарияланған Ө. Айтбаевтың «Қазақ терминологиясының атасы» атты мақаласы [1, бб.]

Еңбек Ахмет Байтұрсынұлының жалпы терминжасамдық ізденістеріне арналған. Мақаланың авторы А.Байтұрсынұлының қазақ тарихындағы орны былай бағалайды. «Қазақ әдебиет тарихында ұлы Абайдың орны қандай болса, қазақ тіл білімі мен мәдениеті тарихында А. Байтұрсынұлының орны сондай» [1, б].

Еңбек авторы А.Байтұрсынұлының терминжасамдық ізденістерінің басталуын терминнің оқыту саласына өте қажет болғандығынан туды деп, Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілін мектептерге пән ретінде ендіру керек екендігін көрсетіп, сол ұлы ойды іс жүзінде өзі мектепке ендіре бастағанын айтады.

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты еңбегінің жеті басылымы «баяншы» атты еңбегі, «Айқап» журналындағы, «Қазақ» газетіндегі мақалалары талқыланып, Ахмет Байтұрсынұлының терминжасамдық қызыметіне жоғары баға береді.

Қазақ тілін мектептерде пән ретінде оқыту үшін Ахаң қазақ тіл біліміне жаңа ұғымдар ендіреді, оларды жаңа атаулармен (терминдер) маркерлейді. Мысалы: фонетика- дыбыс жүйесі, морфология- сөз жүйесі, синтаксис- сөйлем жүйесі, үтір, буын, әліппе, дәйекше... [2, 8б].

Мақаланың авторы А. Байтұрсынұлының термин жасаудағы негізгі принципі- терминді қазақ сөзінің негізінде жасау екендігі болған дейді де, бірақ, сонымен қатар, А.Байтұрсынұлының термин ретінде қазақ тілінде баяғыдан бері қазақшаланып, қалыптасып жүрген араб, парсы сөздерін де пайдаланғанын көрсетеді. Мысалы: мектеп, кітап, өнер т.б. [3, 8б].

Сонымен, Ө.Айтбаевтің бұл мақаласы А.Байтұрсынұлының қазақ тіл білімінің терминология жасау тарихындағы орнына, аталған ғылыми қызметіне арналған. А.Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасына

арналған Ө.Айтбаевтің екінші мақаласы-«А.Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі» [7] деп аталады.мақалада төмендегі мәселелер қамтылған:

1. А.Байтұрсынұлының терең тіл танымдық сезімталдығы;
2. А.Байтұрсынұлының терминжасамдық тәжірибесінің кешегі және бүгінгі қажеттілігі;
3. А.Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасының қазақ және жалпы түркі тіл біліміндегі көшбастаушылық мәні;
4. А.Байтұрсынұлының терминжасамдық қызметіде лексико-морфологиялық және морфолого-синтаксистік тәсілдердің басым түрде қолданылуы;
5. А.Байтұрсынұлының терминжасам мұрасының сала-салаға жіктеліп зерттелінің қажет екендігі;
6. А.Байтұрсынұлы жасаған терминдердің семантикалық және құрылымдық анонимы.

Еңбектің авторы осы мәселелерге әр түрлі көлемде көңіл бөледі.

Ө.Айтбаевтің еңбегінің негізгі мәнін өзі анықтап береді. «Шынында», А.Байтұрсынұлы қазақ тілі пәнінің терминдерін жасауы теңдесі жоқ ерлік...[4,76].

Сонымен, Ө.Айтбаевтің талқылаған екі еңбегінің негізгі мағыналық сарыны бір-А.Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасының ғылыми биіктігі, теориялық және машықтық маңызы

Р. Сыздықованың «Термин жасау-Ахмет Байтұрсынұлы көтерген тарихи жүктің бірі » атты еңбегінде анализ концептуалдық көзқарас негізінде жасалды. Мақалада бес мәселе талқыланды:

- 1.Терми және сөз ;
- 2.Терминнің түрлері;
- 3.Термин және мектеп;
- 4.А.Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасының қазіргі қазақ тілі біліміндегі орыны
- 5.Мамандардың Ахмет Байтұрсынұлының терминологиялық мұрасын зерттеудегі концептуалдық ұқсастықтары айырмашылықтары [5]

Р.Сыздықова «А. Байтұрсынұлының еңбектеріне анализ жасағанда көбінде терминнің тілдік (құрылымдық) яғни наминация көңіл бөліп, терминнің ұғымдық симантикалық жағына көңіл бөлмейді, өте аз көңіл бөледі ». Олардың лейтмотиві Ахмет Байтұрсынұлы терминді қазақ сөзінің негізінде жасап, жат тілдің негізінде жасамау деген ұғым»-дейді [6,251-252 б.б].

Ахмет Байтұрсынұлы, Х. Досмұхаметұлы, М .Дулатұлы қазақ терминін білім беру саласында бейіндеп жасаған. Ол кездегі негізгі білім беру саласы мектеп еді. Сондықтан терминдердің барлығы мектеп оқушысының ойлау қабілетіне лайықтап жасалған, яғни қазақ тілінің төл мүмкіншіліктерінің негізінде [6,254б]. Егер бұл жағдайды тілтамының көзқарасымен бағалайтын болсақ, онда ол терминдер (жасалған кезде) ғылыми стилдің нақ ғылыми

түріне емес, ғылыми оқыту (ғылыми әдістемелік, оқыту-ғылыми, яғни научно-учебный, учебно-научный) түріне арналған.

Ш. Құрманбайұлының «Қазақ терминологиясының қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлының рөлі» атты еңбегінде, зерттеу бүгінгі терминология ілімінің принциптерінің, ұғымдарының, категорияларының негізінде жасалған[1]

Еңбекте Ахмет Байтұрсынұлының терминжасамдық дағдысы жан-жақты зерттеліп, системалық деңгейде талқыланады.

Автор көтерген мәселелер күрделі. Мысалы: А. Байтұрсынұлы қазақ тілтанымның, әдебиеттанымның, әдістемесінің терминологиялық негізін қалаушы (салалық терминология) қазақ ғылымының терминжасамдық тәсілдері мен жолдарын анықтаушы; терминжасам ілімінде қазақ тілінің сөзжасам тәсілдерінің талық пайдаланып, жалпы қазақ тілтанымның сөзжасалымдық мүмкіншіліктерін, түрлерін анықтаушы, ретке келтіруші; А.Байтұрсынұлы терминжасамдық қызыметі салалық (тіл, әдебиет, әдістеме) терминологиясын жүйелендірумен шектелген жоқ, жалпы қазақ терминологиясының қалыптасуына үлкен ықпалын тигізді; А.Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының тұңғыш ғылыми принциптерін жасаушы [7].

Сонымен еңбекте талқыланып, жауабы берілген мәселелер, шынымен, маңызды. автордың қорытулары нақты, дәлелді.

А.Байтұрсынұлының терминологиясына Ш.Құрманбайұлынан да бұрын көңіл бөлген мамандар да бар: Айтбаев [8, 110]; Жүсіпұлы [8, 10], сондықтан бұл еңбекте тек тың мәселелер көтерілді деуден аулақпыз, бірақ А.Байтұрсынұлының терминжасамдық мұрасын термин және терминология теорияларының негіздеріне сүйеніп зерттеген еңбегі ретінде бұл зерттеменің жүйелі, жан-жақтылығының биіктілігі мен кеңдігі күдік тудырмайды.

Еңбектің басында біз қазақ ғылыми терминологиясының бастаушысы, жол салушы және қазақ терминологиясының негізін қалаушысы, жүйесін қалыптастырушысы ұғымдарын айыру керек екендігін айттық. Ш. Құрманбайұлының еңбегінде осындай ғылыми әрекет жасалған. Ш.Құрманбайұлы сөздің термин қызметінде қолданылуы Абайдың да, Х.Досмұхаметұлының да, Е.Омарұлының да еңбектерінде де кездесетіндігін айтып, А.Байтұрсынұлының салалық (тіл, әдебиет, әдістеме) терминологияның негізін қалыптастырғандығын айтады. Яғни, А.Байтұрсынұлы – қазақ ғылыми терминологиясының негізін қалаушы, жүйелендіруші. Бірақ, біздің ойымызша А.Байтұрсынұлы- қазақ ғылыми терминологиясының және жалпы қазақ терминологиясының тарихында әрі жол бастаушы, әрі негізін қалаушы, жүйеге келтіруші. Бұлай деуіміздің себебі:

а) А.Байтұрсынұлы сол кездегі қазақ зиялыларының қатарында (Х.Досмұхаметұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы,...) термин жасау және термин қолдану жолын қалыптастыра бастады (қазақтың салалық ғылыми терминологиясы жүйеге келген кезде), Сондықтан А.Байтұрсынұлы сол кезден бұрынғы және сол кездегі қазақ зиялыларының қатарында қызмет

еткен ғалым ретінде қазақ терминологиясының жол бастаушыларының бірі. Сонымен қазақ терминжасам тарихында жол бастаушы біреу емес. Бұл қатардан көп зиялылар, ағартушылар, ғалымдар, ақындар орын алады. Сол жол бастаушылар қатарынан өз орнын иеленіп тұрған мамандардың бірі- А. Байтұрсынұлы.

ә) А. Байтұрсынұлы қазақ терминжасам тарихында тек жол бастаушы, тура жол салушы қызметін атқарумен шектелген жоқ. А. Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының салалық ғылыми жүйесін жасады (тілтаным, әдебиеттаным, әдістеме). Яғни терминжасам тарихында басқа жол бастаушылардан көш ілгері жылжып, биік ғылыми теория деңгейінде ізденістер жүргізді. Қазақ салалық терминологиясының негізін дүниеге келтірді.

Сонымен, А. Байтұрсынұлының қазақ ғылыми терминологиясының негізін қалаушы, теориялық жүйеге келтіруші. XX ғасырдың бірінші ширегінде ғылыми жүйелік концепция негізінде қазақ терминология мәселелерін әлемдік терминология ғылымының деңгейінде шеше білген жалғыз ғалым- А. Байтұрсынұлы.

Сонымен, А. Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының жасалу тарихында жол бастаушы, тура жол салушы маман ретінде-көптің бірі, ал қазақтың салалық ғылыми терминологиясының негізін қалаушы, жүйесінің қалыптастырушы маман ретінде-дара тұлға.

С. Ақаев пен Д. Мыңбаевтің «Ахмет Байтұрсынұлы жасаған терминдердің тәсілдік сипаттары» атты еңбектерінде «А. Байтұрсынұлы салған термин жасау жолынан (терминді мүмкіндігінше қазақ сөзінен жасау) көп қазақ ғалымдарының бүгінде шығып кетуін, Еуропа тілдеріндегі (қазақ) терминдерді күдіктенбей қабылдайтындығын, орыс тіліндегі терминдерді қазақ тілінде аудару салатындығы талқыланады. Сондықтан қазақ тілінің терминжасамдық мүмкіндігінің жасанды түрде таралғандығын айтады. Яғни олар А. Байтұрсынұлы жаратып кеткен термин жасау машықтың дәстүрі тарылды, қазақ тілінің бірліктерін термин жасау мақсатында машықтандыру азайды» дейді [9, 442-443б.б]. Сонымен еңбектің авторлары қазіргі Ана тіліміздің терминологиясында қазақ тілінде ұғымы да бар, ол ұғымның атауы да бар жағдайда да, орыс тілі я орыс тілі арқылы енген терминдердің қолданысының басым болып кеткендігін айтады. Мысалы: әдептік, әсемдік, мұрат терминдерінің орнына этика, эстетика, идеал терминдерін қолдану [10, 453-454бб.].

XX ғасырдың 10-25- жылдарында тіл біліміне қатысты терминдерді жасауда А. Байтұрсынұлының кейбір жағдайларда орыс ғалымдарының ілгері тұрғандығын, олардың еңбектеріндегі жетістіктерді еліктемей пайдаланғандығын, қазақ тілінің ішкі дүниесінің құдыретін орыс тілтанымының заңдылықтарына тәуелдендірмей дербес пайдаланғандығын көрсетеді. Мысалы: сол кездегі орыс тілі оқулықтарының, сөздіктерінің құрамындағы біраз терминдердің бұлыңғыр екендігін, эксперимент ретінде қолданылып жүргендігін анықтайды. Ал, А. Байтұрсынұлы жасаған қазақ

тілінің грамматикалық, фонетикалық терминдерінің көпшілігінің сол кездегі оқулықтарда нақ қалыптасқандығын жариялайды. Қазақ тілінде терминмен таңбаланған бірқатар универсал грамматикалық ұғымдарға анализ жасалып, олардың баламаларының орыс мектебіне арналған орыс тілді оқулықтарда орын алмағандығы сөз етіледі.[11,443-444бб]. Мақаланың соңында А.Байтұрсынұлының терминжасамдық қызметінің ішкі және сыртқы дүниесінің ғылыми- әдістемелік сипаттары тоғыз ережеде тұжырымдалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Мемлекеттік Тіл - Қазақстандық қоғамның дамуының тұрақты негізі ретінде мемлекеттік сәйкестілік үрдісіндегі ұлттық идеяның негізгі құрамдас бөлігі. Республикалық семинар материалдары. - Алматы, 2008.

2.Банк терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша сөздігі // Ғ.Сейіткасымов, Б.Бейсенғалиев, Ж.Бекболатұлы. - Алматы, Экономика, 2006.

3. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. - Алматы, Экономика. 2009.

4.Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты XII Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.

5.Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқулық. - Алматы, 2005. - 256 б.

6.Козлова С.П. Прагматический аспект языка рекламных лозунгов //Сб.Науч. тр. Вып.290. - М:1989. - С. 13-22.

7.Әбдуәлиұлы Б. Жарнама - ұлттық болмысымыздың да жаршысы // Хабаршы № 1. - Алматы, 2011.

8.Тіл және менталдылық. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75 жылдығына арналған «Тіл және менталдылық» атты XII Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. Аханов тағылымы. «Қазақ университеті». - Алматы, 2009.

9.Максимов В.И. Русский язык и культура речи. - М: Гардарики, 2007.

10.Введенская Л.А. Русский язык и культура речи. - Ростов н/Д., 2002.

11.Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М: СЛОВО/SLOVO, 2000. - 264 с.

МӘТІНДІ ҚАБЫЛДАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЖҰРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАР

Кадиева Н.

Аңдатпа

Мақалада Мәтінмен жұмысты ұйымдастыру жұмыстары қарастырылады. Тілді дамытудағы мәтіннің ерекшеліктері талданған.

Оқушылар оқыған материалдарының мазмұнын дұрыс қабылдап ондағы негізгі ойды жақсы ұғыну үшін, оқу сабақтарында алуан түрлі жұмыстар ұйымдастырылады. «Адамның әрбір даму сатысындағы

психологиялық функциялары жүйесіз, автоматты, кездейсоқ түрде емес, ол тұлға бойындағы белгілі бір қызығушылықтарға, белгілі бір бағытқа бағыттап, белгілі бір жүйе арқылы әсер етеді», - деп жазады Л.С.Выготский [1, 6]. Мұндай жұмыстар оқылатын материалдардың сипатына, оқушылардың жасына, дайындықтарына, білімі мен дағдылану дәрежесіне байланысты іріктеледі. М. Мұқанов шығармашылықты интеллектуалдық іс-әрекет жоғары көңіл-күй талап етеді және қалайда сезімдік мотивациясы болады деген [2, 98]. Оқушылар мәтінді дұрыс қабылдау үшін негізінен мынадай жұмыстар жүргізеді:

1. Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық дайындау.
2. Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу.
3. Шығарманы оқу.
4. Оқыған шығарманың мазмұнын айту.
5. Шығарманың жоспарын жасау.
6. Мәтіннің мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстар

Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық дайындау.

Көркем шығарма жазушының сөзі арқылы қабылданады. Шығарманы оқыған кезде оқушыда елес туады. ақыл-ой жұмысын зерттеу барысында эмоциялық қозғаушы күштің мәнін И.П.Павлов: «Ақыл-ойдың маңызды қасиеттері- оның ұзақ уақытқа шоғырлануы»-деп жазады [3, 123]. Бұл оқушының сезімін де қозғайды. Балалар қояннан қорыққан қасқыр туралы оқығанда күледі. Бомба түсіп: « - Ей, тілсіз жануарлар. Мені, де сені де балапанынан айырған қара жүрек жауыздар...» деген сөздерді оқығанда, көздеріне жас келеді. А.Г.Ковалевтың берген анықтамасы бойынша «қызығушылық бұл маңызды өмірлік мәні мен эмоционалдық тартымдылығында көрінетін тұлғаның нысанаға деген таңдап алған қарым-қатынасы» [4, 97]. Осы ішкі көрініс айқындала түсу үшін, оқушының санасында осы бейне анық жасалу үшін шығарманы оқимас бұрын оқушылармен алдын-ала дайындық жұмысы жүргізіледі. Бұл көбінесе әңгіме түрінде ұйымдастырылады. Дайындық әңгіме оқығалы тұрған шығармадағы оқиғаға ұқсас, балалардың өз өмірінде болған оқиғаларды еске түсіру сияқты тәсілдермен өткізіледі.

Мысалы, М. Әуезовтің атақты «Абай жолы» романынан кішкене балалардың түсінігіне сай келетіндей етіп, қысқартылып алынған Абайдың балалық шағын көрсететін үзінді оқулықта «Бүлдірген тере барғанда» тақырыбы арқылы беріледі. Осы мәтінді оқуға дайындау барысында мұғалім балаларға бүлдіргеннің қандай түрлерін білетіндерін айтқызып, оның қалай өсетіні, балалардың бүлдірген теріп, көрген – көремегендері жөнінде әңгіме өткізеді. Осылайша, алдын ала әңгіме жүргізілгеннен кейін, «Бүлдірген тере барғандла» шығармасының мазмұнын білуге оқушылардың ынтасы артып, оны тереңірек ұғынуларына және әңгімеден молырақ әсер алуына жағдай жасалады.

Алдын ала жүргізілген әңгімеде мұғалімнің оқылатын мәтінде кездесетін жаңа сөздер мен қиын ұғымдарды түсіндіруде ұмытпағаны жөн. Әңгіменің ішіндегі түсініксіз сөздердің мән-мағынасын біліп алмайынша оны оқығанда мазмұнын ұғу балаларға өте қиынға соғады. Ал оқулықтарда әрбір әңгімедегі осы түсініксіз болады- ау деген сөздердің барлығын теріп алып, мәтіндерін аяғына сөздік ретінде бере беруге болмайды.

Шығармашылыққа қызығушылық шығармашылықпен ойлау қабілеті сияқты өзінің дамуында жекелеген ерекшеліктерге ие болады Г.И.Шукинаның жазғанындай балалар шығармашылығының көрінуіне жататын танымдық, қызығушылық нәтижелері, сондай-ақ мектеп оқушыларының шығармашылық әрекетіндегі сипаты оның даму деңгейін бағалайды [5, 54].

Сонымен шығарманы оқуға дайындау жұмысы, біріншіден, балаларды оқылатын әңгіменің мазмұны мен ондағы кейіпкерлердің ісін саналы түсіне білуге дайындау, екіншіден, оқылатын әңгіменің мазмұнына қызықтыру, үшіншіден, ондағы түсініксіз сөздермен ұйымдарды түсірудің мақсатында жүргізіледі. «Мәтін өзін құрайтын бірліктер және оны құру кезінде пайда болған тұлғалардың өзара тығыз байланысы арқылы іштей ерекше ұйымдасқан жүйе ретінде белгілі бір ақпаратты жеткізудегі автор көзқарасын білдіруге бағытталады»-деген пікір бар. Дайындық жұмысының да көздейтін түпкі мақсаты –балаларға шығарманы толық та саналы қабылдауға мүмкіндік туғызу. Дайындық жұмысында қандай әдіс-тәсілдер қолдануға болады:

а) Оқушылардың өздеріне әңгіме айтқызу. Кейбір шығармаларды оқуға дайындау барысында балаларға өздерінің басынан кешірген немесе естіп, көріп, оқып білген оқиғалары жөнінде әңгіме айтқызылады. Мұндай әңгіме балалардың ойы мен сезімін қозғауға жәрдем етеді. Мысалы, Ғ. Мұстафиннің « Қырман үстіндегі ту » әңгімесін оқуға дайындалуда егін жинау, астық тасу жұмыстарында балалардың болған – болмағандары анықталып, әңгімеге тартылады.

С. Мұқановтың «Сең үстінде » әңгімесін оқымас бұрын жазғытұрым өзендерде сең жүру оқиғасы туралы әңгімелесуге болады.

ә) Мұғалімнің әңгімесі. Кейбір жағдайларда, егер оқылатын материалды түсінуге қажетті деректерді балалар білмейтін болса, мұғалімнің өзі кіріспе әңгіме айтып береді. Мысалы, « Сырым батыр», «Тарас Шевченко» мәтіндерін оқымас бұрын бұл мәтіндердегі оқиға қай кезде болғанын Сырым батырдың немесе Тарас Шевченконың кімдер екенін айтып, түсінік беру керек.

Мұнда балалар мұғалімнің әңгімесін тыңдай отырып, шығарманы оқуға құмартатындай, оқығанша асығатындай жағдайда болғанда ғана дайындық әңгіменің талапқа толық сай өткені деуге болады.

б) Ұжымдасқан түрде әңгіме айту. Біреу білмегенді біреу біледі. Жеке оқушыдан гөрі сыныптағы барлық оқушының білетіні көп болады. Сондықтан кейбір жағдайда оқылатын материалға и қажетті мағлұмат ұжымды түрде айтылатын әңгіме ұйымдастыру арқылы анықталады. Мұнда балалар өз беттерімен біреулері екіншілерінің айтқанын түзетеді, толықтырады.

в) Экскурсияда байқағандарын пайдалану. Оқушылардың әңгімесі болсын, мұғалімнің әңгімесі болсын – қай-қайсысын да балалардың экскурсияда көргендерімен байланыстыру өте тиімді нәтиже береді. Бұл айтылғаннан бір әңгімені немесе өлеңді оқыр алдында арнайы экскурсия ұйымдастыру керек деген ой тумасқа тиіс. Бірақ мұғалім жыл бойы өтетін материалдарды қай кездерде өтетінін жоспарлап алғаннан кейін, баплаларға табиғат тану материалдарына байланысты шығарма жаздыру үшін материал жинату мақсатында алуан түрлі экскурсиялар ұйымдастырады. Осы экскурсиядан көрген-білгендерін оқушыларға оқулықтағы шығармалармен танысу жұмыстарында пайдалануды үйретудің пайдасы мол.

г) Суреттерді қарау. Шығарманың мазмұнына сай суреттер берілсе, олар оқуға дайындық кезінде пайдаланылады. Мысалы, табиғатты бейнелейтін суреттерді шығарманы оқымас бұрын қолдануға болады. С. Мәуленовтің «Қыс келбеті» өлеңін оқымас бұрын, тіл дамытуға арналған суреттердің ішінен «Қысқы ойын», «Қыс» тақырыптарына берілген суреттерді көрсетуге болар еді.

д) Сұрақтар қою. Оқуға дайындық кезінде сұрақ қою тәсілінің қандай жағдайда тиімді болатыны алдын ала ойластырылады. Гере оқушыларға дауыстап оқылатын шығарманың алдында бірнеше сұрақ берілсе, ал олар осы сұрақтарға материалды бірінші оқығанда жауап дайындауға тиіс болса, мұндай жағдайда балалардың көңілі алаңдайды да, шығарманың ойдағыдай әсері болмайды. Сондықтан дауыстап оқылатын шығарманы оқуға дайындық кезінде алдын ала сұрақ берудің қажеті жоқ.

Қазіргі уақытта лингвистиканың сөйлемнен тыс объектілерді зерттеуге бағыт бұрғанына байланысты жеткізейін деген ойдың жалғастығын, мағыналық байланыстылығын іске асыратын мәтінішілік синтаксистік көріністер туралы айтылып жүр. Олар синтаксистік тұтастық бірліктерін жеке дара емес, жазушының айтпақшы ойын, оның парадигмалық бағдарын тілдік көрсеткіштердің жұмсалым ыңғайымен байланыста қарайды [6, 110].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айғабылов А. 6-кластың қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау. – Алматы, 1989.
2. Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы, 1999.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва, 1981.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

5. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – Москва, 1986.
6. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту методикасының негіздері. – Алматы, 1991.
7. Шалабай Б. Қазақ көркем прозасының тілімен зерттеудің ғылыми –
8. теориялық негіздері. – Алматы, 1997.
9. Жапбаров А., Тілеубердиев Б. Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент, 2002.

ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ

Мурзалиева М.

Аңдатпа

Мақалада жыраулар поэзиясындағы отбасы құндылықтары қарастырылады.

Ислам діні адамзатқа келмес бұрын, адамдар әйел затын бүгінгідей сыйламақ түгілі, ар-намысын таптап, кемсіткен екен. Ал, Ислам діні келісімен әйелдің қоғамдағы орны белгіленіп, ар-намысы қорғалып, еңсесі көтерілген. Яғни, Алла Тағала әйел затын қорламауды айтып, қорғайтындығын ескерткен. Алладан кім қорықпайды? Бәрі де Раббымыздың алдында бас иеді, әрбір жүрек Жаратушының барын сезіп, сескенетіндігі ақиқат. Өйткені, әрбір іс-әрекет үшін ақыретте сұралатындығымыз белгілі.

Омар (р.а) «Біз әйел баласының да жеке құқықтары болатынын Ислам келуімен біле бастадық», деген. Ислам дінінің көзқарасында әйел заты – аяулы ана, сүйікті жар, сүйкімді қыз, жанашыр әпке. Сондай-ақ, хадистерде: «Жәннат ананың табанының астында», «Сендердің ең жақсыларың, әйелдеріңе ең жақсы қарым-қатынаста болғандарың», деп айтқан. Бұл сөздермен Ислам діні еркектерді әйел затын сыйлауға тәрбиелейді. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) осы хадистерінен кейін ешбір бала анасына, ершбір еркек әйелге жақсылықтан өзгені жасамаса керек.

Ислам тарихындағы Пайғамбарымыздан (с.ғ.с) кейін алғаш Исламды қабылдап, дін жолында бар байлығын сарп ете білген әйел кісі Хадиша анамыз (р.а) болды. Сол себепті, Алланың елшісі : «Ел менен теріс айналған кезде Хадиша маған сенді. Айтқандарымды ешкім қабылдамағанда, менің сөзімді алғашқы болып растаған сол еді» - деп, оны өмір бойы ұмытпай, жасаған жақсылықтарын үнемі еске алумен болды. Хадиша анамыз (р.а) тірі кезінде жәннаттағы үйімен сүйіншіленген әйел кісі еді. Бірде Жебірейіл періште (а.с) Пайғамбарымызға келіп: «Раббым Хадишаға сәлем айтты. Менен де сәлем айта бар. Оған жәннатта шаршамайтын, шалдықпайтын үй тұрғызылады», дейді. Бұл қуанышты Алла елшісі Хадиша анамызға (р.а) келіп: «Уа Хадиша! Саған Алла мен Жебірейіл сәлем айтты, деп хабар жеткізгенде Хадиша анамыз р.а Алланың Өзі Сәлем, ал, Жебірейілге сәлем болсын» -деп, көрегенділік танытады.[1,99б.]

Бір күні Алла елшісі Қағбада намаз оқып тұрған кезінде мүшріктердің бірі келіп, үстіне түйенің ішек-қарнын тастап жібереді. Сонда, мұны көрген Фатима (р.а) анамыз әлгілерді ұрсып, әкесінің үстін сүртіп, демеу көрсетеді.

Ислам діні жолындағы осындай аналарымыздың табанды ерліктері мен қажырлы еңбектерін бағалап, Пайғамбарымыз: «Осы дүниеде және ақыретте құрметке бөленетін төрт әйел бар: Имранның қызы Мәриям, перғауынның жары Әсия, Хуалидтің қызы Хадиша, Мұхаммедтің қызы Фатима», деген.

Ислам діні алғашқы уақыттардан бастап-ақ әйел затының жанұядағы әрі қоғамдағы орнын белгіледі. Өзіне тиесілі міндетін нақтылап, ар-ұяты мен абыройын қорғады. Сүйкімді қыз, сүйікті жар, аяулы ана ретінде беделін өсірді. Дініміздің әйелдерге зор қамқорлық жасауы - барша әйел заты үшін адамзат тарихындағы теңдессіз оқиға болды. Өйткені, өзге елдерде де әйелдің жағдайы тым аянышты күйде еді. Құран Кәрімде 176 аяттан тұратын «Ниса» («Әйелдер»), 98 аяттан тұратын «Мәриям» деп аталатын сүрелер тікелей әйелдерге арналған. Бұдан басқа, «Нұр», «Ахзаб», «Мұмтахина», «Тахрим», «Талақ» сүрелерінде де дініміздегі әйел адамның орны туралы кеңінен айтылған. Бұл - Ислам дінінің әйелдерге қаншалықты көңіл бөлгеніне дәлелі.

Ислам діні алғашқы уақыттардан бастап-ақ қыз балаларға мейіріммен, аяушылықпен қарауға шақырған. Тіпті бір жанұядағы балаларды да ұл-қыз деп алаламауға тәрбиелеуінің өзі қыз балаларға дініміздің зор көңіл бөлгенін байқатады

Адамзаттың асылы сүйікті пайғамбарымыз (с.ғ.с.) дінді насихаттай бастағанда, әйелдер қауымы да оған өте көп қолдау көрсеткен. Айталық, Хадиша анамыздың (р.а.) Исламды алғаш болып қабылдап, бүкіл байлығын дін жолында сарп еткені белгілі. Осы себепті пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Ел менен теріс айналған кезде, Хадиша маған сенді. Айтқандарымды ешкім қабылдамағанда, мені алғашқы болып растаған сол еді», – деп, оны өмір бойы ұмытпай, жақсылықтарын әрдайым еске алып отырған. Хадиша анамыз (р.а.) мұсылман болған соң, кейін қыздары Руқия, Зейнеп, Үммү Күлсім және Фатима да Ислам дінін қабылдаған[2,56б.].

Қыздары пайғамбарымызды (с.ғ.с.) қатты жақсы көретін. Аяулы әкелерін қорғау үшін өжет мінезге де баратын. Бір күні пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Қағбада намаз оқып тұрған кезде, Әбу Жәһил бастаған бір топ мүшрік бұқпантайлап келіп, мүбәрак басына түйенің ішек-қарнын тастап жіберіп, айыздары қана сыртынан әжуалап күліп жатты. Олардың мазақтаған дөрекі дауыстарын естігенде, Фатима (р.а.) жан ұшыра жүгіріп келіп, мүшріктерге жер-жебіріне жете ұрысты. Жылап тұрып әкесінің үстінен аққан малдың қан-жынын тазалады. Әлгілердің аузына құм құйылып, дереу күлкісін тыйды .

Дін жолындағы осындай табанды ерліктері мен қажырлы еңбектерін бағалап пайғамбарымыз (с.ғ.с.) бірде: «Осы дүниеде де, ақыретте де құрметке ие болатын төрт әйел бар: Имранның қызы - Мәриям, перғауынның жары – Әсия, Хуайлидтің қызы - Хадиша, Мұхаммедтің қызы - Фатима», – деген еді.

Ислам діні әйел баласын ана ретінде аса қадір тұтқан. «Жұмақ - аналардың табанының астында», «Кімге жақсылық жасайын?» – деген сахабаға үш рет «Анаңа» деп жауап берген хадистері осыған дәлел.

Құран Кәрім әйел мен еркектің ізгі амалдарда, ақыреттегі сыйда бір-біріне тең екенін ескертумен қатар, «Ерлердің әйелдердегі хақтары сияқты, әйелдердің де ерлерде белгілі хақтары бар» («Бақара» сүресі, 228-аят), - дейді. Шапағат пен мейірімнің үлгісі болған, барлық ісі жақсылық пен түсіністікке негізделген пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Әйелдердің құқықтарын аяқасты етпеңдер, Алладан қорқыңдар. Өйткені, сендер оларды Алланың аманаты ретінде алдыңдар» (әл-Әжлуни, т. I,36), «Сендердің ең ардақтыларың – жарлары мен балаларына жақсы қарағандарың. Араларыңда жанұясына ең жақсы қарайтын менмін» (Мүнәуи, т. III, Б. 495.),- деп әйелге жай емес, Алланың ер-азаматтарға тапсырған аманаты ретінде қарауға шақырды.

Ислам дінінде әйелді ұру былай тұрсын, күйеуінің оған ренжуін де дұрыс санамаған. Алла елшісі (с.ғ.с.): «Мүмін ер кісі мүмін бір әйелге ашуланып ренжімесін. Адам әйелінің бір мінезін ұнатпаса, басқа мінезіне риза болады», - деген. Тағы бір хадисте: «Мүміндердің иман жағынан ең кәмілі -көркем мінезде ең жақсысы, ал сендердің ең жақсыларың - жұбайларыңмен жақсы қарым-қатынаста болғандарың», - деген пайғамбарымыз (с.ғ.с.) әйелді қай кезде де сыйлауға, олармен жақсы тіл табысуға шақырған.

Шапағат пен мейірімнің үлгісі болған, барлық ісі жақсылық пен түсіністікке негізделген Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Әйелдердің құқықтарын аяқасты етпеңдер, Алладан қорқыңдар. Өйткені, сендер оларды Алланың аманаты ретінде алдыңдар» , «Сендердің ең ардақтыларың - жарлары мен балаларына жақсы қарағандарың. Араларыңда жанұясына ең жақсы қарайтын менмін» - деп әйелге жай емес, Алланың ер-азаматтарға тапсырған аманаты ретінде қарауға шақырды.

Бұған қоса, Исламда әйелге күйеуінің ризашылығын көздеу, ерінің дүние-мүлкіне ұқыппен қарау, тек өз күйеуі үшін сәндену, неке қидырғанға дейін жігітпен оңаша қалмау, өзінің жаратылысындағы нәзіктігін сақтау, алыс сапарға жалғыз шықпау міндеттелді. Бұған қоса, қалыңдық сыйын иемдену, мұрагерліктен өз үлесін иемдену, сауда-саттықпен, табыс көзімен, ғылым-біліммен айналысу, келісім-шарттарға отыру, меншік иесі болу құқықтары да әйелге ортақ. Ал отбасын асырау ісі күйеудің мойнына жүктеледі. Әйелінің материалдық және рухани қажеттіліктеріне күйеуі шариғаттың шеңберіне сай көңіл бөлуі қажет.

Ислам діні әйел затына ана болу сипаты арқылы ең жоғарғы әрі қымбатты дәрежені берген. Әртүрлі тарихи кезеңдерде қорлық пен кемсітушілікке душар болып, тіпті, соңғы ғасырларға дейін Еуропадағы христиандардың арасында «әйел деген адам ба, әлде шайтан ба?» деген қызу пікірталас болған кезде Ислам әйел затын бұл қорлаудан азат ету былай тұрсын, ең жоғарғы дәрежеге шығарып «жаннат-аналардың табандарының

астында» деп жаннаттағы ең жоғары мәртебені аналардың аяғының астына жайып салды. Нағыз ана өмір бойы тәнімен қоса жанын баласына пида етеді. Ана бөбегін алғашында тәнінде көтерсе, жарық дүниеге келген кезде белгілі бір уақытқа дейін қолында, содан кейін ғұмыры түгесіліп біткенге дейін жүрегінде алып жүреді. Асыл ана, бұл неткен ұлы, неткен сұлу махаббат?!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.ХҮІІІ-ХІХ ғасыр қазақ әдебиеті / Редакциясын басқарған Қ.Жұмалиев. - Алматы: 1967. -582 б
2. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алматы: Жазушы, 1967. - 388 б.
3. Жыр мұра. Құрастырып, алғы сөзін жазған ф.ғ.к.Оспанұлы Ә. – Астана: Елорда, 2001.– 496 бет.
- 4.ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 бет.
- 5.Мағауин М. Ғасырлар бедері. - Алматы: Жазушы, 1991. - 422 б.
6. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, II том 1989.– 495 бет.
7. Бердібаев Р. Ғасырлар толғауы. - Алматы: Жазушы, 1977. - 320 б.
8. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алматы: Жазушы, 1967. - 388 б.
- 9.М.Мағауин. Алдаспан. Алматы «Атамұра» 2006ж 306 бет
10. Қазақ мақал-мәтелдері. Алматы «Білім» 1999 ж, 269б
- 11.М.Мағауин. Алдаспан .Алматы «Атамұра» 2006ж 306 бет
- 12.М.Мағауин. Алдаспан .Алматы «Атамұра» 2006ж 306 бет
13. Ы.Алтынсарин. Мұсылманшылықтың тұтқасы. Алматы – «Қаламгер» 1991ж 80 бет.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ниязбакиева Н.

Аңдатпа

Мақалада фразеологизмдердің фразеологизмдерді аудару мәселелері қарастырылады.

Фразеологизмдер, жалпы тілдердегі тұрақты тіркес атаулының бәрі аударма практикасы үшін де, теориясы үшін де ең қиын, күрделі проблеманың бірі. Аударма тәжірибесінде фразеологизмдерді екінші тілге берудің неше түрлі қиындықтары кездесіп, теориялық тұжырым жасауға итермелейді. Өйткені әр тілдегі фразеологизмдердің мағыналық және стилистикалық қызметі алуан-алуан болады. Оның құрамына кірген сөздердің байланысы да әр тілде әрқилы. Міне, осыларды аудару кезінде әр тілдің өзіне ғана тән сөздердің тіркесу ерекшелігі көрінеді.

Фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аудару мәселесі аса қажет, әрі барынша қиын проблема екенін сол еңбектерден және көркем әдебиетте қолданылып жүрген фразалық тіркестер табиғатынан-ақ тануға болады. Ғылымда фразеология мәселесі сөз бола бастаған уақыттан-ақ оны екінші тілге аудару жайы қарастырылып келеді. Аударма ел мен елдің арасына

дәнекер болатын аса зор мағыналы құрал. Аудармамен шұғылданған бірде-бір зерттеуші фразеология мәселесін аттап өте алған емес. Тіркестердің аудармасын тікелей тексермегенмен, аудармашы-зерттеуші өзінің саласына қатысты тұстарда фразеология аудармасына байланысты пікірін айтып отырған. Бұл тұста ескеретін бір жайт, сол айтылған пікірлердің бәрі біркелкі емес екенін және ондай пікір қозғаушылар әрқилы ғылым өкілдері екенін есепке алған жөн. Жалпы аударма проблемасы жөнінде айтылып жүрген тұжырымдарды екі топқа бөлуге болар еді. Бірі әдебиетшілер тарапынан айтылған, екіншісі тілші ғалымдар ұстанған пайымдаулар. Бұл екі ағым өкілдері қызу қарқында қарсы дау айтысқанмен, кейін аударма теориясының өзіне ғана тән, өзіндік сырларына тереңірек үніліп, көп жағдайда келісімге келген. Мұның өзі белгілі дәрежеде аударманың ғылым ретінде қалыптасып, әрқилы проблемаларын алға тартқанын танытады. Сонда да болса, біз аударма мәселелерін әдебиетшілер мен тілшілер қауымдаса тексеріп жатыр деп айта алмаймыз. Ғылым болған соң оның даулы, даусыз мәселелері толып жатады.

Фразеологизмдерді аудару мәселесі аударма теориясының бір саласы болғандықтан, бұл жайында тілші, әдебиетші ғалымдар әрқилы пікір өрбіткен.

Бұл мәселені орыс ғалымдары да, қазақ ғалымдары да, ағылшын ғалымдары да сөз етіп жүр. Басқа тілдерде де аударма ғылым объектісі болып табылады [10, 38].

Тұрақты тіркестердің екінші бір тілдегі табиғатын тексергенде, біздің жүгінетініміз орыс ғалымы, тіл маманы А.В.Федоровтың еңбектері. А.В.Федоровтың аударма теориясын жасаудағы рөлі айрықша. Оның «Основы общей теории перевода» кітабында біраз мәселелер қарастырылған. Фразеологизмдердің аудармасына байланысты да көптеген ғалымдардың еңбектерін мұқият қарап, қорытынды пікір айтуға тырысқандық байқалады.

Фразеологизмдердің аудармасы жөнінде әдебиетші ғалымдар да, тіл білімпаздары да, жазушы-журналистер де бірде арнайы тоқтап, енді бірде белгілі бір проблемаларға байланысты пікірлерін айтқан. Қай-қайсысы да белгілі бір көркем шығарманың аудармасын қараған кезде мақал, мәтелдер мен идиомалық тіркестердің аудармадағы көрінісін байқамай өте алмайды. Аударма теориясы үшін, оның ішінде фразеологизмдерді екінші тілде беру мәселесіне келгенде, әр кезде әртүрлі елдің әрқилы көркем туындыларының аудармасы жайында айтылған мұндай пікірлерді жинақтап, електен өткізудің мәні зор.

І.К.Кенесбаев, М.К.Қаратаев, М.Б.Балақаев, Ғ.Ғ.Мұсабаевтардың зерттеулерінде осы мәселе тұрғысында біраз пайымдаулар жасалған. Қазақстанда аударма теориясын жасауға мейлінше зор еңбек сіңірген аудармашы ғалымдарымыз болды. Олар - С.О.Талжанов пен Ә.Сатыбалдиев. Аударма ғылымының теориясын жасауда бұлардан да басқа ғалымдардың үлесі мол. М.Жанғалин, Қ.Сағындықов, К.Шәріпов, І.Жарылғаповтардың ғылыми ой-пікірлері қазақ аударма ғылымының қалыптасып, дамуына едәуір

ықпалын тигізді. И.Ландау, С.Қоспанов, Бектемісов, З.Тұрарбеков диссертациялық еңбектерінде де фразеологизмдерді аудару жайында арақидік айтылған пікірлер бар. Жеке жазушылардың тілі және стилі, олардың көркем шығармаларда қолданған бейнелеуіш құралдарына арналған диссертациялық жұмыстар және зерттеулер көп. Жазушы бейнелеуіш құрал есебінде қолданған фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді тексерген арнайы еңбектер де бар. Мұндай жұмыстарда аударма мәселесі арнайы сөз болмағанмен, көңіл тоқтатуды тілейтін біздің тақырыбымызға аз да болса қатысы бар ғылыми тұжырымдар кездеседі.

Тілші ғалымдардан бұл салада ой толғағандардың бірі - І. Кеңесбаевтың мына бір тұжырымын алдымен еске алған жөн. «Аудару техникасы, аударма тілі өз алдына айрықша сөз болуға, айрықша тексерілуге тиіс деп ойлаймыз».

Академик ғалым «Қазақ тілінің идиомдары туралы» деген зерттеуінде аудару техникасына да байланысты өз топшылауларын айтқан. Ол идиома, мақал, фразалардың өзара айырмашылықтарын талдайды да, оларды басқа тілдерге аударудың жолдарын қарастырады. Бұларды аударуға бола ма, болмай ма деген сұрақтарға жауапты ғалым мақал, фраза, идиомдардың өз қасиеттерінен түзейді. Әрбір жеке тілдің өзіне ғана тән және анағұрлым көнеленген идиомдар сияқты категорияларды «калька» ретімен алмасқа лаж жоқ дейді. Мақал, фраза, идиомдардың лексикалық өзгешеліктерін егжей-тегжейлі талдайды да, олардың сөзбе-сөз аударуға келмейтіндігін түйеді. Бірақ І. Кеңесбаев бұларды бір тілден екінші тілге мүлде беруге болмайды деп үзілді-кесілді пікір айтпайды. Оларды аударудың әртүрлі жолдарын «ізденіп мағына жағынан сәйкес келетін тізбектерді тауып, аударма тілін жұртқа түсінікті етуді қарастыруымыз керек», - деп түсінеді.

М.Балакаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтар «Қазақ тілінің стилистикасында» фразеологияның аудармасына арнайы тоқтаған. Мұнда авторлар мәселенің қиындығын айтып қарап отырмай, фразеологизмдерді аударудың әртүрлі жолдарын қарастырады. Үш түрлі тәсіл болуы ықтимал екенін дәлелдейді. Ол қандай тәсілдер:

Біріншіден, «фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі».

Екіншіден, «фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мәндес келетіндігі ескерілетінін» айтады. Тіл-тілдегі фразеологизмдердің өзара сәйкес, мәндес келуі, шынында да аударманың жатық, түсінікті болуына септігін тигізеді. Мұның аударма жұмысын едәуір жеңілдететіні сөзсіз.

Үшіншіден, «көптеген тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші бір тілге сөзбе-сөз аударылады». Бұл тұста авторлар тұрақты сөз тіркестерінің басқа түрінен идиомдарды бөліп алады. Мақал-мәтел, қанатты сөздердің сөзбе-сөз аударуға тезірек көнетінін мысалдармен көрсетеді.

Мұндағы аудармалар – әр тілдің фразеологиялық қорын байытатын көз. Осымен бірге сөзбе-сөз аударманың өрескел қатеге апарып соқтыратын сәтсіз мысалдарын да әртүрлі саяси көркем әдебиеттен алып көрсетеді.

Аудармашылар үшін тағы бір аса қажетті пікір мынау ма деп ойлаймыз. Аталған кітаптың авторлары фразеологизмдерді аударудың әлгіндей бірнеше тәсілдерін талдай отырып, аудару процесінде кетіп жататын қателердің сырына үңіледі. Мұндай жағдайда, әсіресе әр халықтың тілді қолдану дәстүрін мұқият ескере отыруы, әрбір тұрақты тіркестің шығу, жасалу төркінін зерттеп білу қажет екенін басты шарттың бірі есебінде ұсынады. Яғни, авторларша айтқанда, «фразеологизмдерді аударуда олардың мағынасын, қалыптасу жолын жақсы білу» қажет. Сөйтіп фразеологизмдерді аударудағы ең өнімді тәсіл сөзбе-сөз аударудың тиімді, тиімсіз жағы бар екен. Қазақ тілшілерінің фразеологизмдерді аудару жөніндегі пікірлері осыған саяды [20].

Жалпы Қазақстан бойынша аударма мәселелері жөнінде келелі ой толғап, кесек пікір айтқан ғалымдар көп емес. Осы деңгейден қарасақ, М.Қаратаевтың көркем аударма проблемаларына байланысты жазған сын-зерттеу мақалалары алдымен көзге түседі. Республикамызда көркем аударманың маңызын, мәнін, оның ерекшеліктерін жете түсініп, сауатты, салиқалы пікір айтушының бірі де М. Қаратаев. Аударманың әртүрлі мәселелеріне арналып жазылған еңбектерді түгел талдап жатпай-ақ, біз бұл жолы ғалымның тұрақты тіркестер төңірегінде айтқан ойларын қарастырамыз.

Проф. Қаратаев «Тынық Донның» қазақшаға аударылуы және көркем аударманың кейбір мәселелері» [21] деген мақаласында тіл проблемасының, соның ішінде «орыс тілінде де бар, бейтарап идиома деп аталатындардың қалай шешілгенін сөз етеді. Автор тұрақты тіркестер түрін талдап жатпайды. Термин қолдану жағынан ауытқитын жерлері де бар. Жалпы идиом атаулының екі түрін бөліп алып, солардың аударылғыштық қасиетін тексереді. Бейтарап идиомдар және «ұлттық өз бояуы, ерекшелігі бар идиомдар». Зерттеушінің пікірі бойынша, бұлардың алғашқыларын «дәлме-дәл, тіпті сөзбе-сөз дерліктей етіп аударуға мүмкіндік бар». Ал ұлттық ерекшелігі бар идиомдарды дәл бұлай аударуға болмайды. Сөзбе-сөз аударғанда түпнұсқа мағынасын беру мүмкін емес. Өз пікірлерін өзге ел ғалымдарының пікірлерімен тиянақтайды. Мәселен, әзірбайжан ғалымы Д.Азимовтың да осыны қолдайтынын айтады. Мұндай идиомдарды аударуға болмайтындықтан, олардың тек қана баламасын іздестіру қажет деп біледі.

Аударма кезінде ауыз әдебиетінің сөз орамдары да творчестволықпен пайдалануға болатыны әңгімеленеді.

Ал орыс тіліндегі идиомдарға сай балама қазақ тілінен табылмайтын жағдайда аударушышар жаңа идиомдар мен мақалдар құрастыруға тырысқан. М. Қаратаев идиомдар проблемасын арнайы зерттемеген. Оны тек аударма проблемаларының бірі ретінде жол-жөнекей сөз етеді. Бұл түсінікті де. Аудармада жазушының көркем бейнелеуіш құралдары қозғалмай тұрмайды. Сол себептен идиома аударма талдамасының логикалық жалғасы ретінде аз ғана тексерілсе де, ойға азық тастайды. Сағындықов халықтар мақал-мәтелдерінің кейбірі неге біріне-бірі сай келеді деген мәселеге терендемейді.

Осы мәселенің сырына аз да болса М. Қаратаев үңіліп, толғамды пайымдаулардың басын бастаған тәрізді. Ол: «Барлық халықтардың, соның ішінде орыс халқы мен қазақ халқының да ауыз әдебиетінде пікірлеу образдарына, суреттеудің поэтикалық құралдарына, халықтардың сан ғасырлар бойы тәжірибесін, даналығын бейнелейтін мақалдар мен мәтелдерде бәріне ортақ, ұқсас, туыс жәйттер көп», - дейді. Бұдан біздің байқайтынымыз М. Қаратаев идиомдарды мүлде аударылмайтын категорияға жатқызбайды. Оларды бір тілден екінші тілге аударуға әбден болатынын «Тынық Донның» қазақша аудармасын тексеру арқылы дәлелдейді. Және аударманың әрқилы тәсілдерін көрсетеді. Халықтардың тарихына тереңірек үңілсек, көптеген көрші елдің тіршілігі, болмысы, кәсібі ұқсас болғанын байқаймыз. Ұқсас тірлік, ортақ кәсіп әр тілде түрлі асыл ұғымдарды, нақыл сөздерді дүниеге келтірген. Бұдан халықтар ой-пікірінің тең, деңгейлес екенін, қай-қайсысының болса да тілге шешен, ойға жүйрік екенін білеміз. Олай болса, қай халық жасаған ұғым болмасын, оларды бірінен-біріне аударуға әбден болады.

Басқа тілдерге қарағанда, қазақ тілінде аударма мәселесінің зерттелу жайы онша мақтарлық емес. Ал оның жекелеген проблемаларына келгенде жағдай мүлде төмен. Мәселен, көркем әдебиеттегі тұрақты тіркестердің екінші тілде берілу жайы арнайы тексерілмеген сала. Басқа тілдерде аударма проблемаларын сала-салаға бөліп, жан-жақты терең талдаған. Әрине біз бұл салада арнайы еңбек жазып, өзінің күллі өмірін аударма теориясын жасауға арнағандардың ісін жоққа шығара алмаймыз. Алайда бірді-екілі еңбекпен ғылым жасалмайтыны да белгілі. Жоспарлы түрде жұмыла кірісіп, аударманың бар тармағын тарамдап талдағанда ғана ғылыми ой-пікірлер дамып, ғылыми айтыс туғанда ғана ғылым болмақ.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ҚАРАЙ ЖІКТЕЛУІ

Елеуова А.

Аңдатпа

Мақалада фразеологизмдердің қолдану ерекшеліктеріне қарай жіктелуі қарастырылады.

Фразеологизмдердің қолдану аясына қарай үш аспектіде қарастыру ғалымдардың арасында кеңінен тарап, мақұлдаған. Фразеологизмдердің қазақ тілінде жұмсалуды, қолданылу өрісі сияқты аспектілер әртүрлі. Мұны үш жағдайда қарастырған жөн:

1. Тілдегі ең негізгі, өнімді жұмсалатын фразеологизмдер;
2. Көнерген фразеологизмдер;
3. Пассив фразеологизмдер;

Бұлар кейде көнерген фразеологизмдердің де есебінен толығып отырады. Соңғы екі түрі көнерген және көнеруге жақын фразеологизмдер стилистикалық интерпретация арқылы өз мүмкіндіктерін қолданыс аясында ғана көрсете алады. Пассив фразеологизмдер мен көнерген

фразеологизмдердің арасына өткел мен қоюға болмайды, дегенмен де тілдік қолданыс аясында ғана нақтылы қолданыс кезінде бір-бірінен айырмашылықтары айқындалады.

Көне фразеологизмдер тілімізде көптеп кездеседі. Көне фразеологизмдер де лексика тәрізді «Көнеру сипаты мен тілдегі қолдану ерекшеліктеріне қарай көнерген сөздер архаизмдер мен историзмдер болып екі салаға бөлінеді.

Архаизмдер – халықтың күн көріс тіршілігіне, салт-сана тұрмысына, әдет-ғұрпына, дүние танымына қарай әр дәуірде өзгеріп, басқаша сөздермен ауысып отырған немесе ескіріп біржола қалып қойған сөздер.

Тарихи сөздер дәуірі өтіп, сол ескі заманның өзімен қоса жоғалған сөздер тарихи сөздер деп аталады. Тарихи сөздердің көнеруі тарихи атаулардың құрып бітуімен, біржола жоғалуымен байланысты болады» [66,180-183].

Қазақ тілінде архаизмге айналған фразеологизмдердің мынадай түрлері бар:

1. Салт-сана, әдет-ғұрыпқа қатысты: жылы жинау; ат-шапан алып; ақ киізге көтеру; босаға аттар (күйеуден алынатын кәде); көрпе қимылдатар; шаш сипау; қол ұстатар; күйеу аттандырар; қара байлау; т.б.

2. Діни ұғымға қатысты: тәуәп ету; азан айту; бармай тапқан қағба; үшкілсіз көйлек кию (о дүниелік болу); қыдыр бару; қыдыр қону; шаһид кешу; т.б.

3. Үй тұрмысына қатысты: тал шарбаққа мал сақтау, тас қалаға жан сақтау; жылқышысын дойырлау, жылқыларын сойылдау; аузынан ас, қара көзден жас кету; құнсыз кету; ит түрткі көру; қара табан; кесік құлақ; ғаріп болу; ат ұстар; ат арты күң; төбесін тесу; есігінде жүру; малы пышақтан кетпеу; қазаны оттан түспеу; ақ берген; т.б.

4. Мал атауына қатысты: тоғынды сарты нар; табаны жалпақ тарлан (жүйрік ат); суын түсті жүйрік (тұлпар ат); т.б.

5. Адамға қатысты: қара мен төре; сөзі аузына сыймаған (шешен); алты тонның жеңі болу (қадірлі, сыйлы); найзасының ұшы алтын кісі (ержүрек, батыр); жүрегіннің басы, көз үстіндегі қасы (ақ жарқын, ақылшысы); қара сирақ (тақыр кедей); көкірегі жаулы (ер жүрек); жуан жұдырық; ғаріп мүскін; ауылнай басы; т.б.

6. Көңіл-күйге қатысты: көзін қамау (алдау); ақылды белден алдыру (ақылды тыңдамау); өкпесі торығу (сазайын тарту); желке терісі құрысты (ашулану); мүйізі бұлтқа жете жаздау (қуану); топқа жаяу бару (қадірі кету); жағасына қол тию (зәбір көру); аттың басын тартпау (жауына қарсы тұру); саусағын жерге түсірмеу (асқақтау); т.б.

7. Әртүрлі ұғымға қатысты: арғымақ сайлау (жауға аттану); хан-талау қылу (үлесін алу); кедейдің керінен сақта; дат тақсыр; билердің көтен билігі (жөнсіз билік); алпыс ала балта сындыру (көп әскерді жеңу); артқы топтан адаспау (елден қол үзбеу); т.б.

Тарихи фразеологизмдерді де бірнеше топқа бөлуге болады:

1. Тарихи кезеңдерге қатысты: алты сан алаш; қарағай басын шортан шолу; ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама; Қасымханның қасқа жолы; Есімханның ескі жолы; Күл төбенің басында күнде жиын; Құба қалмақ заманы; т.б.

2. Әскери атақ пен қару-жараққа қатысты: ала балта; кара көпір қол (көп қол, әскер); алты құлаш ақ найза; білтелі мылтық; жүз басы; дулығалы бас; кара мылтық; алдаспан ауыр қылыш; сары жүн оқ; т.б.

3. Кеңес тұсында пайда болған тарихи фразеологизмдер: кедейлер комитеті; партия ұясы; қызыл отау; қызыл әскер; ақ банды; кара таяқ; қазынаға түсіріп; ауыспалы қызыл ту; социалистік жарыс; т.б.

Көнерген тұрақты тіркестер көбіне көркем әдебиет тілінде, оның ішінде тарихи шығармаларда қолданылатындығымен ерекшеленеді.

«Идиомалық тізбектер талай ғасырдың жемісі болғандықтан, бұлар да дамиды, кейбіреулері ескіріп, ұмытылып қалады. Қоғамдық құбылыстың, эканомикалық жағдайдың жайына байланысты жаңа идиомалар да пайда болады. Мысалы, «Ол бір алмас қылыш» деген жаугершілік мағынада айтылса, осы күнде қолданылмайды», -деп жазылған «Қазіргі қазақ тілі» еңбегіде [1,82].

Мұндай ұмытылып, ескіріп қалған, яғни лингвистикалық терминмен айтқанда, көнерген фразеологизмдер қазіргі сөйлеу тілімізде қолданылмайтындықтан, жоғарғы стилистикалық реңкке ие болады.

Қазақ халқы бүгінгі таңға дейін небір замандарды басынан кешірді. Бір тіл – бір ұлт дейтін қағидаға сүйенер болсақ, заман өзгерген сайын халықтың тілдік элементтері де өзгеріп отырады. Мысалы, ХҮ ғасырда қазақ хандығы құрылды, одан кейінгі қазақтардың басынан өткен жоңғар шапқыншылығы, қалмақтар мен қазақтар арасындағы қырғын, хандар билік еткен заман, кеңес үкіметінің орнауы, Ұлы Отан Соғысы, Қазақстанның Тәуелсіздік алуы мұның барлығы да тілімізге өз элементтерін қосып, ескіргені қалып, көне элементтерге айналып отырды. Ал осының барлығы «ғалымның хаты өлмейді» дегендей әдебитіміз арқылы, тарих арқылы бізге жетіп отыр. Әдебиетпен ұштастырып, көнерген фразеологизмді уақытқа қарай саралар болсақ, онда былай бөлуімізге болады деген ойдамыз.

1. Ауыз әдебиетіміздегі көнерген фразеологизмдер;

2. Ескі түркі жазба әдебиетіміздегі көнерген фразеологизмдер;

3. ХҮ-ХҮІІІ ғасырдағы ақын-жыраулар тіліндегі көнерген фразеологизмдер;

4. ХІХ-ХХ ғасырдың басындағы шығармалардағы көнерген фразеологизмдер;

5. Кеңес дәуірі тұсындағы көнерген фразеологизмдер;

Міне, осындай бес дәуірге бөліп қарастырғандағы фразеологизмдерге мән берер болсақ, Е.Жұбановтың «Эпос тілінің өрнектері» еңбегінен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының бірнеше нұсқасындағы көнерген фразеологизмдерге мыналарды жатқызуға болар еді:

Тазшамен ойнас болып жамандатты,

Күймеде Баян деген **бақыты қараң**.
Жасымнан ерке болып өсіп едім,
Жақпас қонақ **келдесін кесіп** едім.
Нетесің босқа сұрап Сарыбайды,
Сұрасаң Сарыбайды **мәрғау кеткен**.

Бұл мысалдардағы, қазір қолданбайтын, яғни көнергенге **бақыты қараң** – бақытсыз, **келдесін кесіп** – басын алу, **мәрғау кеткен** – келмеске кетті, өлу мағыналарды білдіреді.

Мінді де күреңшені кетті дейді,
Жылында ат құйрығы жетті дейді.

(Қозы Көрпеш – Баян сұлу)

Осындағы «Жылында ат құйрығы жетті» дегеннің мағынасын біз тек ассоциация жолымен «ұзақ жүріп жетті» деп қана түсінбесек, қазіргі тілімізде кездеспейтін құбылыс [2,126].

Қазақ әдебиетінің тағы бір кезеңі ХҮ-ХҮІІІ ғасырда ақын-жыраулар поэзиясында кездесетін тұрақты тіркестер жайлы Г.Боранбаева: «ХҮ-ХҮІІІ ғасырда қоғамдық құрылысқа, әлеуметтік басқару жүйесіне байланысты және бұл күнде қолданылмайтын қару-жарақ, құрал-сайман атауларына қатысты фразеологизмдер қазір түсінікті болғанмен, қолданыста сирек кездеседі. Мысалы, **ала балта, ала білек оқ, дулығалы бас, боз орда т.б.** фразеологизмдер», - деп келтіреді өз диссертациясында.

Қазіргі әдеби тілде **тұл** сөзі қатысатын мынандай тіркестер бар: **тұлап тұту** – «ашулану», **тұл қатын** – «жесір әйел», **тұл болу** – «иесіз қалу» ХҮІІІ ғасырда Бұхар жырау тілінде **жер тұлдану** деген фразеологизм кездеседі.

Сегіз қиыр шартарап,

Жер тұлданып тұрмасқа.

«Жер иесіз қалу, шапқыншылыққа ұшырау» деген тіркестердің образды түрі - ХҮІІІ ғасырда қолданылған **жер тұлдану** деген фразеологизм [64,104].

Ал енді ХІХ ғасырдың ІІ жартысында **хатқа тізілу** – «айыпты адам ретінде аты-жөні жазылып, есепке алыну» (жігітектен отыз адам хатқа тізіліпті); **бойын кездеу** - «тұтқындалған адамның түр тұрпатын көрсететін белгілерді қою» (болмаса сұр шекпенді кигізіп, бойын кездеп айтқанша тоқтаспасын); **молда болу** – «сауатты адам болу» (балам, молда болдың ба?) деген етістіктер бұл күнде көрсетілген мағыналарда қолданудан шығып қалған сөздер. Бұларды жазушы кейіпкерлер аузына салып, сол тұстың сөйлу үлгісін шынайы түрде берген», - деп түсіндірді ғалым Р.Сыздық [65,180].

Ойбай-ау, тіпті **қара қағаз** алғандар да отырған жоқ па. Саған би болған – сонша (ҚТФС).

Осы мысалдағы **қара қағаз** тіркесі Ұлы Отан соғысы кезіндегі қаралы хатты білдірген.

Сондай-ақ, кеңес дәуірінде қолданылған мынадай фразеологизмдерді келтіруге болады: **арғы бетке өту (байлардың шетелге қашуы); жаппай сауат ашу; қызыл отау; қырғи қабақ соғыс; тың көтеру; мойнына ақша**

міну; комсомол комитеті; бесжылдық жоспар тәрізді тіркестер көнерге элементтер қатарына өтті.

Бұл көнерген элементтер қазіргі ауызекі сөйлеу тілімізде қолданылмағанымен Р.Сыздықованың айтқанындай белгілі бір жағдайларды кітаби фразеологизмдер ретінде қолданылады [3,115]. «Көне сөздер олардың көнерген (архаизм) түрлері де, тарихтық сөз (историзм) деп аталатын түрлері де бірнеше мақсат көздей жұмсалады. Көнерген сөздер бұл күнде қолданыстан қалып, мағыналары көмескі тартқандар, орнын өзге тұлғалар басқан сөздер, ал тарихтың сөздері бұл күнде қолданыстан шығып қалған заттардың, құбылыстардың, ұғым-түсініктердің атаулары, сондықтан бұлардың жұмсалуы тек қана зәрушіліктен тууы қажет. Ал зәрушілі туғызатын фактордың бірі – өмір шындығын дәл суреттеу принципін ұстау. Айталық, өткен дәуірлерде болған оқиғалар, «іс-әрекеттер, адамдар жайында жазылған көркем шығармада сол дәуірге тән, бірақ қазір ұмыт болған немесе қасаң (пассив) қолданылатын көне заттардың, құбылыстардың, қарым-қатынастардың атауларын жұмсау – көркем әдебиеттің негізгі талабы, бұл талапты дұрыс орыдау суреткердің мамандық парызы.

Пассив фразеологизмдер, яғни көнеріп келе жатқан тұрақты тіркестер. Қазақ халқы ревалюцияға дейін көшіп-қонып көшпенділік дәуірде ұзақ уақыт басынан өткізгендігі белгілі. Олар жаз жайлауда, қыс қыстауда, күз күзекте бірден-бірге көшіп-қонып жүргенде, уақыт мерзімін, ұзындық пен көлемді қалай өлшеп білген деген заңды сауал туады. Сол заманда біздің халқымыздың уақытты сағатпен көлем мен салмақты таразымен, ұзындықпен кеңістікті метрмен өлшеуге әлі онша дағдыланбаған, үйренбеген кезі еді. Бәлкім, сол кезеңге бұл өлшемдердің көшпенділік тұрмысқа соншалықты қажеті де болмаған шығар. Қалай дегенмен, сол заманның тұрмыс тіршілігіне лайық өз өлшемдері болғандығын тілдегі өлшемдік ұғымды білдіретін қыруар сөздер мен тұрақты сөз тіркестрі арқылы танып білуге болады. Өткен заманда қазақтар уақытты сағатпен нақтылап өлшемегенімен, секунд, минут, сағат деген уақыт өлшемдерін шамамен дәл болжай білген. Мәселен, минутпен сағатты **бие сауым, сүт пісірім, шай қайнатым, ет асым** сияқты нақтылы мөлшерлі уақытпен білдірген. Осы фразеологиялық тіркестер сағат болмағанымен, сағаттың орнына жүрген. Тәулік пен жыл ішіндегі мерзімдерді нақтылап дәл айыру үшін қазақтар **Ай, Күн, Шолпан, Жетіқарақшы, Үркер, Темірқазық, Есекқырған** тәрізді толып жатқан аспан денелерін молынан пайдаланған. Олардың күнбе-күні (тәулік бойындағы) айлық, жылдық қимыл-қозғалыстарын қадағалап, бақылап отырған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
2. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1940. – 153 б.

3. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілі (Лексика, фонетика, морфология, синтаксис). – Алматы, 1953. – 220 б.

4. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954. – 270 б.

5. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы: Санат, 1993. – 496 б.

6. Сәрсенбаев Р. Қазақ мақалдары мен мәтелдерінің лексика-стилистикалық ерекшеліктері. ҚДА. – Алматы, 1967. - 27 б.

СӨЙЛЕУДЕ КӨРКЕМДЕГІШ ЖӘНЕ БЕЙНЕЛЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Ахметжанова А.

Аңдатпа

Мақалада сөйлеуде көркемдегіш және бейнелегіш құралдарды пайдалану ерекшеліктері қарастырылады.

Әдеби тілдің нормалану нысаналары. Әдеби тіл дамыған жайын оның грамматикалық құрылысында біркелкілік, бірізділік үстем бола береді де, оның сымбаттылық қасиеті арта түседі. Бұл жағынан да қазақ тілін кемсіте алмаймыз. Қазақ тілінің грамматикалық амал-тәсілдері, тұлғалары, құралу тәртібі белгілі қалыпқа түсіп, жұртқа әбден дағдылы болған: сөз таптарының, сөз тұлғаларының, сөйлем құрылысының алуан түрлі бөлшектері қиюын тауып қалыптасып кетті. Грамматикалық құрылыстың сол қалпын – грамматикалық норма дейміз[47,213].

Тек қадірмен туысқандық қатынасты білдіретін – ата, әке, көке, аға, әже, апа сияқты зат есімдерге ғана ол жалғауларыды шәлкес орналастыруға болады. Сонда олардың мағыналары бірдей болмай, екі түрлі болады: апаларым, аталарым... дегенде, көптік жалғау сол сөзі жалғанған заттың көптігін білдірсе, апамдар, атамдар... дегенде, ол бір кісінің қасындағыларды да қоса қамтып, солардың да көптігін білдіреді. Бұл жағынан соңғылар Амантайлар, Досандар дегенмен бірдей. Осы арадағы бір қызық нәрсе мынау: қайын, іні, балдыз деген зат есімдер де туысқандық қатынасты білдіретін топқа жатады, бірақ оларды қайындарым – қайынымдар, інілерім – інімдер, балдыздарым – балдызымдар деп жарастыра, екінші сыңарын айтпаймыз. Оның да себебі бар: апамдар, әжемдер, әкемдер Абылайлар, Сырымдар сияқты біреуді ұлық тұтқанда айтылады да, іні, балдыз, қарындас тәрізді кішігірімдер ол топқа жатпайды[48,231].

Грамматикалық нормалардан ауытқулар. Мағыналық, стильдік қызметі бар ерекшеліктерді пайдалану нормадан жөнімен ауытқу болады. Мұндайға тағы бірнеше мысал келтірейік:

Болымсыз етістің келер шақтық тұлғасының бірі -жақта –ма-й-мын... болуы – грамматикалық норма. Сонымен қатар ол ауытқып-ман... түрінде жұмсалады:

Ескі бише отырман бос мақалдап,

Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап

(Абай)

Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар- намысым қашырман!
Бұлтқа жетпей шарт сынсаң!
Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да жасырман!

(Махамбет)

Ашу – бөрі, ақыл қой,
Аралас бағып тұра алман,
Көз – төреші, көңіл хақ!
Өмірін екі қыла алман!

-Жібермен, жібермен, қызыл түлкі!. Алдымда тау тұса да тайынбан!
(Мұстафин).

Грамматикалық тұлғалардың негізгі нормадан өзгеше болып ауытқуы арада заңды: -ман (басқа нұсқалары да бар) тұлғасы осындайда май+мын қосымшалары орнына жұмсалғанда, ерекше стильдік қызмет атқарады: егер бармаймын, айтпаймын жай болымсыздық хабар болса, барман, айтпан деген, істі істеуден қарсылықпен, үзілді-кесілді бас тартқандықты білдіреді. Мұны нормадан жөнімен ауытқу деп тауып, сондайды дұрыс қолданған кісілерді қоштап отыру керек. Қазақ тілінде қалау райдың 1-жақ көпшесінің үш түрлі қосымшасы бар: негізгі тұлға –йық// -йік: барайық, келейік, білейік. Сонымен тар әдебиетте кейде –лық// -лік және –лы// -лі тұлғалары қолданылады:

Кел балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге,
Ықыласпен тоқылық.

(Алтынсарин)

Мекен іздеп жігіттер, кел-кетелі,
Ортасында Көктөбе белгі етелі,
Азаматтар, жалықпай тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш Баянды сөз етеді.

(«Қозы Көрпештің» Жанақ нұсқасы)

Бұл екі мысалдағы тұлғалардың екеуі де негізгі қосымша ретінде оқта-текте кездеседі. Оның алдыңғысы (-лық) бір іске шақыру, үндеу мағынасында айтылса, соңғысы, барсана, келсана, есіткіл сөздеріндегі қосымшалар сияқты, ескірген тұлға. Мұндайлар тарихи кеіпкердің сөзінде жұмсалса бір сәрі, бірақ қазіргі әдеби тіл үшін оларды қолдану дұрыс болмайды. Сондықтан оқиықтың орнына оқылық деп айту жөнімен ауытқу болады.

Жіктік жалғауының II жағының жекеше тұлғасы да екі түрлі нұсқада айтылады: -сын// -сін, -сың// -сің:

Неге колхоз болмайсың?
Неге ортаға салмайсың?
Берекеге қол сұғып,

Неге ауыл қонбайсың!

(Б.Майлин)

Ертеде, осы мысалдардағыдай, -сын//-сін,-нің орнына сөйлеу тілінің; -сын//-сін тұлғасы қолданан беретін. Жарыса айтылып келген осы екі тұлғаның соңғысы әдебиетте жалпылама жақты сөйлем құрудың ерекше стильдік амалы болып барады[49,156]:

Не ексең, соны орасың. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың (мақал). Кіп-кішкентай, қап-қарағанды шахтаға беліңе арқан байлай; түсесің де кетесің (газеттен). Биік толқынның қыр арқасына шыққанда артта келе жатқандары бір көріп қаласың (Е:Мүсірепов).

Осылай болатындықтан жарыса қолданылатын бұл екі тұлғаның екеуі де әдеби. Ал, барасыз, келесіз дегендерді – барасыңыз, келесің деп айту, аласым, бересім дегендерді – алажағым, бережағым деп айту, баратын, келетін деген сияқтыларды – баратұғын, келетұғын не барулы, келулі деп айту, жиырманшы деудің орнына – жиырмасыншы деу, мектепте оқыдым демей, мектептен оқыдым деу, - әрине, нормадан жөнсіз ауытқулар. Бұлар тілде бар, бірақ әдеби емес. Мұндайға тағы бір-екі мысал келтірейік:

Бәріңіз бір-бір бедеу мініпсіңіз,
Ойын-күлкі сәулетпен жүріпсіңіз,
Жібек сұлу дегеннің аулы жақын,
Бар еді, балам қандай жұмысыңыз?

Мұндайды диалогта, халық әдебиетінде қолдануға болар, ал автор сөзінде, қазіргі әдебиетте қолдану барып тұрған дәрежелік болады.

Қазақ тіліндегі сөйлем мүшелерінің, құрмалас сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі бар[50,83]. Сол тәртіпті сақтамай, сөйлемнің аяғын аспаннан келтіріп құрау да жиі кездеседі. Мысалы: «Керіп келдім кеше малшыларды». «Түсті ол атынан». «Келмеді ол, мен шақырғанда». Бұлай сөйлеу онша жарасымды болмаса да, қарапайым кісіге ерсі көрінбеуі мүмкін, бірақ әдеби тілде сөйлейтін, әдеби тілмен жазатын мәдениетті, сауатты адамдар грамматикалық норманың өңін айналдырып жіберудің өте өрескел қате екенін білуге тиіс. Ертеректе, «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» газеттері шығып тұрған кезде де, сөйлем құрылысының әдеби нормалары берік болмайтын.

Әдеби тіл грамматикалық кейбір құбылыстарды нормаға айналдырып, кейбірін одан шығарып отырады. Мысалы, бұдан 10-15 жыл бұрын ілік жалғауда айтылып біріне-бірі анықтауыш болатын сөздерді құрастыруда тиянақ болмады. Осы күндері «Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының Ботаника институтының директорының орынбасары» сияқтылардың ілік жалғауларын ықшамдап, түсіріп айтатын болмақ: ҚР Ғылым академиясы Ботаника институты директорының орынбасары. Қазір осы норма.

Тілдің нормалану үдерісі үздіксіз болып отырады. Сол үдерісті тездету үшін де әдеби тілдің өзіндік өзгешеліктерін дамыта түсу керек.

Бір грамматикалық тұлғаның сөйлеу тілінде түрліше айтылуы әдеби тілдің де байлығы, нормасы болуы шарт емес. Мысалы, етістіктің өткен шақ бірінші жақ формасы ел аузында барғам, барғамын, барғанмын деп, келер шақ формасы барам, барам шығар, барамын деп айтыла береді. Мұндайлардың нормативті түрлерін (барғанмын, барамын) жөнсіз өзгертіп жаза беру тіл мәдениетіне қиянат болады.

Стильдік қателердің біразы бір жалғаудың орнына басқа жалғау қолданудан шығады[52,146]. Мысалы: -дар: -Қанат бер талмайтұғын, күнді асайын. Дұрысы күнге асайын. Абай жасында молдаға оқыды. Дұрысы – молдадан оқыды. Екі бала ауылдан айнала шапты (ауылды айнала шапты). Мұнысы -кентті еліктегендік (мұнысы қалаға еліктегендік). Рабиға баласының бетін сүйді (Рабиға баласының бетінен сүйді).

Баспасөзде, әсіресе публицистикалық әдебиетте, қазақ тілінің көптік жалғауын қолдануда қате көп кездеседі. Мысалы: отыз шақты танк, 40-50 самолет деп жазудың орнына отыз шақты танкілер, 40-50 самолеттер деп жазу да кездеседі. Мұндай қателер орысша мәтінге сүйенгендіктен болар. Орыс тілінде жекеше айтылмайтын, тек көпше тұлғада жұмсалатын да зат есімдер бар ғой. Мысалы, часы, ножницы. Осыларды қосып орысша ремонт часов, стоймости ножницы деп жазса, қазақша да сағаттар жөндеу, қайшылар бағасы деп жазу шарт емес. Орысша пальто сөзі септелмейді, қазақшада септеле береді, орыс тілінде «род» категориясы бар, қазақ тілінде ол жоқ. Осылардай әр тілдің өзіндік ерекшеліктері аударма да сақталуы тиіс.

Тіл мәдениетінің табысы стилистика ғылымының талаптарымен ұштасып жататындықтан, бұл екеуінің де арасында жақындық күшті. Сондықтан, грамматикалық тұлғалар мен грамматикалық тәсілдердің стильдік қызметтерін айқындаудың керегі осы арада да бір байқалып қалады.

Әдетте стилистика ғылымы грамматикалық тұлғалар мен категориялардың мәндестігін, олардың әдеби тіл стиліне қатысын қарастырады. Біз де осыларды негізге алып, олардан басқа мәселелер де тіл мәдениеті тұрғысынан сөз етуге тиіспіз[53,226].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Купина Н.А. Работа над словом.// Методика развития речи. М., 1991. 240с.
2. . Шанский Н.М. Язык и речь.// Что значит знать язык и владеть им. Л., 1989, 192с.
3. 5 Жапбаров. А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және
4. әдістемелік негіздері. п.ғ.д.дисс., 2004. –Б. 139.
5. Балақаев М. Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері. – Алматы,:Мектеп, 1987, 88с.
6. . Сыздық Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылымы. Алматы, 1970.
7. . Хасенов Ә. , Бектұров Ш. 8- кластың қазақ тілі оқулығына арналған методикалық нұсқау. А., Мектеп, 1973.87б

МАЗМҰНЫ

3 СЕКЦИЯ «ФИЛОЛОГИЯ(ШЕТ ТІЛДЕРІ, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ, ӘДЕБИЕТ)»

POSTMODERNISM IN ALI SMITH'S LITERATURE, <i>Карсакбаева Г.</i>	4
POSTMODERNISM IN ALI SMITH'S SEASONAL NOVELS AUTUMN, WINTER AND SPRING, <i>Карсакбаева Г.</i>	10
РОМАНДАРДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ СИПАТТАЛУЫ, <i>Исаева Б.</i>	18
ПРОЗА ЖАНРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАР МЕН СЮЖЕТТЕРДІҢ БЕРІЛУІ, <i>Исаева Б.</i>	21
THE VALUE OF COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING, <i>Kynatova R., Karibekova M.</i>	25
USING HUMOR IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE, <i>Kynatova R., Karibekova M.</i>	27
TEACHING COMPUTER TECHNOLOGIES AT THE ENGLISH LANGUAGE LESSONS AS A MEAN OF DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY OF PUPILS ACCORDING TO THE CONDITIONS OF NEW CONTEXT OF EDUCATION, <i>Karibekova M.</i>	31
DESIGNED KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN CONTEXT OF MODERN COMPUTER LEARNING AID, <i>Karibekova M.</i>	35
COMPARATIVE ANALYSES OF THE TALES IN KAZAKH, ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES, <i>Atazhanova N.</i>	38
CONSIDERATIONS ON THE TALES OF THE THREE LANGUAGES. COMPARISON OF TALES IN DIFFERENT CULTURES, <i>Atazhanova N.</i>	41
АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ТАБИҒАТ» КОНЦЕПТИСІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ, <i>Исмайылова А.</i>	45
«БАҚЫТ», «ӘЙЕЛ-ЕРКЕК» ҰҒЫМЫНЫҢ КОНЦЕПТІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ, <i>Исмайылова А.</i>	50
ЖАҒАНДАНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ: АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК РОЛІ, <i>Қабыл А.О., Жусубалина Ж.М.</i>	54
МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ, <i>Оспанова Ж., Жантасова З.Т.</i>	61
МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФРАЗАЛЫҚ ТІРКЕСТЕР, <i>Оспанова Ж. Жантасова З.Т.</i>	65
СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ «ҚАМАР СҰЛУ» РОМАНЫНЫҢ КЕЙІПКЕРЛЕР ӘЛЕМІ, <i>Сихимбай Ұ.Т., Исакулова М.</i>	73
МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ӘУЕЗОВТИҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҚОРҒАНСЫЗДАР ТАҚЫРЫБЫ, <i>Әжіхан А.К., Исакулова М.М.</i>	75
ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА «ЖЕТІМДЕР МОНОЛОГЫ» АТТЫ ӨЛЕҢНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ИДЕЯСЫ, <i>Әшірәлі Н. Е., Исакулова М.М.</i>	81
КӨПТІЛДІ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МҰҒАЛІМНІҢ РОЛІ,	85

<i>Ахмаджанова Л., Мусаев О.</i>	
М. ДУЛАТОВТЫҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Мамырбекова А., Жантасова З.Т.</i>	89
М. ДУЛАТОВТЫҢ «ОЯН ҚАЗАҚ» ӨЛЕҢІНДЕГІ ПАТРИОТИЗМНІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ, <i>Мамырбекова А., Жантасова З.Т.</i>	93
ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ШОҚ ЖҰЛДЫЗДАРЫ, <i>Дүйсекеева</i> <i>А.Е. Нұрлыбаев Н.М.</i>	96
ҚАЗІРГІ ДРАМАТУРГИЯНЫҢ СИПАТЫ МЕН ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Дүйсекеева А.Е., Нұрлыбаев Н.М.</i>	99
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ, ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Аликулова А., Жантасова З.Т.</i>	103
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ БАҒЫТ, <i>Аликулова А., Жантасова З.Т.</i>	106
Р. ТОҚТАРОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ ЖҰМБАҒЫ» РОМАН-ХАМСАДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІ, <i>Бейсембаева Г., Нұрлыбаев Н.М.</i>	111
Р. ТОҚТАРОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ ЖҰМБАҒЫ» РОМАН-ХАМСАДАҒЫ ҚҰНАНБАЙ БЕЙНЕСІ, <i>Бейсембаева Г., Нұрлыбаев Н.М.</i>	114
Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫ, <i>Берекебайқызы Г., Акимшиева Ж.А.</i>	118
Ш. МҰРТАЗА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Берекебайқызы Г., Акимшиева Ж.А.</i>	122
ҚАЗАҚ ТЕРМИНОГРАФИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ, <i>Есимова</i> <i>Р., Шалбаева А. Ж.</i>	126
ҚАЗІРГІ ТЕРМИН СӨЗДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ ЖОЛДАРЫ, <i>Есимова Р., Шалбаева А. Ж.</i>	129
ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛІНІҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПАТРИОТТЫҚ САРЫН, <i>Макулбекова Б., Өтен А.Ж.</i>	134
ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛІНІҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІ, <i>Макулбекова Б. Өтен А.Ж.</i>	138
ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ , <i>Тлеуова Г.Д., Жусупова Б.</i>	142
ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҚОЛДАНУ АЯСЫ, <i>Тлеуова Г.Д., Жусупова Б.</i>	145
ҮМБЕТӘЛІ КӘРІБАЕВТЫҢ АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ СӨЗ САПТАУЫ, <i>Үсен А., Турсуманова Ф.Ж.</i>	151
ҮМБЕТӘЛІ КӘРІБАЕВТЫҢ АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР, <i>Үсен А., Турсуманова Ф.Ж.</i>	157
АНАЛИЗ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РАССКАЗАХ А.П.ЧЕХОВА, <i>Намазов Р.А., Жумаева Ф.Р.</i>	160
ВОСПИТЫВАТЬ ЛЮБОВЬ К ЯЗЫКУ, <i>Турсынбай А., Еспулатова С.Н.</i>	163
ДВОЙНИКИ И НАСТАВНИКИ В РОМАНАХ У Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ПОДРОСТОК» И Ч.ДИККЕНСА «БОЛЬШИЕ НАДЕЖДЫ», <i>Альмуратова А. Еділ М.П.</i>	167
THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE, <i>Мусаева М.О., Жусубалина Ж.М.</i>	176

TYPES OF ERROR CORRECTION AND LEARNER REPARATION, <i>Тойчибаева Н.Ж., Жусубалина Ж.М.</i>	184
DISTANCE LEARNING IS A MODERN REQUIREMENT, <i>Инкарова М., Байтенова А.А.</i>	190
TYPES OF WORD-BUILDING, <i>Сапар Д., Байтенова А.</i>	195
ОБРАЗ АВТОРА В ОСНОВНЫХ ТИПАХ И ФОРМАХ ГОГОЛЕВСКОЙ РЕЧИ, <i>Касимов А.Б., Рахманова А.Х.,</i>	201
КАЗАХСКИЕ МИФЫ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ИМЕНА, <i>Тлеуова У.Керимбаева Д.</i>	207
АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ, <i>Икрам Т., Белгибаева Г.А.</i>	210
КАЗАХСКИЕ МИФЫ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ИМЕНА, <i>Тлеуова У., Керимбаева Д.</i>	217
ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ КЕҢІСТІК ЖӘНЕ ТАБИҒАТ КОНЦЕПТІЛЕРІ, <i>Толбасиева А., Боранбаев С.Р.</i>	221
ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАТТЫҚ ӘЛЕМІНІҢ КОНЦЕПТТЕРІ, <i>Толбасиева А., Боранбаев С.Р.</i>	226
ПОНЯТИЕ СТИЛЬ И МНОГОПЛАНОВОСТЬ ХАРАКТЕРИСТИК СТИЛЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, <i>Мухтарханова М. Ж., Керимбаева С.Е.</i>	235
БАТА ЛЕКSIKACЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Джумабаева А., Боранбаев С.Р.</i>	245
«БӘДІК» ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАРЫ, <i>Джумабаева А., Керімбаев Е.Ә.</i>	252
СОПОСТАВЛЕНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ КАК ПРИЕМ РАЗВИТИЯ РЕЧИ, <i>Султанбекқызы А., Еспулатова С.Н.</i>	261
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН, <i>А.О. Шимчук, Е.В. Югай</i>	265
ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӨЗІНДІК ДАМУ ЖОЛДАРЫ, <i>Нурсеитова Б.М.</i>	269
ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ДЕРЕКТІ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ, <i>Нурсеитова Б. М.</i>	273
ҚАЗАҚТЫҢ АЙТЫС ӨНЕРІНЕ ЖҮРСІН ЕРМАННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ӘСЕРІ, <i>Жүсіпова Г.</i>	277
ЖОҚТАУ ДӘСТҮРІНІҢ ҒҰРЫПТЫҚ МӘНІ, <i>Шыршыкбаева А.</i>	281
К. САЛЫҚОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ, <i>Борикулов М.</i>	284
МӘТІНМЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ, <i>Кадиева Н.</i>	288
ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫНА ҮЛЕС ҚОСҚАН ҚАЗАҚ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ, <i>Ақшаева А.</i>	292
Т. ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНДАС ТҮЛҒАСЫ, <i>Нәби М.</i>	296
ӘБДІЖӘМИЛ НҰРПЕЙІСОВТЫҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАН- ДИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ МӘСЕЛЕСІ, <i>Нұрбек Қ.</i>	300

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ БАСҚА ТІЛДІК ТҰЛҒАЛАРДАН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ, <i>Ниязбакиева Н.</i>	305
ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ЕГІНШІЛІКПЕН БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОМАРКЕРЛЕР, <i>Әділбекова Р.</i>	309
К. АХМЕТОВА ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ, <i>Ахатова Г.</i>	313
ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ, <i>Ерденова А.</i>	316
Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ» РОМАНЫНДАҒЫ ЕТІСТІКТІҢ ЖЕДЕЛ ӨТКЕН ШАҒЫ, МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Камалова М.</i>	321
ІС ҚАҒАЗДАРЫ ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ, <i>Жасұзақ Ж.</i>	324
ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ, <i>Мурзалиева М.</i>	328
ТАБУ МЕН ЭВФЕМИСТИК АЛМАСТЫРУЛАР ЖӘНЕ МЕТОНИМИЯ, <i>Омарова Г.</i>	332
Ә. НҮРПЕЙІСОВ «ҚАН МЕН ТЕР» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ, <i>Нұрбек Қ.</i>	336
НЕГІЗГІ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМДАР, <i>Қадырбаева О.</i>	339
СИНОНИМ, ОМОНИМ, АНТОНИМ МЕН МЕТОНИМИЯ, <i>Омарова Г.</i>	343
«ПАРАСАТ МАЙДАНЫ» ПОВЕСІНІҢ СТИЛІ МЕН ТІЛІ, <i>Нәби М.</i>	348
МЕМЛЕКЕТТІК ТЕРМИНОЛОГИЯ КОМИТЕТІНІҢ ҚЫЗМЕТІ, <i>Қадырбаева О.</i>	352
ЕРТЕДЕГІ ИСЛАМ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ЕСІМІМЕН БАЙЛАНЫСТЫ АГИОТОПОНИМДЕР, <i>Әділбекова Р.</i>	356
ҚАЗІРГІ ӘДЕБИ ПРОЦЕССТІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Ахатова Г.</i>	361
ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҒАШЫЛДЫҚ, <i>Ерденова А.</i>	364
ЖОҚТАУДЫҢ ТҮРЛЕРІ, <i>Шыршықбаева А.</i>	369
АҚЫН ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ТУҒАН ЖЕР ТАБИҒАТЫНЫҢ ӘСЕМ КӨРІНІСІ, <i>Борикулов М.</i>	374
РЕСМИ СТИЛЬ ТАБИҒАТЫ, <i>Жасұзақ Ж.</i>	378
ЖҮРСІН ЕРМАН ЛИРИКАСЫННЫҢ НЕГІЗГІ ТАҚЫРЫПТАРЫ, <i>Жүсіпова Г.</i>	382
ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ, <i>Елеуова А.</i>	387
ТІЛДІҢ ЛЕКСИКА-ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ СӨЙЛЕУДЕГІ, ЖАЗУДАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ, <i>Ахметжанова А.</i>	390
АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҰЛЫ ЖАСАҒАН ТЕРМИНДЕРДІҢ СИПАТТАРЫ, <i>Ақшаева А.</i>	394
МӘТІНДІ ҚАБЫЛДАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАР, <i>Кадиева Н.</i>	398
ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ, <i>Мурзалиева М.</i>	402
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ, <i>Ниязбакиева Н.</i>	405
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ҚАРАЙ	409

ЖІКТЕЛУІ, *Елеуова А.*
СӨЙЛЕУДЕ КӨРКЕМДЕГІШ ЖӘНЕ БЕЙНЕЛЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫ 414
ПАЙДАЛАНУ, *Ахметжанова А.*

*«Қазіргі замандағы ғылым мен білім» атты халықаралық қатысумен
республикалық ғылыми-практикалық конференцияның*

ЖИНАҒЫ

СБОРНИК

*Республиканской научно-практической конференции с международным
участием
«Наука и образование в современных реалиях»*

III том

Басуға 04.05.2021 қол қойылды.
Қалыбы А4. Қарып түрі «Times New Roman»
Ризографиялық басылым.
Көлемі 31,25 шартты баспа табақ. Таралымы 100 дана.

Нұрлы бейне» баспасында басылды.
Тапсырыс №1355

Шымкент қаласы, А.Байтұрсынов көшесі, 15 Б
e-mail: nurly-beine@mail.ru

+7 701 77 97 167; 8(7252) 50 16 21
+7 775 389 18 28; +7 771 144 46 30.